

Darko Štrajn, Lado Planko, Goranka Kreačič,
Cvetka Hedžet Tóth (ur.)

1968: ČAS UPORA, UPANJA IN DOMIŠLIJE

Zgodbe študentskega gibanja
1964–1974

1968: čas upora, upanja in domišljije – Zgodbe študentskega gibanja 1964–1974

Zbirka: *Historia facultatis* (ISSN 2712-6242, e-ISSN 2712-6250)

Uredniški odbor zbirke: Tine Germ, Janica Kalin, Ljubica Marjanovič Umek, Gregor Pompe, Jure Preglau, Matevž Rudolf, Tone Smolej

Odgovorni urednik: Tine Germ

Glavni urednik: Tone Smolej

Uredniki: Darko Štrajn, Lado Planko, Goranka Kreačič, Cvetka Hedžet Tóth

Lektorica: Irena Hvala

Tehnično urejanje, oblikovanje in prelom: Jure Preglau

Fotografija na naslovnici: Zborovanje pred Filozofsko fakulteto, 14. april 1971. Foto: Iztok Premrov

Izdala in založila: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Za založbo: Roman Kuhar, dekan Filozofske fakultete

Tisk: Birografika Bori d. o. o.

Ljubljana, 2020

Prva izdaja

Naklada: 200 izvodov

Cena: 29,90 EUR

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na <https://e-knjige.ff.uni-lj.si/>
DOI: 10.4312/9789610603702

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga

COBISS.SI-ID=26962691

ISBN 978-961-06-0369-6

E-knjiga

COBISS.SI-ID=26792707

ISBN 978-961-06-0370-2

Kazalo vsebine

Poglavje I. REFLEKSIJE

Petdeset let potem: živi spomin	7
<i>Darko Štrajn, Goranka Kreačič, Lado Planko</i>	
Idealizem in političnost v študentskem gibanju 1963/64.	21
<i>Dušan Voglar</i>	
1968 in Jugoslavija	29
<i>Reddens</i>	
Kako razumeti študentska gibanja?	41
<i>Darko Štrajn</i>	
Študentsko gibanje 1968 je bilo bistveni element »nove levice«	55
<i>Božidar Debenjak</i>	
Družbeno-kulturni konteksti študentskega gibanja; kaj pa študentke? . .	61
<i>Mirjana Nastran Ule</i>	
Študentsko gibanje je privedlo do pomembnih emancipatornih preobrazb v kulturi in družbi.	75
<i>Andrej Ule</i>	
Revolucija in poezija	89
<i>Ivo Svetina</i>	
Spomini na leto 1968: človek je mnogo več kot samo privesek ekonomije. 97	
<i>Cvetka Hedžet Tóth</i>	
Po plimi pride oseka – pa kaj potem!	111
<i>Pavel Zgaga</i>	
Happening, v katerem uživa predvsem umetnik performer, ali moje leto 1968.	119
<i>Lev Kreft</i>	
Politični boj ni nikoli boj za identiteto, ampak boj za univerzalno emancipacijo: pogovor z dr. Mladenom Dolarjem	123
<i>Mitja Čander</i>	

Poglavje II.

ZGODOVINA NA OTIP

Oseminšestdeseto v Ljubljani je bilo samosvoje	145
<i>Franci Pivec</i>	
Petdeseta obletnica '68	155
<i>Ciril Baškovič</i>	
Študentsko gibanje 1968–1974 in revija »2000«	161
<i>Peter Kovačič Peršin</i>	
Študenti v šoli zgodovine: Ljubljana, 1968–1971	173
<i>Bogomir Mihevc</i>	
ZONE REMC – študentski poslanec	201
<i>Lenart Šetinc</i>	
Teoretične osnove komune v Šempasu	207
<i>Marko Pogačnik</i>	
Privid svobode	215
<i>Lado Planko</i>	
Mednarodni odbor Skupnosti študentov Univerze v Ljubljani 1969–1972	225
<i>Janez Stergar</i>	
Da revoluciji, ampak revoluciji v glavi: pogovor z Milanom Deklevo	229
<i>Mitja Čander</i>	

Poglavje III.

SPOMINI

1968: Boj za sanje?	245
<i>Emil Milan Pintar</i>	
Leta, ki so pretresla svet in oblikovala generacijo: Za živ socializem	251
<i>Pavle Kristan</i>	
Gibanje OHO in pomen prevrata v umetnosti 60-ih let	273
<i>Marko Pogačnik</i>	
Jaša Zlobec: revolucionar in ... anarhist	281
<i>Andrej Medved</i>	
Pesniški podmladek študentskega gibanja 1968–72	283
<i>Boris A. Novak</i>	

Smo bile zraven? 1970–1971–1972 – in pozneje?	.295
<i>Metka Zupančič</i>	
Nič ne bom napisal	.303
<i>Milan Jesih</i>	
Radio Študent in študentsko gibanje	.305
<i>Boris Muževič</i>	
Od svobode do kazenske kolonije	.313
<i>Marjan Pungartnik</i>	
Od Pupilije Ferkeverk do študentskega gibanja.	.325
<i>Goranka Kreačič</i>	
Leta 1968–1972 v kadrih	.343
<i>Želimir Žilnik</i>	
 Poglavje IV.	
NOVE RAZISKAVE	
Literarni modernizem, teorija in politika »dolgega leta '68« med centrom in periferijo	.357
<i>Marko Juvan</i>	
Hrup	.373
<i>Mitja Čander</i>	
Vplivi hladnovojne propagande na sodobne interpretacije študentskih gibanj leta 1968.	.377
<i>Andraž Jež</i>	
Oddaljene neposrednosti: maj '68 med dogodkom in posledicami	.401
<i>Rok Benčin</i>	
Študentsko gibanje 1968 znotraj družbenih konfliktov jugoslovanskega socializma	.413
<i>Gorazd Kovačič</i>	
Monopol kritike: Ljubljansko sojenje študentom leta 1974	.433
<i>Tomaž Ivešič</i>	
Povzetek.	.447
Abstract	.449
Viri in literatura	.451

Petdeset let potem: živi spomin

Darko Štrajn, Goranka Kreačič, Lado Planko

Triindvajsetega maja 2018 ob 16h se je v ljubljanski gostilni Pod lipo sestala manjša skupina ljudi,¹ ki se je soočila s spominom. Povod za to prebujanje spomina je bila petdeseta obletnica leta 1968, ki, kot vemo, označuje prelomno obdobje študentskih, širše mladinskih, družbenih in ponekod po svetu tudi delavskih protestov. Pogovora ni vodil nihče, ampak vseeno je bil osrediščen z vprašanjem o tem, kaj storiti glede na omenjeno petdeseto obletnico. Tako se je pred razhodom skupine izkristalizirala ugotovitev, da smo pravzaprav z etičnega, znanstvenega, političnega in seveda zgodovinskega gledišča dolžni spomniti na dogajanja, ki jih označuje omenjena emblematična obletnica. V živahnem razpravljanju so se tudi razrešile dileme o tem, kaj je pravzaprav sodilo v študentska gibanja v Sloveniji, ter vprašanje o tem, v kakšnem časovnem razponu so različna dejanja in dogodki obeleževali navzočnost teh gibanj. Po sprejeti določitvi je junij 1968 pri nas, drugod po svetu pa večinoma *maj* tega leta, emblematična oznaka dogajanj s predzgodovino v šestdesetih letih in nadaljevanji še dolgo v sedemdeseta leta 20. stoletja. Na koncu smo sklenili, da bomo organizirali srečanje v študentskem naselju v Rožni dolini v Ljubljani natanko petdeset let po tem, ko se je tam odvilo protestno zborovanje, ki se je zaključilo v

1 Navzoči so bili: Ciril Baškovič, Pavel Gantar, Pavel Kristan, Lev Kreft, Radivoj Pahor, Franci Pivec, Darko Štrajn, Andrej Ule, Cvetka Hedžet Tóth in Pavel Zgaga.

dvorani restavracije tudi ob navzočnosti nekaterih tedanjih vodilnih politikov.² Skupina je zadolžila nekdanjega koordinatorske skupine na zasedbi Filozofske fakultete 1971 (D. Štrajna) za sestavo vabila, ki je potem zaokrožilo po elektronski pošti. V tem vabilu je pisalo:

Raznobarvni hipiji, marksistične prikazni, anarhoidne feministke, pošteni komunisti, večni zaljubljeni, bojeviti pacifisti, levičarski subverzivci, kozmopolitski patrioti, pobojeni marginalci, povratniški migranti, neuvrščeni Indijanci in, nenazadnje, demokratični socialisti niso zombiji, ampak so živi in zelo živahni. Po mnenju nobelovca Dylana so zdaj toliko mlajši, kolikor so bili starejši v odštekanem letu 1968. Zanje se leto 1968 še ni končalo, gverilske dejavnosti pa se nadaljujejo v ritmu Maove izreke: »Od poraza do poraza do končne zmage«.

V SREDO 6. JUNIJA, ob 15 uri – natanko petdeset let od takrat, ko so svetu signalizirali realnost nemogočega tudi v Ljubljani – se bodo sestali na stopnišču restavracije študentskega naselja v Rožni dolini.

Samozvani akcijski odbor poziva vse te ljudi, vse te neverniške idealiste, pluralne utopiste, anti-politične aktiviste, kritične presojevalce vladajoče ideologije, pripadnike šole ljubiteljev sončnih vzhodov, pripadnike nasprotne šole ljubiteljev sončnih zahodov in pripadnike vseh treh doslej znanih spolov, da se zglasijo na navedeni lokaciji. S seboj naj prinesejo kakršnekoli cvetlice ali pa se samo trans-seksualno našminkajo; če Komunističnega manifesta ne bodo imeli s seboj, naj se ga prej naučijo na pamet. Prikazal se bo svet, v katerem ni nobenega strahu. V skladu s tem srečanje striktno ni prijavljeno nobeni policiji in nobeni vojski. Naključnih turistov in drugih opazovalcev ne bo nihče odganjal.

Če štejemo vse pravočasne prihode, predčasne odhode in zamude, se je v študentskem naselju res zbrala približno trideseterica nekdanjih aktivistov in še nekaterih udeležencev gibanj v drugih vlogah. Še pred tem dogodkom je po mailih potekala živahna izmenjava mnenj, ki ga je sprožil predzadnji stavek vabila, saj se je porodil dvom o tem, da bo v sedanjem (neoliberalnem) »svobodofobnem«, kontrarevolucionarnem, nacionalističnem in s ksenofobnimi varnostnimi

2 Več podrobnosti o tem dogodku in o vsem, kar je sledilo, je navedeno v: Skupina avtorjev, 1982.

obsesijami prežetem kontekstu zamišljeno srečanje ustrezno razumljeno. Nekaterim piscem mailov se je zdelo celo zabavno to, da študentsko gibanje nekako ohranja spornost in konfliktnost še petdeset let po svojem izbruhu. Končno pa je vendarle prevladalo stališče, da gre za neformalno srečanje starih prijateljev in znancev, nosilcev spomina na slovensko udeležbo v svetovni revoluciji, ki je bolj kot v formah oblasti pustila vidne sledi v načinih življenja ter vplivala v različnih družbah na razmerja med spolno, rasno, kulturno in socialno obeleženimi družbenimi skupinami. Prav gotovo pa ne gre pozabiti na neizbrisno izkušnjo polnega življenja, neponovljive komunikativnosti med udeleženkami in udeleženci gibanj ter transparentnih idej, ki so motivirale upor »sistemu«. Sicer pa se bodo zgodovinarji v Sloveniji najbrž še dolgo ukvarjali z vprašanji o tem, kako je pojav študentskih gibanj učinkoval na takratni socialistični sistem, ki so mu ta gibanja pretežno navidežno paradokсно nasprotovala z levičarskih izhodišč, oblikovanih na podlagi tako mladinskih subkulturnih svetovnih fenomenov (hipiji, spolno transgresivna moda, rock glasba itn.) kot različnih smeri teorij in organizacij *nove levice*.³

Naj bo kakorkoli že, gotovo je, da smo v Sloveniji in v takratni SFRJ ta gibanja imeli, kar pomeni predvsem to, da smo bili udeleženi v svetovnem – danes bi nemara rekli globalnem – dogajanju. Kot smo že namignili zgoraj, v konkretnih slovenskih kulturnih in političnih okvirih, je gibanje imelo predzgodovino v obliki pojavov tako imenovanega disidentstva v krogu revije *Perspektive*, v umetniških pojavih kot, denimo, v prikrito in vse bolj odkrito subverzivnem gledališču z vrhuncem v antološki *Pupiliji Ferkeverk* ali v pojavu *reizma* v oblikah konceptualističnih umetniških gest skupine OHO. Za slednje si današnji ljubitelji umetnosti in/ali politike le težko predstavljajo, kako so mogle biti razumljene kot »nevarne« takratnemu vzpostavljenemu družbenemu in političnemu sistemu. Glede samih študentskih dejavnosti pa je treba omeniti predvsem časopis *Tribuna*, ki je najprej »vznemirjal javnost« z nekaterimi pesniškimi in filozofskimi prispevki, od dogodkov l. 1968 naprej pa je postajal vse bolj izrecno politično artikuliran.

3 Poimenovanje *nova levica* je povezano z več različnimi viri. Pojavljalo se je že v petdesetih letih v Angliji in Franciji v krogih, ki so bili kritični do sovjetskega socializma (še posebej po zatrtju vstaje na Madžarskem l. 1956) in hkrati do etablirane socialne demokracije. V ZDA je ta pojem v šestdesetih letih najbolj populariziral sociolog C. Wright Mills, pomembno pa je pojem širilo že ime l. 1960 ustanovljene *New Left Review*.

Obrisi revolucije

Zgoraj navedeno besedilo vabila k srečanju v študentskem naselju s svojo metaforiko ponazarja raznolikost, ki se je v letih poteka revolucije razprla v gestah, modi in v kritičnem odnosu do nesmislov vseh oblik dominacije in represivnih hierarhij. V diskurzih, v katerih se manifestira namerno ali nenamerno potlačevanje pomena revolucije 1968, je ta raznolikost poimenovana za »heterogenost«, ki naj bi bila razlog »neuspeha« študentskih in drugih družbenih gibanj tistega obdobja. Na drugi ravni vrsta zainteresirano interpretativnih pripovedi zatrjuje, da je bil poglavitni »uspeh« gibanj razcvet »uživaške« potrošniške družbe ali civilizacije, pri čemer spregledujejo dejstvo, da je pred petdesetimi leti več kot zgolj kritično situacionistično sporočilo (glej: Debord, 1999 v slovenskem prevodu) o »družbi spektakla« doseglo (mladinske) množice na vseh straneh vseh oceanov. Šlo je za zgodnjo obliko kritike postvarelosti, ki ostaja paradigma poznejših bolj sofisticiranih intelektualnih refleksij oziroma raznolikih alternativnih praks. Vsa ta gibanja, dogajanja, akcije, subverzije, performansi ipd. so bili vendarle nedvoumno elementi *upora* proti razmeram v takratnem svetu, potrebe po spreminjanju – deficitarnega – ustroja sveta. Koliko se je ta upor lahko zdel bolj ojdipski (vstaja proti »očetom«), koliko bolj politični kot nadaljevanje bojov za pravice sužnjev, delavstva, rasnih in spolnih skupin v preteklosti in koliko morda še najbolj kulturni revolt proti »meščanski morali« ipd., so še vedno vprašanja nedokončane razprave.

Novo dojetje in prakticiranje ljubezni in z njo povezane seksualnosti, ki je dolgoročno vplivalo na pluralizacijo življenjskih slogov, na transformacijo družine in seveda predvsem na razumevanje pomena ženske emancipacije, je aktualiziralo spremembo vzorcev družbenega sožitja. Kljub trudu okorelih tradicionalističnih, moralistično in religiozno motiviranih grupacij, ki v sožitju z neoliberalno ideologijo skušajo zavrteti čas nazaj, pa je očitno, da to ni več mogoče. Prav ti vzorci so izhodišča za liberalizacije in emancipacije v družbah, ki jih še zaznamuje ohromljenost zaradi kolonialnih vplivov in tradicionalističnih reakcij nanje. Ni dvoma, da se je v gibanjih in v nanje navezanih intelektualnih krogih problematiziral tudi pojem razrednega boja. O tem lahko rečemo, da je bila v besedilih nove levice ta problematika v luči novih interpretacij zajeta v razširitvi poprej ekonomistično določenih kategorij na simbolna posredovanja, v

kar se je na primer vpisala psihoanaliza kot dediščina mladinskih vrenj dvajsetih let dvajsetega stoletja. Vsekakor pa je povsem dokazljivo, da je v nasprotju z vladajočo ideologijo Zahoda in s stalinističnim pokvečenjem intenc socializma 19. stoletja, nova levica oživila spomin na vse zvrsti idej in praks utopizma, anarhizma in kritičnega marksizma ter s tem reaktualizirala tudi problematiko razredne eksploatacije. K vsemu temu lahko prištejemo še rojstvo ekologije kot razširitve sprva predvsem znanstvenega vedenja o mejah naravnih virov na družbena gibanja.

Posebna razsežnost ne samo študentskih ampak tudi širših mladinskih gibanj se je poznala v polju množične kulture, v kateri so se vsaj za nekaj časa zamegle razlike glede na »elitno« kulturo. »Intelektualno zahtevni« filmi novega vala v francoskem izvirniku in v inačicah angleškega *free cinema*, mladega nemškega filma, poljske, češke, madžarske in jugoslovanske družbeno kritične vizualizacije socialističnih realnosti ter vsakdanjosti, filmskih mojstrov in Buñuela, Bergmana, Fellinija in Antonionija itd. so dosegli mlado občinstvo in so verjetno pomembno vplivali na njegovo percepcijo sveta. Ob tem je glede na industrijsko obeleženost filmske produkcije treba omeniti dejstvo, da so filmski proizvajalci v Franciji prevzeli filmska produkcijska sredstva v svoje roke in jih postavili v službo revolucije. Njihovo delovanje je bilo dobesedno vidni del pariškega maja 1968, ki je podobe dogajanj vtisnil v kolektivni spomin – zdaj shranjen tudi na računalniških strežnikih, ki omogočajo delovanje interneta. V zgodnjih sedemdesetih letih so nato nastajali filmski eksperimenti v vrsti različic revolucionarnih filmov, ki sicer ostajajo dokumenti časa, a vendar še vedno govorimo o prispevkih k oblikovanju subverzivne vizualne »govorice«, kakršna nemara v času za zdaj še slabo izkoriščenih možnosti digitalne demokratizacije lahko postane zgodovinski vir za angažirano umetnost. V kontekstu razpršenega gibanja hipijev in *noxe senzibilnosti* (glej: Marcuse, 2000) se je v revolucijo vpletla rock glasba, ki je svoja stališča in drže zaostila v dneh od 15. do 18. avgusta 1969 na znamenitem festivalu na Yasgurjevi farmi blizu Woodstocka. Kakorkoli že je ta svojevrstni dogodek med drugim pomenil tudi kulminacijo protestov proti vietnamski vojni, pa je bil tudi podlaga za mistifikacijo mladinske kulture. Ko je v sedemdesetih letih množičnost protestov plahnela, je stroj kulturne industrije, oglaševanja in medijev v službi dominantnih ideologij reduciriral pomen revolucije na stereotipe mladostne vihravosti, na romantiko ljubezni in

individualne svobode ter na idealizem. Pravzaprav je z apropiacijo kulturnih presežkov gibanj opravil vajo za permanentno depolitizacijo družbe, ki danes deluje kot neoliberalistična ideologija.

Če govorimo o »maju 68« kot o revoluciji, je treba poudariti, da je šlo za revolucijo, ki nemara instinktivno ni imela namena ponavljati prejšnjih revolucij od pariške komune, prek oktobrske, do kitajske in kubanske ... revolucije, ampak se je prej videla kot njihovo nadaljevanje tudi na način kritike njihovih deviacij in spodletelih konstrukcij »novega človeka«. Četudi so vse prejšnje revolucije težile k družbeni preobrazbi, ki je vključevala želje po »lepšem življenju«, pa so v vrhovih hierarhij revolucionarnih organizacij praviloma razvile eshatološke projekcije, za cilje katerih naj bi se kazalo tudi žrtvovati. Revolucija 1968 v okolju pozno industrijske družbe obilja je morda samo v redkih frakcijah – npr. v tako imenovanih terorističnih skupinah v času izteka gibanj v sedemdesetih letih – vključevala idejo žrtvovanja, sicer pa je šlo za revolucijo, v kateri ni bilo treba »umreti za ideje«. Tragična smrt štirih študentov, na katere je 4. maja 1970 na območju univerze *Kent State* v zvezni državi Ohio streljala tako imenovana nacionalna garda, je učinkovala zelo frustrirajoče na ameriško študentsko gibanje in stvar zgodovinske presoje je, koliko je ta dogodek pomenil konec tamkajšnjega političnega aktivizma. Na drugi strani je evropska študentska gibanja znatno bolj kot ameriške različice označevala kritika »stare levice«, namreč socialističnih ali socialnodemokratskih in komunističnih strank, ki so se v svojih zamislih o družbenih spremembah prilagodile modelu socialne države in se s tem odrekle razmislekom o možnih izhodih iz kapitalističnega sistema. Represivnost v deželah »realnega socializma« je bila v krogih teoretikov nove levice in akterjev gibanj zaznavana kot del istega sistema »enotnosti nasprotij« v blokovski delitvi. Šlo je torej za opomin na to, da potrošniška družba obilja ni rešitev za probleme, ki jih konstantno proizvaja kapitalistična ekonomija.

Prelomni koncepti in nerazumljene geste

Ta uvodni zapis ni namenjen kakršnikoli merodajni razsodbi o »naravi« revolucije pred petdesetimi leti, niti ne apologiji njene utemeljenosti in še najmanj apropiaciji zgodovine. Le-ta postane zgodovina v pravem, če hočete, znanstvenem pomenu besede šele, ko se uvrsti v arhive in je popisana v delih

zgodovinarjev.⁴ Še zlasti vse to, kar smo zapisali v prejšnjem razdelku, je bolj predtakt v prebiranje raznolikih (»heterogenih«) besedil v tem zborniku, ki se pretežno nanaša na udeležbo študentov v Sloveniji v svetovnem študentskem gibanju. V tem smislu smo hoteli opozoriti na poglobitve razsežnosti svetovnega študentskega gibanja, ki je po petdesetih letih postalo pojem zase. Ni dvoma, da je bilo dogajanje prelomno ter da je imelo globoke in dolgoročne družbene posledice ne nazadnje tudi v učinkih na prakse visokošolskih študijev in tvorbo novih znanstvenih disciplin, še posebej v družboslovno-humanističnem polju. Posamezne neokonservativne ali fundamentalistične obsodbe gibanja, češ da je, denimo, uničilo družino s tem, ko je bilo krivo za razraščanje feminizma in gejevskih svoboščin, da je, nadalje, slabo vplivalo na patriotizem ipd. kvečjemu potrjujejo, da je »duh 1968« še vedno »nevaren« represivnim ideologijam in sistemu dominacije. Jugoslovansko in z njim slovensko študentsko gibanje je bilo torej vključeno v to svetovno vrenje, čeprav je evidentno v mnogih ozirih reagiralo na probleme, ki jih je proizvedel sistem socialističnega samoupravljanja in predvsem vladavina Zveze komunistov. Glede te politične dimenzije gibanja ostanimo pri tem, da je s svojo včasih bolj včasih manj »razpršeno« novolevičarsko kritiko vladajočega sistema študentsko gibanje skupaj z intelektualnimi kritičnimi posamezniki in skupinami skušalo nakazati možnosti za demokratizacijo socializma ter s tem za afirmacijo prebojnih konceptov samoupravljanja in neuvrčenosti kot dveh invencij jugoslovanskega tipa socializma. V Sloveniji, tedanji socialistični federativni republiki, je bilo kar nekaj signalov in predtaktov pred prihajajočim širšim družbenim gibanjem tako na takrat edini slovenski univerzi v Ljubljani kot v njeni »okolici«. Govorimo o uporuh študentov ekonomije v letu 1964 (ki se je pravzaprav začel že l. 1963), o sporih skupine intelektualcev, zbranih okoli revije *Perspektive*, s partijskim vodstvom in o izrecnih izrazih nepristajanja na ideološke okvire v študentskem časopisu *Tribuna*.

Ko se je avgusta l. 1968 zgodila sovjetska agresija na Češkoslovaško, ki jo je tedanja jugoslovanska oblast ostro obsodila, se je za trenutek zazdelo, kot da se poraja sporazum med našima verzijama stare in nove levice. Seveda pa

4 Mimogrede povedano je prav nenaklonjenost akterjev študentskih gibanj v Sloveniji temu, da bi sami določili njihov zgodovinski pomen v kontrastu s tem, kar poznamo kot »osamosvojitvene diskurze«, v katerih se odvijajo prizadevanja posameznih političnih grupacij za prisvojitve, ne samo samega dogajanja v zvezi z odcepljanjem Slovenije od Jugoslavije, ampak tudi za novo elaboracijo »zgodbe« pred tem. Študentska gibanja so v teh diskurzih pretežno prezrta, včasih omenjena samo kot vsebinsko prazni »upor komunizmu« ali pa zavrtna s konservativnimi »argumenti«.

je po ukinitvi filozofske revije *Praxis* in znamenite Korčulanske poletne šole postalo jasno, da jugoslovanska partija ni zmožna korakov, ki bi jo popeljali ven iz okvirov kljub vsemu rigidne forme vladavine »delovnih ljudi«. Na potence socialistične demokracije so, med drugim, opozorili tudi *Manifest zasedene Filozofske fakultete* l. 1971 ter številni politično izrecni zapisi v študentski *Tribuni* in kritične oddaje *Radia študent*, ki je bil dragocena pridobitev prvega vala gibanja l. 1968. Vsekakor je treba pri tem omeniti tudi mednarodne stike slovenskega študentskega gibanja, ki so se tvorili v srečanjih v različnih deželah tedanje Evrope, pa tudi Azije. Te mnogotere neformalne povezave so prispevale k izmenjavi idej in včasih tudi h koordinaciji akcij kot, denimo, v primeru demonstracij proti francoskemu premierju Jacquesu Chaban-Delmasu. Še posebej pa v tem pogledu izstopa sodelovanje s predstavnikom takratne »neodvisne države Oranje« v Amsterdamu, Roelom van Duijnom, ki je l. 1971 še pred zasedbo Filozofske fakultete v srbohrvaškem jeziku predaval v okviru svobodne katedre in je pozneje ohranjal stike s komuno v Tacnu pri Ljubljani. Roel je bil iniciator nizozemskega gibanja Provosov in »Kabouterbeweging« (gibanje palčkov), pozneje pa je dolga leta deloval v amsterdamskem mestnem svetu kot zastopnik zelene politike.

Presoj o vplivu študentskih gibanj na poznejša dogajanja prepuščamo zgodovinarjem in drugim družboslovno-humanističnim preučevanjem. Treba pa je omeniti, da so tedanje oblasti študentska gibanja jemale tudi resno, ne samo kot »nevarnost« za obstoječo ureditev. Vsaj za Slovenijo je mogoče govoriti o tem, da so v kuloarjih tedanje oblasti resno vzeli nove poglede na emancipacijo žensk. Kot je znano, je Slovenija naredila nekaj ključnih zakonodajnih in praktičnih reformnih korakov na področju politike spolov. Vida Tomšič in tovarišice (med njimi so bile pedagoginje, zdravnice, diplomatke itn.) so namreč med prvimi v Evropi sredi sedemdesetih let sprožile uzakonitev splava na zahtevo, uveljavile so obliko družinskega razmerja brez formalne poroke in ga izenačile z družinami, nastalimi z uradno poroko, nadalje pa se je dovolj izrecno zarisal tudi spremenjen odnos do homoseksualnosti. Posledično je Ljubljana že konec sedemdesetih let gostila prvi festival gejevskega filma in kolokvije, ki so spremljali prireditve. Ne nazadnje so se študentska gibanja vpisala med akterje mladinskih subkultur in modernistične kulture nasploh, do katere je socialistična oblast gojila dvoumen odnos, vendar je treba priznati, da je bila v odnosu do njih vendarle razmeroma

tolerantna – če se kajpak niso dotaknila kulta Josipa Broza Tita ali drugih svetih krav sistema.

Zbrana besedila v tem zborniku ne prikazujejo, ne povzemajo, ne analizirajo in ne ocenjujejo študentskih gibanj kakorkoli izčrpno. Razen nekaterih zapisov, katerih avtorji so mlajši učenjaki, ki so bili v času gibanj učenci ali dijaki oziroma se takrat še niso niti rodili, vsi zapisi predvsem manj govorijo o gibanjih in več iz gibanj, iz unikatnih doživljanj in izkušenj. Spomini piscev na posamezne ljudi, na vrstnike v takratni mladi generaciji, na dogodke, v katerih so bili kakorkoli že udeleženi, se glede na to razsežnost ne razlikujejo od drugih zapisov, ki so hkrati s tem, da izhajajo iz istih spominov in izkušenj tudi refleksivni in analitični. Zbrana besedila tudi povečini niso bila napisana z mislijo na zbornik, ampak so nastala kot prispevki za posebno spletno stran MMC slovenske Radiotelevizije. Šele po tem, ko se je na tej strani zbralo veliko zapisov, ko so iz zasebnih predalov prišle mnoge fotografije, je začela zoreti zamisel o urejanju posebnega zbornika. Zato ta knjiga sama po sebi ni zgodovinska, lahko pa je dragocen zgodovinski vir.

Poleg tega, da so v pričujočem zborniku objavljeni prispevki, ki so bili pred tem na portalu RTV MMC (za kar se zahvaljujemo Mitji Čandru, ki nas je povabil k sodelovanju, in novinarki MMC Ani Svenšek), smo naknadno pridobili še nekaj pričevanj, spominov in refleksij. Prispevke, napisalo jih je kar 35 avtorjev, smo razdelili na štiri vsebinske sklope.

V prvega, z naslovom *Refleksije*, smo uvrstili enajst avtorjev, ki so bili bolj ali malo manj aktivisti gibanja, nekateri so bili takrat profesorji na Filozofski fakulteti, kot prof. dr. Božidar Debenjak, nato Reddens (tudi prof. dr.), uveljavljeni in znani družboslovni znanstvenik, ki je zaradi teoretskih in nekaterih drugih razlogov svoj prispevek podpisal s psevdonimom. Dušan Voglar je prispeval zapis o študentskem gibanju 1963/64. Nato so tu še nekdanji akterji, pozneje tudi sami univerzitetni profesorji, kot sta, denimo, prof. dr. Cvetka Hedžet Tóth in prof. dr. Lev Kreft. V samem jedru so bili pripadniki teoretskega polja študentskih aktivistov, kot so prof. dr. Darko Štrajn, prof. dr. Pavel Zgaga, prof. dr. Mirjana Nastran Ule in prof. dr. Andrej Ule, ki so bili, med drugim, tudi soavtorji Manifesta zasedene Filozofske fakultete. V prvi sklop smo uvrstili tudi besedilo pripadnika jedra kulturniške scene študentskega gibanja – pesnika Iva Svetino. Mitja Čander je opravil intervju s še enim pripadnikom jedra drugega

vala gibanja, z dr. Mladenom Dolarjem, ki je bil tudi objavljen na podportalu MMC. Obžalujemo, da se vabilu niso odzvali še Frane Adam, Stane Hočevár, Vladimir Simič, Radivoj Pahor, Milenko Vakanjac, Dušan Plut, Boris Cizej, Matjaž Hanžek, Vinko Zalar, Pavel Gantar in morda še kdo. Vsi omenjeni so bili dejavni akterji, ki bi lahko s svojega zornega kota veliko prispevali k razsvetlitvi določenih segmentov »dolgega leta 68«, kot so ekološko gibanje, Izvršni odbor skupnosti študentov, gibanje »13. novembra«, razpravljanja o reformi univerze, povezovanja z gibanji po svetu ter v Jugoslaviji in še veliko drugih.

Posebna tema bi morale biti tudi »sindikalne« bitke za študentski standard, ki so jih sprožili prav dogodki l. 1968, dobile pa so nov okvir v reorganizirani Skupnosti študentov. Pri vztrajnih prizadevanjih za ureditev štipendijskega sistema je veliko prispeval Stojan Vodopivec. Naj samo opozorimo, da zgodovinarje še čaka naloga, da raziščejo tudi te plati gibanja, ki so bile slovenska inačica »marša skozi institucije«.

V drugi vsebinski sklop pod naslovom *Zgodovina na otip* smo uvrstili devet avtorjev. Prvi trije so značilni pripadniki prvega obdobja študentskega gibanja, kot so mag. Franci Pivec, Ciril Baškovič, politolog in pisatelj Peter Kovačič Peršin. V drugi del smo uvrstili tudi prispevek dr. Bogomirja Mihevca iz leta 2008, napisan ob 40. obletnici gibanja, aktivista in vestnega zapisovalca dogodkov, ki je na žalost umrl v januarju 2018. Potem so tu še zgodovinar Janez Stergar, Marko Pogačnik, soustanovitelj konceptualnega likovnega gibanja OHO in ustanovitelj komune v Šempasu, sodelavec Tribune Lado Planko ter Lenart Šetinc, ki je bil takrat predsednik Izvršnega odbora skupnosti študentov. V tej funkciji je stal med študentskim gibanjem in uradnimi strukturami in je tako lahko prispeval še posebej zanimiv biografsko-enciklopedični zapis o Tonetu Remcu, študentskem poslancu v skupščini RS Slovenije. Remc je študentsko gibanje štel za svojo bazo pri slišnih nastopih v takratni skupščini. V ta sklop smo uvrstili še pogovor Mitje Čandra z Milanom Deklevo, enim od najbolj prepoznavnih obrazov kulturniške scene študentskega gibanja.

V tretji sklop s naslovom *Spomini* smo uvrstili enajst avtorjev. Na prvo mesto smo uvrstili filozofa Emila Milana Pintarja, pripadnika gibanja iz let 1968–1969. Pavle Kristan, ki je bil v gibanju že v samih začetkih, piše o letih, ki so pretresla svet in oblikovala generacijo, ter razstira paletu intenzivnih mednarodnih stikov, ki do sedaj niso bili posebej obravnavani. Tudi v tem sklopu piše

Marko Pogačnik o gibanju OHO, politolog Boris Muževič o Radiu Študent. Muževič se je pozneje nekoliko oddaljil od študentskega gibanja, ko ga je kot predsednika Izvršnega odbora doletela dolžnost, da izvede vključitev Skupnosti študentov v »novo« Zvezo socialistične mladine. Svoj prispevek je napisal tudi politolog in kulturni delavec Marjan Pungartnik, tedanji urednik Tribune in Radia Študent ter Andrej Medved, ki se spominja Jaše Zlobca. Pesnik (tudi prof. dr.) Boris A. Novak, ki je bil v času drugega obdobja gibanja še srednješolec, opisuje tudi v pesniški obliki fascinacijo mladega srednješolca nad študentskim gibanjem (fragmenti prvega dela epa *Zemljevidi domotožja*). Milan Jesih, poleg Jaše Zlobca še ena karizmatična oseba gibanja, je žal napisal, da nič ne bo napisal. Metka Zupančič se spominja drugega obdobja gibanja, Goranka Kreačič pa pojasnjuje skozi kratek pregled delovanja gledališča Pupilije Ferkeverk, kako se je del kulturniške študentske scene priključil gibanju ter se spominja pesnika Jureta Detele in glasbenika Tomaža Pengova – Pigla. Nenazadnje je v tretjem sklopu tudi zanimiv prispevek režiserja Želimirja Žilnika, ki se spominja med ostalim tudi snemanja zaradi zaplembe filmskih trakov nikoli dokončanega dokumentarno-igranega filma *Svoboda ali strip*, ki vsebuje tudi nekaj kadrov s študentskih manifestacij aprila 1971 ob zasedbi Aškerčeve ulice.

Zadnji sklop pod naslovom *Nove raziskave* pa sestavljajo mlajši ali mladi avtorji, ki v svojem znanstveno-raziskovalnem delu upoštevajo tudi študentsko gibanje. To so sodelavci ZRC SAZU-ja prof. dr. Marko Juvan, ki piše o teoriji, književnosti in politiki v 60-ih in 70-ih letih, dr. Andraž Jež, ki je preučil vplive hladnovojne propagande na sodobne interpretacije študentskih gibanj, ter dr. Rok Benčin, ki opisuje dogodke in posledice majskih gibanj iz leta 1968. V tem sklopu so še sociolog doc. dr. Gorazd Kovačič, ki ga zanimajo socialni in razvojni konflikti kot sprožilci jugoslovanskega študentskega gibanja, Mitja Čander, ki v kratkem zapisu zaobjame bistvene premise gibanja, ter zgodovinar dr. Tomaž Ivešič, ki opisuje sklepno dejanje študentskega gibanja, ljubljansko sojenje šestim študentom leta 1974.

Vsem avtorjem prispevkov se iskreno zahvaljujemo za odzivnost in prispevke k zborniku. Zahvala gre tudi avtorjem fotografij – nekatere med njimi so prvič objavljene – Žaretu Veseliču, Pavlu Zgagi, Iztoku Premrovu, Matjažu Hanžku, Karpu Godini in Ivu Belcu. Nekatere fotografije so bile posnete z navadnimi fotoaparati, predvsem Zorki 4, nekatere so posneli profesionalci s takratno

najsodobnejšo opremo. Temu ustreza tudi njihova kakovost, tako tehnična kot dokumentarna ali celo umetniška.

Žal je »samo« 50 let po začetku gibanja predolg seznam akterjev, ki jih ni več med nami in ki so s svojo navzočnostjo bistveno prispevali k raznolikosti gibanja: Jaša Zlobec in »papa« Jože Konc, Tone Remc, Boris Vuk, Marjan Vitez, Bogomir Mihevc, Jure Detela, Matjaž Kocbek, Mladen Švarc, Tomaž Kralj, Ivan Volarič – Feo, Marko Švabić in ne nazadnje povsod prisotni Žare Veselič, ki je vestno beležil s kamero vse ključne trenutke gibanja na FF, cesti in na uredništvu Tribune.

Poglavje I

REFLEKSIJE

Idealizem in političnost v študentskem gibanju 1963/64¹

Dušan Voglar

Študentsko gibanje, ki se je začelo na Ekonomski fakulteti z obsežnim (11 strani), javno izobešenim in raznim forumom razposlanim protestnim pismom 6. septembra 1963, je samostojno vzniknilo iz temeljnih študentskih težav in ugovorov zaradi študijske reforme. Izredna skupščina organizacije študentov ekonomije, dela Zveze študentov Jugoslavije, 25. septembra v veliki dvorani na Ekonomski fakulteti je po burni razpravi jasno formulirala študentske zahteve. Druga izredna skupščina študentov ekonomije 20. novembra 1963 je obravnavala prav tako žgočo, predvsem pa širše zajemajočo temo, namreč družbeni in ekonomski položaj študentov. Zaradi študentskih zahtev je vodstvo fakultete nato omililo absurdne vpisne pogoje v nadaljnji letnik in delno spremenilo predmetnik, republiški organi pa so sprožili akcijo za izboljšanje štipendiranja in gradnjo dveh novih blokov v Študentskem naselju (Kovačič 1996: 71–76).

Študentje ekonomije svojih stališč niso mogli objaviti v *Naših razgledih*, ki so sploh napačno poročali o začetku protesta, zato so se obrnili na *Perspektive*. Stike s študenti sta imela Kermauner in Rus. *Perspektive* so nato objavile vse

1 Napisano na podlagi obravnave v komentarju Dušana Voglarja v 4. knjigi »Zbranega dela« Primoža Kozaka v zbirki Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Založba ZRC, 2017.

bistveno gradivo v zvezi s protestom in obema skupščinama (Incident 1963; Še incident 1964). Objavile so tudi članek Vilija Kovačiča o izobraževanju kadrov za gospodarstvo, ki je bil poslan reviji *Vprašanja naših dni* kot prispevek k njeni polemiki o univerzitetnem študiju, a tam ni bil sprejet. Kovačič je zavrnil t. i. inverzijo (diploma po prakticističnem izobraževanju na 1. stopnji, diploma po izobraževanju iz teorije na 2. stopnji), kakršno je uvedla študijska reforma, ter razločno in odločno napisal, da je naloga fakultete vzgajati ekonomiste, »ki ne bodo le na pol ekonomisti, temveč ljudje, ki bodo znali v praksi ustvarjalno misliti in uporabljati znanstvene metode gospodarjenja, katerih osnove naj dobi študent pri študiju na fakulteti« (Kovačič 1964: 669). Stane Kavčič, ki je takrat vodil ideološko komisijo pri Centralnem komiteju Zveze komunistov Slovenije (ZKS), je januarja 1964 priznal utemeljenost študentske kritike in tudi upravičenost objave njihovih zahtev (Kavčič 1964a: 911).

Zagat, kakršne je povzročila študijska reforma, se je lotil tudi simpozij o položaju in nalogah slovenske kulture, ki je potekal 18.–20. marca 1964 v okviru Kulturno-umetniškega društva A. T. Linhart, na njem pa so sodelovali člani uredniških odborov in sodelavci revij *Sodobnost*, *Problemi* in *Perspektive* ter študentskega lista *Tribuna*, pa tudi predstavniki kulturnih zavodov in univerze. V vnaprej razposlanih ciklostiranih simpozijских tezah Janka Kosa in Primoža Kozaka je bilo opisano, da je univerzitetna študijska reforma, začeta leta 1960, usmerjena »predvsem v kvantitativno pospešeno produciranje kadra«. V učnih programih in študijskem režimu se razodeva »izrazito mehanični vidik, ki onemogoča, da bi se študent vraščal v svojo stroko, da bi delovno in osebno zorel v nji«. Zato »reforma še potrebuje socialno dozorelega in pretehtanega poznavanja potreb družbe in problemov moderne industrijske civilizacije«. Edino prava je »vsebinska reforma programa in statusa tako univerze kot intelektualca«, ne pa »formalno kvantitativna in po svoji socialni funkciji tehnokratska« reforma (Kos, Kozak 1964: 22 in 23).

V razpravi na simpoziju sta med drugimi študenta Franci Pivec in Vili Kovačič govorila o težavah študentov pri podeljevanju štipendij in stanovanj, o strokovno premalo poglobljenem študiju in zgrešenostih v reformi (ZPK, Zapisnik 1964: 25–44). Poglavje o univerzi iz Kozakovih in Kosovih tez je objavila *Tribuna* (Univerza 1964); dodala je objektivno uredniško pojasnilo o simpoziju in tezah ter poziv k širši polemiki študentov o univerzi. Nenavadno je, da je uredništvo kot edini odziv na takšno povabilo prejelo in tudi objavilo sestavek

Dragane Kraigher, ki pa je kritično obravnavala simpozij kot celoto, zavrnila zamisel o tribuni revij in uporabila tudi besedne zveze »bohotna kritičnost«, »shematična kritika«, »perspektivovska (in druga) demagogija« (Kraigher 1964).

Začetek gibanja študentov na Ekonomski fakulteti je dobil odmev in podporo na Filozofski fakulteti (med študenti komparativisti) in na Medicinski fakulteti ter v *Tribuni*. Gibanje je razvilo prirejanje diskusijskih tribun v Študentskem naselju. Študentje so načenjali izrazito političnosistemske zadeve: poleg družbeno-ekonomskega položaja študentov in organiziranosti univerzitetnega študija tudi projekt sodelovanja študentov v samoupravljanju na univerzi in status študentov kot delavcev v izobraževanju (Vodopivec, Pivec 1969: 178–183; Vodopivec 1983: 1562 in 1563; Kovačič 1996: 76–78; Pivec 2010: 295–297).

Za družbo usodne zagate, v kakršno je reforma potisnila univerzo, so se študentje lotevali ne samo s kritiko, temveč odgovorno s konkretnimi predlogi za rešitev. Branili so nujno zahtevnost in kakovost v izobraževanju strokovnjakov. Pokazali so zgledno poglobljenost in argumentiranost razpravljanja, odprto kresanje misli ter iskrenost in pogum pri oblikovanju mnenj (Tavčar 1963; Koželj 1963). Na poznejšem posvetovanju širšega aktiva komunistov na univerzi, visokih šolah in akademijah 2. aprila 1964 je Stane Kavčič podprl vznik študentskih prizadevanj za boljšo ureditev študija (Kavčič 1964b).

Kritično gibanje med študenti se je suvereno lotevalo tudi drugih družbenih problemov in nasploh razvijalo širšo družbeno angažiranost študentov (prim. Kreft, Ivan 1964; Zimšek 1964). Na Ekonomski fakulteti, na primer, so študentje na skupščini pred iztekom študijskega leta 1963/64 obravnavali nedvoumno družbeno aktualno temo: svobodo tiska in demokracijo (Kovačič 1996: 77). Študentsko gibanje 1963/64 je torej postalo »imanentno politično gibanje in kot takšno ne le izraz 'krize univerze' in njenega mesta v gospodarskem in izobraževalnem sistemu«, kajti zadevalo je »ob nekatera temeljna vprašanja jugoslovanskega socializma, politične prakse in družbe« (Vodopivec 1983: 1563). Poseben izraz protestništva so bile ovacije študentov na reprizi recitacijskega večera *Cankar in slovenski igravci* v Študentskem naselju; izzval jih je zlasti Stane Sever z obnovitvijo slovitega Jermanovega govora (»Hlapci! Za hlapce rojeni [...].«) iz drame *Hlapci* (Kermauner 2008: 28). Recitacijski večer v izvedbi alternativnega gledališča Oder 57 je že s prvo izvedbo 10. maja 1964 v ljubljanski Operi učinkoval kot »subtilna, toda neprikrita demonstracija

zoper oblastniško nasilje» (Inkret 1990: 15 isl.), kajti Cankarjeva beseda se je »živo in tvorno vključevala v kontekst naše družbeno-kulturne problematike« (Jovanovič 1964). Oblast je poslala pred Opero in tudi v Študentsko naselje za vsak primer nekaj policijskih vozil (Inkret 1990: 15).

Študentje so delovali v takratnem duhovnem ozračju iskanj in zavračanj in uveljavljanj nadaljnjih možnosti družbenega razvoja. Študentsko naravnost v takšna iskanja je pokazala tudi svobodna katedra, kakršno je *o vlogi intelektualca v družbi* organizirala na Ekonomski fakulteti ideološka komisija fakultetnega odbora Zveze študentov Jugoslavije marca 1964, tik pred že omenjenim simpozijem o kulturi. Po navedbah Vilija Kovačiča (Kovačič 1996: 76 isl.) je katedra potekala »dva večera, obakrat čez polnoč, in v nabito polni dvorani«, zainteresirani »so se drenjali celo po hodnikih in stopnišču«. Na njej so sodelovali zastopniki *Perspektiv* (Veljko Rus, Taras Kermauner), *Sodobnosti* (Dušan Pirjevec), *Problemov* (Janez Dokler, Vladimir Kavčič) in študentske *Tribune* (Niko Grafenauer); iz uredništva revije *Teorija in praksa* (glavni urednik Stane Kavčič, odgovorni urednik Stane Kranjc) so »v zadnjem hipu odpovedali nastop«. Organizatorji katedre so želeli omogočiti »nastop tistih, ki v soočanju z uradno ideologijo takšne možnosti nimajo«. Diskusija »je bila živa in polemična«, nastal je »dialog med 'pravovernimi' in 'nevernimi' študenti«, seveda pa tudi med govorci iz revij. Svobodni katedri zato res ni bilo mogoče očitati pristranskosti, pravi Kovačič. V *Tribuni* je nato izšlo poročilo o katedri (Jambrek 1964).

Za primerjavo: v sklepnem poglavju tez za simpozij o kulturi marca 1964 sta Kozak in Kos predlagala, naj bi se za nujno preosnovo kulture konstituirala, morda pri Socialistični zvezi delovnega ljudstva ali morda pri Ljudski skupščini, stalna konferenca kulturnih ustvarjalnih sil. Na simpoziju je bila, kot preoblikovanje prezahtevnega predloga in morda celo na podlagi izkušnje s svobodno katedro o inteligenci, sprejeta pobuda za redno skupno razpravljanje predstavnikov slovenskih kulturnih revij; mednje je bila znova uvrščena tudi študentska *Tribuna* (Pismo KUD 1964). Pripravljenost za takšno sodelovanje *Tribune* je na podlagi mnenj sodelavcev lista objavil študent Andrej Inkret v daljšem članku; v njem je pojasnil, da bi bila tribuna revij kreativna združba, »katere prizadevanja bi se osmišljala v kar najširšem družbenem miljeju – če ga sploh ne v celoti določala – tako da bi bila karseda uporno angažirana v ukinjanju samozadovoljnih birokratskih institucij v imenu depolitizacije kulture,

praktične, dejavne socializacije kulturnega delavca in njegovih delovnih odnosov« (Inkret 1964). Boris Paš je v *Tribuni* že v poročilu o simpoziju razglasil zamisel o intelektualski tribuni revij za veliko pridobitev (Paš 1964b).

Študentsko gibanje je aprila 1964 izzvalo kritiko visokih funkcionarjev Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS) in CK Zveze mladine Slovenije, in sicer predvsem zaradi stikov študentskega gibanja in *Tribune* s t. i. »perspektivaši«. Boris Paš je, na primer, v *Tribuni* z odobravanjem poročal o dveh zvezkih *Perspektiv* (Paš 1964a; Paš 1964c). V diskusiji na posvetovanju širšega aktiva komunistov ljubljanske univerze, višjih šol in akademij 2. aprila 1964 je Stane Kavčič pojasnil, da perspektivovci, kakor kaže številka 36–37 *Perspektiv*, na svojem »razpotju« kljub svarilu (prim. Kavčič 1964a: 896b, 901b) niso krenili v drugačno smer, zato »je treba izvršiti popolnoma jasno diferenciacijo«; možnosti administrativnega ukrepanja, tj. ukinitve revije, ni izključil (Kavčič 1964b).

Osrednja ogrožajoča točka je postala v *Perspektivah* večkrat podana projekcija dialoškega pluralizma grup oz. skupin (Kreft, Lev 1998: 52–55), ki je bila ob drugih idejah predstavljena na omenjeni svobodni katedri marca 1964. Ocenjevalci v Izvršnem komiteju CK ZKS so že spomladi 1963 sodili, da perspektivovci vnašajo v razpravljanje o ureditvi samoupravljanja v kulturi idejo o avtonomnih grupacijah, da s svojo kritiko načrtno vzbujajo predvsem nezaupanje v socialistični sistem in da želijo spodriniti starejši rod revolucionarjev iz vodilne vloge v družbi (Repe 1990: 17–20, 30–35). Uprava državne varnosti v Republiškem sekretariatu za notranje zadeve je marca 1963 ocenila, da so sodelavci *Perspektiv* »zagovorniki humaniziranega marksizma« in da si prizadevajo, »da bi današnji sistem zrušili in ustvarili novega, ki naj bi bil nekaj med marksizmom in anarhizmom« (AS, Vloga 1963: 8 in 9, tj. 167 in 168). Bistvo politične ocene študentskih zavzemanj in idej v gibanju 1963/64, združene s politično tezo o vplivu perspektivovcev, je prikazal povzetek razprave v aktivu komunistov 2. aprila 1964 (Vsestranska 1964):

Tudi Janez Kocijančič je bil mnenja, da moramo biti zelo samokritični, ker nismo znali dati pravilne ocene in podpore spontani družbeni angažiranosti študentov. Ker nismo pravi čas podprli teh teženj in ker so to storili drugi [tj. perspektivovci, op. D. V.], je del študentov nasedel določenim abstraktnim načelom te grupacije o

kritiki, o nesposobnosti in zbirokratiziranosti družbenopolitičnih organizacij ter o vlogi inteligenca, ki naj bi izpolnila to vrzel, del teh tendenc pa je našel odmev tudi v *Tribuni*.

Stane Kavčič je v svoji sklepni razpravi v tem aktivu ZKS navedel glede razreševanja temeljnih družbenih protislovij dilemo:

Ali iti tako, da bo še ta edini subjekt – ZK oziroma zgodovinski subjekt – razvijal stvar v smislu svojega programa, to se pravi, da bo postopoma admiral in da bo namesto njega prihajal čimbolj osveščeni individualni subjekt – individualni človek, ki se bo opredeljeval po stališčih in ne po grupacijah, ali iti v drugo koncepcijo, ki se sliši sedaj, zavita z raznimi filozofskimi traktati, namreč, da je ta subjekt preživel in naj se namesto njega formira več grup, več subjektov.« Drugo možnost je označil za reakcionarno (Kavčič 1964b).

Že pred tem se je v *Tribuni* začela polemika o perspektivovskih idejah. Po razlagi Matevža Krivica o »nesprejemljivih stališčih« so v razpravi na že omenjeni svobodni katedri o intelektualcih »nekateri« govorili »predvsem o različnih potrebah in interesih ljudi in grupacij na današnji stopnji družbenega razvoja, kar naj bi narekovalo ustanovitev oz. priznanje še drugih družbenih subjektov na osnovi teh potreb in interesov ter seveda možnosti tudi njihovega vpliva na komunikacije«; nekateri »zagovorniki teh stališč so na podlagi tega ugotovili, da tudi vodilna vloga ZK ni več potrebna« (Krivic 1964a). V času po razpravi Staneta Kavčiča na univerzi in njegovi zavrnitvi koncepta pluralizma skupin je v članku v *Tribuni* Tomaž Šalamun, pripadnik *Perspektiv*, menil, da je »v delu javnosti in med študenti prišlo do negotovosti, ko se je ideja delovnih grupacij in interesnih skupin interpretirala kot potencialna nevarnost za ustanovitev novega družbenega subjekta, nove stranke in kot zakrinkane težnje nekaterih po oblasti«. V nadaljevanju je pojasnil smisel »spontano zraslih delovnih grup« in poudaril, da koncept grup nikakor ne pomeni zavzemanja za strankarstvo, kajti: »Nova politična stranka bi bila v današnji situaciji izraz težnje po oblasti, torej nekaj, kar nasprotuje resničnim potrebam delovnih ljudi in grupacij. Politični

dualizem bi velik del ustvarjalne energije kanaliziral v površinske politične opredelitve [...]. Tak sistem bi pasiviziral in okrnil iniciativo posameznikov in delovnih grup, ker bi zamenjal oblast z drugo oblastjo» (Šalamun 1964b). Šalamun je vztrajal, da gre pri kritikih zavzemanja za grupe samo za nespo- razum. Krivic je nato možnost nesporazuma gladko zavrnil, ni pa svoji kritiki dodal kake podrobnejše utemeljitve (Krivic 1964b). V območje spopada stališč o intelektualcih in interesnih skupinah sodita že pred tem objavljena sestavka (Šalamun 1964a; Hribar 1964).

V političnih odzivih na akcije Zveze študentov na Ekonomski fakulteti – in sploh na razmah aktivnosti in kritike med študenti – so se pojavile, kakor je priznal Krivic, tudi napačne ocene: »nekaj apriorističnih, odklonilnih stališč namesto vsebinske polemike«, enkrat celo direktna razglasitev dela študentov za »sovražno grupo« (Krivic 1964b). Izrečeno je bilo tudi prepričanje (Vida Tomšič), da dogajanje na Ekonomski fakulteti »ni moglo zrasti samo na univerzi« (Razgovor 1964). Nasploh pa so se ponavljale ocene, da so študentje premalo seznanjeni s širšo družbeno problematiko in da so komunisti na univerzi »zelo zanemarili idejno-politično delo in pravilno informiranje ljudi« (Vsestranska 1964). Odgovorni urednik *Tribune* Ivan Kreft je opozoril, da so javni politični napadi (predvsem predsednika ideološke komisije pri CK Zveze mladine Slovenije Gojka Staniča) »usmerjeni samo na najaktivnejši del študentov«, ki si prizade- vajo »za resnično in čim popolnejše uvajanje družbenega samoupravljanja in za vsebinsko, ne samo formalno uvajanje študijske reforme« (Kreft, Ivan 1964). Ta stališča so člani uredništva *Tribune* razčiščevali na pogovoru o študentski kritiki s predsednico Glavnega odbora Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije Vido Tomšič 13. aprila 1964 (Razgovor 1964). Po zanosu so se uveljavljala med študenti stvarnejša spoznanja o akciji. Marko Kerševan je – tudi s sklicevanjem na Šalamuna, Kermaunerja in Sartra – opisal, da je naloga »težka, težja, kakor si predstavljajo najbolj neučakani reformatorji«. Gre namreč za nalogo: »Obdržati zvezo med stvarnostjo in cilji, obdržati perspektivo, uresničevati cilje iz sedanje situacije in v njej, iz njenih možnosti, z njenimi sredstvi, omadeževanimi z vsem tistim, kar hočemo z uresničevanjem naših teženj odpraviti« (Kerševan 1964; prim. Černelč 1964).

Posledica teze o močnem vplivu perspektivovcev med študenti je bil poseg v *Tribuno*, ki je študentom odpirala tudi vpogled v širši spekter takratnih idej

in idejnih spopadov v slovenski družbi. Plenum Univerzitetnega odbora Zveze študentov Jugoslavije v Ljubljani je 28. maja 1964 zamenjal odgovornega urednika Ivana Krefta, ker je *Tribuna* po politični oceni nezadostno in napačno informirala o vsebini člankov v *Perspektivah* in o dogajanju s to revijo (Čelik 1964; Pojasnilo 1964).

Ob administrativni ukinitvi *Perspektiv* maja 1964 je študentska *Tribuna* edina med vsemi časopisi objavila protestno *Izjavo* skupine perspektivovcev; objavo je pospremila *Opomba uredništva*, ki je zavrnila trditve v izjavi in nanizala očitke perspektivovcem. Na koncu je omenila (neobjavljeno) protestno izjavo »skupine študentov in kulturnih delavcev«, ki je bila z aplavzi sprejeta na zborovanju oz. sestanku na Filozofski fakulteti, in izjavo »sourednikov revije *Problemi*, ki smatrajo ukinitve in ostale ukrepe za nepotrebne, se pa v glavnem strinjajo s politično analizo, opravljeno ob nekaterih spornih tekstih« (Opomba 1964). Zaradi mnjenja funkcionarjev, da je del študentov podlegel vplivu *Perspektiv*, in zaradi precejšnjega negodovanja med študenti ob ukinitvi *Perspektiv* je Boris Majer, takrat višji predavatelj dialektičnega materializma, v obsežni diskusiji na letni konferenci komunistov na Filozofski fakulteti podal kritiko stališč perspektivovcev (Majer 1964a; Majer 1964b). Na podlagi vsega tega je kritiko študentskega gibanja 1963/64 objavila tudi revija *Problemi* (Konjar 1964).

Poznejše strokovne presoje, zlasti raziskava Petra Vodopivca, so poudarile, da sta bili razgibanost in politizacija študentov predvsem samostojna posledica družbene situacije in miselnega ozračja. Nista bili le odmev pisanja v *Perspektivah*. Študentsko gibanje, čeprav po maju 1964 bolj pridušeno in zoženo, je ohranjalo svojo političnost, čas pa mu je dodajal nova vprašanja, zlasti o tehnokratsko-ekonomistični naravnosti reformizma iz leta 1965 (Vodopivec 1983: 1563, 1564). V uporništvu 1963/64 se je začelo združevanje idealizma in političnosti, kakršno je bilo malo pozneje značilno za študentsko vstajo 1968 (Tóth 2010: 308).

1968 in Jugoslavija

Reddens

... *memoria bene redditae vitae* ...

Cicero, Philippica 14, 32

Svetovno-sistemiški okvir

V času okoli leta 1968 se je hkrati odvijalo več svetovno-zgodovinskih procesov. Protiimperialistični boj podjarmljenih ljudstev je bil na vrhuncu, Američani so zgubljali vojno v Vietnamu. Kitajsko je pretresala kulturna revolucija – zgled za socialistične boje v post-kapitalističnih deželah¹ in navdih za mladino sveta. Nasprotja v post-kapitalističnih deželah so se zaostrovala, uvedba tržnih mehanizmov je pospešila razredno razslojevanje, post-kapitalistične birokracije so se lomile v frakcijskih bojih. V notranje boje češkoslovaške politične birokracije so z vojaško invazijo varšavskega pakta posegle vladajoče frakcije sovjetskega bloka. Proti spopadu med ameriškim imperializmom in sovjetskim političnim blokom so se organizirale neuvrščene države, alternativa za človeštvo. Po vsem svetu so se mobilizirala

1 Izraz »post-kapitalizem« uporabljamo namesto bolj utečenih izrazov »realni socializem« ali »zgodovinski socializmi«. Razlog je v tem, da so te družbene formacije uveljavljale socialistični projekt v zgodovinskem položaju, ki ga je naddoločalo antagonistično protislovje med socialističnimi in kapitalističnimi procesi tako v njih samih kakor v svetovno-sistemiški razsežnosti. Te formacije niso bile več kapitalistične, a še niso bile socialistične. Več o tej problematiki: Catherine Samary, *Komunizem v gibanju. Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja*, Založba Iⁿcf, Ljubljana, 2017; Marko Kržan, »Jugoslovansko samoupravljanje in prihodnost socializma«, spremna beseda k tej knjigi.

študentska gibanja – v zgodovino je stopal prihodnji »kognitariat«.² Prav leta 1968 se je francoski delavski razred dvignil v bržkone največjo splošno stavko v zgodovini.³ Wallerstein in kolegi vidijo v tem prepletu svetovno revolucijo, ko se je v krizi kapitalističnega sistema ob izteku »ameriškega« akumulacijskega cikla in s koncem »fordističnega« režima akumulacije svet odprl za začetek alternativne zgodovine človeštva.⁴

Jugoslovanski okvir

Jugoslovansko leto 1968 navadno tolmačijo kot študentski upor proti vladavini birokracije in proti učinkom »tržnega socializma«, ki ga je vpeljala gospodarska reforma leta 1965. Leta 1968 so bili v federaciji in na Hrvaškem, v Sloveniji in Srbiji na oblasti »tehnoliberalci«, kakor so jim takrat pravili. Ti so organizirali »tržni socializem«, frakcijske boje v političnem establišmentu pa so prikazovali za spopade med jugoslovanskimi narodi. Logika frakcijskih spopadov v vladajoči birokraciji zahteva, da je boj *proti* nasprotni frakciji nujno tudi boj *za* čim širšo ljudsko podporo. Ni zadosti premagati nasprotno frakcijo in si prisvojiti mehanizme oblasti – še pomembnejše je ohraniti in obnavljati oblastni položaj, to pa brez množične podpore ni mogoče. Tehnoliberalci so ljudstvu ponudili potrošništvo v eni deželi: dejansko so odstopili od socialističnega projekta in segli po kapitalističnem mehanizmu razrednega kompromisa (konsumerizem) in buržoazni obliki razredne vladavine (nacionalna država v okviru federalnih republik).

Jugoslovanski tehnoliberalni projekt je bil v šestdesetih letih že anahronističen. Konsumerističnega razrednega kompromisa je bilo takrat konec celo v središču kapitalističnega sistema. Nacionalna država niti v kapitalističnem središču ni več zagotavljala razredne vladavine kapitala, saj se kapitalistični

2 »V tistem trenutku se je začel boj za osvoboditev modreca izpod bojevnika. Leta 1968 je ta boj dosegel vrhunec. Leto 1968 je zlasti pomenilo, da sta se modrec in modrica uprla, da bi svoje znanje prepuščala bojovniku, in da sta se odločila, da začneta služiti družbi.« (Franco Berardi (Bifo), *Precarious Rhapsody: Semicapitalism and the Pathologies of Post-Alpha Generation*, Minor Compositions, London, 2009, str. 58.).

3 »Splošna stavka v maju in juniju leta 1968 je največja splošna stavka v zgodovini razrednih bojev v Franciji. [...] Stavkalo je med sedem in devet milijonov delavk in delavcev, več kakor polovica petnajstih milijonov zaposlenih.« Patrick Le Moal, "Mai-juin 1968, une grève générale sans précédent ... qui n'ouvre pas une crise révolutionnaire", *Tout est à nous!*, št. 24, 2011.

4 »[V zgodovini sta bili] samo dve *svetovni* revoluciji. Prva leta 1848, druga leta 1968. Obe sta bili zgodovinska neuspeha. Obe sta spremenili svet.« Immanuel Wallerstein in drugi, *Antisystemic movements*, Verso, London, 1989, str. 97.

produkcijski način ni več mogel reproducirati v okvirih nacionalnih gospodarstev. Organizacija kapitalistične produkcije in cirkulacija kapitala sta se takrat začeli otresati nacionalnih spon in sta sprožili proces, ki mu zdaj pravimo globalizacija.

Mladinska gibanja – odziv na sistemsko krizo

Na ta zgodovinski prelom so se prva odzvala mladinska gibanja po vsem svetu – od kitajske velike proletarske kulturne revolucije do *Movimiento Estudiantil* v Mehiki. V kapitalističnem središču so se gibanja uprla temeljem takratnega kapitalizma – »družini, šoli in tovarni«⁵ – in oznanila zgodovinski konec buržoaznega parlamentarizma.⁶ Sistem se je umaknil na vseh točkah, a je tudi izumil nove oblike za svojo reprodukcijo: družino je zamenjal s cerkveno pastoralo in psihoterapijo, šolo z vseživljenjskim učenjem, tovarno pa z vpeljavo tržnih mehanizmov v nekdanje sklenjene produkcijske procese (*outsourcing* in *subcontracting*). Buržoazni parlamenti so se tiho preobrazili v partitokratske trdnjave in še po petdesetih letih uprizarjajo svoje gledališče senc, medtem ko strateške odločitve sprejemajo nedemokratični organi svetovnega kapitala (Evropska unija, Mednarodni denarni sklad, Ameriška centralna banka, Evropska centralna banka itn.).

Tudi v Jugoslaviji so se študentska gibanja odzvala na zahteve zgodovinskega trenutka.⁷ A v jugoslovanskem post-kapitalističnem kontekstu se je politična problematika izoblikovala drugače kakor v kapitalističnem središču. V tistem, kar je svetovni kapitalizem doživljal kot krizo, smo v Jugoslaviji videli napredovanje svetovne revolucije. Tako rekoč vsi narodnoosvobodilni protikolonialni boji so uveljavljali socialistični program. Gibanje neuvršenih je lomilo okvire blokovske razdelitve in odpiralo nova obzorja svetovne zgodovine. V jugoslovanski

5 Daniel Cohen, *Tri predavanja o postindustrijski družbi*, Sophia, Ljubljana, 2011, str. 18.

6 Buržoazna strankarska demokracija je v šestdesetih letih dvajsetega stoletja prenehala delovati, ker se je zlomil socialdemokratski razredni kompromis države blaginje. Kapitalistični sistem niti v središču ni več zmožal vzdrževati razrednega kompromisa zaradi sistemske krize in izteka »fordističnega« akumulacijskega režima. (Gl. Branko Bembič, *Kapitalizem v preobdobju*, Sophia, Ljubljana, 2012.) Takrat bi bilo mogoče podreti vladavino kapitala in začeti z izgradnjo socializma. V Čilu so ta proces pretrgale ZDA z vojaškim udarom, v zahodni Evropi pa leve stranke s sabotažo revolucionarnih gibanj. V zgodovinskem trenutku, ko bi bile zahodne komunistične partije lahko odpravile ostanke buržoaznega parlamentarizma in sprožile socialistične procese, so se z »evrokomunizmom« odločile za anahronistično obrambo buržoazne demokracije in pripomogle k njenemu koncu – na kapitalističen način. (Za analizo in kritiko evrokomunizma in njegovih ideoloških podlag, gl. Andrea Živković, »Protiv euro-marksizma«, *Novosti*, 4. 8. 2015.)

7 Za začetek študentskih gibanj velja gibanje za svobodo govora na univerzi v Berkeleyu leta 1964. V Ljubljani se je študentsko gibanje začelo že v zimskem semestru šolskega leta 1963–64.

revoluciji je prišel čas, da se dokončno pretrga z ostanki prve faze po prevzemu oblasti, ko se razredni boj delovnih razredov pretežno izvršuje še z državnim nasiljem pod vodstvom partijskega vrha. Študentsko gibanje se je uprlo politični birokraciji in napadlo *strukturno* podlago birokratske vladavine: namreč *buržoazno* avtonomijo pravno-politične sfere, ki jo je birokracija vzdrževala, da bi se ohranila na oblasti. Ko se je študentsko gibanje zavzemalo proti učinkom »tržnega socializma« (proti povečevanju družbenih neenakosti in razlik med »razvitimi in nerazvitimi«, proti brezposelnosti, komercializaciji v kulturi ...), se je bojevalo proti *kapitalistični* avtonomiji ekonomske sfere. Naposled je gibanje v spopadu z (že takrat nacionalno in nacionalistično) ideološko birokracijo (z nacionalnim kulturništvom)⁸ podiralo *buržoazno* avtonomijo elitistične kulture, ki je zgodovinski mehanizem za reprodukcijo buržoaznih družbenih odnosov in kapitalističnega proizvodnega načina.⁹ Jugoslovansko študentsko gibanje se je bojevalo za socializem na frontah, ki si jih je določilo na podlagi pravilne politične interpretacije objektivnih zgodovinskih procesov. Neposredno je uveljavilo vrsto socialističnih praks: razvilo je neposredno demokracijo,¹⁰ vzpostavilo alternativno ideološko in intelektualno polje,¹¹ uveljavljalo svobodne in solidarnostne oblike družbenosti.¹²

8 V tem spopadu je čast prvega udarca pripadla nacionalni kulturniški eliti; gl. manifest »Demokracija da, razkroj ne«, *Delo*, 1968.

9 O zgodovinskih procesih oblikovanja »relativno avtonomne sfere kulture« kot kompleksa mehanizmov za buržoazno in kapitalistično reprodukcijo, gl. Maja Breznik, *Obrt in učenost*, Annales, Koper, 2002; ista, *Kultura danajskih darov*, Sophia, Ljubljana, 2009.

10 V Ljubljani so že od šolskega leta 1963–64 prakticirali »zbore študentov«. Bili so prostor političnih razprav in so sprejemali »stališča«, ki so bila način političnega pritiska. Po letu 1968 so se »od spodaj« organizirali »akcijski komiteji«, ki so odločilno vplivali na politiko Zveze študentov in so imeli glavno vlogo pri njeni preobrazbi v Skupnost študentov.

11 Študentski glasili (*Tribuna* in *Katedra*) sta imeli izjemen politični vpliv, razvili sta bogato intelektualno dejavnost, gojili teorijo in prevajanje. Alternativnemu polju ideoloških in intelektualnih praks so se pridružile nekatere že delujoče splošne kulturne revije; *Časopis za kritiko znanosti, imaginacijo in novo antropologijo* je izšel neposredno iz teh gibanj. Dosežek gibanj je tudi *Radio Študent*, ki je radikalno in dolgoročno preobrazil medijsko krajino v Sloveniji. Širše v Jugoslaviji so študentski tedniki postali politično in kulturno zelo vplivni, študentske revije so bile intelektualna in teoretska središča. Študentski kulturni centri so vsepovsod postali nosilci alternativne in sodobne kulture v najširšem smislu. V tej optiki je »kulturna revolucija« šestdesetih in sedemdesetih let zgodovinska prelomnica v Jugoslaviji. Ustvarila je prvo (in zadnjo) jugoslovansko kulturo, ki se je proizvajala »od spodaj« in ki je prinesla izjemne dosežke. Alternativna kultura je vztrajala celo v času vojn med post-jugoslovanskimi državnimi in paradržavnimi tvorbami. Ustanove, procesi in prakse, ki jih je vzpostavila alternativa, so še zdaj med najpomembnejšimi nosilci tukajšnje družbenosti in braniki pred razdiralnostjo periferne kapitalizma.

12 Nove oblike družbenosti so vzpostavile tudi nove politične aparate. Zveza študentov se je preoblikovala v Skupnost študentov. Tudi politične prakse so alternativno institucionalizirali: najvišji organ

Dolgoročni učinki jugoslovanske kulturne revolucije

Procesi, ki jih je sprožilo študentsko gibanje, so odprli horizont, v katerem so v naslednjih desetletjih mladinske množice proizvedle jugoslovansko množično alternativno kulturo. V središču samoorganizirane alternativne kulture sta bila rock in pozneje punk-rock, okoli tega jedra so se razvila alternativna množična občila (časopisi, radiji), kulturna središča (npr. Disco FV, študentski kulturni centri v univerzitetnih mestih, mladinski klubi vsepovsod), vse do »novih družbenih gibanj«, alternativnih politik in ideologij. Novemu zgodovinskemu bloku se je pridružila materialistična teorija, ki se je vzporedno z množično alternativno kulturo razvila iz ideoloških in teoretskih praks v šestdesetih letih. Videti je bilo, da je politična in ideološka revolucija šestdesetih let sprožila inovativne in imaginativne prakse, ki so na novo določile socialistični projekt in vzpostavile nov veliko širši socialistični horizont. Zdelo se je, da so si te prakse postavile alternativne institucije, ki jim omogočajo produkcijo in razširjeno reprodukcijo, s katero bodo sprožile splošno družbeno preobrazbo. Vse je kazalo, da bo jugoslovanski socializem na ozadju alternativnega vrenja in vzporednega samoorganiziranja delovnih množic (npr. v »divjih štrajkih«)¹³ prebil birokratsko blokado, zaustavil lokalne kapitalistične procese in svetovno zgodovino ponovno odprl za socializem. Jugoslavija je bila takrat v zgodovinsko privilegiranem položaju: v protisistemski državi so alternativna protisistemska gibanja na številnih področjih prevzemala iniciativo, če ne celo hegemonijo.¹⁴ V središču sistema je svetovni kapitalizem zaostril razredni boj, zadržal je odpor delovnih razredov in razbil leve stranke. Kristalizirala se je konjunktura, v kateri bi bilo svetovno revolucijo spet mogoče zagnati z obrobja. Eno od oporišč bi lahko bila jugoslovanska socialistična federacija.

študentskega lista *Tribuna* je postal zbor sodelavcev in bralcev *Tribune*, Skupnost študentov se je utemeljila z radikalnim »skupnostnim« statutom. Pozneje so se iz teh prelomov organizirala nova družbena gibanja.

13 Prim. analizo ene od večjih stavk s stališča alternativne teorije: Tonči Kuzmanić, *Labinski štrajk: paradigma začetka konca*, Krt, Ljubljana, 1988.

14 Za zgodovinsko priložnost, ki so jo odprla protisistemska gibanja v protisistemski državi, gl. Rastko Močnik, »Protisistemske strategije ob koncu sistema«, *Časopis za kritiko znanosti*, št. 198–199, letnik XXVIII, 2000; objavljeno tudi v: isti, *Teorija za politiko*, Založba /^ocf., Ljubljana, 2003.

Samodejni učinki¹⁵ oblastne strategije jugoslovanskih političnih birokracij

Jugoslovanska politična birokracija se je že v šestdesetih letih razkrojila na republiške birokracije, ki jih je združevalo prizadevanje, da v politične procese ne pripustijo nikogar drugega. Republiške politične birokracije so s svojim političnim monopolom reproducirale avtonomno pravno-politično sfero. Z avtonomijo pravno-politične sfere se je tudi po revolucionarnem prevzemu državne oblasti in odpravi materialne baze poprejšnje razredne vladavine ohranjala za kapitalistično formacijo značilna družbena struktura s tremi relativno avtonomnimi sferami: ekonomsko, pravno-politično in ideološko. Ker so vsilili birokratsko formo za edino obliko vladavine, so se na materialni podlagi kapitalističnega modela treh avtonomnih sfer spontano izoblikovale tri področne birokracije: ekonomska, politična in ideološka.

Jugoslovanski post-kapitalizem sta določali *dve razsežnosti* jugoslovanske revolucije – narodnoosvobodilni boj *in* socialistična revolucija. V tem kontekstu je funkcionalna specializacija birokracij po kapitalističnem formativnem modelu proizvedla rezultate, ki niso bili v programu praks politične birokracije niti v logiki posameznih objektivnih procesov.

Najprej se je osamosvojila ideološka birokracija.¹⁶ Rezultat avtonomije ideoloških (medijskih, izobraževalnih, znanstvenih, kulturnih, umetnostnih) praks in aparatov *pod vladavino ideološke birokracije* je bila prevlada nacionalizma v šolstvu in v kulturi na splošno ter vladavina akademskega modernizma v umetnostih.¹⁷

15 Izraz »samodejni učinki« uporabljam namesto izraza »*effets pervers*, perversni, sprevrženi, izmaličeni učinki«, ki ga je vpeljal sociolog Raymond Boudon (*Effets pervers et ordre social*, PUF, Pariz, 1993): pomeni nenameravane učinke družbenega delovanja, ki so v nasprotju z namenom nosilcev delovanja.

16 Za mejnik velja referat Miroslava Krleža »O svobodi kulture« na Tretjem kongresu Zveze književnikov Jugoslavije 5. oktobra 1952 v Ljubljani (*Novi svet*, Ljubljana, 1952, letnik 7, številka 10: Miroslav Krleža, *Eseji VI*, Zagreb, 1967). Do osamosvojitve ideološke birokracije je dejansko prišlo že prej na plenumu CK KPJ konec decembra 1949. Gl. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije III* 9; <https://www.scribd.com/document/88560875/Branko-Petranovic-Istorija-Jugoslavije-III-9> (29. 11. 2019).

17 Rade Pantić, »Od kulture u 'socializmu' ka socijalističkoj kulturi«, v: Vida Knežević in Marko Miletic (ur.) *Gradove smo vam podigli. O protivrečnostima jugoslovenskog socijalizma*, CZKD, Beograd, 2018. – Po oktobrski revoluciji so v Sovjetski zvezi ustanavljali ideološke aparate, ki so se imenovali »ljudska univerza«, »socialistična akademija«, »komunistična akademija« ipd. V Jugoslaviji pa so ustanavljali nacionalne univerze ter nacionalne akademije znanosti in umetnosti. Vzrok je v tem, da so si številni narodi, tudi slovenski, v jugoslovanski socialistični revoluciji izbojevali nacionalno emancipacijo. A nacionalna emancipacija se je zaustavila v prvi fazi, pri ustanovitvi nacionalne države. Zavrtost nacionalne zgodovinske dialektike je bila huda ovira socialističnemu projektu. Tega so se revolucionarni akterji zavedali. V *Temeljnih točkah Osvobodilne fronte slovenskega naroda* so na pobudo

Z vpeljavo socialističnega samoupravljanja v delovnih organizacijah so podjetja postajala vse bolj samostojna, to pa je bila realna podlaga za krepitev »ekonomske birokracije« (višjega menedžmenta, »tehnokratov«), ki se je v zgodnjih šestdesetih letih povezala s »tehnokratsko« frakcijo v politični birokraciji in vpeljala »tržni socializem«. Tržni socializem je zaostril družbena protislovja, spodbudil delavske stavke in bil eden od vzrokov za študentski upor.

V bojih med frakcijami treh področnih birokracij so se ideološko in politično »prelamljala«¹⁸ realna družbena protislovja. Ne da bi se spuščali v podrobnosti spopadov, lahko na splošno ugotovimo, da sta se politična birokracija in ekonomska tehnokracija ažurno odzivali na protislovja, ki sta jih deloma povzročili sami s svojimi posegi. Ti »odzivi«, ti ideološko-politični »prelomi« so se kazali kot boji med politično-birokratsko in tehnokratsko (ekonomsko-birokratsko) frakcijo, od šestdesetih let naprej pa so se hkrati artikulirali tudi kot spopadi med republiškimi birokracijami.

Jugoslovanski post-socializem lahko v tej splošni optiki periodiziramo tako:¹⁹

- **1945–1950** *administrativni socializem* po sovjetskem zgledu: glavno protislovje je protislovje med socialističnimi praksami-procesi in periferno kapitalistično družbeno strukturo; dominantna sfera je pravno-politična sfera, skozi katero se uveljavljajo revolucionarni ukrepi (razlastitev nekdanjih vladajočih razredov, nacionalizacija produkcijskih sredstev); vladavina državno-partijske birokracije.

Edvarda Kocbeka v 4. točki postavili program osvoboditve naroda iz zgodovinskih okovov njegove buržoazne konstitucije: »Z osvobodilno akcijo in aktivizacijo slovenskih množic preoblikuje Osvobodilna fronta slovenski narodni značaj. Slovenske ljudske množice, ki se borijo za svoje narodne in človeške pravice, ustvarjajo nov lik aktivnega slovenstva.«

- 18 Koncept »preloma« so vpeljali sovjetski marksisti v dvajsetih letih dvajsetega stoletja, da bi odpravili epistemološko oviro, ki jo je prinesla mehanicistična »teorija odraza«. Realna družbena protislovja, ki nastajajo iz trkov med heterogenimi zgodovinskimi procesi in delujejo po svoji logiki, se »prelamljajo« v ideoloških ali političnih spopadih, ki potekajo po drugačni, sebi lastni logiki. Na primer: vnzajska koordinacija med posameznimi med seboj ločenimi produkcijskimi enotami se v kapitalizmu neposredno vpletenim prikazuje kot konkurenca med individualnimi kapitali; ta v ideološki sferi delujoča percepcija povzroči, da si kapitalisti in njihovi menedžerji v ekonomski sferi na ravni produkcije prizadevajo, da bi povečali produktivnost dela in si s tem na ravni cirkulacije prisvojili presežni profit; povečevanje produktivnosti dela na ravni produkcije povzroča rast organske sestave kapitala (vse več »mrtvega dela«, upredmetenega v tehnologiji, in vse manj »živega dela«, ki proizvaja novo vrednost), s tem pa povzroča, da se zmanjšuje novo sproducirana vrednost; proces upadanja količine novo sproducirane vrednosti, ki poteka na ravni produkcije, se na ravni cirkulacije kaže kot – se prelamlja v – padanje povprečne profitne mere.
- 19 Prevezem periodizacijo, ki jo je predložil Marko Kržan v besedilu »Jugoslovansko samoupravljanje in prihodnost socializma«, spremni besedi h knjigi Catherine Samary *Komunizem v gibanju. Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja*, Založba /*cf., Ljubljana, 2017.

- **1951–1965** *administrativno samoupravni socializem*: glavno protislovje je protislovje med politično birokracijo in samoupravljanjem; protislovje deluje v *socialističnem horizontu*. Dominantna sfera je politična sfera, ki regulira ekonomsko sfero. Glede na različne kazalnike je to najuspešnejše obdobje v zgodovini jugoslovanskega post-kapitalizma in nasploh jugoslovanskega prostora vse do zdaj.
- **1966 – 1974** *tržno samoupravni socializem*: glavno protislovje je protislovje med samoupravnimi procesi in tržnimi procesi – protislovje med socializmom in kapitalizmom. Dominantna sfera je ekonomska sfera, najpomembnejši politični dejavnik je koalicija med vodilnimi menedžerji in tehnokratsko frakcijo v politični birokraciji. Vladajoča koalicija družbena protislovja artikulira kot spopade med republiškimi vodstvi.
- **1974 – osemdeseta leta** »*pravno*« *samoupravni socializem*: protislovij je več – med samoupravnimi procesi in kapitalističnimi procesi ter procesi v politični birokraciji; sistem samoupravnega dogovarjanja birokratizira menedžerski sloj; dominantna sfera je pravno-politična sfera, v vladajoči koaliciji med vodilnimi menedžerji in politično birokracijo prevzame vodstvo politična birokracija.
- **V osemdesetih letih** se vsem protislovjem med samoupravljanjem in birokracijo (socialistično protislovje) in kapitalističnimi procesi pridružijo pritiski organizacij celotnega kapitala (*Gesamtkapital*), zlasti Mednarodnega denarnega sklada. Okrepi se dominacija pravno-politične sfere in z njo vladavina politične birokracije, v kateri se konflikti med republiškimi birokracijami artikulirajo v antagonistične spopade.

Iz sheme izhaja, da je jugoslovanski socialistični projekt prvič zašel v krizo sredi šestdesetih let in da je študentsko gibanje poseglo prav v ta kritični moment. Shema tudi kaže, da je do reševanja te krize, kakor tudi do reševanja drugih kritičnih situacij prišlo skozi frakcijske boje v vladajoči birokraciji in tehnokraciji, ter da so bile vladajoče skupine od srede šestdesetih let naprej vse manj sposobne obvladovati protislovne procese. V osemdesetih letih so se lokalne republiške birokracije prestavile na neoliberalno platformo. Na neoliberalni platformi so se republiške politične birokracije povezale z republiškimi tehnokratskimi skupinami v gospodarstvu. Objektivna omejenost republiških političnih birokracij na

področje federalnih republik in njihova subjektivna omejenost na »nacionalni« horizont sta omogočili, da so se politične birokracije povezale z birokracijami v nacionalnih ideoloških aparatih; republiške ideološke birokracije so bile že od nekdaj nacionalistične, v osemdesetih letih pa so se politizirale na desnih in skrajno desnih pozicijah.²⁰ Hkrati so se na liberalni politično-ekonomski platformi republiške birokratsko-tehnokratske koalicije znašle v antagonističnem konfliktu, ki ga niso bile sposobne rešiti – saj so se družbena protislovja v neoliberalni ideološki interpretaciji prikazovala kot nerešljivi konflikti med federalnimi republikami.²¹

Kaj je post-kapitalistična birokracija?

Glavni nasprotnik študentskega gibanja je bila jugoslovanska politična birokracija, ki je prav v tistem času razpadala na republiške birokracije. Navkljub represiji, ki se je nadaljevala še dolgo po letu 1968,²² se političnim birokracijam ni posrečilo zatreti socialističnih procesov, ki jih je sprožilo študentsko gibanje, ter neposrednih in posrednih učinkov teh procesov v sedemdesetih in osemdesetih letih. Četudi je študentsko gibanje političnim birokracijam odvzelo monopol na

20 Za analizo ideologije in politike ideološke birokracije in njene radikalizacije v osemdesetih letih gl. Rastko Močnik, *Koliko fašizma?*, Studia humanitatis minora, Ljubljana, 1995.

21 Andreja Živković in Matija Medenica sta v besedilu »Balkans for the peoples of the Balkans« pokazala, kako so neo-liberalni pritiski Mednarodnega denarnega sklada in Evropske unije okrepili konfliktne politike republiških birokracij in s tem dejavno pripomogli k razbitju jugoslovanske socialistične federacije. <http://www.criticatca.ro/lefteast/balkans-for-the-peoples-of-the-balkans/> (29. 11. 2019).

22 Prepovedi študentskih glasil so postale pogoste. Študentske voditelje beograjske zasedbe fakultet leta 1968 so izključili z univerze in jim odvzeli potne liste (med njimi so bili Sonja Licht, Vlada Mijanović in Đorđe Vuković). – Leta 1970 je bil študentski voditelj Vlada Mijanović obsojen na 18 mesecev zapora. Leta 1972 sta bila obsojena na dve leti zapora Pavluško Imširović in Milan Nikolić, Jelka Kljajić pa na osemnajst mesecev. (Nebojša Popov, *Društveni sukobi – izazov sociologiji*, Centar FDT, Beograd, 1983.) – Decembra leta 1974 so bili zaradi ustanavljanja alternativne jugoslovanske študentske organizacije in zaradi dokumenta »Načrt resolucije zveze studentov filozofskih fakultet v Beogradu, Ljubljani in Zagrebu« na šest mesecev zapora (pogojno za dve leti) obsojeni Miodrag Stojanović, Zoran Djindjić, Lino Veljak, Mario Rubbi, Darko Štrajn in Vinko Zalar. – Januarja leta 1975 je po močnem in dolgem odporu beograjske univerze in jugoslovanske strokovne javnosti Skupščina SR Srbije odločila, da osem učiteljev in sodelavcev beograjske Filozofske fakultete (Mihajlo Marković, Sveta Stojanović, Miladin Životić, Ljuba Tadić, Zaga Pešić-Golubović, Dragoljub Mićunović, Trive Indić in Nebojša Popov) ne sme več delati na fakulteti. (Nebojša Popov, *Contra fatum. Slučaj grupe profesora filozofskog fakulteta u Beogradu 1968–1988*, Mladost, Beograd, 1989.) – Konec leta 1984 in na začetku leta 1985 je v Beogradu potekal proces proti šestim organizatorjem »Odpрте univerze«, med katerimi so bili udeleženci in organizatorji študentskega gibanja. Obtoženi so bili Vladimir Mijanović, Miodrag Milić, Dragomir Olujić, Gordan Jovanović, Pavluško Imširović in Milan Nikolić. Več o procesu v letih 1984–85 gl. v: *Problemi*, št. 7, 1985.

področju političnih praks in procesov, so ohranile monopol na ožjem državno-pravnem področju. S tem so omejele delavsko samoupravljanje na raven podjetij in prisilile delovne kolektive, da reproducirajo kapitalistične procese. Omogočile so vodilnim menedžerjem, da so postali glavni ekonomski in ideološki nosilci kapitalističnih procesov, delavski kolektivi pa so zaradi objektivnih pritiskov tržnega socializma zgolj legitimirali tehnokratske menedžerske odločitve. V kombinaciji z birokratskim državno-pravnim monopolom je tržni socializem onemogočil, da bi se podjetje, ki je značilen kapitalistični aparat,²³ preobrazilo v socialistično produkcijsko enoto. Jugoslovanska podjetja so ostala kapitalistični aparati z realno podreditvijo dela in njihova objektivna logika je narekovala, da jih upravljajo strokovnjaki. Navzven so tekmovala v konkurenci med produkcijskimi enotami, navznoter so ohranjala in obnavljala hierarhično urejenost. Tega ni odpravila niti poznejša Kardeljeva »dogovorna ekonomija«, četudi je vpeljala inovativno organizacijsko obliko »temeljne organizacije združenega dela«. V praksi je ta sistem le prevedel blagovne oblike neenakosti, monopolov itn. v pravne odnose.

Vladavina politične birokracije je zatrla tudi zgodovinsko izjemno pomemben sistem »družbenega upravljanja«. Ta inovativni sistem je družbene dejavnosti (šolstvo, zdravstvo, kulturo, socialo) izločil iz blagovne produkcije in jih izvzel tudi iz etatičnega upravljanja. Sistem družbenega upravljanja je pomembna izkušnja prav zdaj, ko neoliberalni kapitalizem privatizira in komercializira javne storitve. A birokratska vladavina je družbeno upravljanje zaprla v družbeni rezervat, v katerem je zlasti ideološka birokracija ohranila in še okrepila politični vpliv in ideološko prevlado na področju izobraževanja, občil in kulture.

Postavlja se vprašanje, kaj je post-kapitalistična birokracija. Ernest Mandel meni, da je vladajoča skupina, ki pa ni razred.²⁴ Charles Bettelheim meni, da je državna buržoazija, sestavljena iz dveh frakcij, vodilnih menedžerjev v gospodarstvu

23 Teorijo, da je podjetje aparat v mehanizmu kapitalistične produkcije in reprodukcije, je razvil Charles Bettelheim v: Charles Bettelheim, *Calcul économique et formes de propriété*, Découverte, Pariz, 2017.

24 »To, da je dosledna obramba privatnih interesov birokracije v nasprotju z imanentno logiko podružbljenega planskega gospodarstva, namesto da bi bila z njo skladna, je najbolj jasen dokaz, da birokracija ni nov vladajoči razred. V vsaki razredni družbi obstaja kongruenca med zasebnimi interesi vladajočega razreda in imanentno logiko danega produkcijskega načina [...].« Ernest Mandel, »Deset tez o družbenih in ekonomskih zakonitostih družbe na prehodu iz kapitalizma v socializem«, v isti, *Prehod v socializem*, Založba I/*cf., Ljubljana, 2016; in Marko Kržan, »Jugoslovansko samoupravljanje in prihodnost socializma«, spremna beseda h knjigi Catherine Samary *Komunizem v gibanju. Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja*, Založba I/*cf., Ljubljana, 2017.

in vodilnih funkcionarjev v državno-partijskem aparatu.²⁵ Gérard Duménil in Dominique Lévi menita, da je različica menedžerskega razreda, ki je vladajoči razred v sodobnih družbah in v katerem frakcija vodilnih menedžerjev prevladuje nad frakcijo visokih državnih funkcionarjev.²⁶ Zgodovina Jugoslavije opozarja, da je treba izdelati bolj kompleksno teorijo post-kapitalistične birokracije.

Takšno teorijo je predložil Marko Kržan: post-kapitalistična birokracija je aparat, ki ga ne nadzoruje noben vladajoči razred, saj so stari vladajoči razredi (buržoazija, zemljiški veleposestniki) odpravljeni – delavskemu razredu pa birokracija onemogoča, da bi se sploh sestavil v razred; hkrati sama birokracija ne more postati vladajoči razred, ker mehanizmov njene reprodukcije ni mogoče integrirati v mehanizme reprodukcije nobenega produkcijskega načina.²⁷ Vladavina birokracije je zato permanentna kontrarevolucija: socialističnim procesom onemogoča, da bi se razvili v nov produkcijski način in postali dominantni produkcijski način – hkrati pa se je le zelo omejeno sposobna spopadati s kapitalističnimi procesi in njihovimi nosilci.

Jugoslovanski politični birokraciji je treba priznati, da se je dinamično odzivala na družbena protislovja in da so posamezne skupine v njej poskušale podpirati socialistične procese. Dokaz je, denimo, da se je razmeroma hitro odzvala na protislovja, ki jih je povzročil »tržni socializem«. Prav tako je uspešno zatrla poskus kontrarevolucije v hrvaškem »maspoku« (masovnem nacionalističnem gibanju) v letih 1970–71. A pod kombiniranimi pritiski od zunaj (kriza svetovnega kapitalističnega sistema, dolžniška kriza, neoliberalistična politika mednarodnih organizacij) in ob vse močnejšem notranjem odporu (delavske stavke, alternativna gibanja) so republiške politične birokracije v osemdesetih letih skupaj z republiškimi tehnokracijami sklenile pakt s protisocialističnimi nacionalnimi ideološkimi birokracijami in uporabile edino orodje, ki so ga še

25 Charles Bettelheim, *Calcul économique et formes de propriété*, Découverte, Pariz, 2017.

26 »Družbe, ki so se sklicevale na socializem in na komunizem, so bile nekapitalistične razredne družbe. Bile so *kadristične* družbe, saj je bil v njih vladajoči razred razred kadrov. Zelo shematično je bilo odločilno dvoje: 1. na ravni ekonomskih mehanizmov birokratsko centralno planiranje; 2. na politični ravni nesposobnost vladajočega razreda, da bi vzpostavil razredno demokracijo (to je bil glavni vzrok za neuspeh 'reform') – in *a fortiori* da bi vzpostavil demokracijo, v kateri bi sodelovali tudi ljudski razredi.« Gérard Duménil in Dominique Lévi, »Dynamiques des modes de production et des ordres sociaux«, *Actuel Marx*, št. 52 (2), 2012.

27 Marko Kržan, »Teorija prehoda med družbenimi formacijami«, spremna beseda k Ernest Mandel, *Prehod v socializem*, Založba / *cf., Ljubljana, 2016.

imele: državni aparat. Aktivirale so »piemontsko funkcijo« države²⁸ in izvedle kontrarevolucionarni udar od zgoraj. Ideološki specialisti so zanetili množično nacionalistično evforijo in z njo zamaskirali sicer preprosto dejstvo, da vladajoči z ustanovitvijo *buržoaznih* nacionalnih držav odpravljajo socializem, kolikor je takrat še obstajal.

Ko so razbili socialistično federacijo in vpeljali periferni kapitalizem, se je na jugoslovanskem področju končalo zgodovinsko obdobje, ki so ga sooblikovala šestdeseta leta dvajsetega stoletja.

28 »[...] funkcija 'piemontskega' tipa je v tem, da država nadomesti lokalne družbene skupine pri vodstvu boja za obnovo.« V boju za vzpostavitev enotne buržoazne nacionalne italijanske države je bila italijanska buržoazija prešibka in preveč razdrobljena, da bi lahko vodila buržoazno nacionalno revolucijo. Vlogo buržoaznega razreda je zato prevzela piemontska monarhija: ta je revolucionarni boj opremila s svojimi državnimi aparati – z »vojsko in politično-diplomatsko močjo«. Antonio Gramsci, *Quaderni del carcere. Edizione critica dell'Istituto Gramsci (4 voll.)*, ur. Valentino Gerratana, Einaudi, Torino, 1975, zv. II, *Quaderno 15*, § 59 [1933]; <https://quadernidelcarcere.wordpress.com/2015/01/26/risorgimento-italiano-9/> (29. 11. 2019). – Jugoslovanske republiške politične birokracije so v zavezništvu z republiškimi tehnokracijami in s podporo republiških nacionalističnih ideoloških birokracij v »piemontskem« procesu vzpostavile buržoazne nacionalne države, pravno-politično ogrodeje za vpeljavo periferne kapitalizma. (Gl. Rastko Močnik, »Beyond fascism? Historical parallels and structural specificities of post-socialism«, *Tiempo devorado. Revista de historia actual*, št. 1, let. 4, 2017; https://revistes.uab.cat/tdevorado/article/view/v4-n1-mocnik/pdf_89 (29. 11. 2019).) Po analizi Carlosa Gonzáleza Ville so se te nove države umestile v (zdaj sicer že propadli) projekt novega svetovnega meddržavnega reda, ki naj bi podaljšal gospodstvo ZDA, potem ko so že zgubile svetovno-sistemske hegemonije. Carlos González Villa, *Nova država za nov svetovni red. Mednarodni vidiki osamosvojitve Slovenije*, Založba /*cf., Ljubljana, 2019.

Kako razumeti študentska gibanja?¹

Darko Štrajn

Maja in junija l. 2018 smo zabeležili petdeseto obletnico dogodkov leta 1968, o katerih je vsak sodobni medijski uporabnik vsaj nekaj malega že slišal, čeprav bi težko rekli, da vsakdo tudi zares ve, kaj se je takrat dogajalo – kot navsezadnje vsakdo enako ve in hkrati ne ve za veliko drugih zgodovinskih dogajanj. Toda o letu 1968 je ta nevednost drugačna kot v drugih primerih. Régis Debray je ob deseti obletnici pariškega leta 1968 v kritičnem eseju izrekel ugotovitev, ki bi jo lahko ponavljali ob vsaki okrogli obletnici prelomnega leta ne samo v Franciji, ampak tudi povsod drugje, kjer je v tem v več pogledih prelomnem letu druge polovice 20. stoletja kulminiralo presenetljivo študentsko gibanje: »Uradne proslave, ki jih je omogočila deseta obletnica maja 68 – televizije, radiji, magazini, časopisi, revije, filmi itn. – so v gorečnosti in čustvih zbrale vse, ki imajo v tej deželi ime, avtoriteto, odlikovanje. Od leve do desne so včerajšnji sovražniki jutrišnji prijatelji« (Debray, 1978, str. 9). Ta navedek ilustrira, da se ob proslavljanju ali kakršnemkoli »romantičnem« spominjanju na obletnico študentske revolucije vedno najde kak »Debray«, kak disonanten glas, kritična prikazen, najpogosteje sam nekdani akter v gibanjih, ki opozori na dejstvo, da so študentska gibanja

1 Pričujoči prispevek je razširjen, posodobljen in precej predelan članek, ki je najprej izšel v prilogi časopisa *Zgodovina v šoli* ob 40-letnici študentskih gibanj na Slovenskem (*Zgodovina v šoli*, letnik XVII, št. 3–4, 2008).

pravzaprav vzniknila iz razcepov, konfliktov in dilem svojega časa ter da niso bila zgolj zabava vznesene mladosti. To pomeni, da teh gibanj ni mogoče preprosto, kajpak s tem, da jim »oprostimo nekaj mladostnih pretiravanj«, postaviti v zgodovino, skonstruirano v pogledu nazaj z razgledišča rezultata zgodovine, s katerim smo ali moramo biti zadovoljni ali nezadovoljni. Če mislimo na kaj več kot na popularne evokacije l. 1968 z vso domnevno nostalgijo po hipijih, gibanju *flower power*, seksualni revoluciji, rock godbi in po uvoženih vzhodnjaških dobrinah (od marihuane do nirvane), je mogoče reči, da se je v šestdesetih in sedemdesetih letih nedvomno odvilo presenetljivo in prelomno družbeno gibanje, ki je označilo novejšo zgodovino. Kako prelomno je to gibanje zares bilo, kako bi ga najustrezneje opredelili, kako bi ga prav razumeli ..., pa je postalo nekoliko bolj jasno 50 let po vrhuncu dogajanj l. 68. Gotovo so k temu pripomogli očitni regresivni procesi na različnih področjih družbenih dogajanj še zlasti v drugi dekadi 21. stoletja, zaradi katerih se v vzratnem pogledu razkrivajo razsežnosti poglavitnih dosežkov teh gibanj. Ni dvoma tudi, da se neokonservativni in vse bolj izrazito tudi ekstremno desničarski akterji, tako na akademski sceni kot na političnem prizorišču, po petdesetih letih izrecno ali manj izrecno izrekajo prav proti liberalizacijam in emancipacijam, ki so se sprožile v kontekstu študentskih, mladinskih in drugih državljanskih družbenih gibanj tistega časa.

Politično gibanje v množični kulturi

Vprašanje o prvih in zadnjih vzrokih za študentska (pa naj še dodam: in širše mladinska ter nato alternativna) gibanja ostaja tudi dandanes odprto; zaradi pretečenega časa in dogajanj v njem se to vprašanje postavlja nekoliko drugače, kot se je neposredno ob dogajanjih. Element samoizpraševanja o smislu ter razsežnostih političnega aktivizma in družbenih eksperimentov je bil zelo navzoč že v samih gibanjih, o čemer se je mogoče poučiti iz arhivov izredno obsežne literature, ki jo sestavljajo študentski časopisi, publikacije radikalnih gibanj, zunajparlamentarnih strank, alternativnih družbeno-civilnih gibanj, umetniških skupin in drugih podobnih arhivskih evidenc. Zdaj se zdi, da smo zmožni dati precej opisne odgovore in razlage, ki pa vseeno nikoli ne morejo zajeti vseh razsežnosti in zapletenih razmerij tistega časa. Po petdesetih letih lahko z večjo gotovostjo ugotovimo, kaj je bil bistven in multiplikativni učinek pluralnega in

večdimenzionalnega dogajanja tistega časa. V različnih družboslovnih teorijah je ta čas kar precej enoglasno označen kot vrhunec industrijske družbe in modernizma ter hkrati kot začetek postindustrijske družbe in postmoderne obdobja. Opisno torej lahko ugotovimo, da je najširši okvir gibanj mogoče opredeliti v kulturno-političnih terminih, h katerim je treba primisliti še gospodarska in socialna dejstva. Vsekakor pa ne smemo pozabiti niti na okoliščine vse bolj množičnega visokošolskega izobraževanja.²

Predhodne kritične filozofske, sociološke in porajajoče se interdisciplinarne opredelitve realnosti takratnega sveta, kakršen je nastal po drugi svetovni vojni, so že nakazale prihajajoči upor. Zapisane so bile predvsem v besedilih vrste eksistencialističnih filozofov in v besedilih kritične teorije, znane tudi kot teorija Frankfurtske šole, ki je bila, med drugim, ob Sartrovih idejah ena od teoretskih podlag za »situacionistično internacionalo«. Programska besedila tega ne prav širokega, a ugotovljivo vplivnega kulturno-političnega gibanja so opredeljevala in hkrati obračunavala s takoimenovano družbo spektakla: »Spektakel sovпада s trenutkom, ko blago doseže totalno kolonizacijo družbenega življenja. Ne samo da zveza z blagom postane vidna, vse kar vidimo, je blago: svet, ki ga gledamo, je svet blaga« (Debord, 1999 [1967], str. 43–44). Četudi je potrošniška družba postala prevladujoči model v vseh razvitih in bolj ali manj vse bolj urbaniziranih deželah, to kritično reakcijo ob njenem začetnem razcvetu v množičnih družbenih gibanjih lahko štejemo za nenehni izvir dvoma o utemeljenosti razmerij v stvarnosti take družbe,³ kakršno sta Deleuze in Guattari opredelila za »želeči stroj« (Deleuze, Guattari, [1972] 2017).

Že pred protestnim vrhuncem na pomlad 1968 se je v družbenih gibanjih, ki so vključevala kritiko in zavračanje moralnih ter kulturnih kodov »vladajoče ideologije« oblikovala vrsta teženj po vsakovrstnih »osvoboditvah«. Tako kot pri

2 Strnjen prikaz pomembnih študentskih gibanj po svetu sem napisal l. 1973 v posebnem poglavju svoje diplomske naloge na Filozofski fakulteti. Poglavje iz te naloge je bilo objavljeno 24 let pozneje v reviji *Dialogi* (Štrajn, 1997).

3 Verjetno še nikoli poprej v zgodovini niso intelektualni proizvodi proniknili tako široko med množično občinstvo kot v tistem času; vsekakor so temu botrovali vse bolj množično izobraževanje, skokovit razvoj medijev in podaljševanje »prostega časa«. Šestdeseta leta bi torej lahko šteli za čas, v katerem se je že izoblikoval tip družbe, ki ga je vrsta vodilnih sociologov (Bourdieu, Giddens, Beck) nekoliko pozneje poimenovala refleksivna družba. Danes sicer vrsta analitikov (Giroux, Spring, Liessmann, Laval, Martuccelli, Žižek, Močnik) opozarja na sodobne retrogradne procese v množični kulturi, ki ob zasičenosti medijskega prostora in ob »tehnokratskih« pritiskih na izobraževalne sisteme pravzaprav proizvajajo antiintelektualne učinke, depolitizacijo in nivelizacijo.

mnogih tovrstnih gibanjih v preteklosti (npr. ob koncu 19. stoletja ali v »norih« dvajsetih letih prejšnjega stoletja), se je v šestdesetih letih kazala nagnjenost k »preizkušanju alternativnih svobodnih oblik življenja« (Bock, 1976, str. 257). To velja za širša mladinska družbena gibanja v razvitih državah na obeh straneh takratne železne zavese. Lahko bi rekli, da so študentska gibanja s svojo politično prebojnostjo naredila te moralne, socialne, kulturne in sprva manj opazno na prvi pogled tudi ekonomske tektonske premike za bolj vidne. Če se v tem okviru ne ukvarjamo z vsemi mnogimi konkretnimi okoliščinami, kot so bile medijsko navzoča môra vietnamske vojne, obujanje spomina na politična gibanja preteklosti (utopizem, anarhizem, trockizem itn.) in nastajanje alternativnih gibanj (ekološka gibanja, feminizem, nove pedagoške zamisli, antipsihiatrija itn.), lahko rečemo, da so študentska gibanja šestdesetih in sedemdesetih let pustila trajen pečat prejšnjemu stoletju. Seveda so marsikatero zahtevo in poanto gibanj izgubile aktualnost, večina pa jih je danes hote ali nehotе pozabljenih, potlačenih ali – zaradi ohranjene »subverzivnosti« – marginaliziranih in namerno preinterpretiranih. Tako je denimo v splošno sprejemljivi medijsko proizvedeni romantizirani inačici skoraj povsem zabrisano dejstvo, da so študentska gibanja tistega časa poganjale prav nič prikrito levičarske ideje, ki jih združuje pojem *nove levice*. Pri tem naj brez obširnih razlag zatrdim, da je prav nova levica razvila pomembno kritiko sovjetskega tipa socializma in s tem oblikovala ključne koncepte, ki so učinkovali v političnih praksah dvajset let pozneje. Veliko bolj razpršen in dolgoročen pa je bil vpliv študentskih in mladinskih gibanj na širok spekter vsakdanjega življenja, na diferenciranje življenjskih slogov, na razmerja med družbenimi skupinami in ne nazadnje na vso množično kulturo. V tem pogledu so gibanja prispevala simbolne impulze za oblikovanje novih vzorcev za generiranje družbenih vlog posameznikov in za pluralizacijo življenjskih slogov v nastajajoči postmoderni družbi, temelječi na hitrem tehnološkem razvoju. To nastajajočo novo formo družbe so že takrat začenjali poimenovati za medijsko ali informacijsko.

Ob vsem tem je treba poudariti, da je šlo za *revolucijo*. Definicija, ki je veljala od prve meščanske revolucije naprej, je kot konstitutivno določilo vsebovala upor. Ni dvoma, da v tem pogledu revolucija 1968 ustreza definiciji. Drugače pa je treba poudariti, da ni šlo za nikakršno ponovitev nobene prejšnje revolucije, ampak za invencijo in s tem za redefinicijo samega pojma revolucije. Predvsem

je ta revolucija pomenila prekinitev zgodovinskega kontinuuma revolucij s komponento oboroženih bojov. Herbert Marcuse je ta upor postavil v povsem nove okvire rekoč, da ne gre več za vprašanje, »kako lahko individuum zadovolji svoje lastne potrebe, ne da bi prizadel druge«. V nadaljevanju je Marcuse zapisal, da gre za to, »kako [individuum] lahko zadovolji svoje potrebe, ne da bi prizadel samega sebe in ne da bi reproduciral prek svojih aspiracij in zadovoljstev odvisnost od aparata izkoriščanja, ki v zadovoljevanju njegovih potreb perpetuira njegovo služabništvo?« (2000, str. 4). V knjigi *Esej o osvoboditvi*, ki je prvič izšla l. 1969, je Marcuse namreč signaliziral, da je šlo za revolucijo, ki je v svoji pluralnosti in večdimenzionalnosti, predvsem pa glede na njeno oporo v marginalnih skupinah družbe, demonstrirala možnost političnega angažmaja brez podreditve individuumu abstraktnim idejam in transcendentnim ciljem. Z drugimi besedami je šlo za popolnoma novo »definicijo« revolucije, v kateri tisti, ki so bili v njej angažirani, niso bili pripravljeni umreti za ideje, ampak so raje ideje živeli. Koncept *nove senzibilnosti*, ki ga Marcuse postavlja v območje estetike, utemeljuje »univerzum, v katerem igrivost, umirjenost in lepota postanejo forme eksistence in s tem Forma same družbe« (Ibid., str. 25). Spremembe na ravni vsakdanjega življenja, življenjskih slogov in uveljavljanja individualnih pravic so ostale relativno trajne pridobitve te revolucije, a jih takrat celo sami njeni akterji niso razglašali za velik dosežek. Šele po petdesetih letih od prelomnih dogajanj, ko mašinerija slej ko prej razredne dominacije deluje naprej in proizvaja nove nevarnosti, pa postaja jasno, da je bila nekoč preizkušena formula spreminjanja družbe v njenih »molekularnih« sestavinah. Upor, ki je bil vse prej kot apolitičen, je bil sredstvo individualne emancipacije v spremenjeni družbi. Toda to ni zadoščalo za to, da bi dejansko nastal »sistem svobode«, ki so ga deklarirali mnogi revolucionarni diskurzi tistega časa. V obdobju, ki je sledilo bolj ali manj očitnemu koncu gibanj, so potekale številne polemike v akademski sferi in v krogih aktivistov o tem, kako napačno je bilo odklanjanje bolj izrecnega osvajanja politične oblasti.

Levičarji pod socializmom

Ne oziraje se na to, kako danes kdo razume dogajanja v tistem času v Sloveniji in tudi v tedanji Socialistični federativni republiki Jugoslaviji, lahko zanesljivo

trdimo, da so študentska gibanja bila eno od tistih svetovnih dogajanj, v katerih je bila Slovenija vidno udeležena pretežno na isti ravni kot takratne bolj in tudi manj gospodarsko razvite dežele. Slovensko študentsko gibanje je v primerjavi z drugimi gotovo imelo nekaj značilnosti in posebnosti. Toda od tu naprej se med samimi nekdanjimi akterji teh gibanj, med zgodovinarji in ne nazadnje med družboslovci in politiki, ni prav lahko zediniti glede določitve pomenov in učinkov študentskih gibanj. Tak poskus bi vsekakor izredno otežila tudi mnogodimenzionalnost in heterogenost gibanja, ki ju hitro uzremo takoj, ko se spustimo v proučevanje dogodkov in dejstev, ki so bila z njimi povezana. Naj še poudarim, da je bilo naše študentsko gibanje eno od bolj intenzivnih in vztrajnih med študentskimi gibanji v takratnih socialističnih deželah, a ni bilo deležno tako brutalnih oblastniških obračunov kot na primer gibanji na Poljskem in Češkoslovaškem, ki pa sta bili tudi bolj prepleteni z delavskimi ter širšimi državljskimi nemiri. Jugoslovansko oblastno obračunavanje z upornimi študenti se je omejilo na nekaj policijskih akcij, političnih procesov ter zapornih kazni in pogojnih obsodb po takratni kazenski zakonodaji, ki je opredeljevala različna dejanja proti »ustavnemu redu« ali pa dejanja, ki so pomenila »sovražno propagando« ter »vznemirjanje javnosti«. ⁴

Pri vsem tem je, kar velja za vse evropske socialistične dežele, zanimivo in za manj poučene presenetljivo dejstvo to, da so bila tudi »tostran« železne zaveses študentska gibanja, po medijskih virih in zapisih vodilnih predstavnikov gibanj sodeč, politično opredeljena podobno kot študentska gibanja na Zahodu – namreč *politično levičarsko*. Verjetno je to najpomembnejši razlog med vsemi drugimi razlogi, zaradi katerih je študentsko gibanje v Sloveniji v žurnalizmu in politični publicistiki nekoliko »pozabljeno« oziroma zamolčevano ali tudi omalovaževano in podcenjevano. ⁵ Zaradi te kozmopolitske poteze študentskega

4 Seveda pa posamezni aktivisti nismo ušli nadzoru tajnih varnostnih služb. O tej razsežnosti sem objavil nekaj zapisov v reviji Mladina v osemdesetih letih 20. stol., pri čemer – v nasprotju s sedanjo demonizacijo komunizma vseprek – lahko dokazljivo trdim, da je ves ta nadzor postajal dezorientiran in neučinkovit. Takoimenovana UJV (Uprava javne varnosti) je v svojih dosjehih kopičila veliko podatkov, poročil o opazovanjih (tudi s strani prostovoljnih sodelavcev) in pogovorih z »zanimivimi« posamezniki itd., vse bolj pa se je izgubljal cilj tega početja. Te aktivnosti so postale nekakšen policijski *l'art pour l'art*. Hkrati naj opozorim, da se je prav v študentskem gibanju odvil preskok od nekdanjega disidentstva, herojskega, a žal neučinkovitega izzivanja režima z »resnico«, k javnemu delovanju s sklicevanjem na legalne pravice in svoboščine povsem izrecno brez strahu pred tajnim nadzorom. Ta »slog« delovanja je pozneje postal pglavitna poteza gibanj civilne družbe, ki so pripomogla h koncu socialističnega sistema.

5 S to pozabo pa se postopoma vse bolj soočajo mlajše generacije zgodovinarjev.

gibanja namreč ni prav lahko začrtati niza dogajanj in stališč, ki vodijo od dogajanj v šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih letih 20. stoletja do nacionalne osamosvojitve Slovenije. Skratka, slovensko študentsko gibanje v znanstveni konstrukciji zgodovine z nacionalno (osamosvojitveno) dominantno nekako ne »funkcionira«, čeprav bi z nekaj več truda nemara kdo le lahko našel v bolj kulturno obarvanem delovanju gibanja tudi nekaj narodno konstitutivnih elementov in poudarkov. Kar lepo število protestnih dogodkov proti oženju pravic slovenskih manjšin v Avstriji in Italiji namreč vendarle priča o tem, da slovensko študentsko gibanje ni bilo imuno na narodno vprašanje. Kako s političnega ali ideološkega stališča pogledano dogajanja v zgodovini pač niso tako enostavno določljiva, kot se zdi v tisti nivelizirajoči (retorični, ideološki) gesti, ki opredeli »napačno preteklost« nasproti »dosežkom sedanjosti«, je potemtakem mogoče pokazati prav na primeru študentskih gibanj. V širšem pogledu se nam soočenje med študentskimi gibanji in takratnimi vladajočimi strukturami lahko pojasni v luči naslednje Giddensove ugotovitve: »Paradokso se je državni socializem, ki je samega sebe videl kot najvažnejšo revolucionarno silo v zgodovini, izkazal za veliko bolj naklonjenega tradiciji, kot se je kapitalizem« (Giddens 1996, str. 51). Za to ugotovitev je veliko argumentov in zgodovinskih evidenc. Zato lahko rečemo, da so bila študentska gibanja v socialističnih državah dejavniki modernizacije, ki se ji je takrat navidezno dobro utrjeni socializem pravzaprav upiral veliko bolj krčevito kot konservativne politične in gospodarske strukture na Zahodu. Da je socializem nekako »konzerviral« družbena in kulturna simbolna veziva skupnosti, lahko presojamo tudi po aktualnem post-socialističnem sindromu nasprotovanja seksualnim pravicam gejev in lezbijk, ki so na Zahodu večinoma že samoumevne. Vsaj v Sloveniji pa je treba iskati začetke liberalnejšega odnosa do teh vprašanj prav v študentskem gibanju. Takratne oblasti v Sloveniji, še zlasti krog političark okoli spoštovane revolucionarke Vide Tomšič, so vsaj na področju seksualnih politik dojele duha časa in tako je Slovenija v sedemdesetih letih tudi glede na velik del Evrope prednjačila z odločitvami o uvajanju pravice do splava na zahtevo in o izenačitvi formalne zakonske zveze s tako imenovano zunajzakonsko skupnostjo.

V naših medijih iz tistega časa je dokumentirano veliko reakcij uradnih ter lojalnih novinarskih reakcij na pojav študentskega gibanja in na stališča, ki so bila zapisana v študentskem tisku, na letakih in transparentih. Te reakcije so



Demonstracije proti obisku Reze Pahlavija. V ospredju je Darko Štrajn, v ozadju sta Boris Muževič, glavi urednik Radia študent, in Nikola Damjanić. Avtor fotografije neznan. Iz zbirke fotografij Monike Žagar.

nihale od pokroviteljskih paternalističnih ugotovitev o mladostni zagnanosti ter neučakanosti do ostrejših anatem, ki so bile izrečene in zapisane v »trdih« ideoloških terminih, pri čemer se lahko strinjamo z Jašo Zlobcem, da so v Zvezi komunistov v študentskih gibanjih zaznali napoved takrat še nezamisljivega svojega konca: »Partijske strukture so imele popolnoma prav, ko so nam nekaternikom očitale, da smo anarholiberalci, da partija brez demokratičnega centralizma ni več partija, da razkrajamo partijsko monolitnost. Res smo jo razkrajali, oziroma bolje rečeno, bili smo simptom časa, ki je to monolitnost razkril kot preživelo in okostenelo, saj ni ne mogla ne znala več odgovarjati na vprašanja novega časa« (Zlobec, v: Ilich 1986, str. 16).⁶ Gotovo pa te zaostritve na ideološki fronti ne

6 Upošteva leto izida knjige, iz katere je vzet ta citat, je jasno vidno, da sredi osemdesetih let cenzura že praktično ni več delovala. Hkrati naj pripomnim, da smo tovrstne kritične observacije zapisovali tudi že v zgodnjih sedemdesetih letih (zlasti v študentski Tribuni po l. 1970). Tudi zaradi takih fragmentov, ki pričajo o dovolj odkritem javnem upiranju »sistemu«, je mogoče prepričljivo zavrnilo mnoge današnje pisce, ki so slepi za notranjo evolucijo socializma, ki se je z vzponi in padci »mehčal« vse do svojega konca. Franček Bohanec je v Uvodni besedi k tej knjigi s stališča starejše generacije ugotovil, da so »(...) mladostni nemiri nastali v socialistični družbeni ureditvi in imajo specifične lastnosti: vključili so se v družbeni tok kot ustvarjalni člen vizij drugačnega sveta«.

izčrpajo vseh vidikov našega študentskega gibanja, saj se je le-to veliko ukvarjalo z vprašanji lastne organizacije, vsakdanjih socialnih problemov študentov, s problemi univerzitetnega študija, s problematiko narodnih manjšin in gotovo ne nazadnje tudi s širokim spektrom (sub)kulturnih dejavnosti. Vse to lahko razberemo iz konkretnih dogajanj, ki so se z nekaj prekinitvami vrstila v letih od 1968 do 1974 in so delno dokaj dobro dokumentirana v zborniku »skupine avtorjev« (1982). V nadaljevanju tu zgolj strnjeno navajam nekaj ključnih dejstev in pojasnjujem posamezne pojave, ne nazadnje tudi s »subjektivnega« stališča akterja v gibanjih.

Zgodbe Skupnosti študentov

Kot povsod po svetu, kjer so se soočili s študentskimi gibanji, je tudi v Sloveniji – takrat predvsem v Ljubljani, ki je bila edino slovensko univerzitetno središče – v šestdesetih letih pred samimi dogodki 1968 že potekala vrsta dejavnosti, ki bi jih lahko označili kot predpripravo na gibanje. Gotovo bo obdobje šestdesetih let še pred izbruhom študentskih gibanj treba zgodovinarsko še bolj podrobno in distancirano raziskati, saj gre za čas, ko je bila Jugoslavija povsem odprta informacijam iz sveta, mladi ljudje so vse bolj potovali v tujino in dežela je postajala atraktivna turistična destinacija, če niti ne govorim o tem, da je samoupravljanje zbuvalo interes ekonomistov in drugih družboslovcev po svetu. Verjetno pa je kot poglobitve predpriprave treba šteti posamezna kulturna in umetniška dogajanja (npr. razstavo in razvpiti Katalog grupe OHO), nekatera provokativna literarna dejanja v časopisu Tribuna, pa tudi generacijsko obarvana pisanja v reviji Mladina. Ključni dogodki 1. 1968 so se odvijali 5. junija in v dneh po tem, ko so ljubljanski študentje solidarno demonstrirali v podporo vrstnikom v Beogradu (ob spopadih demonstrantov s policijo). Med drugim so organizirali zborovanje v jedilnici študentskega naselja, ki so se ga udeležili tudi vidni republiški funkcionarji, pri čemer je prevladujoč ton študentskih nastopov mogoče malce poenostavljeno opredeliti kot očitke socializmu, da ni izpolnil svojih obljub.

Poglavitni dosežek slovenskega 1. 1968, razen za socializem ne prav običajnih javnih demonstracij, je treba videti v spremembah, ki so jih uresničili v študentski organizaciji. Vsekakor je bil zanimiv signal izstop slovenske zveze študentov iz jugoslovanske študentske zveze. Ta izstop sicer nikoli ni bil povsem zares

realiziran, vendar je bil to močan signal nezadovoljstva študentov s transmissijsko vlogo organizacije v razmerju z vladajočo Zvezo komunistov. Na drugi strani bi bilo pretirano trditi, da je spricho tega »izstopa« mogoče študentsko gibanje brez ostanka šteti v »osamosvojitveno zgodbo«. Gotovo pa ga je mogoče šteti v slovensko zgodbo demokratizacije družbe. »Izstop« iz Zveze študentov Jugoslavije je bil namreč prvi korak k temeljitemu prestrukturiranju študentske organizacije. Le-ta se je preimenovala v Skupnost študentov, za svoje članice in člane pa je štela vsakogar, ki je imel veljaven indeks, ki ga ob sprejetju na univerzo prejme vsak novi študent. Skupnost študentov je bila po svoji obliki in načinih delovanja, kakršne je postopno razvila v letih, dokler je obstajala (namreč do l. 1974, ko so jo z ukrepi »od zgoraj« inkorporirali v Zvezo socialistične mladine), predhodnica poznejših gibanj civilne družbe v osemdesetih letih.⁷ Najpomembnejši element organiziranosti skupnosti študentov je bila klavzula, ki je omogočala samoorganizacijo študentskih skupin za poljubno javno delovanje. Če se je v letih 1969 in delno še v letu 1970 zdelo, kot da bi gibanje nekoliko zaspalo, pa je treba reči, da so v tem času študentski aktivisti v pogajanjih z oblastmi izposlovali veliko pridobitev, ki so jih nekateri kritiki v lastnih vrstah šteli za »samo sindikalne« in so se nanašale na sistem štipendiranja, izgradnjo študentskih domov ipd.

Po nekoliko bolj umirjenem študijskem letu 1968/1969 se je leta 1970 začelo spet živahno dogajanje, pri čemer se je gibanje v obratu od »sindikalnih« zadev k splošnejšim družbenim in tudi svetovnim problematikam vse bolj politiziralo ter vse bolj odkrito izražalo nezaupanje v vladajoči družbeni sistem. V nekoliko bolj umirjenem intermezzu smo se najbolj aktivni študentje (prevladovali smo kajpak družboslovci in humanisti) dodobra seznanili s študentskimi gibanji po svetu, kar se je pokazalo tudi v tehnikah ter oblikah protestiranja in v drugem ne izključno protestnem delovanju. 15. maja 1970 je okoli 1000 študentov demonstriralo proti ameriški razširitvi vietnamskega spopada na Kambodžo, pri čemer pa je, med drugim, najbolj pomembno dejstvo to, da so se demonstracije končale z razvneto diskusijo v študentskem naselju, kjer se je ost diskusije obrnila k domačim razmeram. Skupina študentov, ki je hotela izrazito angažiranje za nacional(istič)ne cilje, je bila na tem zborovanju zavrjnena, kar je univerzitetni

⁷ Po spominu lahko navedem dejstvo, da so se že na koncu sedemdesetih let na Filozofski fakulteti v Ljubljani, na zborovanju zaradi pritiskov na študenški časopis *Tribuno*, predstavniki deset let mlajše generacije študentov odločili zahtevati vrnitev »lastne organizacije«, kar je bilo eno od prvih dejanj nastajajočih gibanj civilne družbe.

komite Zveze komunistov ocenil pozitivno in tako presodil, da je študentsko gibanje v Ljubljani doseglo »politično zrelost«. Dogodku *Teach-in* novembra 1970 na Filozofski fakulteti, kjer se je kakih 300 navzočih seznanilo z dogajanjem v Beogradu v zvezi s procesom proti Vladimirju Mijanoviću (»Vladi Revoluciji« – verjetno še vedno najbolj znanemu študentskemu aktivistu vseh časov na Balkanu), je sledil kulturni maraton z izrecno politično obarvanimi *happenings* in nekonvencionalnimi političnimi diskusijami. Vsa ta delovanja, in tudi nekatera, ki so še sledila, so bila mogoča na podlagi Statuta Skupnosti študentov, ki je omogočal ustanavljanje akcijskih odborov. Po omenjenem *teach-inu* se je sprožila intenzivna dinamika akcij študentskega gibanja, ki je trajala okoli dve leti, pri čemer tako zgoščene študentske družbene, kulturne in politične dejavnosti ni bilo nikoli poprej in tudi ne poslej. Ker v takem zapisu kratko malo ni mogoče omeniti vseh pomembnih akcij, ki so občasno prebijale blokade v takratnih medijih, omenjam predvsem največje.

Vsekakor je bila ena najbolj presenetljivih akcij protest več tisoč študentov 14. aprila 1971 zaradi prometnega hrupa na Aškerčevi ulici, ob kateri še danes stoji več univerzitetnih stavb, še zlasti pa takrat najbolj uporniška Filozofska fakulteta. Protest je pomenil začetek resnega spora z oblastmi, ki so kmalu s svojimi represivnimi policijskimi posegi sprožile še hujše in dolgotrajnejše reakcije študentov. Govorimo predvsem o zasedbi Filozofske fakultete (26. 5.–2. 6. 1971), ki je bila vrhunec vsega slovenskega študentskega gibanja. V dneh zasedbe smo udeleženci »živeli utopijo«, intenzivno smo razpravljali o modelih drugačnega družbenega sožitja, o »odtujenosti« politike, o »zakrneli« ZKJ, o družbenih krivicah in, ne nazadnje, o možnih poteh reforme univerze. To dogajanje je bilo, takrat s prosperiteto liberalnega obdobja jugo-socializma precej umirjenemu prebivalstvu, nekoliko težko dojemljivo. Ne glede na to, da so tudi znotraj gibanja potekale dokaj ostre vnete polemike, da smo se v Ljubljani ukvarjali s takimi vprašanji kot naši vrstniki v Parizu ali v San Franciscu, pa je gotovo mogoče trditi, da je bila s tem dogodkom na dnevni red prihodnosti postavljena demokratizacija. To je seveda pomenilo izziv političnemu monopolu Zveze komunistov. Po koncu zasedbe fakultete, ko je bil objavljen tudi *Manifest zasedene Filozofske fakultete*, se je gibanje nadaljevalo, a njegova množičnost je zlagoma upadala. Nasprotni tok je bila radikalizacija najbolj aktivnih ožjih študentskih skupin, ki se je odrazila v štirih prepovedih študentskega glasila Tribuna. Ta je jeseni 1971

objavila »nezaslišano« kritiko Josipa Broza Tita zaradi njegovega obiska v Iranu, kjer je s trdo roko vladal šah Reza Pahlavi. Zadnja prepoved pa se je nanašala na naslovnico »seksualne številke«, namreč na karikaturu Lenina s stilizirano risbo gole ženske, ki jo je tožilstvo opredelilo za politično pornografijo. Po krajšem delovanju »alternativne univerze« (z začetkom marca 1972), ki je bila akcija v povezavi z drugimi jugoslovanskimi univerzami (zagrebško in beograjsko) ter je, med drugim, premislila in sistematizirala izkušnjo zasedbe, se je študentsko gibanje moralo vse bolj soočiti s krepitvijo partijske vladavine in s politično deliberalizacijo, ki je sledila »nacionalističnim izpadom« na Hrvaškem.

Zadnje dejanje ljubljanskega študentskega gibanja, ki ni zabeleženo v zborniku skupine avtorjev, se je odigralo v povezavi z obračunavanjem s profesorji filozofije in sociologije, ki so se v Zagrebu in Beogradu zbirali okoli takrat svetovno uveljavljene revije *Praxis*. Po zborovanju fakultetnih odborov filozofskih fakultet iz treh mest (Ljubljana, Zagreb, Beograd) konec leta 1973 v prostorih Tribune je bila sprejeta precej kritična Resolucija. Šest sestavljavcev osnutka tega dokumenta (med njimi sva bila iz Ljubljane Vinko Zalar in jaz, med drugimi pa naj omenim zlasti Zorana Djindjića in Lina Veljaka) je bilo končno septembra 1974 obsojenih na 10 mesecev zavora zaradi »sovražne propagande«. Ljubljanski sodniki so pozneje kazen spremenili v pogojno. Hkrati s tem očitno političnim procesom pa je bilo konec tudi Skupnosti študentov in nastopilo je krajše obdobje v sedemdesetih letih, ki so ga pozneje poimenovali za svinčena leta. Lahko bi rekli, da se je svinec začel topiti že l. 1976, ko je negativna reakcija oblasti na ploščo rockovske skupine Buldožer odprla kulturno polje političnega spopada, v katerem si je vzela besedo rock glasba. Že l. 1977 so dvignili hrup Pankrti in l. 1980 so se začele prve razprave o pomenu civilne družbe – najprej v sekciji za nova družbena gibanja Slovenskega sociološkega društva, kritična publicistika pa je iz Tribune vse bolj prehajala v revijo Mladina.

Sklep

Čeprav ni mogoče brez izzivanja nestrinjanj povsem enoznačno opredeliti slovenskega študentskega gibanja, pa je gotovo, da je bilo to gibanje velika šola družbene akcije in »laboratorij« gibanj civilne družbe, ki so se izoblikovala v osemdesetih letih. Najbrž ni treba posebej poudarjati, da v jedru gibanj v

osemdesetih letih srečamo mnoge aktiviste in teoretike študentskih gibanj. Vsekakor je pomembno tudi to, da je bilo študentsko gibanje prvo množično protestno gibanje v obdobju socializma v Sloveniji. Zato ga torej ni mogoče primerjati s prejšnjimi primeri »disidentstva«. Najpomembnejši tovrstni pojav v Sloveniji se je oblikoval okoli revije Perspektive. Glede na takratno zamolčanost in slabo splošno poznanost idejnih sporov Zveze komunistov s krogom okoli Perspektiv najbrž ni utemeljeno govoriti o kontinuiteti med pisanji v reviji in poznejšimi dogajanji v okviru študentskih gibanj. Je pa prav sodelovanje v študentskem uporih posameznim mladim udeležencem pomenilo spodbudo za odkrivanje te »predzgodovine«. Če je danes spričo trenutne glorifikacije nacionalne osamosvojitve nekoliko potlačen vidik demokratizacije, čeprav je gotovo jasno, da si ene brez druge ni mogoče predstavljati, bo ena od nalog zgodovine v prihodnosti prav ugotavljanje razsežnosti študentskih gibanj, ki so danes zaradi še močno navzočih »privatizacij zgodovine« in hoteno ali nehoteno tendencioznih interpretacij dokaj spregledana in omalovaževana. Petdeseta obletnica je v tem smislu bila, če upoštevamo tudi nekaj resnejše medijske obravnave v polju zgodovinskega spomina, pomembna spodbuda.

Študentsko gibanje 1968 je bilo bistveni element »nove levice«

Božidar Debenjak

Leto 1968 me je doletelo ravno v mojih »Kristusovih letih«: imel sem ravno 33 let. To je čas, ko se dela ena od globljih življenjskih bilanc. Bil sem v rangu univerzitetnega učitelja, zato z nekoliko drugačno perspektivo kot takratni študentski aktivisti. Nosil pa nas je isti val sprememb, ki je v drugi polovici šestdesetih let zajel obe strani Atlantika.

Svetovni upor mlade generacije, predvsem študentov, se je začel hkrati v Ameriki, Franciji in Nemčiji v drugi polovici šestdesetih let. Ameriko je moralno prizadela vietnamska vojna, ameriški študentje so bili podvrženi mobilizaciji; Švedska in še katera dežela je ponudila zaščito dezerterjem. Francija je doživljala krizo vrednot. Nemška mlada generacija se ni več zadovoljevala z molkom očetov in dedov o preteklosti. Toda vse bolj je prihajalo v ospredje nasprotovanje imperialni politiki. Potem ko so v petdesetih letih v Perziji zatrli poskus, da bi država sama razpolagala z dohodki od nafte, in ustoličili šaha Rezo Pahlavija, so mu Američani usposobili tajno policijo SAVAK, ki je med drugim tudi po Nemčiji ugrabljala perzijske študente. Zato je 2. junija 1967 ob šahovem obisku prišlo do demonstracij, in policist (za katerega se je mnogo let pozneje izkazalo, da je bil agent Nemške demokratične republike) je ustrelil mirnega študenta Benna Ohnesorga. Študentski protest se je še okrepil, nastalo je vplivno gibanje

SDS (študenti za demokratični socializem). Eden njegovih vodilnih govorcev je bil Rudi Dutschke, ki je komaj preživel atentat (zaradi njegovih posledic je umrl čez enajst let). Atentator je bil preprost nevednež, za atentat pa se je odločil kot bralec hujškaškega tiska. (Temu atentatu sem posvetil eno od svojih predavanj spomladi 1968, Naši razgledi pa so za to izvedeli od študentov, tako da sem ga v izvlečku objavil. Glede na takratno ideologijo »konca ideologij« smo se levičarji takrat počutili kot brezdomovinska levica.) Če skušamo ugotoviti, zakaj so evropske države po tistem nasprotovale vietnamski vojni (in bile zato razmeroma tolerantne do študentskih protestov), ne moremo mimo misli nekega švicarskega strokovnjaka v tedniku Die Zeit: očka in sin se pogovarjata o tem, kako se z nepokritimi dolarji prenašajo stroški z Amerike na Evropo; sinček ugotavlja: očka, pa to je goljufija! Da so se ameriški dezserterji lahko počutili varne na Švedskem, ni več tako nerazumljivo.

Študentsko gibanje je bilo bistveni element »nove levice«. Njegov sestavni del so bili tudi divji ponatisi (po nemško: »roparski tiski« – Raubdrücke) socialističnih teoretikov, ki sta jih obe »delavski stranki«, socialna demokracija in komunisti, zavrgli in prepustili pozabi; s pridom sem jih tudi sam uporabljal v predavanjih; oživljene so bile debate iz dvajsetih in začetka tridesetih let. Velik vpliv so dobili novi teoretiki, med njimi zlasti Herbert Marcuse.

Ob zgroženosti nad vietnamsko vojno je leto 1968 prineslo še druge vzroke za zgroženost. Eden od njih je bila olimpijada v Mehiki, v povezavi s katero je bili pobitih na tisoče mehiških študentov. Olimpijada torej z okrvavljeno zastavo. Drugi je bila brutalna zavrnitev študentov, ki jim jo je pripravila socialna demokracija: študentske govorce so enostavno preglasili z bobnečim igranjem delavskih pesmi. Tretje dogajanje, začetek in pokončanje »praške pomladi«, ni imelo takojšnjega vpliva; šlo je namreč za proces znotraj vzhodnega bloka. Kot takega so ga razumeli tudi Američani in štelili intervencijo po naročilu Brežnjeva za notranjo stvar onega bloka. Njihovo stališče so novinarji posmehljivo imenovali »Brežfeldtova doktrina«. Šele po zatrtju so v »novi levici« začeli premišljevat, katere točke praškega programa so jim blizu. »Nova levica« je bila razumljivo skeptična tako do socialne demokracije kot do vzhodnega bloka, katerega recepti so se že zdavnaj izpeli, v njih ni bilo odgovora na nova vprašanja. Možno spremembo sveta so pričakovali od zveze med levico »prvega sveta« in sproščujočimi se energijami »tretjega sveta«. Rezerviran odnos do »stare

levice« je najbolj drastično izrazil Daniel Cohn-Bendit, da je bil za prvi maj 1968 »enkrat en občutek, da sem korakal na čelu manifestacije, za mano pa se je valila tista stalinistična sodrga«, s katero je mislil KP Francije.



*Poletna filozofska šola na Korčuli 1972. Zgoraj v sredini z očali je Božidar Debenjak.
Iz zbirke fotografij Pavla Zgaga.*

Nobeno čudo ni, da so v »socialističnem taboru« iznašli strategije, kako se infiltrirati v to novo gibanje. Najprej je bil tu očitak: vi si izmišljate neke socializme, namesto da bi sprejeli »realno obstoječi socializem«. Potem so nastopili z »leninizmom« kot nujnim elementom revolucionarnih strank, pri nastajanju stranic so bili često mentorji, še večkrat pa mecen. Tisti, ki jim niso ugajale prosovjetske, so imeli na izbiri trockiste, razne veje maoistov, pa celo take, za katere je bil idol Enver Hoxha ali pa Kim Il Sung. Tudi nastajajoči anarhoteorizem ni bil brez vzhodnih zaščitnikov. Na ta način je naposled študentsko gibanje zamrlo, po nemških »svinčenih letih« so njegovo dediščino, kar je je ostalo, prevzeli zeleni.

Slovensko študentsko gibanje se je – tako kot drugod po Jugoslaviji – začelo z nekoliko zakasnitve. Njegova prva manifestacija je bil shod v Študentskem naselju junija 1968, trajalo pa je do nekako 1973/74, torej do začetka naših »svinčenih

let«, s katerimi se je na nevaren način razpletla razvojna kriza Jugoslavije. V tej krizi, ki je trajala od poznih šestdesetih let do prej omenjenega razpleta, so nekateri videli poskus mlajše generacije politikov, da bi prevzela vajeti države: v Beogradu t. i. »liberali« z Nikezićem in Latinko Perović, v Zagrebu radikali s Savko Dapčević Kučar in Mikom Tripalom, v Sloveniji Stane Kavčič. Srbski »liberali« so zamenjali hromeče vodstvo Pere Stambolića, hrvaški so postavili v ospredje boj za oblast nad devizami iz turizma, Kavčič pa je zahteval opustitev nerentabilnih podjetij, med drugim je ukinil lokalne železniške proge, in stavil na drugačen razvoj. Študentsko gibanje se je razvijalo predvsem v treh centrih: v Beogradu so prevladovale parole egalitarizma, npr. »če Kitajci lahko shajajo z eno skledico riža, lahko tudi mi«. Druga vprašanja so ostajala bolj v ozadju. Zagrebški študentje so podpirali politiko radikalov, njihov Studentski list so krasili naslovi kot »Hrvatsko plavo more«; na ljubljanski filozofski fakulteti je bil Studentski list vir posmeha. Ljubljansko študentsko gibanje se ni ujelo v takšno past. V njem je živel podoben duh kot v Frankfurtu ali Berlinu: duh iskanja.

Predzgodovina študentskega gibanja v Ljubljani sega v leto 1964, ko je prišlo do ukinitve Perspektiv. Takratno vodstvo Univerzitetnega komiteja ZKS se je zamerilo centralnemu komiteju, ker je imelo kritično distanco do onega ukrepa. Poskus z vrha, da bi volilni konferenci vsilili svojega kandidata, se je izjalovil, dobil je premalo glasov. Vodstvo je potem moral prevzeti polnokrvni politik Bulc, a to je obenem pomenilo, da je dobil UK večjo politično težo. Bulcu je na funkciji sledil Dolanc, v čigar času se je začelo študentsko gibanje. To je bil tudi čas »cestne afere«. Nasledil ga je Gojko Stanič. V njegovem času je nastala afera »25 poslancev«. Študentsko gibanje se je moralo dotakniti tudi teh dveh afer.

Na junijskem zborovanju 1968 v študentskem naselju je bilo sicer nekaj parol o zaupanju v vlado, obenem pa je bil radijski nastop Staneta Kavčiča zelo rezerviran do študentov. Leta 1969 se je Kavčič znašel v »cestni aferi«, ko so bila Sloveniji odvzeta že odobrena sredstva za gradnjo avtoceste. Kot skoraj vsa slovenska javnost sta bila na njegovi strani tako univerzitetna ZK kot študentje. Bila pa so tudi vprašanja, v katerih je prevladovala kritičnost: ali je prav, da je Slovenija razklana na nove industrijske centre, ki uživajo podporo, in na stare centre, iz katerih akumulacije so bili zgrajeni novi, zdaj pa so v senci. Ali pa o neenakomernosti razvoja, zaradi česar smo v Delu našli notico o smrti »57-letne starke« (!) nekje na podeželju.

Ko je izbruhnila »afera 25 poslancev«, ki sta jo sprožila surova govora Franceta Popita in Janeza Vipotnika konec avgusta, je bil takratni sekretar Univerzitetnega komiteja Gojko Stanič z delegacijo na obisku v Sovjetski zvezi, jaz pa sem ga ta čas nadomeščal. Zbrali smo se in sprejeli stališče zoper omenjeno grobost. Zahtevali smo demokratično diskusijo. Izkazalo se je, da je bilo v akciji udeležениh mnogo profesorjev z naše in nastajajoče mariborske univerze, eden od petindvajseterice pa je bil tudi naš študent poslanec Tone Remc. Naš protest in hkraten protest vodstva mladinske organizacije je zaustavil rohnenje; »uporni« poslanci so jo odnesli brez sankcij z izjemo enega, nad katerega se je spravila njegova matična občina Domžale.

Tista leta se je dejavnost Univerzitetnega komiteja nenehno prepletala s študentskim gibanjem. Zveza komunistov je bila še privlačna za mlade, kjer je delovala odprto. Seje komiteja so spominjale na slike iz revolucijskih filmov: seje so bile odprte, sejna dvorana v Kazini je bila vedno nabito polna, študentje so sedeli tudi na tleh. Debata je ves čas tekla v smeri, ali bo komite zavzel stališče, ki so ga študenti pripravljeni sprejeti. To so bili trenutki žive demokracije. Takrat se je odprl tudi dialog s študenti teološke fakultete; ta je potekal v prostorih fakultete, tam sta bila profesorja Perko in Rode, naše študente pa sem spremljal jaz in morda še kdo, ki se ga ne spomnim. Že pred tem so potekali pogovori s katoliško usmerjenim »gibanjem četrti blok«, ko so ti denimo potem, ko so slišali eno verzijo o nacionalnem vprašanju, hoteli slišati še moje odgovore. To je bil čas dialoga.

Prav poseben dogodek je bila zasedba Filozofske fakultete. Njen povod je bil »urbanističen«: mednarodni tovorni promet med šolskimi poslopji ob Aškerčevi ulici in neznosni hrup v že tedaj prenapolnjeni stavbi. Teden zasedbe je bil nadvse deloven, poln iskanja odgovorov.

Izkoristili smo torej prostor svobodne razprave, ki je bil tedaj odprt ravno zato, ker sta se v politiki soočali dve skupini: ne vem, po kakšnem naključju sem bil nekega dne okoli leta 1964 povabljen na sestanek v vili Podrožnik, kjer sta si sedela nasproti Kardelj in Kavčič, tedaj še predsednik ideološke komisije CK, razprava pa je tekla o potrebi po teoretski reviji. Sestanek je še najbolj spominjal na srečanje dveh delegacij »prijateljskih držav«. Dokler je bilo stanje uravnoteženo, je bil prostor svobode razmeroma velik.

Razplet je prišel s Titovim obračunom z zagrebškim vodstvom. To je odločno prenapelo nacionalistično struno. Beograjski »liberali« so zastoj pozivali Tita,

naj bo blag. Kot vemo danes, je naredil življenjsko napako: zaradi simetrije je odstavil tudi »liberale«, Srbija pa je spet prišla v roke Stamboličevega klana, Draže Markovića in naposled zakoncev Mirjane Marković in Slobodana Miloševića. V Sloveniji je bil odstavljen Kavčič. Sledila sta razbitje Ljubljane na pet občin in nato politična kastracija univerz in podrediv duha v »svinčenih letih«. Ran iz teh let se ni dalo več ozdraviti do konca obstoja Jugoslavije, kljub poznejšim poskusom dviga politične teže univerz. Kritična mlada generacija ni več vstopala v ZK, povprečna starost članstva se je močno povečala.

In vendar je nekaj preživelo: takratni študentje so bili v času osamosvajanja aktivni soudeleženci; misel so prenašali na mlajše in ti naprej. Tudi zaradi nekdanjih akterjev študentskega gibanja se stvari ob osamosvojitvi niso tako izmaličile kot na Hrvaškem.

Družbeno-kulturni konteksti študentskega gibanja; kaj pa študentke?

Mirjana Nastran Ule

Uvod

Študentska gibanja v šestdesetih in sedemdesetih letih niso bila politična gibanja v tradicionalnem pomenu besede. Niso imela jasnih političnih ciljev. Po večini niso zagovarjala obsežnih družbenih revolucij. Niso bila strankarsko vezana, pač pa so bila politična v tem, da so v javno zavest pripeljala mnoge komponente in težnje libertarne civilne družbe ter povsem individualne, »psihološke« potrebe: čutno in čustveno ekspresijo, moč domišljije in fantazije, potrebo po samouresničevanju, nekonformnost, igro, svobodno kreativnost, individualizem kot življenjski stil, nenasilje.

Predvsem pa so bila upor zoper zadušljiv tradicionalizem in konservativizem, na katerega študentje in študentke nismo mogli več pristajati. Šlo je za drugačno osmišljanje življenja – prej predvsem zavezanost delu in redu, stabilnosti in napredku, potem pa svobodi, ustvarjalnosti, inovativnosti, užitku. Študentje in študentke se nismo neposredno odzivali na zunanje zgodovinske dogodke, temveč na (sub)kulturno interpretirane dogodke, kot smo jih zaznavali v svojem sociokulturnem okolju. Pri tem nas niso vodile obsežne ideološke konstrukcije, ki bi nam narekovalе tolmačenje dogodkov, temveč predvsem občutenje dogodkov in njihov libertarni življenjski stil.

Časi študentskih gibanj so bili tudi za nas študentke, ki smo v tistih časih začele bolj številčno vstopati v univerzitetni študij in smo sodelovale v teh dogodkih, pomembno obdobje. Zame je bilo to vsekakor čas identitetne preobrazbe. Pogosto so bile teoretske diskusije, srečevanja, polemike bolj pomembne kot študij psihologije, ki sem ga vpisala. Ta »odprta univerza« je bila za mene prepotrebna dopolnitev dokaj pozitivističnemu pristopu v akademskem študiju psihologije ter je hranila in spodbujala mojo aktivistično in kritično teoretsko naravnost.

Izhodišča študentskega gibanja: »Bodimo realisti, zahtevajmo nemogoče«

Sociokulturna klima in zgodovinske okoliščine se vedno prepletajo in jih je težko ločiti. Še posebno so se prepletali v času študentskih gibanj v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Študentski upori so izhajali iz kompleksne mešanice vzrokov in razlogov. Zgodovina se namreč nikoli ne dogaja linearno, ampak v zgostitvah, ko sovpadе serija kriznih dogodkov, ki terjajo ukrepanje oziroma spremembe. In kakšni dogodki so se zgostili konec šestdesetih let prejšnjega stoletja?

Najprej je bila tu kriza gospodarskega razvoja v šestdesetih letih. Po drugi svetovni vojni je bil namreč za zahodne države značilen strm ekonomski vzpon. Ta silovit vzpon ekonomije je prišel do kritične točke, do ekonomske krize, ko se je postavilo vprašanje, v katero smer bo šel razvoj.

V svetovnem merilu je bil to tudi čas politične krize, čas hladne vojne med Vzhodom in Zahodom, vojne v Vietnamu. Po drugi strani pa so se začela pojavljati civilnodružbena gibanja, na primer boj za državljanske pravice temnopolnih v ZDA, ki ga je zaznamoval atentat na Martina Luthra Kinga. Revolucionarna gibanja v Latinski Ameriki je zaznamoval uboj Cheja Guevare. Libertarna gibanja v nekaterih vzhodnoevropskih državah je zadušila invazija na Češkoslovaško, kar je bil prelomen politični dogodek tistega časa v Evropi.

Za nastanek študentskih uporov je bila pomembna tudi svojevrstna kriza univerz oziroma struktur vednosti, ki so jih proizvajale univerze v tedanjem času. Velik del študentskih protestov je veljal modelu Humboldtove univerze, ki ni več ustrežal zahtevam časa, saj je stregel neki vednosti, ki je bila zaprta, izključujoča in ni bila več v stiku z zelo naglim razvojem takratne družbe. Študentski revolt

je bil usmerjen proti elitizmu univerze. Študentje so zahtevali odpiranje univerze tudi za teoretsko produkcijo, ki je nastajala zunaj univerze.

Še ena pomembna oporna točka študentskega gibanja je bila takratna teoretska produkcija. Teoretski okvir temu intelektualnemu vrenju v tistem času je dajala kritična teorija družbe oziroma tako imenovana frankfurtska šola s takrat zelo angažiranimi teoretiki sodobne družbe, kot so bili Adorno, Horkheimer, Marcuse, Habermas, pa francoski strukturalizem (Foucault, Althusser, Lacan), ki so dajali študentskemu gibanju teoretski zagon. To je bil namreč tudi čas velikih kulturnih dogajanj, čas velikih avantgard, subkultur ter seksualne revolucije, ki se je konec šestdesetih let zgodila v zelo kratkem času.

Pomembna značilnost študentske kulture v tistih časih je bila nezadržna potreba po univerzalizaciji načel, vrednot, življenjskih ciljev, za katere so se zavzemali študentje protestniki. V ospredju študentskega univerzalizma so bile človekove pravice, enakost možnosti, pravna država, družbena pravičnost, solidarnost z zatiranimi in odrinjenimi družbenimi skupinami in narodi, nenasilje. Zanimivo je, da so študentje in študentke uresničevanje teh zahtev zahtevali kot nekaj samoumevnega, in ne kot utopične cilje. Izhajali so iz prepričanja, da sodobne razvite družbe preprosto morajo vsem svojim pripadnikom omogočiti osnovni življenjski standard, socialno zaščito in enake pravice pred zakonom.

Kot ugotavlja znani analitik študentskega gibanja, profesor Kenneth Keniston (1968) iz Berkleya, so na radikalizacijo študentov vplivala zlasti naslednja spoznanja: šok soočenja z družbeno neenakostjo, krivicami, politično in institucionalno manipulacijo, radikalna preinterpretacija družbenega dogajanja kot kriznega in potrebnega radikalne spremembe. Zlasti odzivni so bili tisti dogodki, ki so jih študentje in študentke občutili kot nasprotje njihovih idealov in libertarnega načina življenja. Čeprav so bile slabe življenjske razmere pogosti neposredni povodi za nastanek protestov, na primer cene študentskih sob, hrane, bivalni pogoji, študentje in študentke niso v ospredje svojih zahtev postavljali samo teh vprašanj. Te »sindikalne« zahteve so v toku protestov hitro presegli in prešli v posplošene oblike protestov, se dotaknili globljih družbenih problemov.

Zahteve študentskih gibanj šestdesetih let se dobro odražajo v sloganu »Bodimo realisti, zahtevajmo nemogoče«. Ob tem so študentska gibanja sprožala

celo vrsto novih družbenih potreb, ki so postajale s časom vedno pomembnejše in se nanje še danes vežejo razna civilnodružbena gibanja: ekologija, mirovništvo, antirasizem, človekove pravice. V nasprotju z večino interpretacij, ki imajo to geslo za znak skrajnega utopizma mladih, menimo, da je bilo skrajno realno, namreč povsem v skladu s prvimi znaki globalnih družbenih sprememb. Študentske zahteve so bile realne za tiste, ki so se vsaj v svojih slutnjah zavedali radikalnih sprememb, ki so se že dogajale.

Študentska gibanja so bila v tistem sozvočju s takratnimi spremembami v modernih družbah, ki so se odvijale večinoma nezavedno, študentje pa so nanje prvi javno opozorili. Te spremembe so prišle jasno na plan šele precej pozneje, v osemdesetih in devetdesetih letih. Predvsem tu mislimo na spreminjanje od industrijske moderne k poindustrijski moderni ali postmoderne kulturi in civilizaciji. Nekatere raziskave so že tedaj navajale te spremembe kot glavni vzrok in zgodovinski pogoj za nastop študentskih gibanj.

Psihosocialni izvori študentskega radikalizma

Izvore študentskega radikalizma je treba iskati tudi v spremenjenih razmerah odraščanja mladih v šestdesetih letih. Podaljševanje izobraževanja čez dvajseta leta je povzročilo, da vse več mladih po zaključku adolescence ni vstopilo v odraslost, ampak v neke vrste podaljšano mladost čez dvajseta leta. Keneth Keniston, ki je v letu 1967 sodeloval kot predavatelj na poletni šoli »Vietnam Summer«, poletni šoli študentskih radikalcev (ti mladi radikali so bili pomladi 1968 pobudniki študentskih gibanj v Ameriki), je izvore študentskega radikalizma pripisal ravno podaljševanju mladosti čez dvajseta leta (Keniston 1968). Je avtor pojma in teorije postadolescence kot novega življenjskega obdobja, ki nastopi po klasičnem adolescentskem obdobju in je značilno za mlade, ki podaljšujejo izobraževanje in ohranjajo status mladih.

Za postadolescenco je značilna bolj zavestna in kritična refleksija lastnih socialnih vlog in družbe kot celote in po Kenistonu je šele to prava identitetna kriza (Keniston 1972). Izhaja predvsem iz težav mladih, da bi se identificirali z družbo odraslih in s svojimi prihodnjimi vlogami v njej. Vsebuje manj občutkov strahu in zavestnega nemira kot adolescentska kriza, zato jo je težje opisati in razumeti. Lahko jo opišemo v filozofskih, etičnih in eksistencialnih terminih.

Novo krizo izzove dejstvo, da se bodo mladi morali kmalu vključiti v odraslo družbo, ta korak pa je zanje problematičen. Preprosto niso zadovoljni z družbo, v kateri naj bi živeli v prihodnosti, in si želijo to stanje spremeniti (Ule idr. 1996). Zato ni naključje, da množični pojav postadolescence sovпада s pojavom študentskih uporov v šestdesetih letih.

Keniston (1972) je bil presenečen nad ugotovitvijo, kako pomembni so bili v šestdesetih letih v formiranju mladih radikalov prav psihosocialni dejavniki, predvsem načini odraščanja, odnosi s starši, permissivna družinska klima. To je bila zgodovinska novost v oblikovanju radikalnih posameznikov. Pred tem so bili namreč glavni vzroki za nastanek družbenih protestov ekonomski, politični ali ideološki. V postadolescenci so mladi že relativno emancipirani od izvirne družine, vzpostavijo pa se nove napetosti med njimi in družbo. Konflikti z družino nastopajo samo takrat, kadar se starši obnašajo kot reprezentanti družbe v njihovem zasebnem svetu (Ule 1988).

Radikalni uporniki in upornice so svoj konflikt in upor proti avtoriteti staršev prenesli na upor proti družbenim avtoritetam. Bolj sofisticirani uporniki in upornice pa so sami prihajali iz radikalnih, družbeno-politično angažiranih družin, v katerih so se od otroštva seznanjali z radikalnimi idejami. Ti mladi radikali so se pravzaprav identificirali z vrednotami staršev in so s svojo dejavnostjo nadaljevali ali radikalizirali ideje staršev (Keniston 1972: 27).

V postadolescenci mladi prvič občutijo potencialni in realni konflikt med ohranjanjem avtonomne osebne integritete in individualnosti ter potrebami in zahtevami po vključitvi in potrditvi v družbi. Odziv postadolescentov na identitetno krizo ni nujno zavračanje družbenega reda ali politični radikalizem. Lahko pride tudi do zavračanja samopodobe. To lahko privede do različnih intenzivnih oblik samospreminjanja, kjer mladi uporabljajo sredstva in možnosti, ki jim jih ponuja sodobna družba: udeležba v raznih subkulturnih dogajanjih, intelektualnih in študijskih dejavnostih, zatekanje v religijo, duhovnost, poglobljena introspekcija itd. Pomembna značilnost podaljšane mladosti je tudi intenzivno preizkušanje različnih življenjskih stilov in eksperimentiranje s samim seboj. Čeprav je to samoiskanje in eksperimentiranje pogosto tudi v adolescenci, pa je za postadolescente in postadolescentke bolj življenjsko zavezujoče.

Kulturna modernizacija študentske mladine: »Naj živi ustvarjalna domišljija«

Nekatere zahteve študentskih gibanj šestdesetih in sedemdesetih let presegajo okvire svojega časa in so paradigmatške za cel spekter mladinskih in alternativnih gibanj, ki so se pojavile pozneje. »Naj živi ustvarjalna domišljija« (geslo s Sorbone), prav gotovo uteleša ta novi duh. Keniston npr. izpostavlja še naslednje značilnosti študentskih in poznejših družbenih gibanj, ki utelešajo novega duha: fluidnost in dinamičnost, identifikacija z lastno generacijo, personalizem, neasketizem, inkluzivnost, antitehnologizem, težnja k udeležbi, antiakademizem in nenasilje (Keniston 1971: 289-295).

Fluidnost in dinamičnost pomenita težnjo k osebnostni in družbeni odprtosti posameznikov in posameznic, ohranjanje fleksibilne in nedokončane identitetne strukture. Pomenita razvoj tako imenovane »protejske« osebnostne strukture. Mladi sicer še vedno težijo k izoblikovani identiteti, vendar je to »identiteta v razvoju«, identiteta v spreminjanju. Sposobnost za spremembo in ponovno definiranje samega sebe postaneta pglavitni osebnostni odliki in mladi želijo to ohraniti tudi kot odrasli. Zato mladim odraslost ne pomeni konec ali vrhunec osebnostnega razvoja, temveč le nov začetek z nekoliko počasnejšo dinamiko. Postadolescentska mladost vključuje torej tudi nov koncept odraslosti.

Personalizem označuje poudarjeno težnjo mladih k neposrednosti, odkritim medosebnim odnosom, odprtosti in medosebnem zaupanju. Personalizem nasprotuje produkciji strahu, nadzorovanja, nrecipročnosti in nasilja v medčloveških odnosih. Keniston (1972) je ugotavljal, da je za študentske aktiviste in aktivistke pomenilo največje razočaranje spoznanje, da se predstavniki oblasti ali univerze niso hoteli ali niso bili sposobni odkrito in človeško pogovoriti z njimi, da so odklanjali komunikacijo ali se vedli vzvišeno in nedostopno. Vprašanje mladih njihovim oponentom je bilo: »Ali si se pripravljen z nami usesti in udeležiti naslednjega teach-ina?«

Podobna težnja kot personalizem sta *inkluzivnost in univerzalizem*, namreč odprtost do drugih in drugačnih. Psihološko gre za napor osebe, da je odprta do vsakega vidika svojega čustvovanja, impulzov in fantazij. Je težnja po sintezi in integraciji, ne pa potiskanju in izločanju. Na medosebni ravni pomeni inkluzivnost sposobnost za uživanje v druge, za sodelovanje z ljudmi različnih kultur, nazorov, religij, zlasti sočutje z nemočnimi in zatiranimi skupinami in narodi.

Nenasilje je nekoliko bolj vprašljiva vrednota študentskih in družbenih gibanj, zlasti če se spomnimo dogodkov po zatrtju študentskih gibanj (rdeče brigade, teroristične akcije). Vendar je težnja k nenasilju kot vrednoti prevladovala. Še bolj kot v študentskem gibanju je bilo nenasilje načelo delovanja v kontrakulturnih sredinah, zlasti pri hipijih. Pomembno je, da je nenasilje obstajalo kot osnovna etična in psihološka usmeritev med protestno mladino. Konstantni cilji mladinskih protestov so bili nasprotovanje oboroževanju, rušenju in izkoriščanju ljudi ter narave.

Rezultati tega početja so tudi bolj dolgoročni, saj so privedli do premikov v vrednotnih in življenjskih orientacijah sodobnih družb. Študentska in družbena gibanja so sprožila vrsto procesov, ki so v javno zavest prišli v naslednjih desetletjih, na primer:

- premik od materialno-kariernih k ekspresivnim vrednotam (kakovost življenja, samorealizacija, odnosi),
- individualizacija in izbirnost življenjskih usmeritev in življenjskih poti,
- sprememba spolnih vlog,
- pluralizem družinskih oblik, vse večje izenačevanje družinskih in zunajdružinskih skupnosti,
- sledenje novim stilom v potrošnji in v množični kulturi, odkritje novih medijev in informacijskih tehnologij.

Nekatere od teh sprememb so bile vezane na zgodovinski okvir študentskega gibanja ter kritiko družbenega in akademskega establišmenta tedanjega časa in trenutka ter za današnji čas niso več značilne in aktualne (npr. antitehnologizem, težnja k udeležbi, antiakademizem). Druge pa, npr. prizadevanje za višjo kakovost življenja, individualizacija, pluralizem družinskih oblik, so se tako razširile, da jih sploh ne zaznavamo več kot »posebnosti«.

Značilnost sedemdesetih in osemdesetih let je, da so osrednje vrednote in ideali protestniške mladine postali splošno sprejeti ideali in vrednote sodobnih družb. Zato so nekateri avtorji opozarjali na pravo »juvenalizacijo« sodobnih družb, kjer so mladi postali tisti, ki so diktirali vrednote odraslim in ne obratno. Spremembe v vsakdanjem življenju, v strukturi potreb in vrednot, ki so jih sprva izzvala študentska gibanja, so se v poznih sedemdesetih letih nadaljevale s pojavom alternativnih gibanj z novimi ekološkimi vrednotami,

vrednotami nenasilja, emancipacije ter v osemdesetih letih z novimi socialnimi gibanji z idejami participativne in neformalne demokracije, novim odkritjem duhovnosti. To je oblastne strukture povsod po svetu motilo in strašilo. Celo informacijsko revolucijo v osemdesetih in devetdesetih letih imamo lahko tudi za določen odgovor na težnje mladih po spreminjanju sveta. Informacijska in tehnološka revolucija sta namreč pomembno prispevali k utišanju uporniških glasov mladih in k njihovi »uspešni« vrnitvi pod okrilje družine in prostorov zasebnosti.

Kakšna pa je bila vloga nas študentk v teh dogajanjih?

Zame in za mojo generacijo je bilo študentsko gibanje vsekakor pomembno in formativno obdobje. V času študentskih in novih družbenih gibanj, v katerih smo aktivno sodelovale, smo se srečale z drugačnimi načini razmišljanja in doživljanja razmerij do javnega, političnega, pa tudi zasebnega in do sebe. Čeprav je to obdobje imelo pomembno osveščevalno vlogo tudi za nas študentke, praviloma nismo bile nagovorjene in izpostavljane kot enakopravne sogovornice in soakterke v teh gibanjih. Spomnim se, da smo v teh dogodkih sodelovale predvsem kot »tajnice«. Naša vloga se je omejila na tiskanje besedil in kuhanje kave, kot se je dogajalo na primer ob zasedbi Filozofske fakultete v Ljubljani.

Zanimivo, da niti študentska niti ostala avtonomna družbena gibanja niso izpostavila problema patriarhalne ideologije in spolne diskriminacije. To smo morale izpostaviti ženske same, skozi svoje gibanje, ko smo ugotovile, da smo ostale spregledane, čeprav smo aktivno sodelovale v študentskih in drugih alternativnih gibanjih, subkulturah in uporih. Smo se pa v teh gibanjih toliko opolnomočile, da smo se lahko združile in same postavile patriarhalno ideologijo in vprašanje spolne diskriminacije pod vprašaj. Feministično gibanje, ki se je kot zadnje formiralo ob drugih gibanjih v tem obdobju, je bilo zato tudi imanentna kritika ideje emancipacije, kot so ga razumela študentska in druga družbena gibanja.

Značilnost feminističnega gibanja je bila tesna povezanost izkušenj, aktivističnega dela in teoretske dejavnosti. Ta izmenjava izkušenj je bila dobesedna, najprej smo se dobivale zasebno, po kuhinjah (Jalušič, 2002). V feminizmu

sedemdesetih in osemdesetih let smo feministični pojem izkušnje oziroma prakse uporabljale predvsem na dveh nivojih:

- kot izmenjave izkušenj med ženskami v majhnih skupinah, kjer naj bi ženske prišle do prepoznanja svoje lastne podrejenosti,
- hkrati pa je izkušnja veljala tudi kot edina možna predpostavka kakršnekoli teoretizacije podrejenosti žensk.

V Sloveniji smo študentke izhajale seveda iz izkušnje socializma. Jugoslovanski socializem je ženskam prinesel možnost izobraževanja in zaposlitve oziroma ekonomske avtonomnosti; obenem pa dvojno obremenitev v gospodinjstvu in na delovnem mestu ter izrinjenost iz javne, predvsem politične sfere. Ženske smo bile v javnosti prisotne predvsem v nepolitičnih dejavnostih, v delovni sferi. Jugoslovanski socializem je poskušal aktivno presegati nacionalna protislovja z idejo bratstva in enotnosti ter razredna nasprotja s podružbljanjem zasebne lastnine. Ni pa se ukvarjal s patriarhalnimi razmerji, ki so bila močno prisotna v vseh tradicijah in kulturah tedanje Jugoslavije ter so ohranjala podrejenost žensk v zasebni in javni sferi. Ob izjemno močni patriarhalni kulturi v vseh okoljih bivše Jugoslavije je množično zaposlovanje samo povečevalo obremenitve in odgovornosti žensk. Dokaj liberalna družinska zakonodaja in socialna politika pa sta le delno blažili dvojno obremenitev žensk in nista vplivali na večjo enakopravnost med spoloma.

Na ideološko-politični ravni je prevladovalo stališče, da bo razreševanje razrednih nasprotij samodejno razrešilo tudi vprašanje odnosov med spoloma in ukinjalo patriarhalna razmerja. Zato je bilo postavljanje ženskega vprašanja in odnosov med spoloma na javno agendo politično in ideološko stigmatizirano ter označeno kot spogledovanje z meščanskimi tradicijami in zahodnimi vplivi. Logika ženske emancipacije je namreč v očeh ideologov sistema ogrožala tradicionalne kolektivne institucije, na katerih je temeljil sistem. Samostojno organiziranje žensk in feministična teorija v socializmu nasploh ter tudi v slovenskem prostoru zato niso bile zaželeni. Ta problem pa na žalost ni bil pripoznan s strani naših študentskih kolegov kot vreden teoretske refleksije ali akcije. Zato je bilo naše delovanje razumljeno kot opozicijsko in pogosto kot subverzivno tako za oblastne strukture kot za naše moške kolege.

»Zasebno je politično«

Pomemben del kulturne tradicije v socialistični Jugoslaviji je predstavljal herojski lik ženske-borke iz NOB. To je bil vsekakor emancipacijski lik in se je pojavil takoj po koncu druge svetovne vojne. Ta lik je izražal spontano asimilacijo žensk v moških aktivnostih. Ta lik heroin in žensk graditeljic je v šestdesetih letih začel izginjati iz javnega prostora. S postopnim dvigovanjem standarda in začetki potrošniške družbe tudi v Sloveniji in Jugoslaviji se začne zopet promovirati shema meščanske družine in osrednji lik ženske gospodinje v njej. Ideologijo graditeljstva nadomesti »ideologija želje«, ki jo začenjajo promovirati mediji in postane konstitutivni element novo nastajajoče potrošniške družbe.

V sedemdesetih letih se že pojavi rumeni tisk. Ženski tisk, ki je bil do tedaj namenjen slavljenju ženskega dela v družbi in družini, se začne spreminjati. Začne slaviti žensko telo, predstavljati idealne modele ženskega telesa, interierja in sentimentalnosti. Vse to potisne v senco asimilacijske like ženske socrealistične kulture, borke, delavke. Ženski liki v moškem delu rumenega tiska se razvijajo v smeri ženske kot komercialnega seksualnega objekta. V to obdobje se umešča pojav feminističnega gibanja v večjih centrih v Jugoslaviji (Beograd, Zagreb, Ljubljana).

Bistvena značilnost feminističnega gibanja v sedemdesetih in osemdesetih letih je bila ta, da je ponudil lastni emancipatorni potencial in zavrnil, da bi postal ali ostal samo del neke pomembnejše emancipacije ali v službi nekega splošnejšega gibanja. Prvi javni, medijsko odmevni dogodek v Sloveniji (in v Jugoslaviji), kjer se je javno predstavila feministična teorija in aktivistična dejavnost, se je zgodil marca 1976 na Posvetovanju sociologov v Portorožu, v organizaciji Marksističnih centrov CK Slovenije in Hrvaške z naslovom »Družbeni položaj žensk in razvoj družine v socialistični samoupravni družbi«. Na tem posvetu so sodelovali tako predstavniki in predstavnice uradne politične elite, ki so žensko vprašanje še vedno dojemali v okviru razrednega vprašanja, kot tudi raziskovalke in raziskovalci iz akademskih sfer, ki so problematizirali ta koncept in položaj žensk nasploh.

V okviru sekcije »Feminizem v socializmu« se je prvič uradno razpravljalo o feminizmu. Zato je bilo na posvetu več javnih, odkritih in konfliktnih soočenj, kar do tedaj v javnem prostoru ni bil običaj. Produkcija, ki je temu sledila, mednarodni nastopi feministik s področja bivše Jugoslavije, so povzročili, da je prišlo

do percepcije o »jugoslovanskem feminizmu kot neke vrste ženski alternativni ideologiji v Jugoslaviji«, kot jo je poimenoval dr. Stipe Šuvar, tedanji minister za znanost v jugoslovanski vladi. Od konca sedemdesetih let prejšnjega stoletja dalje je v Jugoslaviji in v Sloveniji nastala določena senzibilnost in intelektualna sprejemljivost za ideje feminizma skoraj vzporedno s svetovnimi dogajanjem.

Od tedaj je pomenilo govoriti o položaju žensk izražati stališče do feminizma. To dejstvo je bilo posebej izraženo v stališčih nasprotnikov feminizma. Zanje ni bilo v razmerju med spoloma v Sloveniji (in Jugoslaviji) ničesar problematičnega, razen feminizma. Feminizem je bil zato večkrat deležen ostre javne kritike tako s strani oblastnih struktur kot javnega mnjenja. Za oblastne strukture težave, s katerimi so se soočale ženske v delovnem in družinskem okolju, niso bile problematične. Te se bodo po njihovem mnjenju samodejno rešile z družbenim razvojem. Problem je bil torej subjekt, ki je postavljal ta vprašanja, ne vprašanja sama. Nasprotniki feminizma so izhajali predvsem iz sicer povsem različnih teoretskih in ideoloških stališč in izhodišč. Pravzaprav lahko govorimo kar o »levem« in »desnem« antifeminizmu na prostoru bivše Jugoslavije v takratnem času. Levi antifeminizem je etiketiral feminizem kot meščansko ideologijo in jo je skušal s tem politično diskreditirati. Desni antifeminizem je bil bolj impliciten, pa vendar v družbi mnogo vplivnejši. Ta je feminizem označeval kot antinacionalno, antipopulacijsko ideologijo. Osnova obeh kritik je bilo prepričanje, da feminizem ni nič drugega kot vojna spolov, ki jo spodbujajo nekatere ženske (študentke in mlade akademičarke).

Feministična perspektiva je v družbene vede pripeljala naslednje teoretske inovacije: tematizacijo razmerja zasebno/javno – dualizma, na katerem počiva neenakopravni položaj v družbi; pojem seksizma kot instrumenta v analizi ideologije spolnih vlog ter afirmacije spola kot družbene kategorije in kot empiričnega problema. Zasebna sfera je bila v sociologiji do tedaj obravnavana kot področje osebnih emocij in potreb, ki so subjektivne in iracionalne ter zato ne potrebujejo posebne teoretske analize in ne vsebujejo znanstvenega in inovativnega potenciala (Ule idr., 1990). S to delitvijo gre vštric kategorija moškosti in ženskosti ter spolna delitev. Tudi tu je prevladovala teza, da moški sebe reproducira v javni sferi, ekonomsko-politično, medtem ko se ženske reproducirajo v interpersonalnih odnosih, v družini kot odgovoru na potrebe drugih ljudi. Ženska je bila definirana z intimnimi odnosi v družini.

Zato prav zasebno, osebno, emotivno predstavlja izhodiščno točko feministične perspektive v sociologiji, ki definira zasebno kot družbeno. Feministična parola »zasebno je politično« je spodbudila razcvet sociološke imaginacije na tem področju. Zasebno je zahvaljujoč ženskemu gibanju tako končno pridobilo status sociološkega dejstva. Neproblematicirana zasebnost je s tem postala vidna, problematična, vredna sociološke obravnave. Še več, od osemdesetih let dalje so prav fenomeni, kot je vsakdanji svet, zasebnost in nanje vezane subteme, kot so družina, odnosi, telo, zdravje, prehranske prakse, življenjski stili, individualizacija, postali najatraktivnejše sociološke teme. Nastanek in razvoj feminističnih študij je pomembno vplival na spremembo statusa ženskega vprašanja v družbeni teoriji. Odprl je možnost neke splošne spolno senzibilne perspektive o vseh protislovjih odnosov med spoloma oziroma ukinjanje ostre binarne delitve spolov.

Zaključek

Študentski protesti v zgodovini so se redko spremenili v množična in trajnejša gibanja, npr. v študentske upore. Obdobje s konca šestdesetih in začetka sedemdesetih let je bilo zato dokaj izjemno. Zgodovinske izkušnje in teoretska spoznanja kažejo, da študentske upore lahko pričakujemo tedaj, ko imajo študentje in študentke zelo razvit kritičen odnos do stvarnosti in ga ne morejo vgraditi v postopno akumulacijo socialnih izkušenj.

Če primerjamo družbene kontekste iz šestdesetih in sedemdesetih let prejšnjega stoletja in dandanašnje, lahko ugotovimo, da tudi zdaj živimo v času družbenih kriz, ki se kažejo na več načinov. Med najbolj problematičnimi je neznosna polarizacija sveta na revne in bogate, na zmagovalce in poražence svetovnega ekonomskega in tehnološkega razvoja. Imamo nevarna vojna območja in totalitarne vodje, ki sprožajo vedno nove in nove politične krize. Podobno žgoč in nevaren obraz krize je rastoča ekološka kriza. Ta preti obstoju človeštva kot celote (Beck, 2016). Namesto globalizacije demokratičnih vrednot, ki so jih izpostavila študentska gibanja, smo soočeni z globalizacijo kapitala, profita, trgov, ki uhajajo izpod državnih kontrol.

Lahko govorimo tudi o novi krizi univerze. Zahteva po odpiranju univerz je na določen način realizirana. Univerza je res stopila v službo družbe, vendar tako, da se od nje čedalje bolj pričakuje, da streže potrebam trga (Schimank 2005;

Giroux 2014). Humboldtovski ideal »vednost zaradi vednosti same« se je ob izstopu univerz iz slonokoščnega stolpa samozadostnosti spremenil v zahtevo po informaciji, ki naj se jo čim bolje in čim hitreje uporabi. Med vednostjo in informacijo pa obstaja ogromna razlika. V našem času smo tako informirani, kot nismo bili še nikoli v zgodovini. Standardi vednosti pa upadajo. Družbena vloga univerze danes je predvsem v tem, da zaokroža celoten sklop institucij, ki skrbijo za discipliniranje in domestifikacijo mladih ljudi. Zahteve po družbi znanja se v teh razmerah hitro izkažejo za iluzorne ali ideološke. Saj sploh ne vemo, o čem govorimo, ko govorimo o družbi znanja. Zdi se torej, da imamo dovolj razlogov za zahteve po spremembah univerze, za revolt, gibanje.

Kje pa so študenti? Kaj se je zgodilo s postadolescentsko potrebo po spreminjanju družbe? Z upadanjem moči in vpliva študentskih gibanj je tudi postadolescenca kot nova oblika mladosti izgubila vlogo kreatorja protestnih in družbenokritičnih mladinskih gibanj. Sodobna potrošniška družba je uspela asimilirati njene kritične in inovativne pobude ter jih preoblikovala v potrošniške stile. Trg se je hitro naučil, kako streči tem aktivnostim in odporu – s produkcijo tržnih izdelkov za mlade, ki mladih ne združuje, ampak razdružuje (Kelly in Kamp 2015; Ule 2016). Sedaj so mnogi simboli mladinskega odpora kooptirani v vsakdanjo množično kulturo in s tem komodificirani.

Dominantna mladinska kultura in prevladujoči »duh dobe« pogosto poudarjata nerefleksiven, zgolj porabniški odnos do družbe, zabavo in sprostitvev (Côté 2007). Postadolescentski nemir in prevpraševanje sveta pa terjata napor mišljenja, kritično distanco in iskanje alternativ, zato tudi nista več privlačna za mlade. Tudi družboslovna in humanistična znanost jim ne ponujata izzivov, ker tudi sami že nekaj časa ne producirata novih izzivalnih teorij, strategij in paradigem razvoja.

Študentskega upora torej ne moremo in ne smemo romantizirati in pričakovati od študentov in študentk nekakšnega »generatorja« socialnih, kulturnih in političnih sprememb ali celo revolucij. Vendar je tudi res, da dalj časa trajajoča odsotnost študentov in študentk iz javnosti in političnega dogajanja lahko poglobi njihove občutke nemoči in jih privede v resnično družbeno anomijo. Reakcije na družbeno anomijo so lahko zelo različne, npr. cinična distanca do politike ali instrumentalizacija politike za lastno kariero, »umik« iz javnosti, iz političnega prostora v sfero izključno zasebnega in individualnega prizadevanja za čim boljšo socialno samouvrstitev.

Študentsko gibanje je privedlo do pomembnih emancipatornih preobrazb v kulturi in družbi

Andrej Ule

Nekaj misli o študentskem gibanju

V študentskem gibanju v Ljubljani sem sodeloval od začetka, od manifestacije v Študentskem naselju l. 1968. Sodeloval sem kot študent matematike in kot študent filozofije. Spomnim se, da smo študentje na Oddelku za matematiko sprožili pobudo za reformo programa študija, ki je bila v veliki meri uresničena. Na Filozofski fakulteti sem deloval kot predstavnik Oddelka za filozofijo v tedanjih študentskih institucijah na Filozofski fakulteti in univerzi (akcijski odbori, izvršni odbori Zveze študentov). Nekaj časa sem bil tudi član uredništva Tribune (tedaj je bil tam tudi Jaše Zlobec). Sodeloval sem pri vseh študentskih demonstracijah in manifestacijah od l. 1968 dalje. Še pomnim, ko sem se na tedanjem Trgu revolucije (danes Kongresni trg) ruval s tedanjim šefom ljubljanske Uprave za notranje zadeve Janezom Winklerjem, ki mi je vlekel iz rok transparent z nekim Marxovim izrekom (na žalost se ne spomnim več, za kateri izrek je šlo). Študentje smo tedaj ravno krenili v demonstracijo proti obisku tedanjega francoskega predsednika Chaban-Delmasa v Ljubljani (bil je sokrivec tedanjih krvavih francoskih kolonialnih obračunov v Afriki). Winklerju sem kričal: »No, ta je pa lepa, da se s komunističnim šefom policije ruvam za Marxa«. Pustil

sem mu oni transparent, rekoč: »Kar imej ga, če hočeš, ampak ne vem, če veš, kaj ta izrek pomeni«.

Obdobje študentskih gibanj me je trajno zaznamovalo, tako osebno, idejno kot tudi družbeno-politično. Prej sem npr. hotel biti »običajni« filozof, sicer bolj matematik kot filozof, skratka matematik s filozofskimi dodatki. Potem se je pa zadeva čisto obrnila. Postal sem predvsem filozof. Usmeril sem se tudi v teorijo in kritiko znanosti. Zame je bilo nadvse pomembno tudi to, da sem v tem dogajanju spoznal dekle, ki je pozneje postala moja žena. Sicer pa smo se tedaj na raznih študentskih srečanjih, protestih, posvetovanjih ipd. mnogi moji kolegi in kolegice »usodno« srečali s svojimi življenjskimi partnericami in partnerji. Tedaj je za mnoge od nas postalo čutno oprijemljivo geslo »osebno je politično«.

Sodelovanje s študenti teologije

Nekje l. 1968 ali 1969 sem se seznanil z zanimivo skupino naprednih študentov teologije in mladih teologov, kjer je sodeloval tudi Peter Kovačič. Spomnim se še mladega kritičnega teologa in duhovnika Frančka Križnika, Toneta Stresa, Pavleta Bratine, pa še nekaterih. S temi sem imel veliko pogovorov, tako smo med drugim prišli tudi na idejo, da bi v koncilskem duhu vodili dialoge med kristjani in marksisti.

Spomnim se, da smo to skupino (vsaj enkrat) povabili na Oddelek za filozofijo, kjer smo se zelo dobro pogovarjali, mlajši člani našega Oddelka pa smo odšli enkrat tudi na Teološko fakulteto na pogovor. Tedaj vsaj ni bilo odkritega nasprotovanja, razen občasnega »mrmljanja« starejših »avtoritet«, češ kaj se pa grejo ti mladci. Tako se je med drugim izoblikovala tudi ideja in pobuda za »dialoško« revijo 2000. Mislim, da se je tako že prej imenovala tudi ta »teološka« skupina mladih krščanskih intelektualcev, vodil pa jo je prav Peter Kovačič. Z neverjetno energijo in vztrajnostjo je uspel res priti do prvih števil te revije. Tudi sam sem sodeloval z njo in v njej objavil nekaj svojih sestavkov.

Na »marksistični« strani je v tem dogajanju zelo dejavno sodeloval tudi študent politologije in sociologije Tone Remc, ki je bil med drugim tudi poslanec v tedanji Republiški skupščini, torej nekak »študentski poslanec«. Tone je bil zelo zavzet študentski aktivist, zelo odmevno je bilo njegovo sodelovanje v » aferi 25 poslancev«, tj. aferi, do katere je prišlo poleti l. 1971, ko je skupina

25 republiških poslancev (med njimi so bili npr. ugledni profesorji z Ljubljanske Univerze prof. Vojan Rus, prof. Zdenko Roter in prof. Ivan Kreft) mimo SZDL in ZK poleg tedaj že »dogovorjenih« kandidatov za člana jugoslovanskega predsedstva predlagala svojega kandidata dr. Ernesta Petriča, sicer člana Kavčičeve vlade. Remc in še nekateri drugi vpleteni poslanci so potem izgubili poslanske mandate in občutili razne negativne posledice. Tone Remc se je v svojem študentskem aktivizmu zavzemal za to, da študentsko gibanje v Ljubljani predstavlja intelektualno in socialno najbolj občutljiv del mlade generacije, na pa kako privilegirano elito ali generacijsko omejeno skupnost. Avantgardne študente naj bi združevali dobro premišljeni družbeni projekti, kot bi lahko bila tudi zasedba Filozofske fakultete, a se to žal ni najbolje posrečilo. Remc se je tudi močno angažiral pri povezovanju študentskih organizacij v tedanji SFRJ, še posebej pri preprečevanju nacionalističnih ekstremizmov (ti so se tedaj najjasneje kazali pri vodstvu hrvaške študentske organizacije). Remčevo zavzemanje za povezovanje med marksistično in krščansko usmerjenimi študenti je izhajalo iz njegove ideje o obnovi prvotne ideje o pluralni OF kot nosilni sili družbene in duhovne preobrazbe slovenskega naroda. Seveda so ga zato v ortodoksnih partijskih krogih obsojali zaradi »kocbekovščine«. Prav škoda je, da je Remc zaradi vrste osebnih in socialnih razlogov sredi sedemdesetih let opustil svoj alternativni politični angažma, vendar ni nikoli opustil svojih zamisli o demokratičnem, idejno-politično pluralnem in samoupravnem socializmu v Sloveniji. Tudi sam sem gojil podobne ideje in v tem nikakor nisem bil osamljen. Na »krščanski« strani je podobne zamisli gojil predvsem Peter Kovačič, ki je zato naletel na zavračanje pri katoliških ortodoksnih krogih, češ da gre za nevarno »socialistično« herezijo.

V toku tega dogajanja se je na »marksistični« strani izoblikovala tudi pobuda, da bi našo partnersko »krščansko« skupino sprejeli na ZK, in sicer kot pridruženo skupino Osnovne organizacije ZK na Oddelku za filozofijo (morda celo celotne FF). Zanimivo, da so se s to idejo strnjali tudi drugi člani našega oddelka, zanimiva se je zdela tudi Gojku Staniču, ki je tedaj vodil Univerzitetni komite ZK. Medtem sem imel tudi nekaj predavanj na temo odnosa med marksizmom in krščanstvom na raznih simpozijih in partijskih tečajih.

Nekaj od tega sem (mislim da l. 1969) objavil v nekakšni biltenski obliki na UK ZKS, kjer smo imeli tudi možnost enostavnega tiskanja. V tem času

sem v bolj ali manj neformalnih partijskih biltenih objavil nekaj sestavkov o odnosu med marksizmom in krščanstvom, kjer sem se med drugim zavzemal za skupen boj proti »rdečemu« (tj. partijskemu) in »črnemu« (tj. cerkvenemu) klerikalizmu. Seveda mnogi iz partijskega establišmenta niso bili ravno navdušeni nad tem početjem, tako so mi »svetovali«, da naj raje neham s svojo partijsko politično kariero.

Peter Kovačič je bil tudi na enem od teh mojih predavanj in sem mu dal eno od svojih publikacij o možnostih sodelovanja med krščanstvom in marksizmom. O tem je nato z veseljem govoril v »svojih« krščanskih krogih in srečanjih. Ko so o tem izvedeli njegovi »nadrejeni« v katoliški hierarhiji, so ga hudo napadli in mu zagrozili z vsem mogočim. Tedanji nadškof mu je med drugim zagrozil kar z izobčenjem iz Cerkve. Enkrat je tako poparjen prišel k meni v kabinet na pogovor in mi pripovedoval o svojih nezgodah. Kmalu je zazvonil telefon



Zborovanje na Aškerčevi, 14. aprila 1971. Na stopnicah pred vhodom na Filozofsko fakulteto se pogovarjata Marjan Vitez, aktivni udeleženec gibanja in krščanski socialist, ter Andrej Ule. V ozadju so med osrednjo trojko z leve proti desni Darko Štrajn, Jaša Zlobec (govornik) in Brane Gradišnik. Foto: Žare Veselič.

in na drugi strani je bil France Popit, tedanji šef slovenske partije. Moram reči, da me je takoj začel nadirati in mi očitati vse mogoče »partijske grehe«, in to zaradi našega tesnega sodelovanja s »katoliki«. Povsem pa je pobesnel zaradi ideje, da bi jih nekaj sprejeli v ZK. Nič ni pomagalo, ko sem se zagovarjal na Koncil, na potrebo po dialogu, pa na prakso drugih evropskih partij (italijanske, španske, poljske itd.), ki so že dolgo sprejemale angažirane levičarske katolike v svoje vrste. Skratka, zagrozil mi je s tem, da bo mene in tudi vse člane ZK na Oddelku za filozofijo (morda celo na vsej FF, tega se ne spomnim več natanko) vrgel iz partije. Seveda sem popustil, saj sem videl, da gre tudi predvsem za ohranjanje oblasti, ne pa za kak socializem ipd. Smešno je bilo to, da je malo pred tem prav podobno stvar doživljal Peter s svoje »strani«. Malce sumim, da sta se g. nadškof in prvi sekretar pred tem malce pogovorila in skupaj ugotovila, da je treba te prevzetne in nesramne mladce ukrotiti ter jih poučiti o tem, kje je oblast in kako jo moramo spoštovati.

A vendar, par besed v dobro Popita. Kaki dve leti pred njegovo smrtjo sem ga srečal in se čisto mirno pogovarjal z njim. Vprašal sem ga tudi, kako so tedaj »oni« v partiji gledali na nas, protestniške študente. Pa me je strmo pogledal, malce pomolčal in dejal: »Bili ste naši nasprotniki, ne pa sovražniki«. To njegovo izjavo cenim še danes. Res je, nismo bili sovražniki socialističnega sistema, pač pa nasprotniki oblastniške politike, in to ne glede na to, ali je bila »partijska« ali »cerkvena«. In to držo ohranjam še danes.

Tedaj sem tudi sicer dobival precej »nasvetov« s partijske strani, naj malce umirim svojo zagretost za dialog in za »oduhovljenje« marksizma. Res sem sredi 70. let prenehal s svojo aktivno študentsko politično kariero. Vendar ne zaradi teh nasvetov, pač pa zaradi tega, ker sem se popolnoma posvetil študiju, predvsem študiju filozofskih osnov sodobnih (naravoslovnih) znanosti ter razlikovanju med znanostjo in ideologijo.

Preobrazba študentskega gibanja v širše zasnovano družbeno gibanje

V začetku 70. let se je začela preobrazba študentskega gibanja iz zgolj univerzitetnega gibanja v širše zasnovano protestno in kritično družbeno gibanje. Ta preobrazba je doživela svoj vrhunec z zasedbo Filozofske fakultete maja leta

1971. Pred tem se je študentsko gibanje v glavnem dogajalo med študenti. Nekatere skupine v slovenskem študentskem gibanju, npr. Poljšakova skupina 4. blok, so bile bolj krščansko in nacionalno usmerjene, druge bolj kulturniško, npr. v smislu gojenja alternativne kulture. Spet tretje je bolj zanimala alternativna politika, npr. trockistično anarhistično usmerjena politika, kot na primer skupino okrog Jaše Zlobca. Pri tem smo imeli zelo različna stališča do aktualnih političnih zadev, npr. bolj levičarsko usmerjeni študentje smo ostro kritizirali tudi Kavčičevo politiko in ekonomijo, češ da gre za neperspektivni spoj socializma s kapitalizmom in terjali bolj radikalne spremembe, drugi, npr. bolj »nacionalno« usmerjeni, pa so Kavčičevo politiko vneto zagovarjali. Sam sem sodil med »prve«, a zato sem bil še vedno dober prijatelj in solidaren z akcijami »drugih« (npr. Poljšakove skupine 4. blok).

Sam sem vedno zavračal preobrazbo socialistične revolucije v revolucijski biznis, ki se konča z izdajo socializma, in prepuščanje primitivnim poskusom restavracije kapitalizma. S strani tedanjih partijskih ideologov smo slišali marsikatero kritiko, tudi ironično, npr. da smo ultralevičarji nekaki »bosonogi avguštinci« ipd. S tem v zvezi se spomnim, ko smo študentje po koncu zasedbe Filozofske fakultete v časopisu Komunist objavili »Manifest« zasedene Filozofske fakultete. Zanimivo je bilo že to, da so nam ga tam sploh hoteli objaviti. Govoril sem s tedanjim urednikom Komunist in ni bil ravno zadovoljen z Manifestom. Pričakoval je, da bomo študentje bolj udarni, predvsem, da se bomo bolj zavzeli za »liberalne« ekonomske reforme, ki so jih mnogi zagovarjali tudi po Kavčičevem padcu. Mene je pri vsem skupaj najbolj zanimalo, kdo vse se skriva za onem »mi« v trditvi »Mi pa smo mislili, da ...«. Domnevam, da dobršen del tedanje partijske elite, ki se je že tedaj pripravljala na čim bolj gladek (in s kapitalom podkovan) prehod v »liberalno« družbo. Vsaj mene tovrstna politika ni zanimala. Zdela se mi je kot z »dobrimi nameni« tlakovana pot v družbeno in nacionalno katastrofo.

Seveda je bilo med protestnimi študenti prisotno tudi posnemanje tedanjih ameriških, nemških in francoskih levičarskih študentskih gibanj. Študentje v Ljubljani smo bili enako zavzeti tako proti tedanji ameriški politiki (zlasti proti vojni v Vietnamu) kot proti tedanji Sovjetski politiki (okupacija ČSSR). Ta kritična zavest je bila v tedanji Jugoslaviji med Slovenci najbolj razvita.

Na zasedeno Filozofsko fakulteto so prihajali ljudje od vsepovsod, radovedni, kaj se tu dogaja (seveda je bilo med njimi tudi nekaj agentov Udbe, ki so nas

skušali sprovcirati v kake odkrito »protirežimske« akcije). Mi pa smo hodili ven, obiskovali smo krajevne skupnosti, tovarne. To je v politiko vneslo popolnoma drugačno dinamiko od tiste, ki je bila običajna v tedanji družbi. Meni se je zdelo, da če bomo z zasedbo fakultete zdržali vsaj še kak teden, bo ta val zajel vso slovensko družbo in se ga ne bo dalo več ustaviti. Zdelo se mi je, da tudi, če nas bodo potem vse politično »požagali«, se gibanja ne bo moglo ustaviti. Vendar je prišlo tik pred tem do preobrazbe zasedbe v nekakšen performans.

Kljub temu je bila zasedba Filozofske fakultete zanimiv poskus spoja umetnosti, družbene kritike in družbenega gibanja. Mislim sicer, da smo Slovenci za kaj takšnega preprosto nadarjeni. Uporniška gibanja v Sloveniji so pogosto tako delovala in bila v tem pogledu zelo specifična. To dejstvo ima veliko družbeno prebojno moč, ki se je morda sploh ne zavedamo dobro. Kot narod smo se realizirali predvsem v kulturi. Tako smo v Sloveniji dokaj poudarjeno razvili razne ustvarjalne oblike kulturno-družbene kritike (to se začena verjetno že s slovenskim protestantizmom). Vendar pa nam manjkajo primerljivo razvita (in cenjena) znanost, inventivno gospodarstvo in evropsko naravnana politična samozavest. Zato imajo kulturno-ideološki spori pri nas neznansko težo in so videti nerešljivi.

V Ljubljani v času študentskih gibanj ni bilo toliko bojevniskega zagona, kot je bil prisoten recimo ponekod drugje v Jugoslaviji (npr. v Beogradu in v Zagrebu). »Slovensko« gibanje se mi je zdelo tudi bolj teoretsko domišljeno. Imeli smo veliko poglobljenih teoretskih razprav in diskusij. Res pa je tudi, da v Sloveniji ni bilo toliko povodov za kake ostrejšje proteste kot drugje po Jugoslaviji. Gospodarske reforme so namreč opazno izboljšale ekonomijo in življenjski standard ljudi v Sloveniji. V Sloveniji skratka ni bilo toliko točk, na katerih se je dalo ostro kritično soočiti s tedanjo oblastjo. Pa tudi tedanja oblast v Sloveniji se je prestrašila, da bi se zgodilo v Sloveniji kaj podobnega kot v Beogradu, da nam je bila pripravljena ustreči v nekaterih naših zahtevah. Največji dosežek je bil verjetno samostojni študentski radio, znameniti Radio študent. Mislim, da je bil ta dosežek strateškega pomena, ne samo za slovensko, ampak za celotno jugoslovansko protestniško in družbenokritično sceno. Mislim, da je bil to dolgo časa edini študentski radio v vsej Evropi.

Mnogi študentje smo pozorno spremljali svetovno dogajanje, navduševala nas je rast t. i. nove leveice na Zahodu. O vsem tem smo veliko razmišljali in

razpravljali, tudi z nekaterimi angažiranimi profesorji na univerzi. Sam sem tedaj intenzivno študiral sodobno filozofijo in sem bil še bolj integriran v ta dogajanja. Vendar me je pri tem najbolj zanimalo novo, družbenokritično premišljanje v znanosti in o znanosti. Zanimala me je znanost iz emancipatornega vidika. Nekaj stvari o tem sem tudi napisal za Tribuno ali kam drugam. Pomembno je bilo, da je nova študentska organizacija na ljubljanski univerzi skušala biti neodvisna od ZK in tedanje Zveze mladine. Kmalu po letu 1968 se je vzpostavila tudi nekakšna zveza jugoslovanskih študentskih organizacij, ki je bila prav tako relativno neodvisna politična organizacija mladih. Študentska organizacija v Ljubljani je precej dejavno sodelovala z drugimi podobnimi organizacijami v tedanji Jugoslaviji. Najbolj pa smo sodelovali z beograjskimi in zagrebškimi študenti. Občasno smo se tudi medsebojno srečevali. Ni torej čudno, da je jugoslovanska ZK samostojne študentske organizacije kmalu potem ukinila in jih podredila tedanji Zvezi socialistične mladine, ki je bila bolj konformna tedanjemu sistemu.

Včasih sem kot delegat slovenske študentske organizacije hodil na sestanke Jugoslovanske zveze študentov v Beograd, včasih tudi v Zagreb. Že na teh pogovorih so se pojavljale razne, recimo »mednacionalne« napetosti, iz katerih se je čutilo, da ta država ne bo dolgo zdržala. Kazale so se velike razlike tudi med nami, npr. med bolj politično kritično mislečimi in bolj politično konformnimi študentskimi predstavniki. Meni se je to dogajanje sicer zdelo problematično, a precej nerešljivo. Predstavniki hrvaških študentov so npr. že od začetka kazali interes po totalni nacionalni emancipaciji Hrvaške od ostale Jugoslavije, ne glede na druge narode v Jugoslaviji. Predstavniki srbskih študentov pa so podobno gojili svojo zamisel o združevanju vsega srbskega naroda in zganjali strah pred albanskimi nacionalisti. Potem so bila tu še vedno nerazrešena nacionalna vprašanja v Bosni, na Kosovu ... Še vedno se spomnim kolegov s Kosova, predvsem študentskega funkcionarja Azema Vllasija, ki je delal politično kariero in je bil potem zaprt zaradi domnevnega albanskega nacionalizma (zagovarjal naj bi idejo Kosova kot republike). Tudi Vllasi je skušal hoditi srednjo pot med pritiski srbskih in albanskih nacionalistov ter jih dobival (dobesedno in simbolno) po glavi od obeh »strani«. Predstavniki slovenskih študentov smo poskušali krmariti med temi nasprotujočimi se težnjami in pomirjati strasti. Vendar smo imeli študentski predstavniki pred drugimi »mladinskimi« predstavniki v tedanji SFRJ

to prednost, da smo o teh razlikah morda lahko malo bolj odkrito govorili, kot se je to dogajalo v drugih institucijah tedanjega političnega sistema Jugoslavije.

Nekateri študentski aktivisti v Ljubljani smo krenili v še eno pomembno akcijo, ki je bila v skladu s tedanjo Dutschkejevo zahtevo po »dolgem maršu skozi institucije«, kar je pomenilo ne se samo zoperstaviti institucijam oblasti (npr. slaba izkušnja francoskih študentov, ki so izgubili svojo bitko s tedanjo francosko državo), pač pa: raje se včlaniti v pomembnejše politične institucije in jih od znotraj reformirati. Tako smo se nekateri študentski aktivisti vključili v Zvezo komunistov in delali tam nemir, kolikor se je pač dalo, tako sem počel tudi sam. Nekaj časa sem bil tudi član Univerzitetnega komiteja ZKS v Ljubljani in Republiške konference ZKS. Spomnim se še, kako sem se na neki partijski seji javno »spopadel« z Edvardom Kardeljem, mislim da okrog njegovega pojmovanja socialističnega samoupravljanja, koncepta t. i. tozdiranja in njegove povsem zgrešene uporabe Marxove kategorije »združeno delo«. Včasih je bilo početje »dolgomaršnih« študentskih aktivistov v ZK celo delno uspešno, večinoma pa smo izpadli »uporni« študentje precej naivno.

A tudi v moji »partijski« izkušnji se je ponovila zgodba iz jugoslovanske študentske scene. Ko sem npr. v l. 1973–75 v imenu tedanje univerzitetne partijske delegacije iz Ljubljane hodil na razne sestanke v Beograd, sem videl enako sliko kot prej pri študentski organizaciji. To je bilo zelo zanimivo. Res pa je, da sem spočetka naivno mislil, da bo iz tega mojega oz. našega »partijskega« prizadevanja nastalo kaj več kot iz »študentskega«. Mislil sem, da bo vsaj iz slovenskega dela študentskega gibanja nastalo neko bolj obširno družbeno gibanje, ki bo ponudilo konstruktivno alternativo tedanji okosteneli Zvezi komunistov. Temu ne bi rekel ravno kaka nova stranka, ampak prej neodvisno, levo usmerjeno civilnodružbeno gibanje. Soočenje z jugoslovansko problematiko je bilo zame pomembna in kar travmatična politična izkušnja. Dokaj jasno mi je postalo, kam vodi razvoj notranje razbite države.

Upal pa sem, da se bo prvotni impulz študentskega gibanja bolj poznal v družbi, kot se je, zlasti po zasedbi Filozofske fakultete. Verjel sem skratka, da bo iz vsega tega nastalo kaj več kot zanimiv kulturno-politični happening. Ampak ni. Študentje smo se med seboj razsuli na različne, bolj politične, bolj kulturne, bolj nacionalne smeri in ni bilo več enotne volje po spremembah, kot je bila še pred in med samo zasedbo. Protestnim študentom v Ljubljani pa je

paradoksalno koristilo to, da je tedanja politična oblast študentsko organizacijo vključila v tedanjo Zvezo socialistične mladine. Tam se je namreč res zgodil dutchkejevski transformacijski »marš skozi institucije«. Nekdanji »študentski kadri« so namreč od znotraj prevzeli mladinsko organizacijo in jo spremenil v pomembnega kreatorja političnih inovacij v Sloveniji, pa tudi v Jugoslaviji. Tu se je zgodilo nekaj takega, kar sem jaz mislil, da se bo razvilo iz študentskega gibanja.

Tudi v tedanji slovenski ZK so deloma prodrle nekatere »študentske« zamisli, npr. precej široka blokada poskusov uresničevanja projekta t. i. usmerjenega izobraževanja. Le-to se v Sloveniji ni nikoli izvajalo v celoti ali čisto zares, kot se je ponekod drugje v Jugoslaviji. V Sloveniji je bil narejen nekakšen tihi kompromis med uradnimi zahtevami političnih vrhov po celoviti ideološki reformi šolstva in popolnim zavračanjem tovrstnih zahtev pri večini slovenskih šolnikov in intelektualcev. In še nekaj podobnih zadev je bilo, npr. treznejše uveljavljanje t. i. tozdiranja, tj. politično diriganega samoupravljanja. Kritični študentje smo imeli skratka nekaj vpliva na družbeno dogajanje, a le posredno, nikoli neposredno in od oblasti priznано. Mislim, da slovenska politična elita ni bila relativno tolerantna do študentskega gibanja le iz nekakšnega strahu pred študentsko opozicijo, temveč tudi zato, ker je tudi sama v študentskem gibanju videla neko pomembno družbeno in politično iniciativo. V tem se je kazalo, da je bila slovenska partija vendarle drugačna kot drugod po Jugoslaviji. Kaj podobnega ljubljanskemu RŠ se namreč v Beogradu in Zagrebu ne bi zgodilo niti v sanjah.

Lahko bi dejal, da je bila večini tedanjim kritično mislečim študentom skupna težnja po tem, da se rešimo partijske dominacije, da razvijemo resnično demokracijo, vendar si je to vsak od nas predstavljal malo drugače. Imeli smo kar ostre razprave med študenti različnih fakultet. Spomnim se npr. takšnih razprav med ekonomisti in filozofi v času zasedbe FF, kjer so prvi vneto zagovarjali prosti trg, drugi pa bolj ideje o resnični samoupravni demokraciji. Študentje tehničnih ved so imeli zopet malo drugačne, nekako vmesne poglede, zelo aktivni so bili na primer nekateri študentje kemije.

V svetovnem študentskem gibanju v 60. in 70. letih je šlo za prvo globalno civilnodružbeno gibanje, ki je imelo nek globalni učinek. In slovenski »gibanjski« študentje smo se čutili del tega, to je bila za nas izjemno pomembna zadeva. Nekaj časa smo sodelovali tudi s študentskimi organizacijami iz nekdanje Vzhodne Evrope, predvsem s Čehi, dokler se je še dalo. Malce tudi s Poljaki, če se ne

motim. V Sloveniji smo mislili, da se bo virus »zahodnih« študentskih protestov zanesel tudi na Vzhod, da bo prišlo do neke demokratizacije socializma. Pa se je potem, po sovjetski okupaciji Češkoslovaške in po protireformnem udaru Jaruzelskega na Poljskem seveda možnost za kaj takega kmalu zaprla, mislim da kar s skupnim sodelovanjem vzhodnih in zahodnih velesil. Nobeni od njih ni bilo v interesu delati eksperimenta z resničnim socializmom, ne realnim, ampak resničnim.

Na nadaljnjo usodo študentskega gibanja v Sloveniji je močno vplival upad vpliva in moči levo usmerjene mentalitete v sedemdesetih letih in povečana politična represija v Jugoslaviji (po »obračunu z liberalizmom« v času »svinčenih let«, po znamenitem »Dolančevem« pismu in »Brionskem plenumu« l. 1972). Naravnost fatalno negativno je vplival sovjetski imperialni obračun z reformami na Čehoslovaškem in v drugih vzhodnoevropskih državah. Meni, pa tudi mnogim drugim levo usmerjenim študentom se je zdelo, kot da se je celotna intelektualna levica človeštva, torej gibanja, ki skušajo resno misliti družbo, znašla v šoku in nekako zaspala. Namesto resne družbene kritike so se začeli pojavljati razni nadomestki in modni izdelki, npr. postmodernizem, postmarksizem in podobne »post« reči, ki so se bolj poigravale z jezikom in z idejami kot resno razmišljale o nastali situaciji. To je bilo po mojem mnenju dokaj usodno in je odprlo vrata neo-konservativizmu, kot je neoliberalizem. Paradoksalno je, da je npr. neoliberalizem povzel in po svoje sprevrgel nekatera gesla levice, kot so zamisli o družbi z minimalno državo, o svobodnem posamezniku kot temelju svobodne družbe, pa o družbi, ki se samo-organizira na podlagi neposrednih dogovorov med zainteresiranimi ipd.

Tudi travmatične strani med- in povojnih dogodkov, o katerih se danes javno govori, npr. povojni poboji, so bile med nami, »akcijskimi« študenti poznane že takrat. Vsaj med akcijskimi študenti smo »spravo« dosegli že od 68. do 71. leta. V študentskem gibanju so sodelovali potomci »rdečih« in potomci »belih«, in sicer popolnoma enakopravno. Strinjali smo se o tem, da so se dogajale nedopustne stvari na eni in drugi strani, ampak tudi o tem, da moramo mi mladi iti čez to. Nihče pa ni problematiziral ali zavračal NOB kot takšne, kot se npr. ponekod počne danes. Takrat je bila preprosto drugačna mentalna klima. Ni bilo izkoriščanja zgodovinskih travm za boj za oblast, kot je danes. Zato se mi zdi današnje mentalno stanje hudo nazadovanje, tako kulturno kot politično.

Študentsko gibanje v Sloveniji ni preprosto zamrlo tam nekje v sedemdesetih, kot se to včasih prikazuje v javnosti. Res je, da so bile po vsej Jugoslaviji ukinjene samostojne študentke organizacije in »pridružene« tedanji Zvezi socialistične mladine. Vsaj v Sloveniji se je ta korak izkazal celo za koristnega, ker je pomemben del študentskih aktivistov in neodvisnih levih intelektualcev postal jedro prenovljene mladinske organizacije. Ob koncu sedemdesetih let in v osemdesetih letih so bili prav nekdanji študentski aktivisti pobudniki in vodje novih civilnodružbenih gibanj; ekoloških, mirovniških, feminističnih, gibanja LGTB, ki so našla formalno pokritje prav v tedanji ZSMS. Tednik Mladina je postal osrednje glasilo nastajajoče neodvisne civilne družbe v Sloveniji ter tako dosegel in celo presegel prebojni naboj študentskega glasila »Tribuna« iz časa študentskega gibanja. V času, ko se je ostrila družbena in duhovna kriza razpada nekdanje skupne države, je formalno »mladinska organizacija« postala v Sloveniji vsegeneracijska gibanjska organizacija, ki je dajala močno politično in organizacijsko podporo demokratizacijskim in emancipatornim procesom. To so bili ključni dejavniki v boju za demokratizacijo in za politično emancipacijo slovenske družbe v prelomnem času slovenskega osamosvajanja in tranzicije iz partijsko-socialistične v liberalno-demokratsko ureditev. Tu ne gre le za nekaj odmev nekdanjih študentskih gibanj iz obdobja 1968–72, temveč za kontinuiteto v emancipatornih in demokratizacijskih dogajanjih.

Seveda je danes iz varne časovne oddaljenosti mogoče govoriti karkoli, vendar so za študentskimi gibanji po svetu ostali pomembni rezultati. Res pa se je zgodilo tudi to, da je te rezultate v marsičem prevzel kapital in z njimi manipulira še danes v t. i. industriji zabave in prostega časa. To se je lahko zgodilo zato, ker se študentska gibanja niso uspela preleviti v bolj organizirana in trajnejša civilnodružbena gibanja, ki bi izvajala množični demokratizacijski pritisk tako na medije kot na oblasti. Kapital je tako izkoristil nekatere emancipatorne ideje študentskih gibanj, npr. v novi množični kulturi, množični potrošnji. Od »freedom to the people« do »make love not war«, vse to je šlo potem na trg. Za dober denar seveda. To zna kapital dobro izkoristiti. Zato imamo vtis, kot da je impulz študentskih gibanj propadel. Novolevičarski val se ni obdržal. Zelo zanimiva bi bila analiza vzrokov, kaj je bilo tu vse vpleteno. Gotovo je bilo veliko interesov, da se ne obdrži. Ampak, četudi so bili cilji študentskih gibanj iluzije, so to bile vseeno produktivne iluzije, ki so privedle do pomembnih emancipatornih

preobrazb v kulturi in družbi. Mislim, da nobeno drugo transformativno dogajanje 20. stoletja, ne Oktobrska, ne Kitajska, ne informacijska revolucija, ni imelo takšnih učinkov, pa čeprav smo bili študenti prepričani, da smo doživeli velik neuspeh. Bi hoteli še kaj več?

Vsaj zame je pomembno vprašanje, ali še danes obstajajo kaki pomembni potenciali za globalne družbene in kulturne spremembe, podobne onim v šestdesetih in sedemdesetih letih. Spomnim se, da smo mladi, zlasti študentje, že pred letom 1968 čutili, da se nekaj »nabira v zraku«, da se bo zgodilo nekaj pomembnega. In potem so nastopili študentski protesti, nova levica, kontra-kultura ipd. po celem svetu. Sedanja Evropa za zdaj očitno še čaka, da jo bo kaj premaknilo iz tira, ki ne pelje več nikamor. Vendar ne smemo preveč zgolj čakati na zunanje spodbude. Pri študentih se namreč njihova družbena gibanja hitro spremenijo v neke vrste intelektualistični teater, oz. na eni strani v teater, na drugi strani pa v kake ekstremistične, tudi teroristične variante. Podobno se je namreč v sedemdesetih letih dogajalo z levičarskimi ekstremizmi v Zahodni Nemčiji, Franciji in Italiji. Delno je šlo za posledice razočaranj mnogih mladih nad tem, kar so študentska gibanja dosegla oz. česa niso dosegla, predvsem zato, ker iz študentskih gibanj niso nastala širša civilnodružbena gibanja vseh generacij. Ta dogajanja so še vedno nauk tudi za mlade in stare danes, namreč nauk o tem, kako se ne zadovoljiti s partikularnimi dosežki, ki prinašajo začasne pridobitve posameznim družbenim skupinam (npr. študentom), in kako ne podleči vtisu o porazu gibanj, če se zamisli in pobude za družbene spremembe ne pokažejo takoj.

Revolucija in poezija

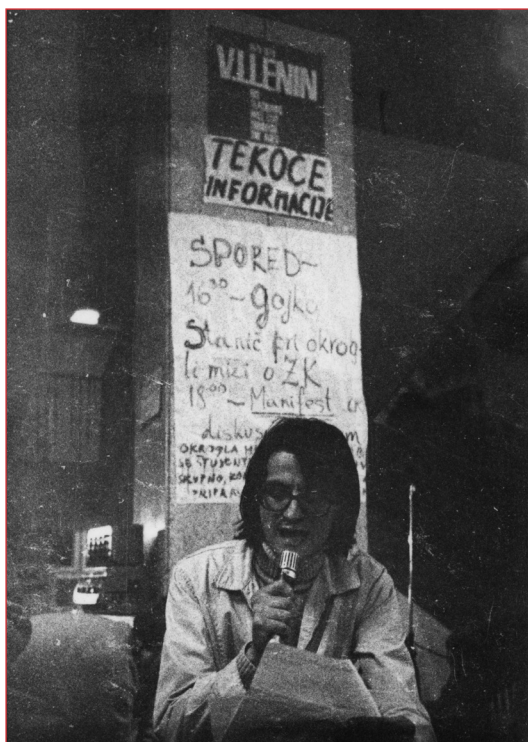
Ivo Svetina

Ljubiša Ristić je večkrat dejal, da je bila zasedba Filozofske fakultete spomladi 1971 opereta. Zakaj obnavljam to izjavo? Ker Ljubiša Ristić ni (bil) kar nekdo! Bil je aktiven udeleženec beograjskih študentskih protestov leta 1968, urednik študentskih časopisov Vidici in Student, sin generala Ristića, načelnika KOS JLA, ortodoksen Jugoslovan in titoist ... Ko se je začela v Srbiji Miloševića vladavina, se je pridružil stranki Mire Marković JUL (Jugoslovenska udružena ljevica) in postal celo njen predsednik. Predvsem pa je bil karizmatični režiser, ki je v dveh desetletjih (med 1970 in 1990) ustvaril izjemen gledališki opus. Že njegova diplomska predstava na beograjski gledališki akademiji Feydeaujeva Bolha v ušesu je bila velika uspešnica. Še danes jo igrajo v Jugoslovanskem dramskom pozorištu. Bil je ustanovitelj jugoslovanskega gledališča KPGT (Kazalište, Pozorište, Gledališče, Teater), konec 80. ih je prevzel vodenje gledališča v Subotici, kjer je skupaj z Nado Kokotović ustvaril nekaj antologijskih predstav. Deloval je tudi v Sloveniji, in sicer v Gledališču Pekarna, v ljubljanski Drami in v SLG Celje. Ko je bilo konec Jugoslavije in se je angažiral na Miloševićevi strani, bil je celo predsednik odbora za mednarodno sodelovanje tedanje »jugoslovanske« skupščine (v tej funkciji je celo obiskal svojega slovenskega kolega Jelka Kacina), je izgubil večino svojih prijateljev. Po končani avanturi v politiki je v Beogradu ustanovil gledališče Šećerana (ker je, tako kot gledališče Pekarna,

delovalo v stari tovarni sladkorja). Ob vsem tem političnem angažmaju pa je Ristić večkrat izjavil, da politika ni nikdar vplivala na njegovo umetnost, ampak je bila le »téma« njegovih predstav.

Ta skica življenja in dela Ljubiše Ristića verjetno daje njegovi tezi o operetnem značaju zasedbe Filozofske fakultete v Ljubljani neko posebno razsežnost. Kot udeleženec študentskih protestov v Beogradu spomladi 1968 si je lahko (?) vzel pravico do take sodbe. Kajti leto 1968 je bilo leto študentske revolte po vsem svetu (od Ciudadá de México do Tokija), bilo je leto vélike utopije, ki jo kar najbolje ponazarja geslo pariških študentov: Bodimo realisti, zahtevajmo nemogoče! Revolt beograjskih študentov je bil silovit; grozil je resen spopad z oblastjo in milico (ter celo vojsko!). Tudi Ljubljana ni bila imuna za svetovni »požar«. Leta 1967 je postal predsednik Izvršnega sveta (Vlade) Stane Kavčič in začelo se je obdobje partijskega liberalizma. Zvezna partija je zelo pozorno spremljala dogajanje v Sloveniji in nenehno poskušala »gasiti« liberalistične ideje. Kljub temu se je študentsko gibanje organiziralo in tako je bilo sklicano veliko zborovanje v Študentskem naselju, ki se ga je udeležil celo tedanji podpredsednik IS SRS dr. France Hočevár in študentom marsikaj obljubil; predvsem več denarja za štipendije, več sredstev za izobraževanje, študentje naj bi dobili večjo (odločilno?) vlogo v inštitucijah, ki jih zadevajo ... Nekaj teh obljub se je celo izpolnilo. Nenazadnje je 8. maja 1969 začel oddajati Radio Študent, zgrajena sta bila še dva bloka v ŠN, v Skupščino SRS je bil »delegiran« tudi predstavnik študentov itn. V Slovenski kroniki XX. stoletja (obdobje 1945–1995) je objavljena tudi slika študentov s transparenti. Na enem od njih piše: Naše umske in fizične moči hočemo uporabiti doma. (Mar ne bi ta transparent lahko študentje uporabil tudi danes?)

Potem se je začelo obdobje napadov na (slovenski) partijski liberalizem. Pritiski iz Beograda so bili vse močnejši; upošteva je tudi, da se je začel tudi na Hrvaškem in v Srbiji krepiti nacionalizem, ki je grozil, da bo federativna Jugoslavija začela razpadati. Tito je obračunal z nacionalisti (Mika Tripalo, Savka Dapčević, Marko Nikezić, Latinka Perović). Tudi Stane Kavčič je bil jeseni 1972 prisiljen odstopiti in začela so se t. i. svinčena leta (na čelo slovenske partije je stopil France Popit). Septembra 1972 je bilo objavljeno znamenito Titovo pismo, v katerem je bilo jasno in glasno zapisano, da partija ne bo dovoljevala nobenih »odklonov«, saj je jasno, da so »komunisti v tej državi na oblasti«.



Zasedba Filozofske fakultete, maj 1971. Na fotografiji Ivo Svetina.

Foto: Žare Veselič.

Vendar je bil vmes še maj 1971, ko se je znova začel nemir; najprej in predvsem med študenti Filozofske fakultete. Tako imenovana zasedba FF je trajala od 26. maja do 2. junija 1971. Zasedba je bil zadnji poskus, da bi se preprečila »smrt« utopije, ki je povezala tedanje mlade vsepovsod po svetu. Vojna v Vietnamu je še kar trajala, še vedno je veljalo geslo *Make love not war*, zgodil se je Woodstock.

Avgusta 1968 so čete Varšavskega pakta okupirale Češkoslovaško socialistično republiko, Jan Pálach je zagorel v ognju protesta, imena, kot sta Martin Luther King in Che Guevara, so budila upanje, da je svet (še) mogoče spremeniti, izboljšati. O podnebnih spremembah tedaj še ni bilo govora, rojeval pa se je odpor (upor) do vse bolj agresivnega kapitalizma na eni strani in sovjetske ideje o »bratskem socializmu« oziroma »omejeni suverenosti« na drugi, pri čemer se je vedelo, kdo je starejši oz. veliki brat. Ko je Dubček govoril o socializmu s človeškim obrazom, je že podpisoval svojo obsodbo.

Ideja (nuja?) o zasedbi Filozofske fakultete se je rodila pravzaprav iz banalnih razlogov: študentje smo zahtevali, da se promet na Aškerčevi cesti, ob kateri stoji FF, preusmeri, saj je povzročal nenehen hrup in onesnaževal ozračje (četudi tedaj zavest o onesnaževanju našega planeta, ne le ozračja, še ni bila tako jasna in razširjena kot danes). Vedeti je treba, da je vsak tovornjak, ki je iz Stockholma odpeljal proti Istanbulu, peljal mimo Filozofske fakultete! Podrobnosti o zasedbi FF so bile že večkrat popisane (npr. v knjigi Cirila Baškoviča et al., Študentsko gibanje 1968–1972).

Moja udeležba v tedanjih dogodkih ni bila povezana le s tem, da sem bil študent Primerjalne književnosti in literarne teorije, in sem bil na predavanjih profesorja Pirjevca deležen ne le uvoda v fenomenologijo, ampak tudi marsikatero »opombe« o stanju v tedanjih partijskih »strukturah«, pa tudi skozi njegove razprave k Sto romanom (še zlasti Smrt in akcija, ki jo je napisal ob Malrauxovem romanu Kraljevska pot), sem počasi razumeval problematičnost vsake akcije, revolucije. Skupaj s svojimi tovariši sem vstopil v »javno sfero« maja 1968, ko smo v Mali drami uprizorili prvi pesniški večer bodočega Gledališča Pupilije Ferkeverk. Zadnja (tretja) predstava Pupilija, papa Pupilo pa Pupilčki je bila uprizorjena konec oktobra 1969 v Križankah in tako rekoč prepovedana. Minilo je pet let od prepovedi Tople grede Marjana Rožanca in s tem konca Odra 57. Gledališče Pupilije Ferkeverk je bilo po vseh merilih subverzivno; z eno besedo: nič nam ni bilo sveto. Vse je bilo predmet posmeha, ironije, cinizma. Četudi je vse povezovala čista, skoraj otroška nedolžnost (in nevednost).

Znamenito leto 1968 je bilo zame spoznanje, da se »stari« svet, svet naših staršev, stara s skoraj svetlobno hitrostjo, da so vrednote revolucije (1941–1945) začele postajati le puhlice, ki se jih je kot zarotitvene obrazce nenehno izgovarjalo na konferencah, kongresih, proslavah. Tako sem v študentski Tribuni 23. oktobra 1968 objavil razvpito pesem Slovenska apokalipsa, ki ji je sledila še bolj razvpita izjava dvanajstih staroslovencev, »kulturnih delavcev« (Josip Vidmar, Matej Bor, Tone Svetina, Ivan Ribič, France Bevk, Stojan Batič, France Štiglic, Vladimir Lakovič, Ciril Kosmač, Božidar Jakac, Mitja Mejak, Karel Grabeljšek), Demokracija da, razkroj ne! V isti številki Tribune sem objavil tudi Ročni praznik (Manus festum), v katerem sem med drugim zapisal tudi: »Zahtevam ločitev literarnega in političnega nivoja. Politični nivo ni zmožen produkcije estetskih vrednot. Politiku je pesnik nevaren, ker je le-ta svoboden in ne priznava prividov

demokracije. Politični nivo družbenega medija se je profaniral. Filozofska misel se je spremenila v utrujeno parolo zmedenega praktika, ki omaguje in obupuje nad svojo ponesrečeno kariero. Literarni nivo je nivo svobodnega subjekta, ki se zaveda svoje usode in njene realizacije, kajti pesnik sam realizira svojo usodo. Politični nivo pa je nivo nesvobodnega subjekta. Njegova usoda je usoda množice, kateri pripada. Množica ni osveščena. Množica ne pozna svoje usode. Njena usoda je usoda spačene filozofske misli.« Danes bi lahko skupaj s Chomskym dejal: »Ljudstvo ne ve, kaj se dogaja, in ne ve, da tega ne ve.«

Ob tem manifestu je bil na isti strani objavljen še Manifest kulturne revolucije in Oda kulturni revoluciji Vojina Kovača Chubbya, ter kratka »izjava« Matjaža Hanžka, v kateri se zavzema za revolucijo in ljudsko umetnost. Ne smemo pa pozabiti, da je so to bili prvi meseci po izidu znamenitega Kataloga, ki je na Slovenskem sprožil burne polemike o tem, kaj umetnost (poezija) sploh je. V podobnem stilu kot se je pretežno desničarska javnost odzivala na podelitev nagrade Prešernovega sklada Maji Smrekar in Simoni Semenič Nil novi sub sole!

Vsa ta dovolj amaterska polemika, celo poslanci Skupščine SRS so razpravljali o t. i. stranišni poeziji!, je vendarle obrodila sadove; Dušan Pirjevec je spomladi 1969 v več nadaljevanjih v Naših razgledih objavil epohalno razpravo Vprašanje poezije (v knjižni obliki je izšla 1978).

V Ročnem prazniku iz oktobra 1968 sem izrecno poudaril nujo po provokiranju. »Provokacija brez prestanka. Provocirati vse in za vse«. Verjel sem, da je čas za novo, revolucionarno literaturo, ki ne bo – po Leninu – zadovoljevala le peščice z dolgočasenih dam, ampak bo ustvarila nov svet, za novega človeka! »Literatura je poetična misel in ne skrbno zamaskiran top kulturne revolucije,« se glasi ena od mojih (do)misli(c). Skušal sem (do)povedati, da literatura nikdar ne sme postati služkinja ideologije. Da ne sme biti utilitarna, četudi ne sama sebi namen. V času med jesenjo 1968 in majem 1971 sem napisal svojo prvo pesniško zbirko Plovi na jagodi pupa magnolija do vladnih palač (1971), v kateri sem začrtal svoj prvi pesniški tloris. V zbirki se zgodovina meša z intimo, mitologija z erotiko, izmišljaja z blodnjami.

Zasedba FF je bila tudi posledica aretacije dveh naših kolegov, in sicer Franka Adama in Milana Jesiha. Predvsem pa se je – zaradi vdora predstavnikov Uprave javne varnosti na fakulteti – postavilo urgentno vprašanje o avtonomnosti in nedotakljivosti univerze. In zato je prišlo do zasedbe. Celotič predstavniku

(ministru) Kavčičeve vlade dr. Ernestu Petriču nismo dovolili vstopa v poslopje fakultete oziroma smo ga spustili samo skozi glavna vhodna vrata, nato pa se postavili pred njega in mu tako tudi onemogočili, da bi nas nagovoril. Četudi bi to lahko razumeli kot ljubeznivo gesto tedanje Kavčičeve vlade. Mimogrede: tedanji rektor ljubljanske Univerze dr. Mirjan Gruden nas je sprejel na pogovor, kjer smo mu pojasnili razloge za zasedbo. V naših zahtevah nas je podprl.

V času zasedbe je izhajal »zasedbeni« bilten SP. V njem smo objavljali najrazličnejše prispevke, tudi pisma podpore, ki so bila zelo pomembna, kajti že se je začelo oblikovati (javno) mnenje, da se kar »nekaj gremo«, da vse skupaj ni resno (»opereta«), da smo presiti vsega in da se nam preprosto ne da študirati, ampak raje »zasedamo«. Današnji desničarji bi verjetno rekli, da smo bili »kaviar« levičarji, kvazi revolucionarji. Celó v že omenjeni Slovenski kroniki XX. stoletja najdemo izjavo, da je bila zasedba leta 1971 nič drugega kot »komična, nereflektirana ponovitev dogodkov iz leta 1964«, ko so se zgodile prve študentske demonstracije kot podpora perspektivaškemu gibanju (leta 1964 sta bila ukinjena revija *Perspektive* in *Oder 57*, tribuni t. i., kritične generacije (Zajc, Smole, Kozak, Kermauner, Strniša, Taufer, Božič, Kos, Klabus).

V biltenu (ki smo ga razmnoževali s ciklostiranjem) sem objavil dva prispevka, in sicer: *Poezija in revolucija*, v katerem sem obudil spomin na mladega partizana Jaroslava Križko, ki je s seboj nosil knjižico Prešernovih *Poezij* (kar je dokazovalo, da to ni bil mit!). Ko ga je zadela sovražnikova krogla, je kri delno oblila *Poezije*. Ta izvod je nekoč, leta kasneje, partizanova mati Marija Križka podarila mojemu očetu, on pa meni. V zanosu rojevanja novega bratstva, tako sem razumel zasedbene dni, sem zapisal: »Ali je poezija ogenj, zastava, zvezda na črnem nebu, vsemogočni glas, tromba zanos; ali je njen glas tako močan, da zbudi narod zaspan?« *Poezija* in *revolucija* sta imeli (vsaj) nekaj skupnega: partizana Jaroslava Križko in Franceta Prešerna.

V drugem spisu pa sem razmišljal o revolucionarni literaturi. Razlikoval sem revolucijsko literaturo, tisto, ki sta jo navdihnili *revolucija* in *NOB*, npr. roman mojega soimenjaka Toneta Svetine Ukana. Ta literatura po svojem značaju ni revolucionarna, saj svoje snovi črpa iz časa naše revolucije ter jih obdeluje na način zgodovinoepisja in akcijskih literarnih izdelkov; »se napaja ob velikih delih svetovne realistične literature 19. stoletja, njeni junaki so junaki realističnih zgodb ruskih, francoskih in angleških romanopiscev iz preteklega

stoletja«. V teh romanih se nazorno prepletajo fabulativni in idejni elementi, ki se spleta v debelo kito naivnosti in zgodbaštva. Njeni junaki so »sence Don Kihota in Ane Karenine«. Tej t. i. revolucijski literaturi sem celo poočital, da so nekateri njeni izdelki postali celo uspešnice (npr. Svetinova Ukana, ki jo je baje prebral celo Josip Broz), »kar jasno kaže, da so primerne komercialnim zahtevam tržišča, da se podrejajo potrošniški pameti in njenim zahtevam ter predstavam o literaturi«. To pa pomeni, sem nadaljeval, da se v ničemer ne ločijo »od druge plaže in sentimentalnih zgodbic devetnajstega in dvajsetega stoletja«.

Na drugi strani pa je revolucionarna literatura, ki šele nastaja, zato še nima dokončno opredeljive forme niti zvrsti. Ta revolucionarna literatura mora v prihodnje »preplaviti vso smrdečo zalogo zgodovinopisja«. Ne sme »opisovati zgodovine našega življenja in boja, ne sme biti zgodovinopisje naše akcije«. Prava revolucionarna literatura ne sme biti potrošniško blago, njena »uspešnost« se ne sme »meriti s številom prodanih izvodov in ponatisov«. Sama struktura te literature je »revolucionarna« (danes lahko dodam npr. Šalamunov Poker!), prav tako njeni »elementi«. »Rušiti morajo oba pola literature, tako pojem visoke, elitne literature, kot tudi pojem šund literature. Revolucionarna literatura ni literatura kriminalk, erotičnih in pornografskih izdelkov«. Literatura, ki bo smela nositi ime revolucionarna, bo »vstala na ruševinah knjižnic in knjigarn. Pod njenimi bosimi podplati bo v smrtnih krčih izginjala iz tega sveta polakirana literatura zgodb in prigod naše zgodovine, visoko filozofična in kvazi modernistična literatura literarnih konjičkarjev ...«.

Revolucionarna literatura »bo ubila sentimentalnega humanista, ki se z vsemi štirimi bori za ljubi mir. Revolucionarna literatura je literatura naših dni, naše akcije, brez zgodb o našem času«.

Te besede, stavke, misli sem zapisoval v veri, da to, kar pišem, velja oziroma bo veljalo. Moja vera je bila vera v spreminjanje sveta. Da smo stopili na pot, ki nas vodi v pravičnejšo družbo. Nisem pripadal skrajnim, ultra levičarjem, kot npr. Jaša Zlobec in še nekateri drugi voditelji tega nenavadnega pomladanskega dogodka, Dogodka. Res je bilo veliko radosti, ki nas je napajala, optimizma, ki nam je krepil vero, voljo in moč; bila so tudi pozna nočna predavanja Milana Jesiha V dolini totalke, ki so se odvijala v kleti Filozofske fakultete in ki so privabila nepredstavljivo množico, je bil Jesih, naj mi ne zameri, Kajuh in Bor naše revolucije. Hkrati se je dogajala tudi gladovna stavka Borisa Vuka, ki jo

je z grozečimi zapisi spremljal Marko Švabič, saj je natančno opisoval, kaj se dogaja s telesom gladovalca, da smo bili pretreseni do dna duše, kot se reče. In smo se, vsaj nekateri spraševali, kaj je v človeku, da se v imenu ideje, Ideje?, odloči za gladovanje in nazadnje za smrt. Nenazadnje nam je prizor gorečega Jana Palácha na Václavskih námestih v Pragi še plapolal pred očmi.

Kljub veliki meri naivnosti in nemara celo patetike so moji spisi, tako v Tribuni leta 1968 kot oba v biltenu SP ob zasedbi Filozofske fakultete 1971. leta, izražali mladostno vero, da ima literatura, poezija moč, ki lahko spremeni svet. Morda pomembnejši kot ti zapisi je bil občutek, da se med udeleženci zasedbe rojeva posebna tovarišija, bratstvo, ki je presegalo Kocbekovo tovarišijo, saj nas niso ločevale in na koncu ločile različne ideologije. Nihče, niti skrajni levičarji si niso lastili prvenstva. Sobivali smo ludisti, anarhisti, komunisti, nemara je bil med nami tudi kakšen katolik. Izkušnja, da smo eno, spoznanje, da je meja med oblastjo partije in nami jasno začrtana, da se je partija zbirokratizirala in pristala na socialno razslojevanje, je bila daleč od vsakršne »operete«. Bila je resnica naših tedanjih življenj in marsikdo je svoje življenje gradil na teh spoznanjih.

Utopije je bilo konec, začelo se je prozaično življenje.

Spomini na leto 1968: človek je mnogo več kot samo privesek ekonomije

Cvetka Hedžet Tóth

Zotožnostjo se lotevam teme, ki je ponotranjeni del mene in mojega študentovstva. Gre predvsem za triletno obdobje 1968–1971, od katerega mineva pol stoletja. Kot mladi smo doživeli drugo polovico 20. stoletja, ki je bilo v celoti eno najbolj spolitiziranih, to je s politiko zasvojenih stoletij v zgodovini človeštva. Politizacija je bila tudi naš odziv na stvarnost, ki smo jo doživljali v stoletju, ki se ni znašlo onkraj dveh totalitarizmov, vzhodnega in zahodnega, kar smo želeli in za kar smo si prizadevali. Svet je pristal v kobilčarskem kapitalizmu ali bolj imenitno rečeno: v neoliberalizmu. Kobilice so požrešne: kamor se spustijo, vse opustošijo in nato odletijo pustošit naprej, tako kot kapitalizem.

Iz obdobja 1968–1971 sem osebno za vedno privzela to, da mora biti politika samo sredstvo, nikdar cilj, in da gre pri politizaciji sveta najprej za udejanjanje idealov, vrednot. Na pomlad leta 1968 smo s češkimi in slovaškimi kolegi vpili: »Tito – Dubček«, »Naše morje – vaše morje«, želeli smo udejanjiti solidarnost svetovnih razsežnosti v imenu pravičnosti. Ker so v takratnih časih ameriški bombniki vsak dan bombardirali Severni Vietnam, smo v kakšnem prijetnem ljubljanskem lokalu s pestmi tolkli po trdih, lesenih mizah in vpili, bolje skandirali: »Ho, Ho, Ho Ši Minh!« Ko smo demonstrirali po ljubljanskih ulicah,

smo v prestižnih predelih mesta glasno kričali: »Malomeščani!« in »Šiki Miki (tj. malomeščan), sramuj se svojega kičastega bogastva!« Leto 1968 pa je bilo tudi leto, ko so sile varšavskega pakta 21. avgusta vkorakale na Čehoslovaško. Nekaj skrajno mučnega in grozljivega je bilo čutiti vsepovsod in se je od takrat samo stopnjevalo.

Socializem pri nas je nastal z ogromno herojstva, vendar smo mi, študirajoči, opazili, da mu je začelo primanjkovati reproduktivne zmožnosti, kajti vsak sistem za svoj obstoj potrebuje učinkovit mehanizem sprotne obnove. Za to smo si prizadevali takrat, ko smo vztrajali pri konceptu policentričnega razvoja na vseh ravneh, od ekonomskega, socialnega, zdravstvenega, kulturnega itd. Politiki so nam prisluhnili in nas, priznam, tudi upoštevali, mnogi, predvsem mlajši, so nam svetovali, da svoje pobude vedno napišemo v obliki programa in ga posredujemo naprej. V Sloveniji s tem ni bilo težav – da ne bo nesporazuma: delali smo na podlagi slogana »Želimo več demokracije, vendar ne z manj, ampak z malo več socializma«.

In poznejši razvoj dogodkov? Bila sem v generaciji, ki je takrat verjela v vse-osvobajajočo moč politike in na koncu ostala praznih rok, kajti idejo organizirane solidarnosti je zdajšnja doba – po uradnem koncu socializma 1989 – zavrгла, to idejo, romantično utopijo, v imenu katere smo mnogi, ki smo študirali v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, bili pripravljeni jurišati celo na nebo ter še z eno potezo svet in razmere v njem spremeniti v pristno domovanje za prav vsakega človeka. In ni nam žal!

Glasno in skupaj z Beatlesi smo peli in sanjali o svetu, v katerem ni nebes in pekla pod nami, le modro nebo nad nami, tudi ne držav in prav ničesar, za kar bi se pobijali in za kar bi morali umreti. V svetu brez religij in cerkva bi živeli v miru. Vabili smo vsakega, ki je sanjal, da se nam pridruži, kajti to bi bil svet brez trpljenja, lakote, kot en sam bratski svet, v katerem ni pohlepa, zavisti in tudi ne zasebne lastnine in vsi ljudje bi si med seboj vse pravično delili in v tem svetu bi prav vsak človek bival varno, imel varen dom. Kako lepo je te sanje povzel v svojo pesem Predstavljam si (Imagine) John Lennon in z njo v bistvu podal drugi Komunistični manifest, kakor je to on sam izrecno povedal in poudaril. Kar je bilo takrat na vzhodu, ni bil pravi komunizem, je svaril in zato govoril o socializmu, tem, ki nam je bil ideal kot svetovni proces. Še danes velja ta Lennonova pesem za eno najbolj popularnih in najpogosteje predvajanih.

Lennon je umrl v atentatu decembra 1980, nanj so streljali, on pa nam je trajno zapustil sanje, ki jih nikdar ne bomo nehali sanjati. In treba je sanjati, kajti dokler sanjamo, smo, bivamo. Peli smo tako kot Beatlesi in prav tako smo prisluhnili Bobu Dylanu in njegovemu Vremenarju, ki svari: »Ne potrebuješ vremenarja, da ti pove, kam piha veter«, saj očitna piha v smeri revolucije. In čas zanjo je napočil. Kakšno veselje smo doživljali, ko smo desetletja pozneje izvedeli, da je Dylan prejel Nobelovo nagrado za književnost!

Če je človek sam levičar, začuti neko težko izrekljivo mero uporniškega ponosa in začne kljubovati, noče stran – tako kot pri nas še vedno mnogi. Nezlomljivost in vztrajnost se zadnja leta spet oglašata in vračata, kajti Marxove misli, da svet in razmere v njem zares spremenimo, ne spremlja dejstvo, da se je svet spremenil na boljše in da so v njem krivice izginile. Torej! Iz nemirnih let 1968–1971 smo se trajno naučili, da moramo obstoječe stanje družbe vsakokrat znati razbrati z njenih obrobij oz. na njenih mejah, ta trenutek s prekarnostjo, naraščajočo revščino, brezposelnostjo, nemočnimi upokojenci. Skratka, za te z obrobja gre, izrinjence, dobesedno za avtsajderje.

Hej, to je bil čas, ko smo spolitizirali prav vse, tudi življenje od spodaj v dimenziji vsakdanjosti, in svetu smo zavpili, da potrebujemo spremembe na vseh ravneh, tudi na področju medčloveškosti, ne samo sprememb od zgoraj, kajti resnična sprememba sveta je proces, ki zdaleč presega zgolj in samo politično področje. Glasovi teh z obrobja so postajali čedalje glasnejši in upor, ki se je nadaljeval na glasbenoumetniškem področju, je šokiral celo salonske levičarje: najstniška kultura je postajala krik nezadovoljstva zemlje, kar je nam, ki ta čas opazujemo za nazaj, zdaj že skoraj vir nekakšnega občudovanja, kajti gre za upor v letih intenzivnega gospodarskega razcveta.

Obljubljena dežela kot utelešenje tega, kar svetopisemsko simbolizira prispodoba loncev, polnih mesa, ni zadoščala neki najbolj temeljni in pristni človekovi potrebi, potrebi po svobodi, in potrošništvo se je izkazalo kot rafiniran sistem, ki je uspešno prikrival eno najbolj žgočih pomanjkljivosti zahodnega sveta – njegovo represivno svobodo in diktat potreb, ki so vodile do nove uniformiranosti in vsiljene identitete, ki je bila drugačnost pripravljena obravnavati kot patologijo po psihiatričnih zavodih. To je bila naša mladost, ki je v šestdesetih letih zahodni tip tolerance s pomočjo Herberta Marcuseja imenovala represivna toleranca. Za represivno družbo je značilno, da je to svet,

v katerem sta svoboda in nesramnost pobratima, recimo v stilu svobodnega nošenja orožja in seveda streljanja vsehprek. Gre za generacijo, ki je mislila, skrajno senzibilno razmišljala, kajti nemišljenje je zlo in to se je dogajalo v fašizmu. Sreča mišljenja pa je to, če v vsakem trenutku, še tako nemogočem, sploh lahko mislimo in zelo smo se potrudili.

Juriš na nebo – zasebno je politično

Kaj je želela svetu dopovedati generacija študentskih upornikov leta 1968, ki je v Latinski četrti v Parizu spontano postavljala barikade ravno tam, kjer so stale v pariški vstaji proti Nemcem leta 1944? Še pred tem so bile podobne barikade v revolucijah v letih 1830, 1848 in 1871 v Pariški komuni, revolucionarna tradicija se je nadaljevala, samo da je najnovejša imela lastno sporočilo, ki ga je starejša generacija levičarjev težko razvozlala. Smisel takratnih napisov je spravil v zadrego uradno marksistično ideologijo vzhodnega bloka, kajti nič od tega, kar je veljalo za revolucionarni subjekt, ni bilo prepoznavno od Berkeleyja in Ciudadá de México vse tja do Varšave, Prage, Beograda in celo Ljubljane. Proletariat ni bil več ready made, izgotovljeni subjekt, onemel je in zatajil. Sporočilo te – se pravi moje generacije '68 – v marsičem ni bilo politično v tradicionalnem pomenu besede.

Danes vem, da je bila to revolucija »od spodaj«, ki je skušala dopovedati revolucijam »od zgoraj«, da je resnična sprememba sveta proces, ki zdaleč presega zgolj in samo politično področje. Da bi svet in razmere v njem spremenili v pristno domovanje, da bi prebivali v svetu vsepovsod kot doma – za to je treba storiti še ogromno in revolucija mora stopiti v vsakdanje življenje in spremeniti osebne odnose, medčloveškost na vseh ravneh. S tem je seveda revolucija bistveno več kot samo politični cilj, kajti kot hipiji smo si prizadevali za rehabilitacijo tradicionalno zatrtih estetsko-erotskih kategorij.

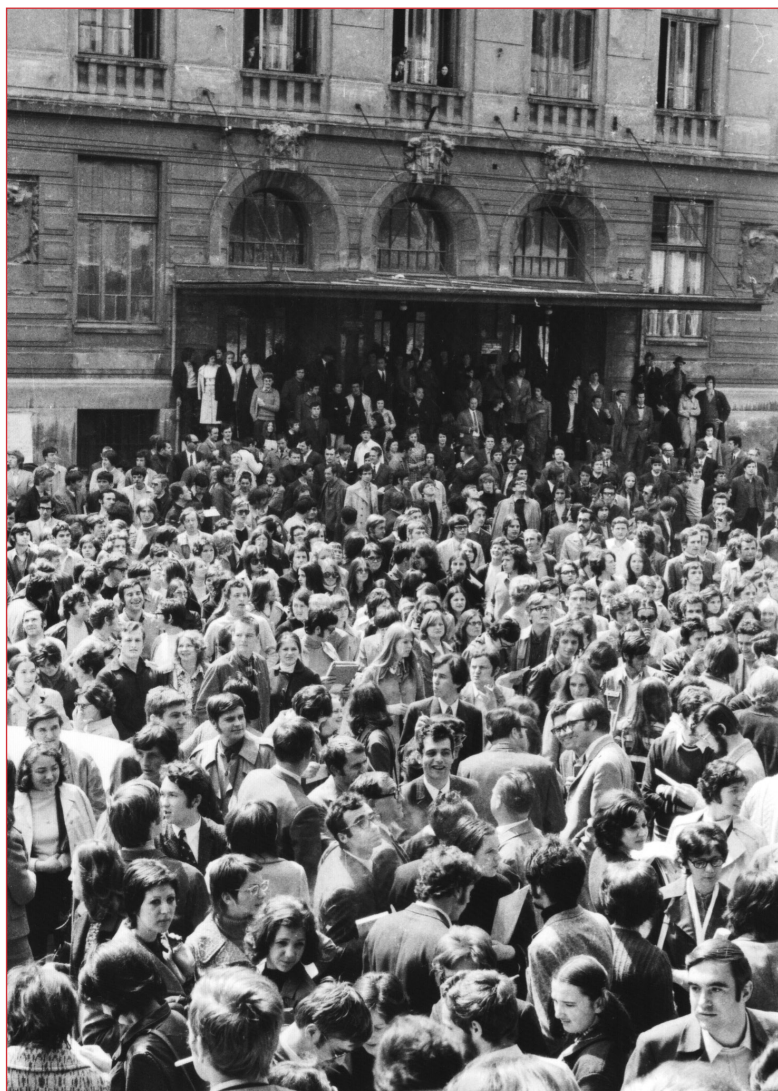
Kakor koli že, tudi takrat popularna parola »Prepovedano je prepovedovati« in še bolj parola »Bodimo realisti, zahtevajmo nemogoče« je bila utopija, ki smo jo kot mladi uporniki občutili in sporočali politikom, staršem, učiteljem, celo vesolju. Razkol med ideologijo enakosti in enakopravnosti ter bivanjem je postal tolikšen, da je logika razuma skoraj odpovedala in začutili smo, da stojimo pred nečim nemogočim. To občutenje ni več zahtevalo »razumevajte

svet, temveč bivajte najprej«. Vedno bolj glasno smo opozarjali na nemožnost možnosti in v tem je gotovo najbolj eksistencialistično doživljanje takratnega časa, ki upošteva samo in najprej to, da je eksistenca pred esenco, bivanje pred vsakršnim bistvom. Resnice ne iščemo, jo počnemo, ustvarjamo, resnica nikjer ne čaka kot že izgotovljena in dana.

Zdaj po petdesetih letih vemo in čutimo, da ravno ta možnost nemožnosti ohranja moč utopije v dobi, ki se je uradno deklarirala za post-utopično dobo. Zato nas pri utopiji ne usmerja najprej znanje, ampak težnja po svobodi in to po več svobode, in svobodi je treba pustiti eno in to svobodo. Še tako prepričani v dialektiko kot kozmični impulz sveta, o nasprotjih, ki tvorijo vso svetovno bit in življenje v njej, vemo, da ko enkrat razlike in nasprotja so, te ostajajo trajne in pustimo jim svobodo. Dialektična utopija je zavest pokončne hoje, odprtosti za boljše, pogled, ki je usmerjen v prihodnost in ne v večnost. Zato smo se naučili jemati preteklo iz prihodnjega in ne več po zadrthih kranjskih vzorih prihodnost iz preteklosti. S tem bi lahko izginila naša zasvojenost s politiko, ki je po mnenju mnogih od nas celo pogubna narodova zasvojenost, zdaj v predvolilnem času še posebej navzoča.

V mislih spet podoživljam dobo izpred dobrih petdesetih let, ko sem korakala s tistimi, ki so državnim ustanovam vpili – z moje strani je bila to prošnja –, naj nam pustijo samo odprte možnosti za življenje, z ničimer omejene možnosti, ki smo jih takrat imenovali tisoč lotosovih cvetov. Vem, mnogo pozneje sem izvedela, da je bil med nami takrat čuden »tičko«, ki je nas, študente, hujskaško z eno roko nagovarjal, naj gremo demonstrirat na ljubljanske ulice, z drugo roko pa je telefonaril udbi in policiji kot denunciant in sporočal imena teh, ki naj bi bili povzročitelji nemirov, skratka subverzivni elementi. Pa se je na policiji našel moder človek, ki nas je varoval in proti nam ni dovolil represalij. Vse, prav vse se da zlorabiti, celo kaj najsvetejšega.

Bili smo mladi in to so bila naša, samo naša zlata leta 20. stoletja, urejeno in polikano življenje – norma in vzor – pa nam je govorilo, da sta tu samo dve predpisani možnosti za življenje, obliki, ki smo jima kazali figo, ena javna: čim prej se izobraziti, pridobiti poklic in nemudoma v službo, druga privatna: čim prej v zakon, ustvariti si družino, ker se tako pač spodobi. Dobrohotno starševsko svarilo se je glasilo, da bo starost pač spraševala: Mladost, kod si hodila?



Zborovanje na Aškerčevi, 14. aprila 1971. Foto: Iztok Premrov.

Mi pa smo šli na barikade in kot uporniki jurišali na nebo, kajti vzgajali smo se sami, bili smo odeti v najčistejše sanje, pripravljeni izkrvaveti, umreti tam na barikadah upanja. Ironija usode je Rudija Dutschkeja (roj. 1940), enega najbolj zavzetih voditeljev študentskih nemirov v Nemčiji, pokončala tako, da se je med kopanjem v kadi decembra leta 1979 utopil zaradi epileptičnega napada, ki jih

je pogosto doživljal odtlej, ko so 11. aprila 1968 nanj protikomunisti – kot na neprilagodljivega – streljali in je bil ranjen v glavo.

Juriš na nebo! Le s čim je razložljiv danes, ko jih imamo že krepko čez šestdeset? Osebnostno mislim, da samo s tistim, kar ga je porajalo, namreč s potrebo po poštenosti in svobodi ter z občutkom za pravičnost. Občutenje pravičnosti ni nikdar delno in tudi pravica ne. Doživljaš jo kot sončne žarke, ki imajo moč, da vsako stvar povsem presvetlijo, do kraja, kot kak rentgen. V imenu tega doživljanja, ki je trajne narave, vem, da je šlo za gibanje, ki ni odkrivalo velikih stvari samo v rušenju kapitalizma, ki ga itak ni maralo, ampak je kot veliko razkrilo potrebo po uničenju represivnih tradicionalnih vzorcev medčloveških odnosov in osebnega vedenja (obnašanja) v obstoječi družbi, zato je generacija '68 odpravljala tradicionalno politiko, vključno s politiko tradicionalne leve, z eno najprivlačnejših in najbolj zgovornih parol tega časa, in sicer s parolo »zasebno je politično«.

Skratka, spremeniti je treba medčloveškost in trpljenje oddaljenih svetov smo začutili kot svoje lastno trpljenje, teh v Vietnamu, ki so se borili namesto nas, veselili smo se upanja Kubancev kot svoje lastne radosti – in zato vpili: »Castro, vzdrži«, »¡Cuba sí, yanquis no!«. Politizacija je pomenila etizacijo sveta, in svetovljanstvo takratnega časa spremlja mojo generacijo '68 trajno – danes seveda govorimo o globalizaciji, o svetovnem etosu, ne o revoluciji, saj je ta beseda iz besednjaka zdajšnje mlade generacije, povedano v njihovem žargonu, praktično »ful izginila«. Toda mi pri sebi še vedno ugotavljamo, da so trenutki, ko radi beremo dnevnik ubitega Che Guevare (8. oktobra 1967 v Boliviji) in besede, ki jih je zapisal kolumbijski duhovnik, dominikanec, ki se je kot gverilec boril skupaj s komunisti, Camilo Torres, in bil pri tem prav tako ubit (15. februarja 1966 v Kolumbiji). Na trgovinskih policah so se skupaj znašle majice, poslikane s portretom Che Guevare in Marilyn Monroe, in te se še danes dobro prodajajo. Skratka, zaslužkarstvo tako po kapitalistično, profitno donosno in vsaj to imata Che Guevara in Marilyn Monroe skupnega, namreč da ju je umoril isti vir.

Čas naše mladosti je bil čas, ko sta se – tudi pri nas – iskreno soočala krščanska in marksistična misel, celo kakšen jezuit nas je podučil, kako brati Marxov Kapital. S kakšno radostjo smo opazovali poskuse zbliževanja socializma in krščanske misli in takrat popularni evrokomunizem, v Italiji še posebej, je bil tik pred zgodovinskim sporazumom med krščansko demokracijo in komunistično

partijo. Celo sam papež Pavel VI. ga je s simpatijami podpiral in spominjam se srečevanj z italijanskimi komunisti, saj smo v Italiji ob nedeljah, ko smo se dobivali v kakem prijaznem kafiču, mi, ateisti, čakali nanje, ker so oni, prav tako komunisti kot mi, bili do devete ure v cerkvi pri maši – od tam pa naravnost na skupni partijski sestanek. Takšne oblike družabnosti nikdar ne pozabiš in iz teh srečevanj mi je ostalo v spominu nekaj, kar je spominjalo na utelešeno etiko.

Ko je bil predsednik italijanske vlade Aldo Moro na svoji vožnji v parlament dobesedno ugrabljen – vemo, da je takrat hotel sestaviti novo vlado, v kateri bi sodelovali tudi komunisti –, je prišlo tragično sporočilo, da je bil 9. maja 1978 ubit. Leta 1978 je umrl tudi papež Pavel VI., njegov naslednik, Janez Pavel I., je moral še bolj tragično umreti po enem mesecu, nato pa je prišel kardinal s Poljske. Organizirani proces sesuvanja in uničevanja socializma je postajal čedalje bolj intenziven – o svetovni revoluciji in solidarnosti svetovnih razsežnosti smo romantični zanesenjaki razglabljali samo še v kaki reviji, tako da sem takrat že videla, kaj pomeni neko idejo ohranяти samo še tako, po »salonsko levičarsko« – in čedalje več retoričnih marksistov na položajih je začelo glasno rohneti, da so v bistvu meščanski in buržujski sinovi, ki so pač za nacionalizirano premoženje po drugi vojni dobili določeno kompenzacijo v podobi oblasti kot povojni dežurni komunisti. Do nas, ki smo bili brez ustreznih meščanskih pedigrejev, so kazali odpor in celo zgražali so se, kako si sploh upamo študirati na Filozofski fakulteti, ki je namenjena eliti v metropoli.

Oblast je le oblast, kakršna koli že je. Mnogi, ki smo to realnost sicer videli in jo pravilno prepoznavali, pa smo vendar upali, da se bo socializem regeneriral, da je trajen in da bo ohranil svojo moč, namreč kot edina in dejanska alternativa kapitalizmu, saj druge ni. Še smo sanjali, želeli smo stvari premakniti naprej, jih reformirati – tisti pa, ki so pisali scenarije, so Stvar zapisali poginu. Mnogi smo odklonili, da bi se znašli v bratovščini bivših komunistov, ki so čez noč postali fanatični antikomunisti, in nismo pritrjevali prihajajoči štacunarski budalosti v podobi privatizacije vse do danes, ko nas po znižani ceni razprodaja celemu svetu. Določena zahodna prevlada se je začela širiti v vse dele sveta ter pri tem opravičuje svoje vojne in nasilje še danes, vse pod krinko človekovih pravic, ki niso kaj drugega kot pravičniška hinavščina.

Okrog leta 1970 sem kot slovenska delegatka sodelovala s predsedstvom Zveze študentov Jugoslavije in spominjam se takratnih pogovorov v Beogradu,

ki so od vseh nas takrat zahtevali strogo molčečnost. Človek, ki je te besede slišal, pa bi najraje zarjul – in zdaj, ko so po pol stoletja objavljene, jih lahko posredujem. Takrat smo čutili neko grozeče ozadje, zelo angažirano in strupeno, kot môra se je sprehajalo med nami, in to danes, po nekaj desetletjih, še najlažje povem z objavljeno življenjsko izpovedjo človeka (Ivan Somrak: Spomini na Tita, 2003), ki je bil v neposredni bližini maršala Tita: »Pred prihodom na uradni obisk Nixona je prišel na uradni obisk državni sekretar za zunanje zadeve gospod Schultz. Bil je gost predsednika jugoslovanske vlade. V protokolu je bilo predvideno, da g. Schultz sprejme tudi Tito. Razgovor so imeli v Belem dvoru. Po protokolu bi bilo potrebno izpeljati kratko srečanje brez političnih pogovorov. Zavleklo se je kar dobri dve uri. Vsebina pogovorov je bila, da Amerika želi imeti večji vpliv v Evropi in da je potrebno odstraniti varšavski pakt. Predlagal je celo, da naj se Jugoslavija odpove samoupravljanju in neuvrščenosti in se priključi demokratičnemu svetu pod vodstvom ZDA. Tito je te predloge odločno zavrnil s poudarkom, da je Jugoslavija na poti uspešnega gospodarskega razvoja. Neuvrščene države so že tedaj imele velik pozitivni vpliv na mir v svetu, kar je njihova največja vrednota. G. Schultz se ni mogel sprijazniti, da ni uspel prepričati Tita, zato je zelo nervozno udaril po mizi in rekel: ‚Komunizem se mora uničiti na celem svetu. Ne bomo trpeli, da se nam podira gospodarstvo zaradi vzpona komunizma. Ne bomo varčevali na tem, koliko bo stalo, da komunizem uničimo.‘«

O tej demokraciji, ki je prišla k nam, nekdanji slovenski uslužbenec maršalove protokolarne službe upa povedati brez dlake na jeziku: »Po padcu berlinskega zidu so Američani objavili, da je njihova država financirala protikomunistične organizacije v Evropi v skupnem znesku 65 milijard dolarjev.« Torej mi zdaj za ta »prihod« in tovrstno, drago »demokracijo« krepko preplačujemo, obresti so v porastu, samo naraščajo. Odplačevanje pa izgleda kot naraščajoče zadolževanje, brez konca in kraja, z obupnim porastom revščine.

In kaj smo izgubili mi, naša generacija, ki se je docela poistovetila s socializmom? Ta je ljudem širom po Sloveniji omogočil neverjeten napredek, nenadoma pa so se ljudje s strahom začeli spraševati, če bodo v prihajajočem kapitalizmu sploh še lahko ohranili doseženi standard in ga materialno uspeli vzdrževati.

Na drugi strani so nekam čudno začeli tuliti večno »odrinjeni«, užaljeni in »prizadeti« demokrati. Imel je vilo, tri avtomobile, bil je celo direktor v

zelo uspešnem podjetju in povrhu še partijski sekretar, dvakrat poddirektor v taistem podjetju. Po letu 1991 je vse po vrsti obtoževal, da je bil odrinjen, nato je spravil podjetje v stečaj in ga na koncu po nesramno nizki ceni odkupil. Kot sprivatizirani novopečeni kapitalist in večno užaljeni demokrat je začel z nenaravno belino kalodontnega nasmeška na obrazu delavce odpuščati in hkrati spravljati pokradeni denar v banke na zahodu, celo na nekih otokih, ki sem si jih morala ogledati na zemljevidu, da sem sploh izvedela, kje so. Menda tam pogosto divjajo tajfuni.

Zdaj je pomlad in končno je zime konec. Praznih plastenk od mineralne vode ne nosim več upokojenki, ki nima denarja za kurjavo. V te plastenke je pozimi nalivala zelo vročo vodo in mi pokazala, kako jih je do trideset puščala v sobah, da jih je vsaj malo ogrela. Nekaj ur je to trajalo, potem pa znova vročo vodo v nje s štedilnika v kuhinji. Nekoč, pred petdesetimi leti, smo se javno angažirali, v nekem trenutku smo postali nemogoči in zato zahtevali realizem, predvsem več socialne pravičnosti. In kdo jo zahteva danes?

Ob 200. obletnici Marxovega rojstva sama pojdem po poteh demonstracij leta 1968, nemo in stoično, kajti nikomur nisem dolžna reči ničesar in svojega doživljanja ne pustim nikomur, da bi mi potrjeval ali oporekal. In če sploh pojdem na volitve, vem, da ne morem voliti tega, kar bi želela, ker tega sploh ni, kvečjemu bom morala voliti samo zato, da bom povedala, česa nočem. Drugega volitve ne morejo dati in mnogi se jih bojimo, kajti fašizacija, ki je kot stekel pes pred vrati, je v prostore sosedov okrog nas že krepko vstopila. Mar je že spet tako, da praviloma vsaki spodleteli revoluciji sledi fašizacija?

Srečanje v juniju, najprej 6. junija 1968 in petdeset let pozneje 6. junija 2018

Vsakokrat je cvetela lipa in kostanj, svet je bil pregret z zgodnjepoletno toploto. Ne samo spomini na leto 1968, še nekaj več nas je napotilo do tega, da smo se mi (na fotografiji), ki še živimo, srečali in si segli v roke. Bili smo skupaj takrat, ko smo kot organizirani in povezani sporočali svetu med drugim to, da je demokracija živo, z življenjem izpolnjeno gibanje, ki nastopa kot spontani korektiv oblasti od spodaj. Mi, takratni vstajniki smo imeli svoje sporočilo, ki je vse glasno opozarjalo, da se bo treba soočiti s stvarnostjo, kajti ne pozabimo,



Petdeset let pozneje – Študentsko naselje, 6. junija 2018.

V prvi vrsti z leve proti desni: Drago Ščernjavič, Vinko Zalar, Ciril Baškovič,

Peter Kovačič Persin, Peter Pal, Andrej Ule, Darko Štrajn, Lev Kreft.

V drugi vrsti z leve proti desni: Dušan Semolič, Lado Planko, Lenart Šetinc,

Duba Sambolec, Franci Pivec, Edi Štefančič, Cvetka Hedžet Toth, Pavle Kristan,

Pavle Gantar, Pavle Zgaga, Milenko Vakanjac (s kapo), Robi Kroflič, Pavle Čelik.

da je vse že kazalo na prihajajoče spremembe, ki so zahtevale alternative znotraj samega obstoječega socializma. »Zahodna demokracija« je neizprosno rušila socializem in se pri tem dokaj pogosto preoblekla v kakšne popularne hipijevske cunje s polnimi usti človekovih pravic. Mi pa smo želeli socializem ohraniti, prenoviti in še danes smo na to dejstvo ponosni, kajti šlo nam je za demokratični socializem.

Politična dejavnost lahko premaguje človekov egoizem in nas usmerja k drugim ljudem, skratka k človeštvu, in na pomlad leta 1968 smo bili politično zelo dejavni in ta svojevrstna etična zahtevnost je bila kot iskanje možnega, kakovostno novega, torej dobrega za ljudi, človeštvo. Še danes ne maramo politike, ki želi po znanih tradicionalnih vzorcih vladati v imenu nekih vzvišenih, prvih resnic na način, kot bi to radi po eni strani »egomanski gangsterji«, ki mislijo, da vedo, kaj

hoče »zgodovina«, z druge strani pa »hinavski moralni apostoli«, ki se sklicujejo, da vedo, kaj hoče »bog«. Enih in drugih se bojimo, in če se ljudje začnemo bati in se v nas naseli strah, potem izginja spontanost, v nas pa narašča agresivnost. Koliko manj agresivnosti bi bilo med ljudmi, če bi se vsaj malo bolj potrudili za negovanje spontanosti – recimo po šolah! Tudi politiko opazujemo po tej plati.

Iz zgodovine vemo, da tam, kjer izginja spontanost, nastajajo pogoji za totalitarizme in tega nočemo več, ne v taki ali drugačni preobleki, tudi ne v združenoevropski, ki nas je okužila s strahom za preživetje. Visoko vprašanje politike je, »kaj storiti«: vedno je veljalo za izrazito etično in pogled je tu – vsaj moral bi biti – usmerjen naprej, v prihodnost. Politika naj bo jemanje preteklega iz prihodnjega in ne obratno, kot je nam vsem znano – tragično – jemanje prihodnjega iz preteklega. Zato bi veljalo spoštovati stare modrece, ki so nas svarili, da tega, kar je bilo storjeno v preteklosti, noben bog ne more spremeniti v nikdar storjeno, kot da se ni nikdar zgodilo.

Ko smo 6. junija 1968 demonstrirali, nas policija ni tepla in po petdesetih letih je prišel med nas Pavle Čelik, ki je to nekoč izrecno prepovedal in ga vidimo na sliki med nami, saj smo mu trajno hvaležni za njegovo takratno solidarnostno držo. S kakšnim prijetnim navdušenjem je novinar, ki nas je spremljal, zapisal, da je takratni prvi človek policije med demonstracijami dal nam študentom celo zvočnik, da smo lahko sporočili svoje zahteve. In tudi smo.

Tolikšne mere odkritosti in poštenosti, kot smo jo doživljali takrat leta 1968, nismo nikdar več – mladost, hvala ti za to doživetje. Bili smo uporniki in najbolj naravna podlaga za uporništvo je človekova potreba po pravičnosti in občutek za poštenost. Človek je človek zato, ker se tega zaveda in tako tudi deluje. Moja uporniška generacija '68 je vse dojemala in razmišljala skrajno senzibilno in to smo za vedno ponotranjili, kajti nemišljenje je zlo in to se je dogajalo v fašizmu. Sreča mišljenja pa je to, če v vsakem trenutku, še tako nemogočem, sploh lahko mislimo in zelo smo se koncentrirali, študija nismo zanemarjali na račun politične dejavnosti. Učinke takšnega dojemanja čutimo še danes, od takrat nas spremlja to kot nekaj trajnega.

Ne pozabimo, da smo ljudje najprej bitja potreb, še preden smo zaklinjalci človekovih pravic, zato danes govorimo o antropologiji politike, ki mora znati temeljito prepoznavati potrebe ljudi. Dobremu politiku to vsak trenutek uspeva. Tako je zgodovinski napredek možen kot moralni napredek, ki se poraja najprej

iz rastoče občutljivosti in dovezetnosti za potrebe čedalje večje množice ljudi in stvari. Skratka, za solidarnost gre.

In danes? Neoliberalizem ni zahteval samo radikalne spremembe ekonomije, ampak še spremembo duše. Prišlo je celo do čudne bratovščine med ekonomijo in kulturo, vračanje kapitalizma prinaša reorganizacijo tudi na področju kulture, etike, skratka, s seboj prinaša povsem novo racionalnost. Privatizacijski zagon sesuva socialno državo, ki je nekoč medčloveškost gradila na najširši družbeni solidarnosti, in solidarnost je druga plat pravičnosti. Solidarnostno naravnana družba varuje ljudi, jih ščiti pred moralno skrajno pogubnim »najšibkejši člen marš ven« in konkurenco, ki se glasi »vsak proti vsakemu«.

Celo znotraj evropske skupnosti danes govorimo o investicijski državi in ne več o socialni državi, kot smo še v nedavni preteklosti. Prav tako razpravljamo o spreminjanju osebnosti, zato je v najnovejši dobi, ki se samovšečno imenuje posthistorična doba po izteku utopij, dvestoletne zgodbe revolucij in sesutju socializma, zelo pogosta beseda individualizacija – s prizvokom izrazite neso-lidarne, egoistične drže – in ne več družba, saj družbe kot take naj sploh ne bi bilo; so samo posamezniki in družboslovje na čelu s sociologijo naj bi pomenilo celo nekakšno nadziranje družbe.

Ko smo 6. junija 2018 odhajali iz študentskega naselja, smo že vedeli za iztek volitev 3. junija, in ponovnega izbruha sovražnosti, ki spremlja zdajšnjo, predvsem desničarsko politizacijo, še prek televizijskih ekranov, sovražnosti nismo zaustavljali protestno, ampak predvsem z etično ugotovitvijo, da sodobna demokracija razen pravičnosti in solidarnosti potrebuje še kaj prijateljskega. Starodavni modrec nas trajno opozarja, da »dober človek pomeni isto kot prijatelj«. Etika je kot most od jaz k ti, od človeka do človeka, in kar je na ravni medčloveškosti prijateljstvo, to se na širši družbeni ravni med ljudmi imenuje solidarnost. Če želi politika s svojimi institucijami delovati etično, mora imeti vgrajene vse najfinejše mehanizme solidarnosti. Zato nima smisla več govoriti o krizi vrednot in se zatekati v ideologijo človekovih pravic, kajti oboje je lahko samo nepotrebno prelaganje in odrivanje problemov, rečeno na kratko: pravičniška hinavščina.

Je nekaj, kar naj upošteva vse, kar ima v rokah politične vajeti ter je drža-votvorno in demokratično. K pravičnosti spada še kakšna porcija zmožnosti negovanja prijateljstva in stari mojster etike Aristotel opozarja: »Izkušnja nas

uči, da države temeljijo na vezeh prijateljstva in da so zakonodajalci za prijateljstvo celo bolj v skrbeh kot pa za pravičnost. Zakonodajalci si namreč najbolj prizadevajo uresničiti slogo, ki je nekaj podobnega kot prijateljstvo, razdor, ki je temelj sovraštva, pa preganjajo. Če so si ljudje prijatelji, ne pogošajo pravičnosti, če pa so pravični, pogošajo prijateljstva; in najvišja stopnja pravičnosti ima tudi značilnosti prijateljstva. «Torej: vi, ki lahko vplivate kot zdajšnji politiki, da bodo ljudje prijazni, boste zdržali?

Tako vas sprašujemo mi sedemdesetletniki, ki smo nekoč leta 1968 jurišali na nebo, ker smo želeli svet in razmere v njem spremeniti v prav vsakem kotičku sveta v prijazno domovanje za vsakega človeka za vse ljudi. Nikomur od nas ni žal.

Po plimi pride oseka – pa kaj potem!

Pavel Zgaga

V tem zborniku je objavljena dolga vrsta prispevkov o valovanju študentskega gibanja pred pol stoletja in k vsemu doslej povedanemu ni prav lahko dodati kaj posebnega ali bistveno novega. To, da se poglavje o refleksijah počasi izteka, pa mi vendarle ponuja perspektivo, ki v dosedanjih prispevkih še ni bila v ospredju: *iztek* študentskega gibanja.

Študentski indeks sem dobil jeseni 1970, tako da je začetek mojega študentskega življenja povsem sovpadel z najbolj dinamičnim dogajanjem na Univerzi v Ljubljani. Dogajanje in splošno razpoloženje prejšnjih dveh let mi je bilo bolj ali manj poznano, saj sem še kot gimnazijec tu pa tam rad odštopal v Ljubljano, kjer se mi je v polnem sijaju prikazovala svoboda mojih prihodnjih let. Bolj kot politična dimenzija takratnega dogajanja pa so me takrat privlačila izzivanja na alternativni kulturni sceni: revija Problemi, gledališče Pupilije Ferkeverk, skupina OHO, pa tudi take stvari, kot so bili malo prej »odkriti« Kosovelovi *Integrali* (1967), hudovanje »konservativnih« kulturnikov nad novo generacijo v manifestu »Demokracija da – razkroj ne!« (1968) itd. Ob tem ne gre spregledati niti tiste alternativne popularne kulture (»kontrakulture« v jeziku časa), ki jo zaznamuje vse od rocka in jazzu pa do stripov, kakršen je Alan Ford itd., in ki si je čez noč pridobila domovinsko pravico, zlasti v delu študentske populacije. Festival Woodstock (1969) je odmeval tudi tu. Pa še

kako: dobesedno – recimo preko valov v dogodkih leta 1968 pravkar izborjenega Radia Študent – in metaforično.

In imeli smo seveda tudi svoje festivale: »Kulturni maraton« na Filozofski fakulteti novembra 1970 je gotovo zelo dober primer. Na njem pa je v ospredje radikalno stopila tudi politična dimenzija, najprej predvsem kot protest zoper tedanjo represijo nad študenti beograjske univerze. Od maratona dalje se je atmosfera v Ljubljani samo stopnjevala, vse do kulminacije v enotedenski zasedbi Filozofske fakultete ob koncu spomladanskega semestra. Dogajanja tega leta se niso izčrpala niti samo v alternativni študentski kulturi, niti samo v radikalni politični »kritiki vsega obstoječega«, če smem uporabiti enega od popularnih gesel tistega časa. To dogajanje je bilo – dragocena, kot je bilo mogoče oceniti iz poznejše perspektive – eksistencialna izkušnja, ki nas je vse, ki smo je bili deležni, temeljito zaznamovala. Sploh nas ni bilo malo, ki nas je zaznamovala. O tem pričajo črno-bele fotografije množičnih nastopov iz tistega obdobja, prav tako pa tudi vsi sodobni spomini, ki so objavljeni v tem zborniku ali kje drugje. Ampak o tem vidiku tu ne bom več razpravljal.

Preskočil bom desetletje. Začetek osemdesetih je označevala povsem drugačna atmosfera. Če naj bi bil študentski upor leta 1968 in treh ali štirih poznejših let »politična« revolucija, potem je bilo v tem času že dovolj očitno, da je šlo za neuspešno (a radostno, kot sem nekje zapisal) revolucijo. Leta 1980 so se kazali prvi znaki nekega drugega in drugačnega gibanja. V tem kontekstu sem prejel ponudbo, da za pravkar novorojeno knjižno zbirko KRT, skupaj s še tremi kolegi (Baškovič, Gantar in Pungartnik), pripravim zbornik o študentskem gibanju. (Izšel je 1982 in bil takoj razprodan.) Ker sem že kmalu po prihodu na fakulteto pričel ustvarjati arhiv, se mi to ni zdela pretežka naloga. Poleg tega sem v takratnem vzdušju slutil nevarnost, da lahko burni in prelomni procesi pred letom 1970 in po njem brez takojšnjega dokumentiranja in vsaj delne analize povsem poniknejo v zgodovinski amneziji. Na prvi dan, ko sem se lotil dela, sem se najprej odločil za spominski obhod ključnih točk v mestu, na katerih so potekali dogodki. Marsikaj sem že pozabil in sem tako znova obujal.

Predvsem pa mi je takrat prvič prišlo na misel, da smo dotlej (in tudi pozneje, vse do danes) večino časa in pogovorov investirali v razvozlavanje vprašanja, kako je gibanje nastalo in kako se je razvijalo, zelo malo pa vprašanju, kam je na koncu vse skupaj izginilo. In ali je res izginilo?



Poletna filozofska šola na Korčuli 1972. V sredini Pavle Zgaga, desno od njega Nenad Peternac, povsem desno na stolu Mario Rebac (oba s FF v Zagrebu).

Iz zbirke fotografij Pavla Zgaga.

Množičnost gibanja, kipeča individualna in skupinska kreativnost v številnih spontanih akcijah ter s tem povezan rastoči entuziazem – vse to se je na neki točki raztopilo. Ne naenkrat, pač pa postopoma. »Kritika vsega obstoječega« se je polagoma omejevala na vse ožje in v nekaterih zadevah tudi nasprotujoče si kroge. Ob tem je občutek oseke zahteval, da se stori vse, da bi se vrnila plima. Leto dni po maratonu je bilo npr. ustanovljeno »Gibanje 13. novembra« (1972): nekakšna radikalna »stranka« ali vsaj »frakcija«, ki je ostala z maloštevilnim članstvom in hitro doživela ostro nasprotno reakcijo establišmenta, če uporabim še en popularen izraz iz tistega časa. Časopisu Tribuna je ob mnogih radikalnih kolumnah skokovito rasla naklada, doživel pa je tudi štiri sodne zaplembe, eno za drugo. Akcije, ki jih je organiziral ta ali oni akcijski odbor (verjetno najbolj pomembna organizacijska forma, ki jo je izbojevalo gibanje že v svojem prvem obdobju) ali kaka druga *ad hoc* skupina, so pritegovale bistveno manjšo udeležbo kot prej, obenem pa so postajale tudi bolj radikalne. Pozneje je prišlo tudi do sodnih procesov, o čemer lahko beremo v drugih prispevkih v tem zborniku.

Vendar pa v slovenskem okolju ni prišlo do nastanka organiziranih skupin, ki bi šle v smeri nasilnih akcij, tako kot npr. v Nemčiji ali Italiji. Med najbolj ekstremnimi zamislivi obdobja občutka oseke, ki se jih sam spominjam, je bila npr. ta, da bi »ugrabili« Titovo štafeto med njenim postankom v Ljubljani. A ostala je samo zamisel, sprožena in prediskutirana v neki študentski sobi spomladi 1972 in prav nič več od tega.

Na drugem delu spektra zamisli, ki naj bi obnovile študentsko akcijo, je bil projekt z naslovom »Alternativna univerza«. O tem je v drugih prispevkih v tem zborniku komaj kaka beseda, zato naj ga predstavim nekoliko obširneje. Na splošno se študentsko gibanje tega obdobja prepozna predvsem skozi socialno in politično protestne teme; iz večine predstavitev »duha 1968« je videti, kakor da vprašanja, ki so neposredno povezana s študijskim oziroma pedagoškim procesom, ki je vendarle v jedru študentskega življenja, niso bila artikulirana. To ne drži povsem, res pa je, da ta vprašanja niso prihajala na »prvo bojno črto« gibanja ne pri nas, ne drugod po svetu. Nekatera med njimi pa vendarle najdemo takoj za prvo črto. V spominu mi ostaja, kako je neka študentska »huda ura« tistega časa enega od priznanih, a ostarelih in utrujenih profesorjev prav hitro odnesla v za-sluzeni pokoj. Tu je še spomin na bolj konstruktivno »uro«, ko je Fakultetni odbor Skupnosti študentov na Filozofski fakulteti – prav tisti, ki je organiziral tolike protestne akcije – povabil profesorja Vlada Schmidta, da pripravi cikel predavanj z razgovori na temo visokošolske didaktike. Tretji spomin: prav v tem času smo imeli prvič v rokah knjigo Steinerja Kvaleja *Prüfung und Herrschaft* (prinesel jo je naš koroški kolega Peter Wieser iz Celovca), ki je naredila na nekatere med nami velik vtis. Že takrat smo imeli na razpolago nekaj strani ciklostiranega prevoda v slovenščino, celotna knjiga pa je izšla pod naslovom *Izpiti in gospostvo* kot čisto prva knjiga zbirke KRT šele desetletje pozneje (1981). Že naslov te knjige dovolj jasno priča, da je bila študijska problematika organsko povezana s siceršnjim študentskim uporništvom. Te vidike je pri nas temeljito raziskal – žal že pokojni – Bogomir Mihevc in nam svoje ugotovitve zapustil v knjigi *KLjuč je v naših rokah! Študentska gibanja za univerzo in boljši študij* (2008). Splača se jo vzeti v roke.

»Alternativna univerza« je bil torej še eden od poskusov zaustaviti oseko in povrniti plimo. Pobuda, do katere je prišlo konec marca 1972 na Filozofski fakulteti, je govorila o trajajočem nezadovoljstvu z univerzo, pa tudi o tem, da

je »zdaj nekaj treba storiti«, namreč »preizkusiti nove možnosti v življenju«: uveljaviti nov, drugačen, za študentarijo bolj aktiven način študija. Bila je protest proti »avtoritativni hierarhičnosti« (izraz, uporabljen v pobudi) tradicionalne univerzitetne organiziranosti in pedagoškega procesa na njej. No, o tem smo marsikaj prebrali in slišali tudi od naših tujih kolegov z zahodnih univerz, s katerimi smo imeli kar nekaj plodnih stikov. Projekt je s papirja preskočil v življenje na ustanovnem zboru v navzočnosti okrog petdesetih študentov in nekaj profesorjev, temu pa je sledil enotedenski, dokaj obsežen program, ki je bil mešanica aktualnih predavanj profesorjev, ki so podprli to študentsko akcijo, okroglih miz, pogovorov, teach-inov in celo happeninga. Vse v duhu časa. Vključene so bile tudi druge fakultete, npr. kemija, računalništvo, arhitektura, ekologija in morda še kakšna, a spomin že nekoliko blede. Po prvem tednu je bilo opaziti, da pare v kotlu že zmanjkuje in da se v dilemi, ali na redna predavanja ali na alternativno univerzo, tehtnica nagiblje k prvim.

Zadnje dejanje alternativne univerze je bil »jugoslovanski študentski simpozij« sredi maja 1972, ki pa so se ga udeležili le kolegi iz Zagreba in Beograda, iz drugih univerz pa ne. Od vprašanj študija in pedagoškega procesa se je zdaj žarišče znova premestilo na politična vprašanja, predvsem na vprašanje represije nad radikalnimi študentskimi skupinami, ki jih je oseka gibanja na tedanjih obalah nezadovoljstva naredila še posebej vidne. Spominjam se, kako smo na tem simpoziju denuncirali »udbovskega ovaduha«: revež (ljubljski študent) je odšel na WC, v dvorani pa pozabil svoje papirje, v katere smo seveda pokukali in hitro opazili, kako ga obremenjujejo ... Diskusija na tem simpoziju je – kolikor je shranjeno v mojem spominu – prvič resneje pretresala vprašanje *apatije*, ki se je pričela pojavljati v domačem in širšem kontekstu tedanjega študentskega gibanja nasploh. Ta »jugo« študentski krog se je poleti srečeval tudi na znameniti Korčulanski poletni filozofski šoli (ki jo je organiziral krog profesorjev iz redakcije tedaj znamenite revije *Praxis*), kjer je imel enkratno priložnost poslušati in pogovarjati se z najbolj znamenitimi imeni domačega in mednarodnega družboslovja. A tudi Korčulansko šolo je dosegla oseka: oblasti so jo dokončno zadušile leta 1974.

V primerjavi s prejšnjima dvema študijskima letoma je s študijskim letom 1972/73 zavladal mir. Vsaj kar se množičnosti gibanja tiče. Bilo je sicer še nekaj poskusov, da bi dvignili študentarijo na noge, a bili so neuspešni. Spominjam

se npr. poskusa demonstracij proti represiji nad študenti v takratnem Iranu (ki mu je vladal šah Reza Pahlavi in ki je bil prek gibanja neuvrščenih v dobrih odnosih s Titom), do katerega je prišlo v maju 1973 v študentskem naselju v Rožni dolini, ki pa ni pritegnilo niti toliko udeležencev, da bi sestavili dve popolni nogometni ekipi. Nekaj ohranjenih fotografij je tedanji občutek oseke učinkovito dokumentiralo.

Študentsko gibanje, ki je v zgodnji in zreli fazi premikalo – in premaknilo – nekatere meje, ki so se prej zdele nepremakljive, se je v svoji poznejši fazi soočilo z lastnimi mejami. Mislim, da je bila tudi to dragocena spoznavna in eksistencialna izkušnja, ki pa jo je bilo mogoče zares reflektirati šele precej pozneje.

V zgodnjih sedemdesetih smo bili ob vsem drugem fascinirani tudi s filmom. Veliko smo presedeli v Komuni, pa v Kinoteki in še kje. Mislim, da je bilo jeseni 1972, ko je Kinoteka posebej za študentarijo pripravila cikel filmskih projekcij (zaprtih za splošno javnost; samo za vabljene), ki so prihajale iz »bunkerja«. Vsako projekcijo je moral z uvodnim prispevkom pospremiti nekdo iz študentskih vrst. Meni je pripadel dokumentarec o atentatu na Kennedyja z vsemi teorijami zarote v ozadju. V tem ciklu smo videli tudi znameniti *Triumph des Willens* Leni Riefenstahl (1934), ki dokumentira vzpon nacizma. Iz sedanje populistične perspektive je morda videti skoraj neverjetno, da bi tedanja oblast kaj takega sploh dopustila. Pa je. Vsaka perspektiva ima svoje temne, pa tudi svetle leče: ene brišejo, druge omogočajo videti. Tedanji čas, še zlasti v Sloveniji, je bil čas liberalne otoplitve. Topli in hladni tokovi pa so se prelivali drug v drugega.

Med filmi tega časa, ki so mi najgloblje sedli v spomin, je *Ples vampirjev* Romana Polanskega (1967). Mislim, da imenitno – in vsestransko: na več horizontih hkrati – reflektira tedanji duh časa. Tu sta profesor in študent (oziroma asistent), tu je diktatura vampirjev in razsvetljeni upor proti njim, tu je ljubezenska zgodba in obenem izjemna parodija pogrošne filmske industrije. V silovitem dramskem zapletu profesor in njegov asistent dosežeta zmago nad vampirji; še več, ugrabita in rešita tudi deklico, ki je prišla v kremplje vampirjev in ki se v zaključnih kadrih filma, ko sani, ki jih krmari profesor, drvijo skozi zasneženo transilvansko pokrajino, stiska k asistentu (ali pa on k njej) – dokler se s svojimi krvavimi podočnjaki ne zagrizi v asistentov vrat. Že mit je razsvetljenstvo in razsvetljenstvo se vrača v mit, sta zapisala Horkheimer in Adorno, ki smo ju – ob Marcuseju – v tistih letih prav tako navdušeno brali.

Ko govorimo o izteku študentskega gibanja, bi bilo treba perspektivo *Plesa vampirjev* le nekoliko zaobrniti. Študentsko gibanje je napadlo vampirje, a premagalo jih ni – vsaj na političnem polju ne. Ni zaneslo vampirskega virusa iz odmaknjenega transilvanskega gradu v civilizacijo. Kljub temu pa je videti, da se je iz svojega poraza paradoksalno vrnilo z nekakšno zmago. Svet po 1968 definitivno ni bil več svet pred 1968. Eksistencialna izkušnja je spremenila mnoge razsežnosti življenja po tem obdobju. Ne nazadnje, ta izkušnja se je materializirala v novih ustanovah, od katerih so nekatere še vedno prisotne: Radio Študent, ŠKUC, Časopis za kritiko znanosti (ki je sicer kmalu nehal biti tudi časopis »za domišljijo in novo antropologijo«, kot je pisalo na njegovih prvih zvezkih), KRT, ki je postal Krtina, in še kaj bi se našlo. Recimo Center za razvoj univerze, ki pa ga je Univerza v Ljubljani s svojo na novo pridobljeno avtonomijo v začetku devetdesetih let razpustila.

V »maju 1968« ni težko zaznati zametkov družbenih trendov, ki so postopoma, a neizbrisljivo prispevali k nekaterim temeljnim družbenim transformacijam minulega pol stoletja. Če poskusim navesti vsaj nekatere, se čisto na začetku ne morem izogniti globoki izobraževalni transformaciji: prehodu iz elitne v množično dostopnost do visokošolskega študija (kar je teoretsko utemeljil Martin Trow že leta 1973), skupaj s celim spektrom posledic, ki jih je ta prehod prinesel. Nekdanjih nekaj odstotkov delovno aktivne populacije s terciarno izobrazbo se danes ponekod povečuje že tja proti polovici te populacije! Nadalje, na horizontu političnih procesov ni mogoče prezreti povezanosti študentskega gibanja z iskanjem alternativ tedanjim modelom (zahodne) demokracije, z bojem proti avtoritarnim in vojaškim režimom (Grčija, Portugalska, Španija), v vzhodnem bloku (npr. Čehoslovaška, Poljska) – in na precej specifičen način v SFRJ – pa z iskanjem »socializma s človeškim obrazom«, ki je odpiralo pot k spremembam v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Prav tako ni mogoče spregledati rojstva t. i. novih družbenih gibanj, npr. »zelenih« (mimogrede, prva javna manifestacija te vrste pri nas je potekala prav v okviru Alternativne univerze marca 1972), mirovnih, humanitarnih itd., pa tudi ne novih artikulacij družbenih vlog spola in novih praks tako zasebnosti kot skupnega življenja. Nenazadnje ni mogoče prezreti »alternativne« kulturne produkcije, ki v specifičnih kontinuitetah traja vse do današnjih dni.

Vendar pa teh trendov nikakor ne gre jemati v enostavni linearni perspektivi »zmage nad vampirji«. Današnja ključna vprašanja so formulirana v jeziku, ki je neprimerljiv s tistim izpred pol stoletja. Videti pa le je, da so vprašanja, ki so zakopana v pojmi, kot so »univerza v ekonomijah znanja«, »demokratski deficit«, »populizem«, »globalno segrevanje«, »trajnostni razvoj«, »spolno nadlegovanje«, »post-resničnost« itd., na tak ali drugačen način povezana s prej zastavljenimi vprašanji.

»Avtoritarno hierarhičnost« tradicionalne univerze je danes zamenjalo »na študenta osredinjeno učenje« današnjih »odgovornih« (*accountable*) univerz. Ampak ... še bo treba temeljito premlevati, do kam smo do danes dejansko prišli in po kateri poti naj krenemo naprej. Spomin na »generacijo 1968« pa bi bil pri tem premlevanju vendar lahko v pomoč. Govori med drugim o tem, da bi ob vseh teh vprašanjih nemara spet veljalo biti realist, ki si upa zaželeli nemogoče.

Happening, v katerem uživa predvsem umetnik performer, ali moje leto 1968

Lev Kreft

Poleti 1968 sem bil gimnazijec na Šubički med drugim in tretjim letnikom, še ne sedemnajst let star in še vedno najstnik v ljubezenski, umetniški in politični fazi vretja. Takrat sem se dokončno odločil, da bom študiral filozofijo in se po tem, ko končam študij, ukvarjal z estetiko. Po drugi plati pa sem nameraval (p)ostati pesnik, in to tak, ki objavlja, najraje pa – nastopa. Živa estradna poezija mi je bila všeč. Ker sem rad nastopal in igral pred občinstvom pesnika, pa tudi zato, ker sem prišel do ugotovitve, da je treba pesništvo profanirati – še posebej v Sloveniji, kjer je prejšnje romantično pojmovanje v šestdesetih letih zamenjalo mračno in vzvišeno heideggerjansko umovanje pesništva – isti šmorn, le brez cukra. Za počitnice sem si izbral nalogo, da preberem sto knjig, predvsem romane iz druge polovice devetnajstega stoletja, ker me je zanimal realizem, in marksistično literaturo, ki je tedaj ni manjkalo ter je bila silno raznolika in polna spopadov za pravo interpretacijo. Mene je zanimalo, kako misliti revolucijo po tem, ko so si jo eni že prisvojili, in to me zanima še danes. Na to je gotovo kaj vplivalo novolevičarsko vzdušje, ki smo ga čutili ne toliko v kakih teorijah in filozofijah, kot v načinu življenja in predvsem v načinu najstniškega odraščanja. Sto knjig potem sicer nisem prebral, a sem prišel zelo blizu. Beograjski študentski protesti so me le malo oplazili,

moje okolje je bila domača gimnazijska in študentska mladinska (sub)kultura, predvsem literarna, saj je bila literatura daleč najbolj glavna umetniška stvar. Kako to spraviti v španovijo z dejstvom, da sem bil nasprotnik take pomembnosti literature, da se mi je povzdignjeno govorjenje o umetnosti in kulturi zagnusilo, in da so se me ob stotih (no ja, nekaj manj) knjigah letno najbolj dotaknili novi načini življenja, ki so odpravljali podedovano ozkosrčnost, zatiranje užitkov in moralno hinavščino – tega tedaj še nisem znal razrešiti. Beograjski študentski upor sem zaznal, ni pa me pretresel in ni se mi zdel kaj posebej pomembnega, razen kot opozorilo, česa vse je režim še vedno zmožen. O svetovnih dogajanjih sem vedel nekaj več in ideja, da bo ta naša mlada generacija vrgla podedovani svet iz tečajev in izvedla (kar je seveda poznejše ime za to revolucijo) »kulturni obrat«, mi je bila sprva všeč. Sicer pa mi je bila takratna najstniška umetniška scena bližja od političnega angažiranja: stališče sem imel o vsem, magari prismuknjeno, nisem pa hotel biti aktivist. Da se je slednje spremenilo, ni bilo krivo študentsko gibanje, ampak najpomembnejši dogodek leta 1968: zadušitev praške pomladi zasedbo Čehoslovaške. Gimnazijska atmosfera, ki sicer ni tako popisana in slavljena kot študentska, je bila leta 1968 izrazito kulturniška in izrazito politična hkrati, in vanjo me je jeseni 1968 potegnilo zaradi zasedbe Čehoslovaške in ne zaradi vojne v Vietnamu, ki nas je sicer prav tako dvigovala v zrak. Ampak popoln enačaj med obema možnostima izbire, kapitalistično in socialistično, je nastopil šele po tem, ko so ZDA dale pobiti demokratično socialistično vladavino v Čilu.

Kulturniško in politično atmosfero, v kateri sem bil tedaj udeležen, prav dobro ponazarja moj dnevnik za torek, 20. avgusta 1968, in sredo, 21. avgusta 1968. Tiste dni sem bil v Malem Zatonu pri Dubrovniku na židovskih počitnicah. Tja sem hodil že leta. Te počitnice so bile nekaj posebnega, in to ne le zato, ker so bile židovske, ampak predvsem zato, ker niso bile disciplinarne ali celo militaristične kot marsikatero druge mladinske ali otroške kolonije, kjer se je še v šestdesetih letih zjutraj zgodaj vstajalo in dvigovalo zastavo v postrojenju »mirno! na desno ravnaj's!«, in kjer je bilo ponočevanje, obiskovanje disko klubov ali (in kaj šele) *petting*, da o seksu sploh ne govorimo, predvsem razlog za nečastni odpust domov k staršem, ki naj te potem dobro nagarbajo. Židovske počitnice so bile počitnice osvoboditve izpod moralističnih režimov nadzora brez sprenevedanja in odvečne hinavščine, ki je bila potrebna na primer v delovnih

brigadah, kjer se je počelo vse, kar se ne bi smelo, pa so se vsi delali, da ničesar ne vidijo in ničesar ne slišijo. Poleg tega pa si se na židovskih počitnicah prav tako srečal z vsemi konci stare Juge, pa še z judovskimi udeleženkami in udeleženci iz ostale Vzhodne Evrope, ki drugam na morje kot v Jugoslavijo itak niso smeli, in z Izraelci za povrh. Sicer pa sem na 20. avgust zapisal tole:

Včeraj smo imeli *happening* – sodeloval sem tudi jaz. Cel fazon je bil v tem, da smo na koncu vsi odšli in pustili preostalo publiko v prepričanju, da se bomo vrnili, sami pa smo se s čolnom odpeljali v gostilno in pili vino. Miriam (referentka za kulturo, sicer slovenska pisateljica Miriam Steiner, zdaj v Izraelu Miriam Steiner Aviezer – sodelavka Yad Vashema; op. L. K. 2018) ni imela o tem niti pojma in se je trudila, da bi ljudi zadržala pri čakanju. Pravzaprav smo najbolj zafrknili njo. Potem je bil še ples, jaz sem se tudi priključil.

In potem je tu naslednji dan, 21. avgust:

Poročila ob 9-ih: Praga polna ruskih vojakov, poulične borbe. Pravega odpora ni. Avstrija koncentrira trupe na meji. Meje z Z državami zaprte. Socializem in komunizem sta v svetu dokončno propadla. Svetovne vojne ne bo, pa bi morala že biti. Treba je očistiti ta svet, skrajni čas je že. Degeneracija sveta je popolna. To, kar se je zgodilo danes, bo v mojem srcu pustilo tolikšen madež, da se ga do konca življenja ne bom znebil. Moj življenjski cilj je borba proti vsemu slabemu; v tem dogodku, za katerega lahko rečem, da mi je dal življenjski cilj, sem spoznal tisto, v kar sem prej verjel, pa sem se prepričeval, da morda ni res.

To je moje leto 1968: *happening*, ki je pravzaprav fazon, v katerem končno res uživa predvsem umetnik performer, ki je ukanil občinstvo, in patetično, a dovolj trdno spoznanje, da je revolucionarna naloga moje generacije zrušenje realno obstoječega socializma. Morda celo rušenje socializma s sredstvi, ki jih ponuja performans.

Politični boj ni nikoli boj za identiteto, ampak boj za univerzalno emancipacijo

Pogovor z dr. Mladenom Dolarjem¹

Mitja Čander

Da je maj 1968 postal kulturna ikona, je ena njegovih najbolj nevarnih usod, opozarja filozof Mladen Dolar, ki je bil v tistih prelomnih letih eden od študentov, povezanih v zahtevi po drugačnem svetu. Kot njegovi vrstniki je bil tudi sam v uniformi svoje generacije – dolgolas in v kavbojkah, vendar pozor, takšen opis prehitro zapelje v nostalgичno čaščenje tistega časa kot obdobja pisanosti, cvetja in individualne svobode. Ne smemo pozabiti na politično ost te dobe, poudarja, na tialu je bilo namreč bistveno več.

Ko se je maja 1968 začelo vrenje v Parizu, pozneje pa, čeprav v manjši obliki, tudi v Ljubljani, je danes eden ključnih slovenskih mislecev sedel še v gimnazijskih klopih, leto pozneje pa že v predavalnicah Filozofske fakultete. Kot študent filozofije bi verjetno težko ujel boljše obdobje za prvo formiranje lastne filozofske misli – navsezadnje je bil to čas frankfurtske šole, prav v tistih letih pa so izšla tudi nekatera ključna dela francoskega strukturalizma, ki jih je tako rekoč sočasno našel na policah ljubljanskega Konzorcija.

1 Intervju je bil objavljen v knjigi *V iskanju svobode: leto 1968 in njegova dediščina*, Beletrina, 2018, str.107-129.

Ne le v širšem družbenem kontekstu, temveč tudi na področju teorije je imelo miselno vrenje druge polovice 60. let velikanske posledice na razvoj mišljenja naslednjih desetletij. Kot udeleženec protestov in poznejši dolgoletni profesor na Filozofski fakulteti je imel Dolar sijajen uvid v razvoj misli, teženj in hrepenenj maja '68 skozi naslednja desetletja v današnji čas.

Kaj je torej dosegla generacija '68 in kje spremlja njeno dediščino prekletstvo uresničenih želja? Univerze še nikoli niso bile dostopne toliko ljudem kot danes, vendar kaj vse je to zares prineslo s seboj? Kaj se je na primer v družbi informacije zgodilo s samo vednostjo? »V našem času smo tako informirani, kot nismo bili še nikoli v zgodovini. Standardi vednosti pa propadajo. Vednosti ni več. Družba znanja, kakšna družba znanja, o čem govorimo? To je popolna floskula,« razmišlja Dolar.

Že sam si pisal o tem, da se je v zgoščenem času leta 1968 zgodilo neverjetno veliko stvari. Po drugi svetovni vojni, ki je bila velika travma oziroma zarez, je sledilo dvajset let vsaj navideznega umirjanja in prosperitete. Potem pa se je v nekaj letih ogromno zgodilo na najrazličnejših nivojih. Kako vidiš to zgoščenino časa? Kako je sploh mogoče, da se je toliko nenavadnih stvari zgodilo naenkrat, sočasno, prej se pa v daljšem časovnem obdobju niso mogle zgoditi?

Če gledam nazaj na to obdobje, se mi zdi kar neverjetno, da smo živeli skozi takšen čas. Govoriš o zgoščenini in mogoče je treba dodati, da se zgodovina nikoli ne dogaja zlagoma, dogaja se vedno v zgoščeninah. Takrat je nekako sovpadla serija dogodkov. Bil je veliki upor maja 1968, ki je dal dobi tudi ime, ampak nikakor ni bilo samo to. To je bil čas uboja Che Guevare, čas uboja Martina Luthra Kinga, čas gibanja za državljanske pravice v ZDA, čas velikih študentskih revoltov proti vietnamski vojni, čas Črnih panterjev. Tudi v Nemčiji je prišlo do študentskih protestov, streljali so na Rudija Dutschkeja. Hkrati se je v letu 1968 zgodila invazija na Češkoslovaško, kar je bil prelomen politični dogodek tistega časa. Če pa gledamo širše ozadje v kulturnem dogajanju, je bil to čas velikih avantgard in prelomnih dogodkov tudi v Sloveniji – OHO, Katalog, Problemi, Tribuna, vsa avantgardna kulturna gibanja. Obenem z vsem tem tudi nenavadna seksualna revolucija, ki se je konec šestdesetih let zgodila v zelo kratkem času. Zelo osupljivo je, da se takšna radikalna sprememba pri pogledu na osnovne parametre seksualnega obnašanja zgodi v le nekaj letih. Če gledam nazaj na ta

čas, je res tako, kot vpelje Dickens *Povest o dveh mestih*: *It was the best of times, it was the worst of times*. (Bil je najboljši čas, bil je najslabši čas.) Neverjetno je bilo, da se je neki generaciji to zgodilo in da smo se formirali v takem obdobju.

Leta 1969 sem se vpisal na Filozofsko fakulteto in tisto, kar me je posebej vznemirjalo, je bilo intelektualno vrenje, ki se je takrat zgodilo. To vrenje je bilo povezano s frankfurtsko šolo, ki je dajala temu študentskemu gibanju teoretično osnovo. Frankfurtska šola, evropska levica torej, je bila takrat zelo povezana tudi z jugoslovanskim dogajanjem – to je bil čas Korčulanske letne šole, Praxisa, Marcuse je prišel na Korčulo, pa Angela Davis, Ernst Bloch, Henri Lefebvre, vsi so prišli na Korčulo, ker so videli v Jugoslaviji intelektualno središče odpora proti stalinizmu. Pred nekaj leti sem se na počitnicah na Korčuli pogovarjal z nekim starim gospodom ter ga vprašal, če se spomni tistih časov. Seveda, je dejal, tukaj se je sprehajal Marcuse skupaj s tisto temnopolto žensko, ki je imela tako bujno afro frizuro, in Bloch, ki je imel tako debela očala, da ni skoraj nič videl. Še zdaj ta 50 let star spomin živi kot neka ljudska vaška legenda. To vendarle ni bila majhna stvar. Takrat je bila jugoslovanska levica tesno povezana z zahodnoevropsko proti vsemu vzhodnoevropskemu načinu mišljenja. Zato je bila invazija na Češkoslovaško tako usodna, saj je prekinila možno vrenje, ki bi lahko nastalo v vzhodni Evropi in bi se lahko povežalo z zahodno levico.

Če nadaljujem najprej z intelektualnim ozadjem: ena veja je bila frankfurtska šola, druga je bil francoski strukturalizem, kjer so dogodki prehitevali drug drugega. Tako hitro se je vse dogajalo, da vsa intelektualna dejavnost ni zmogla zajeti sape in razumeti, kaj se dogaja in kakšne vrste gibanje je to. Če pogledamo samo drugo polovico šestdesetih let: 1966 Lacan izda svoje temeljno delo *Écrits*, leta 1967 Derrida izda *O gramatologiji*, 1968 Deleuze izda *Razliko in ponavljanje*, leta 1969 Foucault izda *Arheologijo vednosti*, 1970 Althusser svoj spis o ideologiji ... Takrat so omalovažujoče govorili, da gre za modno muho, ampak 50 let pozneje so to temeljne knjige, ki še vedno uokvirjajo naše strukture mišljenja. Leta 1969 sem se vpisal na fakulteto in imel sem to srečo, da me je učila izjemna učiteljica francoščine, legendarna Marija Saje, zato sem bil v tistem trenutku zmožen vse to brati v francoščini. Se pravi v trenutku, ko se je dogajalo. Skupina, ki se je potem formirala okoli *Problemov*, predvsem okoli Slavoja Žižka, je v bistvu sledila natanko temu francoskemu intelektualnemu vrenju, ga sproti

spremljala, prevajala, presajala v Slovenijo. Če pogledamo *Probleme* iz leta 1971, 1972, 1973, je to zares neverjetno. V veliko večjih sredinah (Anglija, Amerika, Nemčija) se je to zgodilo veliko pozneje.

Zdi se mi, da se je takrat prvič zgodilo, prej kvečjemu redko, da je bila Ljubljana tako v stiku s svetovnim dogajanjem. Prevajali ste besedila iz ameriških undergroundovskih revij, prisotna je bila francoska teoretska misel. Ljubljana je bila kljub komunizmu omrežena s svetovnim dogajanjem. Kako ste dojemali to nenadoma odprto klimo in stik s svetovnim dogajanjem? Je kaj na tem, da se je svet povezal v globalno vas zaradi slik vietnamske vojne, ki so zaokrožile? To seveda ni bila prva kruta vojna, jo je bilo pa mogoče prvič po poročilih sočasno spremljati. Prvič je postala neka teoretska misel zelo popularna, ni bila ob strani in čakala na svoj trenutek?

Določena vrsta diskurza, ki se širi po Sloveniji, poskuša iz socialističnih časov narediti uniformno zgodbo o strašnem totalitarnem zatiranju. To ni zgodba, v kateri sem sam živel, čeprav smo bili seveda daleč od demokracije. Živel sem v zgodbi odpiranja, zlasti v drugi polovici 60. let in v zgodnjih 70. letih. Tukaj je treba reči, da je bila jugoslovanska zgodba povezana s padcem Rankovića leta 1965, in to je bila zares velika zareza z nekim tipom povojnega socializma. S Stanetom Kavčičem je v Sloveniji prišlo do odpiranja, veliko liberalnejšega gospodarstva in nasploh pogleda na svet. In svet, v katerem sem živel, je bil natančno ta povezava naše generacije z zahodnim svetom in intelektualnim življenjem v zahodnem svetu, povezava študentskih revoltov v ZDA, Franciji in pri nas. Videli smo se kot del iste zgodbe. Na neki način je bilo to unikatno. Zdi se mi, da je v Sloveniji pozneje – vmes so bila 70. leta, t. i. svinčena leta, ki smo jih morali tako ali drugače prezimiti – v 80. letih ponovno prišlo do odpiranja, ki je bilo potem del malo drugačne zgodbe, ki je pripeljala do osamosvojitve. Po '68 je cela generacija živela od tega stika z Zahodom. Imeli smo prost prehod meje, prost prehod literature in v trenutku, ko sem se vpisal na študij filozofije na Filozofski fakulteti, sem lahko v Konzorciju kupoval ves strukturalizem v francoščini, tako kot Wittgensteina, pa Heideggerja, pa angleško analitično filozofijo. Vse je bilo v knjigarni v središču Ljubljane. Vse, kar se je takrat po svetu dogajalo, je bilo dostopno v jezikih izvirnika. Možnosti za prevode smo imeli sicer šele pozneje, ampak brali in predelovali smo dela lahko že takrat.

Zanimivo se mi zdi, da se je na zelo majhnem fizičnem prostoru, v glavnem mestu majhne province ali republike, marsikaj dogajalo. Na primer študentski revolt, razmah nove teoretske misli, potem ohojevci, Šalamun, Pupilija Ferkeverk – šlo je torej za nadvse večplastno gibanje. Zdi se mi čudežno, da se je v nekaj letih v Ljubljani razcvetelo intelektualno-umetniško življenje. Kako se ti zdi, da se je zgodil ta skok?

Mislim, da ni enega samega razloga za to. Odločilno je bilo, da je bila Ljubljana povezana s svetovnimi gibanji, saj to ni bilo nekaj, kar bi se dogajalo samo v Ljubljani. Zakaj se je to zgodilo prav takrat na globalnem nivoju, je težavno vprašanje, ni enega samega preprostega vzroka. Deloma si se tega že dotaknil prej, ko si rekel, da je šlo 23 let po drugi svetovni vojni za strm ekonomski vzpon in razcvet, rekuperacijo vse enormne škode, ki se je zgodila v drugi svetovni vojni, in ta razmah je vzbudil v ljudeh optimizem. Ta siloviti vzpon ekonomije je v 60. letih prišel do svoje meje, do kritične točke, in nastopila je gospodarska kriza. Prvič po drugi svetovni vojni se je ta zagon ustavil in nastala je cela serija intelektualnih premislekov, v kakšnem svetu živimo in kako bi se ga dalo tudi konceptualno drugače lotiti. Okoli 1965 je nastopil čas preloma, zastoja zgodbe, ki je bila videti uniformna, enosmerna. Leta 1968 je v Franciji kot veliki razviti kapitalistični državi stavkalo devet milijonov ljudi. Tako množična stavka, ki je ustavila državo, se ni zgodila še v nobeni kapitalistični državi. Državo so ustavili z diskurzom, ki je bil sicer zelo heterogen, a naravnian proti temeljnim institucijam – proti kapitalizmu kot okviru ekonomije, za katerega je bilo videti, da je dosegel svojo mejo. Prav tako je bil uperjen proti določeni politični ureditvi. Začelo se je na univerzah, kjer se je odvijal poskus premisleka, v kakšni družbi pravzaprav želimo živeti. Kam bi se lahko mladi ljudje umestili, da ne bi hodili po uhojenih poteh svojih staršev in na videz stabilne družbe?

Omenili smo seksualno revolucijo, po vsej Evropi je bilo gibanje komun – torej, pojdimo stran od nuklearne družine, ki je nosilec patriarhalnega reda, poskusiti moramo nove tipe socializacije, skupnega življenja. Spraševalo se je, zakaj je potrebna nuklearna družina z vso tradicionalno prtljago, ki jo ima s seboj, začelo se je razmišljati v drugačnih smereh. Sploh ne pravim, da je bilo to samo dobro, v ogromno segmentih je bilo zelo naivno. Če danes beremo te tekste in celo vrsto idej, ki so lahko navdihovale celo generacijo, potem vsega

pač ne bi mogli dati na zlato tehtnico. Vidimo, da se je tudi te generacije držala neka strahotna naivnost v pričakovanjih. Ampak tisto, kar je držalo skupaj in spenjalo te heterogene oblike protesta, bi se dalo najkrajše združiti v en sam stavek: takrat je bilo videti, da je vse možno. Videti je bilo, da je mogoče misliti onkraj meja dotlej možnega.

Bodimo realisti ...

... zahtevajmo nemogoče. Onkraj horizonta možnosti, ki ga je ponujal zelo uspešen razvoj kapitalizma po drugi svetovni vojni. Prisoten je bil občutek, da je vse možno.

Da se da iti z avtostopom do Indije in nazaj ...

Tako. Sam sicer nisem šel v Indijo, ampak na Norveško. Cela generacija je takrat stopala sem in tja. V nekem trenutku sem dejansko živel v hipijevski komuni na Švedskem. Bil sem udeležen v oblikah teh protestov in različnih oblikah mišljenja. Vendar to, da je bilo videti, da je revolucija tako rekoč na dosegu roke, da se obeta in je možna radikalna sprememba in da naj mislimo onkraj meja mogočega, naj eksperimentiramo ... to je v strašnem kontrastu s časom, ki ga zdaj živimo. Danes se nihče ne upa misliti prek meja možnega. Sam horizont razmišljanja so nam tako zamejili ...

Kako so konkretni ali pa metaforični očetje reagirali na sinove in hčerke? Verjetno niso mogli razumeti – prestali so vojno, nove generacije pa najbrž dojemali kot razvajeno mularijo, ki ima vsega dovolj, pa zdaj vse to zavrača. Kako ste vi doživljali ta generacijski spopad?

Generacijski spopad je bil strašen. Bili sta dve nevrvalgični točki. Ena je bila rock glasba, rock revolucija, ki je s seboj prinesla dolge lase, flower power, določeno konzumiranje drog ... Nekaj časa je bilo težko priti do te glasbe, potem pa se je to sprostilo. Poslušali smo jo na Radiu Luxembourg. Drastična oblika nerazumevanja revolta oziroma konflikta so bili dolgi lasje. Dolgi lasje na fantih so se zdeli staršem nekaj nezaslišanega. Bili so neka simbolna točka – prepovedovali so jih v šolah, nasilno so jih strigli, starši niso razumeli, zakaj bi kdo želel dolge lase, češ, saj si potem videti kot punčka. Poseglo se je v spolno razliko.

Ti si imel dolge lase?

Imel sem brado in lase do ramen. Bil sem v uniformi svoje generacije. Tudi meni ni bilo prizanešeno s tem (smeh). – Se pravi, tu je bil rock, določen tip obnašanja, zlasti dolgi lasje. Druga točka, ki je generacija staršev ni mogla razumeti, pa je bila cela seksualna revolucija. Da se lahko v tako kratkem času osnovne kode obnašanja do te mere spremenijo. Takrat je nastal feminizem, takrat je nastalo gejevsko gibanje. Neka totalna toleranca do različnih spolnih usmeritev in praks izvira od tam. To je bila torej druga nevrvalgična točka, ki je zbujala hude drame v številnih družinah, tudi v moji.

Bil si glavni urednik Tribune. Zelo hitro si bil akter kot študent. Kako se spominjaš same zasedbe Filozofske fakultete? Šlo je za neke vrste klimaks dogajanja, ki se je začelo najprej aprila 1971 s protestom, nato pa maja z zasedbo fakultete.

Študentski revolt se je zgodil že leta 1968, sicer omejenega dosega in dometa, ampak vsekakor je bil. Vsa čast tem ljudem, ki so takrat nekaj naredili. Samo študentsko gibanje pa se je začelo pozneje, leta 1971. Sam sem bil v drugem letniku in čedalje več študentov je bilo na ulicah zaradi številnih razlogov – promet po Aškerčevi je bil le en del, in ta protest se je končal pred sodiščem, pred katerim je takrat stal Milan Jesih. Vse to je kulminiralo v zasedbi Filozofske fakultete



Mladen Dolar.

Foto: Tone Stojko, hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

maja 1971. In prva parola je bila »Maj '68 v Parizu, maj '71 v Ljubljani«. Torej mi stojimo na barikadah maja 1968. To je tisto, kar moramo peljati naprej.

Kot študent sem se zelo angažiral in bil nato tudi povabljen v uredništvo Tribune. Bil sem glavni urednik od jeseni 1971 do nekje maja 1972, ko so uredništvo naposled vendarle razbili. Če pogledamo nazaj, je pravo čudo, da smo zdržali eno leto. V tem času so nam prepovedali štiri številke. Vsakič smo morali na sodnijo in se pregovarjati, najemati odvetnike itd. Neverjetno je to, da je bilo takrat to glasilo Skupnosti študentov, ki je bila neodvisna od takratne ZMS. ZSMS še ni obstajala in študentje so imeli svojo samostojno organizacijo. V samoupravljanju je veljalo, da če te podpira tvoja baza, te pravzaprav ne morejo tako zlepa odstaviti. Večina študentov je torej podpirala to uredništvo, ki je zares delalo velike težave oblasti – začelo se je z odprtim pismom Titu in se potem nadaljevalo v vseh mogočih smereh. Nikakor ni šlo tako, da bi nekdo iz Centralnega komiteja (CK) poklical in rekel, dajte jih no odstaviti. So poklicali, ampak ni imelo učinka.

Zanimivo, da je to erodiralo. Najprej so bile Perspektive, pri vas na Tribuni je bilo to že bolj razrahljano, ko pa je bil v 80. letih odgovorni urednik Marcel Štefančič jr., pa sploh več ničesar niso mogli.

Perspektive so bile leta 1964, to je bilo pred padcem Rankovića. Takrat je dejansko obstajala neka komandna veriga – nekdo iz CK je poklical in po njegovih navodilih se je tudi zgodilo. Do leta 1971, ko smo mi to počeli, je prišlo do zelo velike politične liberalizacije, pa tudi oblast je kar naprej govorila: Vzemite stvari v svoje roke. In mi smo jih res. Potem pa so videli, da nam nenadoma nič ne morejo, če imamo za seboj svojo bazo. Če te je ta podpirala, si bil zaščiten. Dregnili smo v številne nevralgične točke, pisali Titu, dregnili v način, kako so obračunali s hrvaškim gibanjem Maspok. Zaradi tega je bila številka Tribune tudi prepovedana.

Jaša Zlobec je bil 1972 na sodišču ravno zato, ker da menda podpirate hrvaški nacionalizem.

Mi seveda nikoli nismo podpirali hrvaškega nacionalizma. Leta 1972 pa smo protestirali proti načinu, kako so z njim obračunali. Tribuna je bila ena redkih, ki je zelo kritično in jasno pisala o celem Maspoku. Tukaj je prišlo do razkola med slovenskim in hrvaškim študentskim gibanjem, ker je njihovo gibanje povsem zašlo v nacionalistično smer. Konec koncev je Tuđman takrat pristal v zaporu.

Je srbsko študentsko gibanje tudi zašlo v nacionalistično smer?

Srbsko pa veliko manj. Povezani smo bili s Srbijo, ki je bila takrat relativno razsvetljena in liberalna. Nas je pozneje do kraja osupnilo, da so ljudje, ki smo jih takrat gledali kot razsvetljene, v 80. letih nato podprli Miloševića. Leta 1971 se to nikakor ne bi zgodilo.

Med branjem člankov iz Tribune iz tistega časa sem opazil, kako hitro si dojel, da gibanje upada, da se notranja dinamika izgublja (ravno jeseni 1971 in pomladi 1972). Precej ostro si opozarjal tudi na izgubljeno priložnost. Verjamem, da ste to takrat tako doživljali, glede na to, da je bilo maja 1971 veliko vsega, potem pa se je zgolj na Tribuni ohranil ta intelektualni otok gibanja, v praktičnem življenju pa se je zadeva umikala. Podobno kot se je tudi liberalizem umikal iz partijskih krogov.

Mislim, da je bil občutek, o katerem smo pisali takrat na Tribuni, nekako v sozvočju s tem, kar se je dogajalo po drugih koncih sveta. V Franciji je bilo podobno. Maj '68 je bil zares ta utopični trenutek, potem pa zmaga gaullizma, pa Pompidou, en udarec za drugim. Dejansko so se stvari drastično normalizirale in od gibanj tako v Franciji kot v Nemčiji (v ZDA je bilo malo drugače, saj se je protest proti vietnamski vojni držal pokonci, dokler vojne 1975 ni bilo konec) se je zgodilo to, da ko je gibanje uplahnilo, je ostalo toliko in toliko skupin, ki so bile izolirane in so hotele ostati zveste osnovnemu impulzu gibanja. Te skupine so postale čedalje bolj izolirane in posledično čedalje bolj radikalizirane, kar je v Nemčiji dobilo zelo drastične oblike. Ko se je izteklo študentsko gibanje in so se stvari utirile, so se na drugi strani radikalizirale, prišlo je do cele zgodbe Baader-Meinhoff itd. Mislim, da iz samega besa in nemoči: v trenutku, ko je bila sprememba možna, do nje ni prišlo, mi pa hočemo ostati zvesti temu trenutku. Iz same nemoči so nastali kvaziradikalni odgovori.

Misliš, da je to res, na kar se opozarja, da je bilo oblastnike tako v Franciji kot Jugoslaviji najbolj strah, da bi se študentje povezali s proletariatom?

Absolutno. V Franciji se je to dejansko zgodilo. To, da je lahko študentski revolt sprožil stavko devetih milijonov ljudi, od delavcev Renaulta do prostitutk, je vendarle unikaten dogodek. In to je bila zares totalna travma. Če bi se lahko ta zveza obdržala, bi prišlo do določene platforme, programa, in če bi se to lahko

prelilo v politično formo, ki bi dala celoti trajnost in daljnoročnejšo možnost ... Seveda je bil maj '68 v sebi zelo heterogen. Na eni strani so bili situacionisti, kulturni premislek, rock in hipi generacija, na drugi strani pa radikalne maoistične skupine z idealizirano podobo kitajske revolucije kot tistim, kar bi bilo treba nadaljevati ali poskusiti nekaj analognega. Takoj vidimo, da ti diskurzi ne gredo skupaj: diskurz ortodoksnega marksizma, maoizma in diskurz umetnostne avantgarde, ki je težila k svobodi ekspresivnosti in novim formam. Diskurzi so bili heterogeni in so lahko delovali skupaj samo v nekem utopičnem trenutku. Skupnosti pa je umanjalo tedaj, ko bi si bilo treba izmisliti novo politično formo, ki bi lahko imela učinke.

Vse, kar so ponujale denimo maoistične skupine, so bile forme klasične leninistične partije. Jasno je bilo, da je to politična forma, ki ji je historično odklenkalo in ni bila rešitev. To ni bila prava forma tega, kar je bilo treba storiti. Do istega je prišlo veliko pozneje pri gibanju Occupy Wall Street – cela vrsta heterogenih frustracij, zahtev, premislekov se je skoncentrirala na enem kraju, in ko bi morali priti do premisleka o politični formi tega gibanja, ki bi mu lahko dala neko trajnost in zagon, je začelo gibanje razpadati.

Misliš, da je kritika kot taka, kritika vsega, združevala študente v letu 1968? So se torej našli v kritiki?

Absolutno so se našli v kritiki kapitalizma kot okvira nadaljnjega možnega razvoja družbe. Videti je bilo, da je ta okvir potem, ko je dosegel vse svoje rezultate po drugi svetovni vojni, prišel do nekega roba in bi ga bilo treba revolucionirati.

Zanimivo se mi zdi nekaj, kar je večini ljudi morda manj znano, in sicer, da je bilo tudi v Ljubljani po maju leta 1971 kar nekaj manjših poskusov tega, denimo »Gibanje 13. november«.

No, tam sem bil tudi jaz zraven.

Torej, mi lahko kaj več poveš o tem? Jure Detela je ustanavljal celo študentsko cerkev. Drugi so se ukvarjali z ekološkimi gibanji. Neki poskusi, da bi se kaj nastavilo, so bili, hkrati pa se je že videla ta heterogenost. Ampak najprej nekaj o 13. novembru.

To je bila kratkotrajna reč, ki se je vzpostavila znotraj študentskega gibanja, bila pa je dejansko zametek tega, da bi študentje ustanovili svojo alternativno partijo.

Imenovati se je hotela Študentska partija?

Tako je. To je bil trenutek, ko so nas zares pričakali na nož. Bil je trenutek, kjer je bilo jasno, da če bi poskušali vztrajati na tej poti, bi bilo vsega zelo hitro konec. Nekako je bila videti pametnejša pot, da se notranje norme samega režima izigrava proti režimu. Da se nasloniš na določene stvari, ki jih je ta režim deklarativno imel v svojih parolah, in to uporabiš proti režimu samemu.

Da ga v bistvu vzameš resno.

Tako, da ga vzameš veliko bolj resno, kot je bil mišljen sam. Deloval je na podlagi tega, da smo vsi vedeli: no, saj tega tako ali tako nihče ne jemlje resno. Slavoj Žižek je analiziral prav ta pojem cinične distance kot notranje laži: to, da so imeli vsi cinično distanco do režima, je bilo tisto, kar ga je držalo pokonci. Cinična distanca zato nikoli ni produktivna drža za karkoli. Absurdno, da Slavoju potem v desnem tisku očitajo, da se je zavzemal za cinično distanco. On, ki je ta pojem sploh lansiral in takoj postavil zelo ostro diagnozo: zaradi tega smo toliko časa živeli v takšnem režimu, ker so vsi mislili, da je cinična distanca način preživetja.

Ta cinizem je pravzaprav držal režim v delovanju.

Absolutno. To, da nihče ni jemal režima resno, je pomenilo, da lahko režim deluje.

Zelo pomembno vprašanje, ki si ga tudi sam načenjal v spisih zadnjega časa, je vprašanje univerze. Zdi se mi zelo zanimiv premislek, saj je šlo vendarle za študentska gibanja. Če malo pozabiva na študentske sindikalne zadeve, ki so bile v ospredju predvsem leta 1968, 1969, potem so bila tista na ravni študija dosti bolj temeljna in globalna vprašanja – kritika univerze, kritika strukture vednosti. Pišeš, da je paradoks, da so se mnoge zahteve takratnega časa (kot so nasprotovanje elitizmu, odpiranje univerze, kritika vednosti zaradi vednosti same) do neke mere uresničile, ampak v nasprotni smeri, kot ste si takrat predstavljali, ko ste kritizirali Humboldtov klasični model univerze modernega časa.

Humboldtova univerza je bila ustanovljena leta 1809 v Berlinu in je bila ena prvih univerz, ki se je ustanovila po francoski revoluciji. Večina univerz ima svoje korenine v srednjem veku, pozneje pa so se reformirale. Tukaj pa je prišlo

do ustanovitve nove univerze, ko je po pruskem porazu pred Napoleonom razpadel ves sistem. Model za univerzo pa je dal Heglov znanec Humboldt. To je bila prva moderna univerza in postala je pojem, saj je dala model za razvoj sodobnih univerz v mnogo državah. Eden od principov Humboldtove univerze je bila izobrazba zaradi izobrazbe same, vednost zaradi vednosti. Slediti samo zahtevam vednosti brez kakršnekoli višje avtoritete, kar je imelo seveda kritičen naboj do vseh prejšnjih univerz, ki so se uklanjale določenim tradicionalnim avtoritetam. Nastala je velika zahteva po avtonomiji univerze, avtonomnem razvoju v skupnosti raziskujočih, ki so tako profesorji kot študentje.

Ta model univerze je nekoliko utopično slonel na tem, da ne sme univerza nikoli popuščati političnim pritiskom ali streči pritiskom trga. Leta 1968 je velik del študentskih protestov veljal takšnemu modelu Humboldtove univerze, ki se je do takrat – kot smo tedaj videli stvari – izrodil, izpel, ni odgovarjal zahtevam časa, saj je stregel neki vednosti, ki se je znašla v slonokoščnem stolpu. Vednost, ki ni več v stiku z zelo naglim paradoksnim razvojem sodobne družbe, ki se zapira, torej kabinetna vednost. Zahteva študentov je bila: ven iz kabinetov, ven iz slonokoščnega stolpa. Univerza mora stopiti na sredo družbe, obstajati mora še neka druga politika vednosti, kot je zapiranje v določen diskurz. Paradokсно je, da je bila ta zahteva na določen način realizirana, ampak na način, ki je fatalen. Uničil se je Humboldtov model in vednost je res stopila v službo družbe, ampak tako, da se od nje vedno bolj pričakuje, da streže potrebam trga. Bologna konec koncev v veliki meri pomeni tudi to.

Torej »vednost zaradi vednosti same« se je ob izstopu iz slonokoščnega stolpa spremenila v informacijo, ki se jo da čim bolje in čim hitreje uporabiti. Med vednostjo in informacijo je ogromna razlika. V našem času smo tako informirani, kot nismo bili še nikoli v zgodovini. Standardi vednosti pa propadajo. Vednosti ni več. Družba znanja – kakšna družba znanja, o čem govorimo? To je popolna floskula.

Kar se tiče boja proti elitizmu. Druga točka upora je bil upor proti temu, da je Humboldtova univerza proizvajala razsvetljene elite. Nasproti temu smo hoteli demokratizacijo univerze, da bo ta dostopna vsem. Tudi to se je realiziralo, prišlo je do ekspanzij univerz po svetu. Danes gre med 60 in 70 odstotkov generacije v Sloveniji na univerze oziroma v takšne ali drugačne oblike visokošolskega študija, kar je v svetovnem merilu enormen odstotek. Na nek način seveda

lahko rečemo: odlično, še nikoli ni bila univerzitetna izobrazba tako dostopna tako širokemu krogu ljudi, kot je danes. Še nikoli v zgodovini se ni to zgodilo.

Ampak po drugi strani je z masifikacijo univerze, ki ji ni sledil niti premislek niti infrastruktura niti število kadrov niti neka širša refleksija, ki bi se morala zgoditi, ta postala tovarna. Na mnogih koncih se s študenti ne da delati, poučevati na načine, kot se je dalo še pred nekaj desetletji, saj imamo pred seboj množico. Ko sem začel sam poučevati na oddelku za filozofijo, sem imel ducat ljudi. Danes pa je na splošnih kurzih predavalnica polna. Še z očali ne vidim tistih v zadnjih vrstah in moram imeti mikrofon, da me sploh slišijo. Tako je bilo sicer pred nekaj leti, zadnja leta je začel vpis na univerzo, posebej pa na humanistične vede, upadati. Ampak to je druga zgodba. Želim reči, da je masifikacija univerze proizvedla neprimerne pogoje, da se je univerza spremenila bolj v tovarno proizvodnje kadrov, obenem pa proizvedla masivni upad standardov vednosti.

Bral sem članek v Guardianu, da so angleški profesorji postali talci študentov in njihovega lagodja, ker plačujejo za to ...

In tudi vsi primerjalni testi, pa ne da bi človek dal kaj dosti na testiranje znanja, pa vendar, kažejo v povprečju enormen upad splošne razgledanosti. Kar je absurd v času, ko so informacije res v sekundi vsakomur na voljo. A trenutek, ko postaviš nekoga pred list papirja in mu rečeš, naj našteje pet Shakespeareovih del, brez telefona, pa nenadoma ugotoviš, da je to, kar bi mi na izust znali pri 16 letih, danes že redek pojav.

Na videz je vse blizu, ampak dejansko se je stopnja vednosti zmanjšala. To je tudi moja izkušnja v desetletjih poučevanja. Kar sem lahko pričakoval od študentov v 80. letih, danes ne morem več. Govorim seveda o povprečju. Tudi takrat so bili slabi in odlični študentje, in tudi danes so taki, ki absolutno izstopajo. A če primerjam neko povprečje, je zelo velika razlika.

Zanimivo, kaj se je zgodilo tudi s subverzivnimi znanji, vedenji, za katere ste zahtevali, da se vključujejo. Potem pa je nastal kup paradisciplin, eksotičnih disciplin v duhu tega, da se liberalizira prostor. Potem se je izkazalo, da se vse cepi na nepregledno množico nestrukturiranih disciplin.

Ena od zahteva maja '68 je bila vključitev subverzivne vednosti na univerze. Na Zahodu je bilo pod tem mišljeno vprašanje vključitve marksizma in na drugi

strani vključitev psihoanalize. Torej Marx in Freud. Pri nas smo imeli sicer drugo zgodbo, ker je bil Marx implementiran kot uradna ideologija in ga je bilo treba na univerzi povsem na novo iznajti.

Mladega Marxa ...

Ne le mladega, nekega popolnoma drugega Marxa od tega, ki je bil uradno predpisan. V srednjih šolah je šel vsakdo skozi to in na univerzi je moral začeti iz nič in brati Marxove tekste. Marxa takrat ni bral nihče. Prvič se je to zgodilo, če si študiral filozofijo na univerzi, in te je popolnoma osupnilo, kaj je ta človek zares napisal.

Dejansko je bila zahteva implementiranje subverzivne vednosti. Tiste vednosti, ki je bila videti kot izpuščena iz Humboldtovega modela vednosti, torej iskanje vednosti, ki se je zdela na marginah. V filozofiji je to zelo posebna zgodba, da se je po Heglu, ki je bil prvi profesor in največja avtoriteta na univerzi, potem velik del filozofije dogajal zunaj univerze. Že Kierkegaard po Heglovi smrti, pa potem velika trojica Marx, Nietzsche, Freud – nihče od njih ni deloval na univerzi. Se pravi ta tako zelo relevantna filozofska vednost, ki je formirala tisti čas in formira mišljenje še danes, ima skupno to, da je nastala zunaj univerze. Tudi Sartre nikoli ni prestopil praga univerze, Lacan je sicer imel seminar na univerzi, ampak v neki minorni funkciji. Bistveni premiki v mišljenju so se dogajali zunaj univerzitetnega diskurza, in takrat se je zahtevalo, da se te subverzivne elemente vključi na univerzo.

Tudi ta zahteva se je na neki način uresničila in tu je tisto prekletstvo uresničenih želja. Imamo torej kulturološke študije, feministične teorije, študije spola, postkolonialne študije, imamo absolutno ekspanzijo tega. In človek se vpraša – v redu, subverzivno vednost imamo, kje je pa tista, proti kateri smo včasih protestirali? Do te mere je stvar zašla v paradoks in nove discipline so se začele po hitrem postopku učiti slabih navad starih disciplin. Nenadoma niso videti nič bolj vznemirljive in nemara so celo enako dolgočasne, kot so bile videti takrat stare discipline. V teh novih disciplinah se je vzpostavil enak tip sektaštva, nemara še večjega.

Na univerzah se mi zdi, da se dogaja strašna borba za preživetje; ali bo ostalo dovolj vpisanih, ne sme se jih preveč vreči iz posameznega letnika, standardi se

znižujejo ... Vse se kvantificira, ne samo na univerzi, tudi v umetnosti. Ostajajo samo še točke. Vsepovsod smo kvantificirali družbo, jo naredili na videz transparentno, pišemo kriterije, elaborate. Ne zaupamo niti profesorju kot nekomu, ki naj bi se izkazal s svojim delom, referencami. Izpolnjuje obrazce, je že napol birokrat. Zadeva se je na videz naredila strašno transparentna, v resnici je pa še bolj zamegljena.

Katastrofalno je, da je postalo vse odvisno od »impact faktorjev«, evalvacij, citiranj. Tudi pri nas, ampak pri nas še v milejših oblikah, kot je to pri kolegih po svetu. Pravijo, da porabijo polovico časa za administriranje, izpolnjevanje obrazcev, kriterijev, točkovanje. Kar naprej se nekaj evalvira, ampak to, kar se poskuša izmeriti, je nekaj, česar ni mogoče izmeriti. Naj se še tako meri, nikoli ne moremo izmeriti tistega, za kar se v vednosti nazadnje zares gre. Meri se število objav, doseg revij, citiranj – to so zunanji, zelo površni pokazatelji. Zmeraj lahko najdemo ljudi z ogromno točkami, dobro omrežene ljudi, za katere cela skupnost ve, da od tega ne bo ostalo nič. Imamo pa tudi ljudi, ki so napisali dva ali tri članke, ki pa so zares zelo pomembni in so dejansko spremenili načine razmišljanja, ampak ker niso bili objavljeni v pravih točkovanih revijah, pač ostanejo nekje na robu.

Zakaj se je to zgodilo na vseh področjih – znanosti, umetnosti ...? Vse se kvantificira v nekem strahu pred netransparentnostjo, da bo nekdo »blefiral«. Ali ni bolje pri miru pustiti deset ljudi, tudi če trije nič ne naredijo, jih pa sedem svobodno diha. Zdaj pa se pod to pretvezo, da je vse pregledno, poskuša zakriti apriornost odločitev. Kaj se nam je zgodilo, da se je družba tako kvantificirala, normirala?

En del možnega odgovora je v neoliberalizmu in načinu, kako se evalvira stvari na trgu. Imamo, na primer, bonitetne agencije, ki so leglo zla. Te kar naprej evalvirajo status zdravja, funkcioniranje bank, finančnih institucij, stanje celih držav. Na podlagi ocene, ki jo da bonitetna agencija, se bo obravnavalo posamezne finančne subjekte. Pred krizo leta 2008 nobena bonitetna agencija ni ugotovila, da bo kakšna kriza. Dali so maksimalno oceno bankam, ki so teden zatem popolnoma propadle. Ljudje so plačani za to, da evalvirajo finančni trg, pa niso ugotovili, da je ta na robu zloma. Niti ena.

So pa pošteno potem prispevali k paranoji in uničevanju.

Zelo, seveda. Ampak ali se ne bi potem spodobilo, če že narediš tako gigantsko napako, da odstopiš, saj očitno nisi sposoben opravljati svojega dela? Zdi se mi, da so ti načini evalviranja na univerzi narejeni po tipu bonitetnih agencij. Te kar naprej evalvirajo finančne subjekte in jim gledajo pod prste, čeprav nimajo mehanizmov, s katerimi bi lahko videle, za kaj pri celi stvari gre. Pa je ekonomija nekaj trdnega in oprijemljivega v primerjavi z vednostjo ali umetnostjo, ki je nekaj neoprijemljivega. Ti načini evalviranja in točkovanja so podobni tistim pri bonitetnih agencijah; podobno kot te niso videle možnih katastrof, tako one ne morejo registrirati niti možnih intelektualnih katastrof. Nimajo instrumentov za to, da bi lahko sploh evalvirali nekaj, kar se po tej poti tako ne da. Mislim, da je ta manija evalvacije povezana s celim vzponom neoliberalizma.

Seveda pa to ne pomeni, da ni jasnih kriterijev – samo ne takih, ki bi ji bilo mogoče tako oštevilčiti.

Če greva nazaj k univerzi kot metafori situacije. Zanimivo je, da so se zahteve gibanja na paradoksalen način uresničile, ampak v nasprotju z njihovim osnovnim sporočilom ali težnjo. Se ti zdi, da se je tudi s kapitalizmom zgodilo podobno? Da se je precej zahtev po liberalizaciji – od seksualne svobode do dehierarhizacije odnosov – na neki način inkorporiralo v družbo in da se kapitalizem vedno znajde tako, da svojo kritiko vključi, jo predela, poje in svoj ustroj naredi še bolj učinkovit?

To je tudi eden glavnih očitkov maju '68 – kaj je bil njegov realni učinek? Sam se s tem čisto ne strinjam, ampak zanesljivo je nekaj na tem. Torej, kaj se je zgodilo po maju '68? Zgodilo se je, da je mogoča neprimerno večja individualna svoboda, zasebno izražanje, svoboda stila, sproščenost komunikacije, navidezna odprava starih hierarhij ... To pa so natanko tisti elementi, ki jih je kapitalizem potreboval za svojo revitalizacijo.

Tudi Facebook jih danes potrebuje.

Tudi Facebook, prav tako. Gre za to, čemur Boltanski in Chiapello pravita *novi duh kapitalizma*. Torej kapitalizem, ki ni več tisti klasični, ampak temelji na kreativnem, inovativnem posamezniku, ki naj prispeva svoje, se kreira, se samouresničuje, ima svoj individualni stil. Eden malo poceni vicev o maju '68

je ta, da je bil glavni učinek gibanja, da si potem lahko šel v kavbojkah kamorkoli. Problem je v tem, da je kapitalizem potreboval natanko to sproščenost in fluidnost, da ni več rigidne organizacije, da se vse skupaj dogaja pod izveskom individualnega izraza in kreativnosti.

To je novi duh kapitalizma. Imamo kreativne menedžerje, ki te trepljajo, vsi smo kreativni, dajmo se timsko zmenit, vsi smo prijatelji. To je novi duh kapitalizma.

Na neki način je duh maja '68 po eni strani duh individualne kreativnosti, tudi privatnega življenja, v katerega država ne sme posegati. Gre za celoten diskurz proti sistemu – tukaj smo mi, tam je pa sistem, ki nas hoče tlačiti. To gre idealno skupaj s celim neoliberalnim diskurzom, kako se mora država umakniti, ker posega v naš kreativni način življenja, in kako da se bomo lahko tržno čim bolj razmahnili. Že v Tribuni smo tistega leta pisali zelo kritično o tem, kako se ne sme več uporabljati izraza sistem – sistem je nastopal kot neka črna luknja, ki nas tlači. To, da se nasprotnika poimenuje sistem, je paranoična konstrukcija, ki ne koristi nobenemu konkretnemu boju, ampak samo zamaskira. Zato se je boj proti sistemu lahko gladko prelil v neoliberalni boj proti temu, da bi nas država tlačila in ukalupljala.

Je pa vendarle bilo tisto gibanje veliko bolj pozitivno, kot so ti negativni odvodi.

Sam se s temi kritikami maja '68 ne strinjam. Torej s pogledom, ki gre v smeri: bilo je krasno, imeli smo se fajn, ampak zdaj je pa to razvodenelo v tem, da živimo v bolj sproščnem sistemu, kot je bil prej. Ne strinjam se s tem, ko pravijo, da se je vse izteklo le v to, saj se mi zdi velika nevarnost diskurza o maju '68 njegova kulturalizacija. Da se politično odmisli. Da se kulturalizira ves problem in se ga vidi kot problem imidža, stila, novih načinov ekspresij, identitete nasproti nekemu sistemu, ki ukaluplja in tlači. Pri tem pa se popolnoma pozabi na politično ost dogajanja. Pozabi se na to, da je vendarle prišlo do zveze med študenti in delavci, da je prišlo do največje stavke po drugi svetovni vojni, da so se vzpostavili neki parametri diskurza, ki je bil zelo jasna, resna in ostra kritika kapitalizma kot takega. To je tista zareza, ki se jo skuša za nazaj kar malo odmisлити. Češ, takrat smo bili zanesenjaki, ampak v osnovi je šlo za našo kulturno identiteto, ki je dobila krila in se lahko sprostila. Zdi se mi, da je treba biti zelo pozoren na način, kako se politični boji kulturalizirajo in se pokažejo kot kulturni boji,

boji identitet. Politični boj ni nikoli boj za določeno identiteto, ampak je boj za univerzalno emancipacijo, ki ima pred seboj moment univerzalizma. Torej moramo misliti svojo osebno identiteto v luči solidarnosti skupnosti, v imenu parametrov, ki so transsubjektivni.

Kaj se ti zdi, da se je zgodilo z utopičnim preostankom tega leta, ki se meni osebno zdi tudi v tem, da je vse mogoče, da se lahko vzpostavi nova skupnost? Mislim, da vendarle odmeva ta občutek, da se da povezati stvari na drugačen način.

Malo sem skeptičen do izraza utopija, saj je na določen način obtežen. Še pred desetimi leti, ko je bila 40-letnica maja '68, je imel Sarkozy ravno svojo predsedniško kampanjo. In popolnoma neverjetno se mi je zdelo, da je kot del svoje kampanje leta 2008 predstavil to, da mora dokončno premagati duha leta '68. Torej 40 let pozneje se je še vedno zdelo, da je ta stvar še tako nevarna in živa in vnetljiva, da bi bilo treba dokončno pregnati, premagati, pogasiti iskrico leta '68. Se pravi, malo osupljivo, da je nekdo v dogodkih leta '68 še vedno videl svojega velikega političnega sovražnika.

Sicer pa je v tem, da je maj '68 postal kulturna ikona, ena njegovih najbolj nevarnih usod. Prodaja se kot še en modni dodatek. Vsi ga imamo radi, kako dobro, da je bil utopija. Zdi se mi, da je bil maj '68 dogodek, in zelo pomembno je, kako mislimo to, kar Badiou imenuje »zvestoba dogodku«. Na kakšen način je možno ohraniti zvestobo dogodku.

Ne z nostalgijo ...

Točno to. Zdi se mi, da maj '68 pri ljudeh moje generacije povzroča tudi zelo konservativno držo, nostalgичno čaščenje nekega velikega dogodka, ki se nam je zgodil v mladosti in je bil tako krasen, da je šlo naše življenje potem samo še navzdol. Da se na ta način maj '68 postavlja na piedestal kot dogodek z velikim D, se mi zdi absolutno konservativna drža. S tem spominjanjem na maj '68 ne želim imeti nič.

Druga drža zvestobe dogodku je veliko težavnejša. Sem del skupine s Slavojem Žižkom, Alenko Zupančič, *Problemi*, *Analecto*, vsem, kar smo svetu začeli reprezentirati kot ljubljansko šolo. Konec koncev je to naš tip odgovora. Tip tega, kako ostati zvest nekim idejam, ki so vzniknile v tistem času in lahko ostanejo pri življenju samo, če z njimi delamo naprej in jih radikalno predrugačimo.

Zvestoba neki tradiciji je ravno v tem, da imaš pogum, da jo spremeniš. Ne v tem, da vztrajaš samo na ortodoksiji. Prava ortodoksija je ravno to, da znaš ortodoksnost spremeniti.

Na začetku si govoril o zelo živahnem dogajanju na področju teorije v teh letih. Kako je vse to dogajanje okoli leta '68 – tako vrenje na ulicah kot v teoriji – dolgoročno vplivalo na teoretsko misel, na njeno strukturiranje v naslednjih desetletjih? Je to obdobje odmevalo?

Na področju teorije je imelo to obdobje enormne posledice. Da ne govorimo samo pri nas, kjer so specifične razmere, ampak na ameriških univerzah, na katerih predavam, so ravno nasledki tega obdobja tisti, ki še kako določajo same miselne okvire in pristope. V nekem trenutku sta Derrida in dekonstrukcija postala najmočnejši val, ki je prišel iz strukturalizma, a se je to potem presenetljivo izteklo. Danes komaj še najdeš derridajevce na ameriških univerzah, pa jih je bilo včasih veliko. Potem je cela linija, ki izhaja iz Deleuza, cela linija, ki izhaja iz Foucaulta, novega historicizma in tako naprej. Cela linija, ki izhaja iz Lacana, psihoanalize, nadaljnjega konceptualnega razvoja te smeri in te stvari še vedno močno živijo z nadaljnjimi nasledki. Še vedno je naokoli druga generacija teh ljudi, kot so Rancière, Badiou, Nancy, Balibar.

Maj '68 v Parizu sem zamudil za eno leto. Prvič sem bil v Parizu junija '69. Takrat so nas nastanili v neke študentske domove in junija '69 je bil Pariz še vedno prekrit z grafiti. Neverjetno. Grafitov je bilo toliko, da se jim jih ni uspelo znebiti v enem letu. Stavba, kjer sem spal, je imela na sebi velik grafit: *Nous voulons jouir sans entraves*, »Hočemo uživati brez preprek«, kar je bilo eno od gesel maja '68. Videti je bilo, da je bila opora te zahteve prav psihoanaliza kot kritika tradicionalne morale, kot tip mišljenja, ki je v 20. stoletju morda največ storil za to, da so se zrušili stari standardni kodi moralne presoje in seksualnega obnašanja. Videti je bilo, da psihoanaliza stoji za tem – doslej so nas tlačili, zdaj bomo pa sprostili svoj libido, svoje nezavedno. Mislim, da je to strašno naiven pogled. Pogled, ki sploh ni zvest osnovnemu psihoanalitskemu uvidu. In težava Freudove pozicije je v tem: seveda je na eni strani kritika klasične seksualne morale. Freud je leta 1908 napisal članek z naslovom *Kulturna seksualna morala in moderna nevrotična obolenja*, kjer je eno in drugo v naslovu neposredno povezal. Tradicionalna morala je povezana s tem, da proizvaja nevrozo. To je bila diagnoza

nekega stanja družbe. Na eni strani je bilo videti, da je psihoanaliza kritika te tradicionalne morale, ki proizvaja nevrozo. Na drugi strani pa Freud nikoli ni bil tako naiven, da bi mislil, da bo odprava vseh seksualnih prepovedi vodila v srečni raj užitka. Prav nasprotno, iz tradicionalne morale zlahka zaidemo v drugačne, morda hujše težave. Freudova diagnoza za to je z eno besedo nadjaz, ki je čisto drugačna instanca, kot je bila klasična instanca prepovedi, očeta in zakona. Instanca, s katero je veliko težje priti na konec. Klasični oče je rekel »ne smeš«, ukaz nadjaza pa je Lacan prevedel v »uživaj«. To je velika razlika. Ta drugi tip avtoritete je po svoje veliko hujši. V tem pomenu je Freud mislil, da je užitek neka zelo zagatna stvar, in če se vrnem k formulaciji »Hočemo uživati brez preprek« – potem je užitek nemara sam ta prepreka, s katero ne moremo priti na kraj. To bi bila na hitro Freudova poanta.

Kar se tiče pa usode psihoanalize, je situacija 30 let pozneje veliko manj rožnata. Psihoanaliza je v defenzivi in globalno izgublja. Če pogledamo neverjetni Freudov dosežek: izhajal je iz analitične prakse, iz konkretnih primerov, in to izhodišče privedel do univerzalne teorije o delovanju človeške psihe in človeške družbe. Leta 1939, ko je Freud umrl, so vsi vedeli zanj. Postal je velika referenca neke dobe. Leta 1981, ko je umrl Lacan, so ga prav tako vsi poznali, tudi če je veliko bolj težavno branje, ampak vedelo se je, da je spremenil parametre razmišljanja. Danes – karkoli se zgodi v psihoanalizi, ne bo več novica, ker je nehala biti referenčna na način, da bi definirala osnovne strukture razmišljanja. Kar se prakse tiče, je v absolutni defenzivi proti celi farmakološki industriji. Poglej, kaj se je zgodilo s farmakološko industrijo, neverjetno je, da je stvar dosegla take razsežnosti. Tu so potem še množice drugih terapij, ki z obljubo hitrih rezultatov konkurirajo na trgu in ga preplavljajo. Psihoanalizi ne kaže najbolje, kot ne kaže najbolje nasploh kritični misli, ki je izhajala iz maja '68. Vprašanje je, kako to dediščino peljati naprej in kako jo peljati, da bo zadevala univerzalne načine razmišljanja v družbi.

Poglavje II

ZGODOVINA NA OTIP

Oseminšestdeseto v Ljubljani je bilo samosvoje

Franči Pivec

V tistih dneh smo pripovedovali anekdoto (ne bom trdil, da sem si jo izmislil jaz, morda pa tudi), ki se je znašla celo v New Left Review, kjer so z njo označili posebnost jugoslovanskih razmer. Med vojno se je v hribovski vasi partizanom prilepil pastirček, za katerega so lepo skrbeli, po vojni pa so ga izšolali in je naredil politično kariero. Na vrhuncu svoje pomembnosti se je kot partijski šef odločil obiskati svojo rojstno vas ter se je v še zmeraj revnem in zaostalem kraju pojavil v vsem sijaju, začudenje ljudi pa še stopnjeval s samohvalami, kaj vse še premore v prestolnici, na Jadranski obali itd. Priletna mati ga je potegnila na stran in ga opozorila: »Samo pazi sine, da se spet ne vrnejo 'rdeči' in ti vse vzamejo!« Potolažil jo je: »Brez skrbi, mama, pazim na to!«

Tja do konca petdesetih se je celotna Evropa izkopavala iz ruševin druge svetovne vojne, potem pa je v številnih zahodnih državah napočil čas »gospodarskih čudežev«, ko se je razcvetelo tudi potrošništvo, proti kateremu je bila socialistična ideologija bolj ali manj neprepričljiva. Sto tisoči »gastarbajterjev«, sprva predvsem iz Slovenije in Hrvaške, so imeli o tem neposredno izkušnjo. Del politikov se je zavedal, da ljudje vidijo zaostajanje Jugoslavije in je predlagal drugačne razvojne usmeritve, vsaj v konturah zajete v programu ZKJ (1958), v ustavni reformi (1963), v ekonomski reformi (1965) ter v bolj pirovi zmagi nad Rankovićevo »udbo« (1966). Problematično pa je bilo različno dojemanje teh

navidezno soglasnih opredelitev v »vzhodni« in v »zahodni« polovici države. Ta razhajanja so bila javnosti dobro prikrita in šele zdaj prihajajo iz arhivov dokumenti o globokih sporih v političnem vrhu, ki so zadevali celo sam obstoj države: Edvard Kardelj je npr. v ustavni komisiji licitiral »konfederalizacijo« tudi z grožnjo o razpadu Jugoslavije, Boris Kraigher je z gospodarsko reformo skoraj odkrito napovedal Jugoslavijo »dveh hitrosti«, da ne omenjam, s čim vsem je grozila dogmatska linija ...

Študentje, ki smo seveda imeli za seboj potencirano domoljubno vzgojo ter obredno zaklinjanje na bratstvo in enotnost, smo vseeno prvi zaznali prelomnost trenutka, ko smo ocenjevali možnosti za svoje poklicne kariere. Stavili smo na visoko izobrazbo, razvoj pa ni šel v smer, ki bi nam odpirala perspektive. Predstavljali smo prve generacije množičnega vpisa na univerzo, ki je bil po letu 1960 značilen za celo Evropo, le da se je v Jugoslaviji hitro izkazalo, da našega znanja nihče ne potrebuje. Namesto ideoloških konstruktov smo si želeli kritičnih obravnav zacementiranih razmer, kar smo našli v »opozicijskih oz. disidentskih« intelektualnih krogih, pri čemer je bila oblast v Beogradu najbolj alergična na Milovana Djilasa, v Ljubljani pa na Edvarda Kocbeka. Dejansko smo bili ljubljanski študentje najbolj navdušeni nad kritično naravnanoostjo kulturniških revij – Sodobnosti, Problemov in še posebej Perspektiv (že njenih predhodnic Revije 57 in Besede), ki so se eksplicitno lotevale slovenske razvojne politike. Partija (šef ideološke komisije Stane Kavčič) je do njih v javnosti sicer delovala uglašeno odklonilno, toda »nekdo« jim je le moral »držati štango«, da so sploh izhajali in tako smo študentje zasluili razlike v političnih vrhovih. To spoznanje je odražala študentska Tribuna in oplazilo je tudi študentsko organizacijo.

Zveza študentov Jugoslavije, ustanovljena leta 1951, je bila transmijska in močno unitarna »družbenopolitična organizacija« s Centralnim odborom v Beogradu in izpostavami po univerzitetnih središčih. Republiška organiziranost ni bila dovoljena in smo potemtakem imeli »Zvezo študentov Jugoslavije na Univerzi v Ljubljani«, kar je bil anahronizem, saj se je sama partija takrat že dodobra »republikanizirala«, od leta 1965 pa je bilo tudi visoko šolstvo v izključni domeni republik. Posledica je bila, da teh formalnih relacij sploh nismo več jemali resno in beograjski Centralni odbor je figuriral v prvi vrsti kot izpostava zunanjega ministrstva za navezovanje paradržavnih mednarodnih stikov ter za pridobivanje diplomatskega in obveščevalnega naraščaja. Zato je tudi v Ljubljani

t. i. »Mednarodni odbor« deloval domala ločeno od preostale študentske organizacije in po nekih svojih pravilih. Vsakoletna mednarodna študentska konferenca v Dubrovniku je potekala pod neposrednim pokroviteljstvom Koče Popovića in Aleksandra Rankovića (zunanjega in notranjega ministra). Da bi imeli kaj od nje, smo si morali študentsko organizacijo v Ljubljani pač urediti po svoje in sredi šestdesetih smo si dali veliko opraviti z njeno osnovno mrežo na fakultetah, v študentskih domovih in v pokrajinskih klubih. Od tod smo delegirali množico svojih predstavnikov v samoupravne organe fakultet in univerze. Povezali smo kulturne, športne, tehnične, počitniške in druge dejavnosti. Nastal je »študentski servis« za občasne zaposlitve. Fakultete so se včlanile v mednarodne mreže za izmenjavo strokovnih praks študentov itd. Utrdila se je zavest, da smo avtonomni in da za našo organiziranost ne potrebujemo nobenega Beograda, pač pa okrepljen vpliv na univerzitetni in republiški ravni. Nekoč smo nagovarjali Toneta Kropuška, če bi nas sindikati sprejeli pod njihovo streho, ker imamo toliko skupnega. Ni se mu zdelo nemogoče, saj so zaposleni na univerzi že pri njem ...

Preurejena organizacija je začela delovati »od spodaj navzgor« in tudi to, da so me jeseni 1964 izvolili za prvega predsednika, ki ni bil član partije in ni bil »usklajen« kje na vrhu, je bil znak novega položaja, za katerega je bil najzaslužnejši neomajni demokrat Mišo Krivic, tedaj partijski sekretar na univerzi. Moj študentski aktivizem pa se je začel tako, da sem si v dijaških letih nabral veliko izkušenj z delovanjem v kulturnih društvih, zato sem na Filozofski fakulteti že kot bruc ustanovil »Klub 63«, odprto kulturno organizacijo po takratnem poljskem vzorcu. Prirejali smo razstave, večerne pogovore po premierah in koncertih ter na križevniški okrogli oder pod mentorstvom Balbine Battelino Branovičeve in Drage Ahačič postavili »brechtovskega« Rdečega Budo. To me je pripeljalo v univerzitetni odbor pod vodstvom Toneta Zimška kot referenta za kulturo in zapodil sem se po šolah in domovih, kjer smo ustanavljali galerijice, štiblice, izbe, rumplkamre, bunkerje in podobne kulturne luknje z bolj ali manj ambicioznimi programi. Z Markom Pogačnikom sva še pred Ohojem lastnoročno zvarila prvo mobilno razstavišče. Zanimala so me dejanja, ne floskule, in ko smo na seji obravnavali neznosno stanovanjsko stisko študentov, bi iz proračuna študentske organizacije takoj postavil montažno gradbeno barako na Trgu Marxa in Engelsa ter vanjo namestil sto postelj – naslednji dan me je eden od članov univerzitetnega odbora obvestil, da »udba« že ve za mene, jaz pa sem v istem hipu spoznal prvega »udbovca« v svojem življenju.



Franci Pivec govori na protestnem zborovanju v Študentskem naselju 1968.

Foto: Tone Stojko. Objavljeno v Teleksu junija 1968.

Vpliv študentske organizacije je močno zrasel, ko se je z odmaknjene Poljanske ceste preselila v Kazino sredi Ljubljane. To je bila premišljena poteza Marka Bulca, enega od kreatorjev liberalne struje, ki je previdno računala na podporo univerze in študentov. Meni je odgrnil zaveso v politična ozadja in tudi kot poznejši član uredništva Tribune in v prvi službi kot upravnik Študentskega naselja sem po njegovi zaslugi vedel, »za kaj gre«. Ko je odhajal z univerze, me je Bulc prepričal za članstvo v ZK in takoj tudi priporočil svojemu nasledniku Stanetu Dolancu, takrat še neomajnemu »kavčičevcu«, da me je leta 1967 povabil za organizacijskega sekretarja partije na univerzi (pred menoj je bil to Krešo Petrovič in pred njim Matevž Krivic). Brez vsakršne zareze ali hierarhičnega razkoraka sem nadaljeval s svojim študentskim aktivizmom, za katerega mi ni manjkalo izkušenj in zamisli. Ni samovšečno zapisati, da me je takega sprejel

tudi aktivistični krog oseminšestdesetega in skupaj smo izpeljali, kar je nastajalo že od »perspektivaških« časov naprej.

Najbolj prav bo, če na začetek poti, ki je vodila do junijskih dogodkov leta 1968, postavim mirovniške akcije proti vojni v Vietnamu, ki so sovpadale in so bile povezane z nastajanjem Russellovega in Sartrovega mednarodnega sodišča za vojne zločine v Vietnamu, katerega najaktivnejši član je bil Vladimir Dedijer, s katerim sva si z Rudijem Rizmanom delila prostore v Kazini. Prvi je leta 1966 s člankom udaril po ZDA Dimitrij Rupel in doživel težko grajo oblasti, pod katero se je iz nepojasnjenih razlogov podpisal predsednik SAZU Josip Vidmar – seveda smo bili glasno na Dimovi strani. Ob izraelsko-arabski vojni leta 1967 se je zgodilo nekaj nezaslišanega, ko so študentje na zboru v Študentskem naselju ostro nasprotovali Titovi brezpogojni podpori Naserju, kar sva z Rizmanom tudi objavila. Leta 1968 pa se je pogostnost protestnih zborovanj, ki so se praviloma končala z javnim proglasom – jaz sem jih sestavil kakšnih pet – zelo povečala: umor Luthra Kinga, atentat na Dutschkeja, policijsko pretepanje študentov v Rimu, nemiri v Chicagu, umor Boba Kennedyja, podpora pretepenim praškim študentom proti Novotnemu, protestno pismo o antisemitizmu na Varšavski univerzi, solidariziranje s pariškimi študenti itd. Poleg Tribune in Katedre so to beležili tudi drugi mediji, pa tudi mednarodna mreža študentskih organizacij je registrirala naše dejavnosti. V Ljubljano sta prihajala brata Karl-Dietrich in Frank Wolf iz Sozialistische Deutschen Studentenbund, beograjski Američan Fredy Perlman, kanadski novolevičar Dimitrios Roussopoulos in tukaj je avgusta '68 zasedalo celo vodstvo ICDP (Mednarodna konfederacija za razorožitev in mir) na čelu z Bernardine Dohrn, nad katero je visela ameriška policijska tiralica. Menda je Ljubljana pritegnila tudi Daniela Bella, ko je raziskoval mladinska gibanja v Vzhodni Evropi. Sicer pa so bili zelo pogosti obiski »turističnih revolucionarjev«, kot jih je imenoval Eric Hobsbawm, ki so opravljali poslanstvo izmenjave informacij, udarnih gesel, simbolov, sploh pa življenjskega stila, glasbe itd. Veliko je bilo tudi ljubljanskih študentov, ki jih je radovednost gnala v Prago, Pariz, Berlin, na ameriške univerze itd., od koder so se vračali spremenjeni.

Širil se je krog študentov, ki so se zanimali za teoretsko refleksijo razgibanega časa. Ni bilo enostavno, ker je bila še živa izkušnja prejšnje generacije, ki si je privoščila razmišljanje z lastno glavo in doživela izključitev z univerze:

Veljko Rus, Taras Kermavner, Jože Pučnik, Stane Saksida, Vladimir Bonač, Vito Ahtik ... Začelo se je »mehko«, s sklicevanjem na mislece Frankfurtske šole in na mladega Marxa, kar je propagirala Korčulanska letna šola skupaj s Praxisom. Domači so postali Marcuse, Fromm, Adorno, Habermas, pa ob njih Kolakowski, Gorz, Lefebvre ... V slovenski družboslovni bibliografiji so vzbrstela nova imena: Tine Hribar, Spomenka Diklić, Ivo Urbančič, Andrej Kirn, Marko Kerševan, Neda Pagon, kmalu tudi Lev Kreft, Rastko Močnik, Nadežda Čacinovič, Leo Šešerko, Cvetka Tóth, Peter Vodopivec, Milan Pintar, Andrej Ule ... Zelo se je čutilo tudi vrenje okoli Drugega vatikanskega koncila: Vekoslav Grmič, Franci Križnik, Tone Stres, Peter Kovačič-Peršin ... V Tribuni je zmanjkovalo prostora za obširne članke, Perspektiv ni bilo več, Pirjevčeva Sodobnost je bila izbirčna, Problemi so se močno razširili, nove revije Teorija in praksa, Prostor in čas, Anthropos pa so bile namenjene določenim krogom. Se je vse to bralo? Ja, na zanimiv način: bral je aparat državnih organov in kar je podčrtal rdeče in napadel, je postalo zanimivo tudi za širši študentski krog.

Socialne razmere so bile najbolj zaostrene v študentskih domovih, saj so bili nizki družinski dohodki ključni pogoj za pridobitev pravice do subvencioniranega bivanja v njih. Taki stanovalci so tudi največ razmišljali o socialnih razlikah in o svojih življenjskih perspektivah. V resnici je presenetljivo, da niso pogostejše in ostreje reagirali na težke socialne razmere, kar se je npr. dogajalo v Beogradu, kjer je veliki »štrajk gladnih« v petdesetih vodil poznejši profesor na ljubljanskem gradbeništvu dr. Dragoš Jurišič. (Seveda o tem ni nikoli govoril, saj je bila Ljubljana zanj politični azil.) Študentski domovi so bili grajeni in upravljani kot vojašnice in šele v našem času se je začelo soupravljanje, ustanovili smo kulturno društvo Forum, uredili knjižnico in čitalnico, študentska menza pa je postala prostor odmevne javne tribune »Čas in svet« in značilna je bila izbira tem: socialne razlike (Vida Tomšič), perspektive kmetijstva (Vladimir Bakarić), gospodarska kriza (Janez Stanovnik), mednacionalni odnosi (Krstec Crvenkovski), nerazviti (Milojko Drulović) itd. Študentje so vneto in prizadeto razpravljali z vodilnimi politiki in ker so mediji poročali preveč skopo, so nastajale prave legende o ostrih in nesramnih spopadih, ki jih vendarle ni bilo. Spomladi 1968 se je zapletlo pri subvencioniranju stanarin in da bi pokrili izgubo, je uprava predlagala svetu zavoda (ki sem ga takrat vodil), da bi v počitniških mesecih ponudili več sob za turiste, redne stanovalce pa odgnali s povišanjem stanarin za

ta čas. Revolt je bil takojšen in ker vlada ni pokazala nobene volje, da bi pokrila izgubo, so študentje napovedali štrajk. Kuhalo se je cel maj in postopoma se je dogajanje vse bolj politiziralo, kar je pomenilo, da se je treba povezati in zediniti glede zahtev, da je očiten nasprotnik vlada in da je treba uporabiti demonstracije kot popularno orodje mednarodnega študentskega gibanja. Zvrstili so se zbori po blokih, ki so izmerili veliko pripravljenost za politični protest in izoblikoval se je aktivistični krog, ki se je postavil na čelo vrenja v študentskem naselju: Metod Černetič, Uroš Dular, Jaka Emeršič, Marjan Horvat, Marjan Mlakar, Tone Pačnik, Milan Pintar, Tone Ploj, Marjan Poljšak, Dani Pučko, Cveta Razdevšek, Peter Rupnik, Luka Škoberne, Marjan Vitez, Jože Vižintin, Bogdan Vran, Joso Vukman in mnogi drugi. Hitro je postalo jasno, da je zgolj zahteva za subvencijo in nasprotovanje turistični izrabi študentskih domov premalo za nastop, primerljiv s takrat potekajočimi študentskimi nemiri po Evropi. Na površje je priplavala kritika univerze, s katero so se v dogajanje vpletle fakultetne organizacije in dodaten krog aktivistov: Ciril Baškovič, Stane Hočevlar, Marko Ilešič, Miha Jazbinšek, Meta Hočevlar, Vili Kovačič, Janez Koželj, Marjan Krisper, Pavle Kristan, Ivo Marenk, Miro Mihevc, Mirjana Nastran, Tone Remc, Ciril Ribičič, Peter Umek, Peter Vodopivec itd. Vsekakor pa je socialna prizadetost ostala vodilni motiv in razlog zaostrovanja stališč. Posebnost je bil način oblikovanja programa s predlaganjem protestnih gesel, o katerih so se opredeljevali ter jih z glasovanjem potrjevali vsi prisotni na zboru. Nihče ni imel celega programa, ki bi ga ponudil v sprejem, ampak so se postopoma nabirali fragmenti. Te smo pozneje v univerzitetnem odboru pod predsedovanjem Jožeta Šlandra povezali v dva programska dokumenta o splošnih družbenih problemih in o problemih univerze. Dejansko sta to opravila dva akcijska odbora, v katerih so sodelovali predlagatelji gesel. Ti papirji so potem romali še na fakultetne organizacije in v pokrajinske klube. Demonstracije, napovedane za začetek junija, so s tem dobile kolikor toliko smiselno programsko osnovo, ki so jo udeleženci priznavali za svojo. Zdi se mi, da smo poanto naše kritike prevladujočega političnega čveka – samoupravne ornamentike – najbolj zadeli z obrnjenim pariškim geslom »Bodimo nemogoči in zahtevajmo realizem!«, ki bi lahko bilo razpoznavni znak ljubljanskega osemindesetega. V Jugoslaviji propagirati utopijo res ni imelo nobenega smisla, saj je bila sama partija pri zidanju gradov v oblakih neprekosljiva ... Študentje pa so potrebovali oprijemljiva delovna mesta!

Vse to me je opogumilo, da sem strnil svoja večletna razmišljanja o preživelosti Zveze študentov ter izoblikoval predlog za alternativno študentsko organizacijo. Iskal sem povezavo med nedefiniranim statusom študentov v družbi in njihovo organiziranostjo. Temeljni problem je bil, kako zagotoviti participacijo študentov v procesu študija in pri eksistenčnih vprašanjih. Nekaj let prej smo razpravljali o priznanju študija kot dela oz. o izenačenju statusa študenta s statusom zaposlenega in na podlagi tega o pravici do osebnega prejemka (Hribar, Ivan Kreft, Kirn, Jože Goričar ...). Na prvi pogled podobno kontroverzna rešitev kot današnji UTD, toda takrat se je naglo širil izredni študij, v katerega so se vpisovali zaposleni po odločitvi svojih delovnih organizacij ter ob tem ohranili plačo in pokojninsko dobo. Zakaj to ne bi moglo biti splošno načelo v visokošolskem izobraževanju? Poznali smo skandinavski sistem kreditiranja študija z odpisovanjem vračila odvisno od uspešnosti študija, kar ni daleč od delovnega statusa in nagrajevanja po delu. Tako zamišljen položaj študentov-delavcev je terjal novo organiziranost v posebno delovno skupnost, kar politična in transmissijska Zveza študentov zanesljivo ni mogla biti, pač pa bi potrebovali samoupravno »skupnost študentov«. To sem utemeljil v »Predlogu za novo študentsko organizacijo«, ki ga je Tribuna objavila v jeku študentskih protestov, Ciril Baškovič pa je zanj pridobil aklamativno študentsko podporo. Zveze študentov nenadoma ni bilo več in ljubljanski študentje so ob novih programskih usmeritvah konstituirali tudi povsem novo organizacijo – Skupnost študentov. Pa ni nastala čez noč in Baškovič kot njen prvi predsednik in za njim drugi, so imeli še veliko dela z njeno konsolidacijo. Prvič je nastala tudi vseslovenska študentska organizacija z Janezom Švajncerm, študentom prava na mariborskem Združenju visokošolskih zavodov kot predsednikom. V centrali Zveze študentov Jugoslavije, kjer je o vsem tem lakonično poročal Vojko Antončič, niso vedeli, kaj naj si mislijo, saj so jih študentska dogajanja v državi tudi sicer potisnila na rob, a so si opomogli in nas po nekaj mesecih zatožili samemu Josipu Brozu, da v našem Manifestu sploh ni omenjen Program ZKJ. Nisem bil presenečen, da je meni pripadla obveznost odgovora na vprašanja Titovega tajnika Jožeta Smoleta. Napisal sem ga januarja 1969, ko sem bil že odstranjen iz univerzitetnega komiteja. Izgovarjal sem se na pravico študentov do samoupravljanja, za kar mi je Smole mnogo let pozneje rekel, da me je rešilo ...

Kdor je hotel, se je lahko na podlagi objavljenih zapisov dodobra podučil, da se je za razliko od ljubljanskega dozorevanja razmer, Beograd zgodil povsem nepričakovano in divje, kakršne so bile tudi njegove posledice. Seveda je krvavo obračunavanje pri »podvožnjaku« v Novem Beogradu vplivalo na razvoj dogodkov v Ljubljani, ni pa študentov odvrnilo od namere za demonstracije. A prav predhodno pripravljano dogajanje in dovolj konkretne zahteve so bile odločilne, da je slovenska politika in policija ravnala zelo drugače od srbske. Kavčič je prek svojega podpredsednika vlade dr. Franceta Hočevarja sporočil »Spremembe da, cirkus ne!«, študentje pa so pogajanja sprejeli. Veliko zborovanje v študentski menzi 5. junija in gesla na transparentih v uličnem pohodu 6. junija so zato kazala drugačno podobo od beograjskih dogodkov. Titov manipulativni televizijski govor 9. junija za ljubljanske študente ni imel posebnega pomena in zaradi njega niso rajali po ulicah. So pa naredili avtonomno Skupnost študentov, vstopili kot poslanci v parlament, pridobili sistem kreditiranja študija, zgrajeni so bili dodatni študentski domovi, pospešili so sprejem novega zakona o visokem šolstvu brez stopnjevanega študija, ustanovili Radio Študent, sprožili nastanek Centra za razvoj univerze ...

Čeprav je bila ljubljanska univerza zaznavna na zemljevidu mednarodnega študentskega gibanja, ker je med vsemi jugoslovanskimi univerzami v največji meri sledila njegovi aktivistični agendi, se je zasidrala predstava, da se je v Jugoslaviji osemindesetega zgodil le Beograd, vse drugo pa so bili le odmevi nanj. Presenetljiva je nekritičnost analitikov, ki nasedajo okoliščini, ker je Tito nagovoril samo beograjske študente, ki so res najbolj drezali v politični osir, in če ne bi nasprotovala Edvard Kardelj in Veljko Vlahović, bi priklicali tudi tanke na ulice. Ampak to ne more biti edino merilo za presojanje sodelovanja v vstaji svetovne študentarije. Uveljavljeni standardi pripadnosti »paradigmi osemindesetega« so: prevzemanje mednarodne vsebinske agende, vključenost v svetovno akcijsko mrežo, odpiranje neposredne participacije in prevlada neformalnega življenjskega stila. Vse to je obstajalo na ljubljanski univerzi. Ljubljana je izpadla iz »zgodovine osemindesetega« iz dveh zelo preprostih razlogov:

- ker so se stanovalci študentskih domov kot nosilci takratnega dogajanja hitro pobrali iz prestolnice in svoje kariere nadaljevali v »provinci«, ne da bi se brigali za svoj »imidž upornikov« in še manj, da bi s tem nadlegovali medije ali zgodovinarje, kar pa je bilo ob zasedbi Aškerčeve leta 1971

ravno nasprotno ter je nehote prekrila osemindeseto, zato se povečini sploh ne spominjamo petdesetletnice '68, ampak sedemindesetletnice ljubljanskih študentskih nemirov '71;

- ker avtorji najbolj branih knjig o dogajanjih 1968 v Jugoslaviji ne razumejo slovensko, zato ljubljansko dogajanje preprosto izpuščajo, kar lahko z gotovostjo rečem za prijatelja Nebojšo Popova, ki sem mu v pripravah za zbornik v Praxisu predal obširno dokumentacijo, ki je ni uporabil, dvajset let pozneje pa mi je pojasnil razlog, da pač slovenščine ne razume. Njegova knjiga pa je kanon za vse premišljevalce takratnega dogajanja, presenetljivo tudi slovenske.

Zajel sem le nekaj trenutkov ljubljanskega osemindesetega in bi si poglobljeno analizo zaslužili tudi mnogi drugi vidiki, npr.:

- občutljivo prepletanje študentskega gibanja in Kavčičeve liberalizacije;
- odnos do Praške pomladi in velike demonstracije 22. avgusta 1968;
- vstop študentov v skupščinski sistem in skorajšnja Afera 25 poslancev;
- utopitev Skupnosti študentov v ZSMS, v kateri se je obdržala kot kritično jedro;
- priprava novega univerzitetnega zakona in pobuda za nastanek Centra za razvoj univerze;
- odzivanje študentov na takratne pojave novih umetniških praks (literarnih, likovnih, glasbenih, gledaliških);
- presenetljiva odobritev frekvence za neodvisen Radio Študent kljub nasprotovanju RTVS;
- itd.

Prebral sem kar nekaj diplomskih in magistrskih nalog na temo študentskega gibanja pri nas, kar kaže na privlačnost teme, toda v njih mrgoli napak ter približnosti in vsaj to bi lahko bil razlog za resno zgodovinsko študijo, ki bi bila zanesljiva referenca za obravnavo te tematike.

Petdeseta obletnica '68

Ciril Baškovič

Katera vprašanja si lahko petdeset let pozneje, negotovega spomina, brez ohranjene dokumentacije in študijske obravnavne, izhajajoč iz aktivnosti le v prvem obdobju gibanja 68–72, še dostojno postavimo? Predvsem dve, kanim, in sicer o tedanjih dejstvih, kar je z zbornikom iz 1982 in nekaj študijskimi članki že dokaj predočeno, ter najbolj intrigantno, kakšne so posledice gibanja, zlasti če segajo do dandanes.

Oboje bom povezal v preplet dejstev in hipotez.

Mislim, da je koristno razločevati celotno gibanje v dve obdobji: leti '68 in '69 ter leta '70, '71 in '72. Pozneje menim, da je usahnilo v prilagoditvah tedanjim institucijam, se umaknilo iz polja javnega zanimanja zaradi oblastniških obračunov v letih '73 in '74 ter preusmeritve pozornosti aktivnejših študentov nazaj v študij in vse bolj osebne poglede na karierne pozicije v družbi na začetkih, tako se zdi z nazajnim pogledom, njenega postopnega razkrajanja.

V prvem obdobju, tedaj sem bil leto dni predsednik upravnega odbora Skupnosti študentov ljubljanske univerze, bi izpostavil naravo gibanja, legitimizacijo povečane svobode v konstituciji gibanja in odnos do oblasti oz. družbenega sistema.

O naravi gibanja pravijo, da je bilo, v primerjavi recimo s tujimi in pri nas z beograjskim, nekako sindikalistično. Res, po rezultatih sodeč, v precejšnji meri, kajti povzročilo je izboljšanje zdravstvenega zavarovanja študentov, kar je bilo

pomembno predvsem za tiste iz nižjih socialnih slojev, izboljšanje študentskega materialnega standarda, torej pospešeno gradnjo domov, z nekaj zamude tudi povečanje števila štipendij. Na sami univerzi so študentje postali malo bolj upoštevani. Dologoročnejšega pomena je bila tudi vzpostavitev študentskega radia, tu v naselju, ki je začel oddajati na dan zmage maja '69. Radio so tehnično in organizacijsko postavili študentje sami, predvsem v okviru ŠOLTA. Projektni vodja je bil poznejši strojni inženir Jože Šlander.

Liberalizacija duhov je imela vsaj dve plati: skupnost študentov je dejansko delovala v prepletu akcijskih odborov ali zborov, deloma po fakultetah, bolj po študentskih domovih in celo v posamičnih pokrajinskih klubih, z dvostopno delegatsko skupščino. V prvem letu je bil poudarek nedvomno na strani popolnoma proste gibanjske iniciative študentov. Statut Študentske skupnosti, ki je bil sicer po prvem neuspelem poskusu sprejet menda šele leta '71, pa je zborom dajal celo večjo moč formalnega odločanja kot glasovanju na skupščini, odvisno od števila udeležencev zborov.

Sam sem pozneje, v neki debati predvsem z nekaj odličnimi starejšimi študenti tedanje FSPN, slišal zaskrbljene trditve, da smo s tem odprli pot za frakcionaško zbiranje in vplivanje na odločanje, beri zametke tega, kar so stranke. Formalno bi bilo težko temu oporekali, a vsaj v prvem obdobju, če sem prav spremljal še poznejša leta, česa takega vsaj v razviti in javno razodeti obliki ni bilo prisotnega.

Obratno, prisoten je bil občutek osvobojenosti pri debatah in zahtevah, kritične distance do oporekanih družbenih pojavov in nekoliko povečanega individualizma, ki pa je iskal akcijsko moč v povezavah v skupine.

V odnosu do oblasti, tako pravijo moje, vsekakor zamejene izkušnje, je gibanje od oblasti, ne da bi pri tem navajalo, kako se naslanja na Zvezo komunistov (to je bil tedaj pričakovan pravorek), vsebinsko kritično zahtevalo izpolnitve obljub socializma, zlasti pravičnosti in delitve po sposobnosti, beri rezultatih dela, hkrati pa prek svojih predstavnikov vstopalo v dialog z oblastjo. Ta si je v Sloveniji izbrala pot komuniciranja, ta zlasti velja za Izvršni svet RS, torej vlado z bolj razumljivo besedo, kjer je izrecno pooblastilo za tovrstno komuniciranje imel podpredsednik vlade dr. Hočevar. Dialog je tekел na razne načine tudi s tedanjo Zvezo komunistov na univerzi, tedanjo mladinsko organizacijo na republiški ravni itd. Na sestankih organov, z osebnimi srečevanji, recimo v skupni hiši

Kazine, prek glasil, zlasti Tribune, popolnoma nedvomno pa so oblasti imele še posebne kanale poizvedovanja, svoje tovrstne bolj odkrite ali bolj prikritne službe, tudi s sodelavci med študenti.

Nastala pa je še ena posebnost. Študentska skupnost je dobila možnost, da kandidira ljudi za delegate v zborih tedanje republiške skupščine. Vsaj dva kandidata, morda več, sta na občin volitvah v ljubljanskih volilnih okrožjih tudi uspela, med tema se spomnim Toneta Remca, ki je svojo poslansko vlogo vzel zelo zares in vneto sodeloval z organi študentske skupnosti. Spomnim pa se tudi razočaranja kandidata Dimitrija Rupla, ki mu na viškem volilnem okrožju tak met ni uspel. Postal pa je glavni urednik Tribune.

Ne gre kajpak brez omembe na pol sporadičnega dogodka, ko je Univerzitetni odbor Skupnosti študentov sklenil, da skupnost, katere član je bil vsakdo s študentskim indeksom, najsi je bil v njej aktiven ali ne, ne bo član tedaj državno centralizirane Zveze študentov Jugoslavije. Vojko Antončič je sporočilo nesel v Beograd, in akoravno smo izrazili željo po sodelovanju, je bilo sporočilo slabo sprejeto v tedanjem najožjem državnem vrhu. Zahtevali so pojasnila, tekla so neposredno iz Skupnosti študentov in prek partije, a zadeva ni pripeljala do sankcij. Kakor je bilo moč izvedeti nekaj pozneje, tudi ali morda predvsem zaradi naklonjenega posredovanja tedanjega vodje univerzitetne partije, Staneta Dolanca. Mimogrede, tedaj ga je ločilo še nekaj let do silovitega vzpona, nekateri pravijo kar na drugo mesto moči takoj za Titom. In takrat se je rodil, po dejanjih sodeč, drugačen Dolanc.

Zbor študentov 6. junija 1968 v študentski menzi in septembrske demonstracije proti zasedbi Češkoslovaške

Gibanje leta '68 se ni pojavilo iz nič, bilo je polno posamičnih dogodkov, nedvomno sta najmočnejše odmevala med študenti in širšo javnostjo zbor morda do tri tisoč študentov 6. junija v študentski menzi v naselju in zborovanje septembra proti zasedbi Češkoslovaške. Prvi je izrazil kvintesenso leta '68. Drugi pa pove naknadnemu opazovalcu vsaj dvojce: študentje so, tako kot velika večina tedanjega jugoslovanskega prebivalstva, podprli obrambo Jugoslavije in s tem na nek način v temelju izrazili lojalnost sistemu, ki so mu sicer izrekli ostro kritiko, da ne realizira obljub samoupravnega socializma, in oblasti so si ob tem kar malo oddahnile. Po

drugi strani pa so izrazili podporo svežim, prenovitvenim idejam češkoslovaškega socializma človeškega obraza. Prepričan sem, da nas je tedaj kar precej menilo, da bi drugačna razvojna pot Čecoslovaške odprla nove perspektive humanizma in tudi podprla zahteve po preobražanju socializma v Jugoslaviji. Čecoslovaška je vendarle bila še vedno ena gospodarsko in kulturno bolj razvitih evropskih držav, z močno inteligenco in vseljudsko podporo za prehod v drugačen, bolj človeški socializem. Zasedba Čecoslovaške je zato hkrati veljala kot ukinitve enega od obetov za modernizacijo socializma, morda je prav ta epizoda zaznamovala prehod v drugo fazo gibanja, bolj odmevno zaradi demonstracij v javnosti, bolj živopisno zaradi povečane vloge sproščenega liberalizma v obnašanju in izkazovanju oziroma nastopanju subkultur, tematike, ki so bile nekajkrat predmet in povod študentskih nastopov, pa so bila nezadovoljstva z določenimi zunajpolitičnimi potezami Jugoslavije, a so z njihovo kritiko pravzaprav kritizirali ravnanja domačih oblasti.

Vendar sem to drugo obdobje le spremljal od strani in so njegovi akterji bistveno bolj pristojni za spominjanja in razlaganja.

Zaključna misel

V letih '68 in '69 so študentje terjali realizacijo boljšega življenja za vse, kajpak tudi zase. Mislim, da je prišlo do postopnega prevoja od zahtev in pričakovanj po izboljšanju sistema k pričakovanjem in nato zahtevam po njegovi spremembi šele po političnih spopadih elit sredi sedemdesetih let, po neugodnih gospodarskih gibanjih osemdesetih in očitni nacionalistični tekmi za premoč in oblast na koncu Jugoslavije. Slovenija je izkoristila enkratno časovno okno priložnosti, a večina v pričakovanju nacionalne svobode ni opazila, da prihaja tudi do bolj temeljite spremembe sistema, kot so molče predpostavljali. Sedaj si nas je že precej udomačil.

Kaj je k temu prispevalo tedaj že dvajset let oddaljeno gibanje? Stvar za resne študije, meni pa dve amaterski hipotezi:

- Gibanje je prispevalo, skupaj z drugimi dejavniki, kot je bila relativna odprtost Jugoslavije do Zahoda in sveta, delovanje močnih intelektualnih jeder za družbeno modernizacijo, prebujanje podjetništva itd., k individualizaciji, kritični distanci in k zatekanju v narodnostno in regijsko kolektiviteto; to so ugodne predpostavke za družbeno spremembo stran od klasičnega socializma in prevlado potrošniške mentalitete sedanjosti.

- Kakšna ideja gibanja, predvsem pa modalitete kritičnosti in akcijskosti so se po eni strani prenesle na nove generacije v mladinski organizaciji, ki je odigravala pomembno vlogo pri razpadanju Jugoslavije in nastajanju Slovenije. Po drugi strani pa je nekaj oseb iz časa gibanja pozneje odigralo vlogo v krogih Nove revije ipd., tistih oseb, ki so bile aktivne v študentskem gibanju, a so se nato zavestno opredelili proti Jugoslaviji in socializmu ter za nov družbeni sistem v samostojni Sloveniji.

Pota zgodovine so nedvomno mnogo bolj zapletena, s tem naj se ukvarjajo znalci, kajti zainteresiranci za interpretacije, tudi svojih vlog, se bodo itak. Tudi danes kdo.



Petdeset let pozneje – Študentsko naselje, 6. junija 2018.

Sedijo od leve proti desni: Drago Ščernjavič, Peter Pal, Pavle Kristan, Edi Štefančič, Vinko Zalar. Stojijo v prvi vrsti od leve: Pavle Čelik, Dušan Semolič, Andrej Ule, Peter Kovacič Peršin, Franci Pivec, Duba Sambolec, Cvetka Hedžet Toth, Milenko Vakanjac, Ciril Baškovič; v drugi vrsti: Robi Kroflič, Lenart Šetinc, Pavle Zgaga, Darko Štrajn, Lev Kreft, Pavle Gantar, Lado Planko.

Študentsko gibanje 1968–1974 in revija »2000«

Peter Kovačič Peršin

Prebujanje krščanske mladine je sovpadalo z novim družbenim ozračjem. V Sloveniji je liberalnejšo politiko do kristjanov in Cerkve uvedel predsednik Izvršnega sveta Stane Kavčič s svojim krogom politikov. K temu so ga vzpodbudila stališča 2. vatikanskega koncila, ki so načrtala novo smer odnosov med družbo in Cerkvijo z načelom o njuni avtonomiji in medsebojnem dialogu, kar je pomenilo ukinitve politike katoliškega integrizma. Študentje ljubljanske Teološke fakultete so zato navezali stike s študenti marksisti, da bi začeli dialog na Slovenskem in s tem začetek narodne sprave. Zamisel o narodni spravi smo kot prvi v zgodovini javno izrekli leta 1970. Stane Kavčič je podpiral tudi politizacijo študentov in njihove zahteve po demokraciji, ki so jih vzpodbudili študentski protesti po svetu. Študentski protesti so se po počitnicah 1968 nadaljevali z zahtevami po prenovi in demokratizaciji študentske organizacije. Deklarirana kristjana Marijan Poljšak in Marjan Vitez sta bila med vidnimi aktivisti protestov. Skupina teologov in laikov, Peter Kovačič, Vili Stegu, Pavel Bratina, Matija Kovačič in Jože Mlakar, pa je začela postopek za ustanovitev revije in gibanja »2000«, ki bi bila nosilka dialoga in bi obnovila krščansko socialno idejo, ki je bila z Dolomitsko izjavo leta 1943 zatrta. Vidna aktivista med marksisti, ki so se zavzeli za dialog s kristjani, sta bila Tone Remc, poznejši študentski poslanec v Skupščini SRS, in Andrej Ule, član Univerzitetnega komiteja ZKS. Študentska skupina, ki jo je vodil Poljšak in je podpirala

ustanovitev revije, ter člani gibanja 2000 smo tako 19. 12. 1968 ustanovili klub »4. blok«, poimenovan po 4. bloku Študentskega naselja, kjer smo se zbirali v klubskem prostoru.

Pri ustanovitvi in programu »4. bloka« sem sodeloval s Poljšakom in Vitezom. Poljšak se spominja: »Pri domisli in izdelavi predloga sta mi najbolj pomagala Vitez in Peter Kovačič, glavni urednik revije 2000, ki je ravno tisto leto izstopil iz teologije in se vpisal na Filozofsko fakulteto.« Udba je naš klub povezovala z obujanjem krščanskega socializma in na zaslišanjih očitala druženje s Kocbekom. Dejansko sva imela s Kocbekom stike od leta 1967 le Stegu in jaz, a zaradi literarnih ambicij in pozneje zaradi mentorskih napotil pri oblikovanju revije 2000, ne pa iz političnih razlogov. Vitez, študent filozofije, ki je veljal za ideologa skupine, je bil 19. 12. 1968 klican na zaslišanje na Udbo, kjer so hoteli zvedeti, če ustanavljamo krščansko socialistično stranko v povezavi s Kocbekom. Partijska politika je povsod videla zarote in je očitno vsak obisk mladih pri Kocbeku predstavljal kar zarotniško dejanje. Zato je razumljivo, da smo bili stalno pod nadzorom, kar pa nas ni strašilo, nasprotno – vzpodbujalo nas je celo k izzivalnim nastopom. Skupina se je širila in redno smo se tedensko dobivali na debatnih večerih, prirejali predavanja in sodelovali pri študentskih akcijah in demonstracijah. Imeli smo se za legalno skupino študentske organizacije, čeprav smo bili formalno zunaj njenega okvira in zato brez vsake zaščite in podpore. Skupino »4. blok« sta Študentska organizacija (Baškovič Ciril) in tudi Univerzitetni komite (Stanič Gojko) priznavala kot neformalno skupino.

Demonstracije 1968 so razgibale med študenti politično vretje. Tako je bilo 13. januarja 1969 v Študentskem naselju sklicano vseštudentsko zborovanje, kamor so se zgrnili študentje v povorkah s transparenti tudi iz drugih študentskih domov in fakultet. Tema protestnega zborovanja je bila: Vzroki socialne diferenciacije med študenti. Zborovanje se je osredotočilo na odpravo socialne diferenciacije med študenti, ker je imela ta pogosto tudi politično ozadje. Poseben problem je bilo krivično štipendiranje. Na zborovanju v Študentskem naselju je skupina »4. blok« aktivno sodelovala. Naše geslo je bilo: *vsem študentom enake pogoje*. Najbolj aktivno je nastopal Poljšak. Dosegli smo, da so več kot osemdesetim študentom popravili krivico in nam dodelili štipendije oziroma študentska posojila. Tudi meni je bil končno dodeljen študentski status in s

tem zdravstveno zavarovanje ter dodeljeno manjše študijsko posojilo. Tako sem sploh lahko po pol leta negotovosti mogel študirati. Prve mesece študija na Filozofski fakulteti sem bil namreč brez študentskega statusa. To šikaniranje je bilo povezano z ustanavljanjem revije 2000 in mojim aktivnim delovanjem v gibanju krščanskih študentov, a formalno so mi status zavrnil, ker naj bi bil slušatelj Teološke fakultete, ki pa je bila zasebna cerkvena ustanova zunaj Univerze in bi bil tak ukrep nezakonit, tudi če bi študiral teologijo. Želel sem pač končati tudi študij teologije, čeprav sem bil zaradi kritičnega mišljenja izključen iz bogoslovnega semenišča. Ko pa sem želel naslednjo jesen nadaljevati študij teologije kot izredni slušatelj, so me na teologiji zavrnil, z sklepom, da mi ne bodo dovolili diplomirati. To mi je uradno sporočil dekan prof. Miklavčič. Tak je bil odgovor cerkvenih struktur na ustanovitev revije »2000«. Zato sem ta študij opustil. Jeseni leta 1970 sem končno dobil študentsko štipendijo, ki mi je pripadala po predpisih glede na študijski uspeh in socialni položaj. Tako sem kljub stalnim političnim pritiskom, zasliševanju in podobnim udbovskim prijemom normalno zaživel in ob študiju urejal revijo »2000«. Pravna država je kljub partijskim oblastem zmagovala in delovala. Vsekakor je bila to prvovrstna pridobitev študentskega gibanja.

Maja 1970 smo organizirali demonstracije – naša skupina »4. blok« in študentje komunisti Ule, Remc, Zadnik in drugi – in sicer v Študentskem naselju, od koder smo odšli pred Skupščino, kjer je Marjan Poljšak prebral našo deklaracijo. Vzklikali smo gesla v podporo Stanetu Kavčiču. Deklaracijo smo sestavili 13. 5. 1970, in sicer poleg Poljšaka, Marjan Vitez, Kovačič Peter, Kovačič Matija, Zalar Vinko, Mlakar Jože in drugi. Predlagal sem, da na začetek postavimo zahtevo iz Prešernove Zdravljice in s tem poudarimo našo zgodovinsko zavezanost ter hkrati naglasimo, da Slovenci nismo suveren narod in prav tako ne SR Slovenija. Razglas kaže na politično zrelost, ki ni bila manjša kot tista po dveh desetletjih, ki je privedla do demokratičnih sprememb in državne osamosvojitve, a formulirali smo ga študentje, kar kaže na takratno visoko družbeno zavest ter politično in kulturno zrelost mladine. Zato ga velja zabeležiti:

RAZGLAS:

»Da oblast in z njo čast spet naša bosta last!

Ni oblasti brez moči!

Najprej skrbi za svoj narod, potem za druge, sicer je tvoja ljubezen lažna!

V interesu jugoslovanskih narodov je, da je vsak narod čim močnejši. Boriti se za naš narod, pomeni boriti se za jugoslovanske narode in vse človeštvo!

Dvig moči Slovencev

1. Dvig številčne moči – zahteva po progresivnih otroških dodatkih za otroke revnih delavskih in kmečkih družin – princip: omogočiti ljudem, da bodo lahko imeli otroke, če jim je že omogočeno, da jih nimajo (kontracepcija). Dvig fizične moči – zahteva po finančnih dotacijah množičnim športnim organizacijam (nekoč je bil to Partizan) in plače za športne vzgojitelje ...

Dvig znanstvene moči – zahteva po obveznih testih osnovnošolcev in avtomatičnih štipendijah za revne nadarjene otroke; republiški sklad za štipendiranje otrok iz nerazvitih slovenskih področij; reorganizacija šolstva in univerze.

Dvig duhovne moči – zahteva po narodni vzgoji v šolah in zahteva po plačanih vzgojiteljih mladine, ki se aktivirajo v najrazličnejših organizacijah in dokažejo svoj posluš za mlade; vzgajajo naj v narodnem duhu, osveščajo naj mladino; delajo naj po demokratičnih principih; plačani naj bodo po prizadevanju in učinku.

Dvig ekonomske moči Slovenije

1. Informacije – zahteva po objavi statističnih podatkov o nastajanju in porabi slovenskih sredstev; objava strukture jugoslovanskih dolgov v tujini.

Slovenija in nerazvito področje – zato Slovenija ne more več podpirati nerazvitih področij Jugoslavije; zahteva po pomoči nerazvitim krajem.

Sanacija vsega našega sistema – zahteva po takojšnji ali postopni ukinitvi dotacij nerentabilnim tovarnam.

Krediti za Slovenijo – zahteva po proporcionalnem kreditiranju v razmerju z drugimi republikami; nobene diskriminacije, kot je bila lani za ceste.

2. Ekonomske dvig Slovenije – zahteva po kreditiranju tovarn in kmetov; zahteva po zakonskih ali političnih ukrepih za izboljšanje kadrovske strukture v delovnih organizacijah.

Podpora in enotnost vseh Slovencev

1. Sprava med Slovenci – zahteva po ustreznih političnih akcijah; podpirati narodno enotnost; v našo skupnost sprejeti Slovence tudi z naši politiki ustreznim prepričanjem.

Ekonomsko podpirati zamejske Slovence – zahteva po ustreznih finančnih akcijah.

Kongres vseh Slovencev – zahteva, da se pri Skupščini SRS ustanovi telo, v katerega bodo proporcionalno delegirali poslance vsi Slovenci na svetu.

Slovenci v armadi

1. Slovenski jezik v armado.
2. Podpora tendencam za razvoj teritorialnih enot jugoslovanske vojske v Sloveniji s slovenskimi povelji in slovenskimi poveljniki; podpora organizaciji civilne zaštite.

Zgledujemo se po izkustvih NOB!

Za vse zgoraj navedene zahteve se v Sloveniji in izven nje že borijo vse napredne organizacije in posamezniki. Pozivam, da izrazimo odločno podporo temu boju.»

Te zahteve, ki jih je Poljšak, kar zadeva vojaški položaj Slovenije, formuliral po napotkih generala Avšiča, so delovale kot hladen tuš na odgovorne, ker so jim demonstracije ušle izpod nadzora. Seveda so razburjale tudi zahteve po narodni spravi in vključevanju kristjanov v politiko. Razumljivo, da je bil molk o naših zahtevah popoln. Gotovo pa je partijska vrhuška sprejela dva sklepa: okrepila je nadzor nad nami in nas sklenila čim prej utišati. Je pa naše zahteve, ki so bile tedaj v zraku slovenske javnosti, a si jih glasno ni upal izreči nihče, partija gotovo skrbno analizirala in jih v času odjuge v 80-ih letih selektivno in dozirano poskušala lansirati v javnost po svojih partijskih skupinah, ki jim je zaupala in jih nadzirala. Nikakor pa ni dopustila, da bi se uveljavila krščanskosocialistična pobuda niti v letih demokratizacije. Posebno jih je zbudila naša zahteva po narodni spravi, o kateri je pisalo slovensko zamejstvo in zdomstvo. Njihove publikacije smo tihotapili v domovino in jih prebirali, odtod tudi naše zavedanje o potrebnosti narodne sprave. Toda ideja o spravi je tlela že tudi v Sloveniji, posebno pri mlajših generacijah, v okviru krščanskih mladinskih skupin pa je

bila ideja že udejanjena. Skupaj smo delovali brez razlike otroci partizanov in domobrancev. Tako smo, ko je umrl Poljšakov oče, ki je bil partizanski kurir, prav pripadniki naše skupine nosili v pogrebni sprevedu partizanski prapor še iz časa vojne, ne pa morda uradne zastave SR Slovenije.

Naj na rob teh prvih močnih in usklajenih pritiskov na nosilce dialoga med marksisti in kristjani navedem dva pripetljaja. Ko je ljubljanski nadškof Pogačnik zvedel za moje sodelovanje pri dialogu in zahtevah po političnem delovanju kristjanov, me je poklical na zagovor, čeprav že dve leti nisem bil več bogoslovec in torej pod njegovo »oblastjo«. Zagrozil mi je, da me bo izobčil iz Cerkve, če bom stopil v partijo. Namreč, o kakšnem demokratičnem pluralizmu si ni upal razmišljati nihče, če si hotel v politiko, si moral v partijo. Po tem pogovoru sem stopil na sedež UK k Andreju Uletu. Med najinim pogovorom o nadškofovi grožnji je zazvonil telefon in oglasil se je France Popit, generalni sekretar CK KPS, in zagrozil Uletu, da ga bodo vrgli iz partije in ga s tem politično likvidirali, če bo zagovarjal vključevanje kristjanov v politiko. Pred tem je imel namreč v okviru dialoga Ule na UK referat o klerikalizmu, kjer je obsodil tako črni kot rdeči klerikalizem, ki preprečujeta demokratizacijo slovenske družbe, in poudaril, da je rdeči klerikalizem hujši v svojem nasilju. Nobenega dvoma ni, da sta oba vrhova dejanske slovenske oblasti, Cerkve in partije, delovala usklajeno. Uletu je bila preprečena politična pot in s tem je bila zatrta demokratizacija slovenske KP. Jaz sem plačal z ukinitvijo revije »2000« ob prvi priložnosti (to se je ponudilo ob objavi intervjuja s Kocbekom v reviji »2000«, v začetku leta 1973), še bolj pa z dolgoletnim šikaniranjem in nemožnostjo redne zaposlitve. Enak scenarij pa se je zgodil tudi leta 1989, ko je bilo usklajeno med cerkveno in partijsko oblastjo, da mi ne sme biti dovoljeno politično delovanje in je to zahtevo s strani nadškofije izrekel Lojze Peterle na občnem zboru SKSG v trenutku, ko se je odločalo, da se ta reorganizira v stranko. Cerkev je želela obnovo klerikalne stranke. Pa tudi partija. Tako se je večkrat pohvalil član gremija, P. H., ki je kreiral demokratizacijo slovenske družbe. Bil sem izločen iz politike in z možnostjo le samozaposlitve. Tudi demokratizacija slovenskega katolicizma ni bila dovoljena.

A vrnimo se k letom slovenskega študentskega »upora«. Oktobra leta 1970 je prav skupina »2000« organizirala demonstracije za Koroško ob 50-letnici plebiscita. Poljšak je takrat služil vojaščino. Tajnika FF smo zaprosili za dovoljenje za zbor študentov v podporo boju koroških Slovencev za narodnostne pravice. Z

odobritvijo je odlašal do poznega popoldneva, dovoljenje za zbor študentov pa je dal za dopoldanski čas. Tako je bilo praktično nemogoče animirati študente čez noč. A smo pogumno zasedli prostore študentske organizacije, ki nam jih je vodstvo mirno prepustilo, ker sami niso hoteli sodelovati pri akciji. Pisali smo pozno v večer plakate in transparente. Naprosil sem študentskega duhovnika Rudija Koncilijo, ki je imel avto, da smo ponoči razvozili gradivo ter oblepili vse fakultete in študentske domove s pozivi na zborovanje na FF ob desetih dopoldne. Na grozo dekanata in vodstva študentske organizacije se je ob uri zgrnila množica študentov s transparenti in kljub zapori smo odšli do Skupščine, odrinili kordon ljudske milice in šli do avstrijskega Generalnega konzulata v Rožni dolini in se razšli v Študentskem naselju. Predsednik Študentske organizacije Kšela je zaradi tega, ker ni preprečil akcije, politično padel, kot predsednik študentske organizacije in hkrati član ZK je bil namreč avtomatično kandidat za člana UK ZKS, kar je bila prva pomembna stopnica pri vzponu v partijsko vrhuško.

Skupina »4. blok« je po vrnitvi Poljšaka iz vojske ustanovila 23. marca 1971 »Združenje za ohranjanje narodne zavesti« in se usmerila izrazito v politično delovanje. Cilji izletov prijateljstva, kakor so neformalno imenovali svoje združenje, so bili poleg vzgoje v narodnem, socialnem in religioznem duhu predvsem krepitev narodne zavesti in vzgoja v narodnem izročilu in zgodovinski zavesti ter delovanje za narodno stvar na terenu. Skupina »2000« pa se je takrat profilirala kot skupina kulturnikov ter se osredotočila na izdajanje revije in organiziranje seminarjev in predavanj. Naše poti so se razšle, a smo nadaljevali sodelovanje in predvsem ohranjali prijateljstvo. Nekateri smo še naprej sodelovali s »4. blokom« oziroma združenjem za ohranjanje narodne zavesti, saj je bila narodna problematika ena bistvenih tem, o katerih smo pisali v revijo. Udeleževali smo se občasno tudi pohodov in obiskov župnij po Sloveniji, ki jih je organiziral Poljšak in skupina »4. blok«. Pohodi so bili namenjeni utrjevanju fizične kondicije in obiskovanju pomembnih krajev. Z obiski po župnijah smo želeli animirati mladino za občestveno gibanje (SGML), ki ga je vodil primorski duhovnik Vinko Kobal, in prenovalo slovenskega krščanstva v duhu koncila. Običajno smo se udeležili glavne nedeljske maše ob 10. uri in se nato srečali z mladino. Redkokje se je srečanja udeležil tudi krajevni duhovnik, praviloma so nas gledali z nejevoljo. Teh srečanj sem se od skupine »2000« največkrat udeleževal sam.

Te aktivnosti, katerih duša je bil Marjan Poljšak, so se končale leta 1972, ko je bil Marjan obsojen iz političnih razlogov in zaprt od 26. decembra 1972 do 31. marca 1973. Poljšak je bil obtožen žalitve Tita in JLA, označen je bil za protidržavni element, a obsojen izrecno tudi zaradi poduka njegovim tovarišem iz gibanja, ki so spremljali sodni proces na sodišču v Novi Gorici. Šlo je za tipičen politični proces po naročilu partijskih oblasti.

Sicer so razlike v pogledih in aktivnostih, ki so leta 1972 privedle do ločitve med skupinami, obstajale ves čas, a smo jih premoščali z medsebojnim sodelovanjem in prijateljevanjem. Kobalovo mladinsko gibanje se je povsem distanciralo od političnega delovanja Poljšakove skupine in razvijalo občestveno duhovnost. Skupina »2000« se je posvetila izdajanju revije ter je delovala na področju kulturnega udejstvovanja in razvijanja dialoga. Vendar pa smo še vedno občasno sodelovali s Kobalom, predvsem s predavanji njegovim skupinam. A ideja o enotnem mladinskem krščanskem gibanju, ki bi bilo utemeljeno na občestvenem načelu, je bila pokopana.

Nekaj več o dialogu med kristjani in komunisti

Dialog med kristjani in komunisti v t. i. družbeni bazi se je razvil prav v našem krogu. Družbeno angažirani verni študentje smo se zavedali, da brez dialoga s komunisti drugače misleči ne bodo mogli delovati v družbi. Predvsem smo spoznali, da lahko le s pogovori premostimo nezaupanje in zgladimo sovražna razpoloženja, ki jih je pustil stoletni ideološki boj na Slovenskem ter zabetonirala revolucija in njena diktatura. Tudi nekateri študentje komunisti so spontano iskali stike z nami, ker so ugotovili naš pristen interes za družbeno preobrazbo in tudi sami iskali pot k demokratični preobrazbi sistema. Med njimi sta izstopala, kot rečeno, Andrej Ule in Tone Remc. Med nami se je razvil ne samo pristen dialog, tudi polemichen, a predvsem tovarištvo. Za vzpostavitev dialoga na teoretični ravni smo v reviji št. 4–5 (1971) in nato v št. 6 (1973) objavili prevod razprave hrvaškega teologa in filozofa Ante Kusića *Dialoški pogled marksistične in krščanske antropologije*, objavljenem v splitski teološki reviji *Crkva u svijetu*. Kusić je izhajal iz navodil koncila, da je treba razviti pozitiven dialog z nekristjani in svetom. Izhajal je iz analize italijanskega filozofa Giulia Girardia in njegovega dela *Marxismo e Cristianesimo*. Razvil je pozitivno vrednotenje marksizma in

socializma, kar je bilo tedaj v cerkvenih krogih v Jugoslaviji novost. Postavil je temeljno stališče za ustvarjalni dialog s komunisti: »Pogovor med krščanstvom in marksizmom bi se moral začeti pri tistem, kar marksizem trdi, ne pa pri tistem, kar zanikuje: pri humanističnem sprejemanju človeka, ne pa ravno pri zanikanju Boga; drugače ta pogovor ne bo učinkovit« (2000, 4–5, 1971, str. 27). »Poglaviten razloček med marksizmom in krščanstvom je – ateizem. Toda ateizem ni 'temeljna' teza marksizma, ampak samo izpeljana domneva. Temeljna marksistična teza je absolutna vrednost človeka, ta teza pa ni nujno povezana z ateizmom. Marksistični ateizem je dedukcija iz prepričanja o vrednosti tekmovalnosti med človekom in Bogom, med človekovim in božjim delovanjem, med posvetnimi in svetimi vrednotami. Če bi marksizem odmisllil načelo tekmovalnosti, ateizma ne bi obsegal, ne kot domnevo ne kot izpeljavo. Marksizem se resda bojuje proti odtujevanju, toda iz krščanskega zornega kota se ne bojuje dovolj korenito, tako da tudi v njem ostaja možnost za raznovrstne odtujitve zaradi necelostnega uresničevanja samega sebe kot smotra. V zaprtih modelih marksizma, pa tudi krščanstva, se to lahko zgodi povsod, koder se zanika vrednost subjekta – osebe z njenimi najglobljimi slutnjami, prizadevanji in vprašanji« (str. 35).

Ta stališča so bila osnova za zbližanje pogledov in nato sodelovanje med nami in krogom kritičnih marksistov, ki so bili aktivni člani ZKS. Na teh stališčih smo se prepoznali kot ljudje sorodnih pogledov in odprtosti, tudi zaradi podobnega družbenega položaja, saj smo se eni in drugi oteпали s pritiski ene in druge avtoritarne institucije. Šlo pa nam je za razreševanje konkretnih družbenih problemov in predvsem za humanizacijo človeka. Dialog smo razumeli kot pot za medsebojno razumevanje in sprejemanje ter kot podlago za uspešno sodelovanje pri akcijah. Pobuda za srečavanja in dialog je prišla iz neformalnih tovariških pogovorov med študenti iz kroga »2000« in marksisti, člani študentske organizacije ZK. Kolegi marksisti so se v javnosti odzvali za tiste čase in okvire ne le odprto, pač pa drzno. Tako je Andrej Ule septembra 1970 v Biltenu UK ZKS podal analizo stanja v katoliški Cerkvi na Slovenskem (*Stališča in dileme v naši politiki do Cerkve in vernih – I. del*). Izhajal je iz kritike obstoječe partijske politike in ne le iz kritike cerkvene prakse ter zavračal borbeni ateizem, kar je bilo za oblast šokantno, pri tem pa se je opiral na sodobno teološko misel (Rahner, Metz, Girardi, Nennig, Gonzales ...), ki je po koncilu na novo interpretirala ne

le človekov položaj v svetu in naloge kristjana v njem, pač pa tudi dogmatično strukturo krščanstva:

Komunist mora svoje oblike humanizacije (socializacije) stalno primerjati z drugimi oblikami. Vedeti je treba, da v današnjem svetu nihče ni apriorno odrešen od odtujitvenih procesov, da smo vsi ljudje omejeni z nečloveškim v nas in v družbi in da dezalienacija ni stanje, ampak proces. /.../ Dokazovanje nas komunistov, da boga ni itd., se nujno izkaže za zlohотно napram vernim ... (str. 4–6)

To je bila kritika partijske prakse in tako smo jo razumeli v našem krogu, partiji pa kot napad na svoje pozicije. Ule je v referatu pozitivno ocenil premike v slovenskem krščanskem prostoru ter pozitivno ocenil tudi revijo »2000« in delovanje naše skupine, kar je pomenilo, da smo dobili prvi uradni glas podpore.

Moram reči, da mnogi komunisti in državni organi doslej niso pokazali kaj dosti razumevanja za njih in so jih celo šikanirali in sumničili klerikalizma in antikomunizma. Tu se kaže konservativizem in neprožnost nekaterih komunistov. Prav takšna je skupina '2000', ki izdaja tudi glasilo z istim imenom. /.../ Komunisti na univerzi smo že nekajkrat stopili z njimi v dialog in osebne stike in mislim, da smo prvo nezaupanje prebrodili. /.../ Postavljajo nam vprašanje, kako bomo komunisti gledali na njihovo delovanje med verniki. /.../ Kakšna bo nadaljnja prihodnost komunizma in krščanstva na Slovenskem, bo pokazala prihodnost. Vendar menijo, da bodo oboji v skupnih katakombah spoznali svojo sličnost (kajti vedno teže bo biti resničen kristjan ali komunist). /.../ Za komuniste na univerzi so naloge sedaj jasne: 1. Skrbeti za stalen dialog med komunisti in verniki. Dialog je najuspešnejši boj proti vsakemu klerikalizmu in konec koncev neka oblika samoupravnega dogovora. (32)

Še konkretnější v kritiki partijskega ekskluzivizma je bil Ule v referatu *Kaj je pravzaprav »klerikalizem«?*, ki ga je prebral na pogovoru Študentskega kluba

za dialog, 8. aprila 1970, kamor so bili povabljeni tako predstavniki Cerkve in vodilni teologi, predstavniki krščanskih študentskih skupin in vodilni marksisti.

Klerikalizem je po moje pojav, ki se dogaja lahko pri vsaki institucionalizirani religiji in v institucionalizirani ortodoksiji. /.../ Jasno je, da smo tu pojem klerikalizma znatno razširili in zajema tudi pojav stalinizma (rdeči klerikalizem), kajti tako cerkveni kot 'partijski klerikalizem' imata svojo 'sveto cerkev', ki jo hočeta pripeljati do zmage, pa naj velja karkoli. /.../ V tem skupnem delu pri socializaciji sveta moramo tako verni kot neverni, marksisti in kristjani odstopiti od svojih lastnih 'klerikalnih' dediščin ... (1–4.

In ko na koncu razprave analiza družbene in politične razmere v Sloveniji, Ule sklene:

Če tako stanje ne dobi alternative v demokratični iniciativi ljudi, da si resnično izbere samoupravno demokracijo na vseh področjih človeške dejavnosti in na vseh nivojih, lahko v kratkem zopet pademo v stalinistično ero, ali pa v splošni anarhiji izgubimo vse, kar imamo. V obeh primerih so možnosti za vsakovrstne oblike 'klerikalizmov' obilne. Klerikalizem cerkve bi bil samo eden od njih in niti ne najnevarnejši.

In ko analizira svetovni družbeni razvoj, je za tisto partijsko okolje sklepal heretično, a lucidno:

Toda če ostane samo pri tem, bo sicer lahko nekega dne kapitalizem zašel v veliko krizo, toda se bo tudi pobral ... gre nam samo za to, da ugotovimo alternativo in edino možnost njene razrešitve, zgodovinsko stisko današnjega človeštva, njeno resnost in dokončnost ... /.../ Kot barbarstvo se nam ponujajo tri možnosti, ki se lahko pojavijo kar v enem: 1. Perfekcionirana potrošniška družba, glej njeno podobo v današnji Ameriki, njeno utopično podobo pa v romanu A. Huxleya: *Krasni novi svet*; 2. Birokratsko-totalitarna

država takozvanega 'socialističnega' tipa (ali fašističnega); konkretna podoba: nekdanja in sedanja Sovjetska zveza ali nekdanja Nemčija. Njena utopična podoba je opisana v Orwellovih romanih (1984!, *Živalska farma*); 3. Padeč nazaj v anarhično urejeno družbo, iz katere se lahko rodi karkoli od zgornjih alternativ, ali pa kot zadnja možnost: svetovno uničenje ... (11–12)

Te lucidne ugotovitve so se uresničile in se še udejanjajo. V naslednjih dveh letih je z odstranitvijo Kavčiča prevladal tudi v Sloveniji partijski diktat. Ule je že ob navedenem referatu dobil partijski ukor in prepoved politične kariere, kar je bilo zanj in za slovensko filozofsko misel dobro, ker se je razvil v enega vodilnih slovenskih filozofov. Politična kariera bi ga tako ali drugače pohabila in ugonobila, kot je Toneta Remca, ki je padel v čistki 25. poslancev, se človeško nalomil, zdravstveno sesul in se ne politično ne drugače ni mogel več pobrati. A te Uletove analize in predvidevanja kažejo, kakšne daljnovidne uvide smo v naših skupnih debatah doslutili. Razsežnosti njihove realizacije se po petih desetletjih razgaljajo v bolj mračnih uresničitvah, kot jih je lahko slutila misel mladih razumnikov, ki so v svojem idealizmu snovali boljši svet zase in za prihodnost.

Za konec še pripomba, brez asociacij na teorijo zarote: Čeprav je bila revija in gibanje »2000« eden najdlje delujočih (prek 40 let) in tvornih podvigov, ki jih je vzpodbudilo gibanje '68, ob »uradnem« spominjanju obletnice gibanja, ni dobilo glasu javnosti. Sapienti sat!

Študenti v šoli zgodovine: Ljubljana, 1968–1971¹

Bogomir Mihevc

Uvod

Pred dobrim desetletjem sem v doktorski disertaciji analiziral okrog 30 dokumentiranih primerov tovrstnih študentskih dejavnosti v različnih obdobjih, deželah in ustanovah. Poiskal, povzel in analiziral sem članke, publikacije in tudi izvirne arhivske dokumente z opisi študija, nastajanja, delovanja in krize ustanov, mnenj, stališč in zahtev študentov ter njihovih bolj ali manj organiziranih akcij. Od nastajanja prvih univerz v Evropi, oblikovanja novoveškega modela univerze do njegove krize v drugi polovici 20. stoletja. Zaradi dostopnosti virov in tudi zaradi lastne vpletenosti sem se bolj posvetil slovenskim študentom, zlasti tistim, ki so delovali na ljubljanski univerzi v letih od 1919 do 1990. Bolj kot njihove politične usmeritve so me zanimale njihove predstave, kritične pripombe in zahteve o dostopnosti študija, o potrebnih pogojih zanj, o študijskih programih, o pedagoških metodah, o učiteljih in drugem osebju, o socialno-ekonomskem položaju študentov in o obštudijski dejavnosti.

Moj namen je bil analizirati študentske izjave o univerzah in študiju ter ugotoviti njihovo vlogo pri ocenjevanju stanja in predlogov za reševanje težav. Poleg položaja študentov v študijskem procesu in upravljanju ustanov me je zanimal medsebojni odnos študentov, profesorjev in vodstva univerz ter

¹ Besedilo je bilo objavljeno v *Zgodovini v šoli*, letnik XVII, št. 3–4, 2008 v prilogi *40-letnica študentskih gibanj na Slovenskem*.



Samo Gabrijelčič (s flavto) in Bogomir Mihevc na Aškerčevi.

Foto: Tone Stojko, hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

oblasti, manj pa odnos in stališča drugih dejavnikov, kot so starši, zaposlovalci (npr. industrija) in politične stranke. Nisem se mogel izogniti kratkim opisom pomembnejših dogodkov v zvezi s študenti ter nekaterim izjavam sodobnikov in naknadnim interpretacijam analitikov teh dogajanj.

V tem članku predstavljam bolj ali manj znane dejavnosti, stališča in zahteve ljubljanskih študentov v letu 1968, znanem po študentskih protestih po vsem svetu, in v letu 1971, ko je naše študentsko gibanje prešlo od vrhunca v pohod skozi institucije. Dejavnosti in izjave ljubljanskih študentov za to obdobje so dobro dokumentirane v nekaj zbornikih in drugih objavah. Pozornost sem usmeril predvsem na dokumente, ki so nastali v študentskih skupinah, ki so bile v jedru dogajanj in so jih pozneje večkrat objavljali in citirali, govorijo pa o študentskih pogledih na univerzo in študij. To, da je bil avtor udeleženec dogajanja in tudi soavtor nekaterih dokumentov, njihove predstavitve ne olajšuje. Rezultati takega »opazovanja s participacijo« naj bodo podvrženi kritičnemu vrednotenju, ki naj upošteva težave z meglico izkušenj iz poznejših let, diskurzom sedanjosti in zarjo prihodnosti ...

Leto 1968 v Ljubljani

Večina udeležencev Ljubljanskega »oseminšestdesetega« se najbrž strinja, da sta zaostren socialni položaj študentov in splošno politično stanje pripeljala v ozračju po »pariškem študentskem maju« in beograjskem »šestdesetosmaškem juniju« do junijskih »dogodkov«, to je do vrste sestankov in študentskega zborovanja v Ljubljanskem študentskem naselju 6. junija 1968. Viri kažejo, da so bila tudi v Ljubljani, podobno kot v Parizu in Beogradu, v poznejših prikazih in refleksijah odrinjena predhodna študentska opozorila na probleme študija, od (materialnih) razmer za študij do pedagoških metod in neustrezne skrbi družbenih in univerzitetnih dejavnikov za njihovo reševanje. Začnimo zato z odzivom študenta M. Mlakarja na predloge republiških organov za racionalizacijo študija, objavljenim sredi aprila 1968:

Problemi, ki zadevajo študirajočo mladino, so: neurejeno materialno vprašanje, metode selekcije, izpitov, predavanj in nenazadnje potrebnost in perspektivnost študija, ki so si ga mladi ljudje izbrali. /.../ Vsi problemi, s katerimi se srečuje visoko šolstvo, so /.../ posledica izredno naglega razvoja visokega šolstva po letu 1945 zaradi nagle industrializacije. Ta razvoj je šel pred možnostmi družbe in gospodarstva ter kadrovskimi in materialnimi možnostmi univerze. Posledica /.../ je neefikasnost študija, ki se odraža v osipu študentov /.../ in podaljševanju časa za doseg diplome /.../ Izobraževanje, ki naj bo dostopno vsem, to v resnici ni in je omejeno le na majhen odstotek mladine, ki izhaja večinoma iz kroga ljudi, ki lahko zagotovijo svojim otrokom visokošolsko izobrazbo.²

Nepodpisan (verjetno isti) avtor v istem času³ piše glede izboljšanja študija takole:

Notranja racionalizacija študija naj bi pomenila intenzivnost in boljšo kvaliteto študija /.../ dvig kvalitete pedagoško-znanstvenega osebja /.../ z izboljšanjem študijskih programov, z zaostrenimi pogoji za postdiplomski študij, z večjo povezavo med pedagoškim in znanstvenim

2 Mlakar. O racionalizaciji in intenzifikaciji visokošolskega študija. *Tribuna*, XVI, št. 18, 15. 4. 1968.

3 *Bilten UO ZŠJ*, 1968 (izredna številka, verjetno izdana za skupščino ZŠJ 24. 4. 1968. AMSU, fascikel IV-114.

delom, z zaostrenim študijskim režimom. /.../ vztrajati pri zahtevi po izključevanju arhaizmov in nepotrebnih specialnih predmetov iz študijskih programov /.../, omejitev tedenskih ur /.../, paziti, da se ne bodo omejevale obvezne vaje na račun predavanj. Branje skript in standardnih učbenikov ni nikakršna umetnost, /.../ poskrbeti, da bo naš študij postal zares akademski, kar sedaj marsikdaj ni, temveč je mnogokrat visokošolski zavod tovarna s tekočim trakom za 'izdelovanje diplomantov'. /.../ Predavajo nam naj profesorji, ki so za tako delo strokovno in pedagoško sposobni. /.../ individualno spremljanje študentovega dela s kolokviji, vajami in preizkusi znanja /.../ spremeniti koncept predmeta Družbena ureditev SFRJ /.../znanje enega tujega jezika. /.../ Na vsaki fakulteti, v vsakem letniku bo treba prediskutirati študijski program in predložiti konkretne spremembe.

Verjetno ista roka je pisala stališča komisije za izboljšanje obstoječega študijskega sistema UO ZSJ, objavljena tik pred junijskimi dogodki:

Pedagoška usposobljenost visokošolskih učiteljev je minimalna, zato bi bilo potrebno pri reelekciji upoštevati poleg znanstvenega dela tudi pedagoške sposobnosti kandidatov za visokošolske učitelje /.../ uvedbo tečajev iz pedagogike za vse mlajše predavatelje. /.../ Druga pot ocenjevanja bi šla preko študentov, saj so ti neposredno in edini prizadeti, če njihovi predavatelji niso dobri pedagogi, pa čeprav so odlični znanstveniki. Ocene študentov naj bi bile opisne in bi se ob večletni sistematski obdelavi postavila splošna ocena predavatelja. Taka ocena bi bila do določene mere subjektivnega značaja, pač odvisna od odnosa med predavateljem in njegovimi slušatelji. /.../ treba je preučiti metode, ki so se uveljavile v svetu kot najboljše, jih prilagoditi našim razmeram.⁴

Ta stališča, ki najbrž niso bila osamljena, so se le delno izrazila v poznejših študentskih dokumentih in dejavnostih. Dokazujejo kontinuiteto med kritičnimi razmišljanji in pobudami angažiranega dela generacij naših študentov iz poznih

4 *Bilten UO ZŠJ*, št. 2, junij 1968. AMSU, fascikel IV-144.

petdesetih, zgodnjih šestdesetih let in generacije, ki je sledila »šestdesetosmašem«, ter tudi »molčečih generacij« v osemdesetih letih. Morda je podobnost tudi v načinu »potlačitve« in marginalizacije takih (študentskih) stališč in predlogov, tudi znotraj univerze. Dogodki in diskurzi, ki so pritegnili pozornost oblasti in javnosti, so tekli drugače kot tisti, ki so v tesnejši povezavi s študijem.

Neposreden povod za napetost konec pomladi 1968 v ljubljanskih študentskih domovih je bil sklep o delni izpraznitvi študentskih domov zaradi turistov in o povečanju stanarine, ker financer (»Izobraževalna skupnost«) ni imel sredstev za redno nakazilo denarja študentskim domovom. Pojavili so se plakati (in izginili), prišla je vest o spopadih študentov in policije v Beogradu. Napovedan je bil javni nastop (demonstracije, zborovanje) študentov v Ljubljani. Stanovalci študentskega doma na Gerbičevi so 4. 6. 1968 po osemurnem razpravljanju napisali »prvi pismeni dokument študentskega gibanja v Ljubljani leta 1968.« (Študentsko gibanje 1968–72, 1982), na podlagi katerega so se oblikovala poznejša stališča iz teh nemirnih dni. Kot glavne zahteve so zapisali:

ŠTUDIRAJO NAJ TUDI OTROCI REVNIH, IN NE LE BOGATIH DRUŽIN

NEZNOSEN POLOŽAJ PROSVETE OGROŽA SLOVENSKI RAZVOJ

SVOJE ZNANJE ŽELIMO UPORABITI DOMA

UNIVERZITETNA DIPLOMA NAJ BO IZKAZ NAJSPOSOBNEJŠIH

*SPOSOBNI SMO PREVZETI ODGOVORNOST V VSEH
SAMOUPRAVNIH ORGANIH UNIVERZE*

*STATUS ŠTUDENTA NAJ ZAGOTAVLJA TUDI POPOLNO
ZDRAVSTVENO ZAVAROVANJE*

*ŠTUDENSKI DOMOVI, INTEGRIRANI V UNIVERZO, SO
BISTVENI POGOJ USPEŠNEGA ŠTUDIJA*

*DANAŠNJA SLOVENSKA VLADA NAM DAJE POROŠTVO ZA
USPEŠNO REŠEVANJE NAŠIH PROBLEMOV*

*OD UPRAVE IN NAŠIH PREDSTAVNIKOV V SVETU NASELJA
ZAHTEVAMO DOSLEDNO ODGOVORNOST*

OBSOJAMO ODIRANJE ŠTUDENTOV PODNAJEMNIKOV

Organizacijski odbor zborovanja je pripravil 5. 6. 1968 »Študentski program reševanja osnovnih vprašanj slovenske univerze« z naslednjimi stališči in zahtevami:⁵

1. Nedomokratična je šola, katere izključni kriterij ni znanje, ampak socialni ali regionalni privilegij. Takšna postaja ljubljanska univerza in to bo imelo negativne družbene posledice. Potrebno je sistemsko ukrepanje, s štipendijami, kreditiranjem, subvencioniranjem in gradnjo dijaških in študentskih domov ter izenačevanjem materialnega položaja šol in vseh mladih v Sloveniji.
2. Šolanje je družbeno produktivna investicija.
3. Izvršni svet rešuje vprašanja materialnega položaja študentov in dijakov. Družbene podpore je treba dati potrebnim, ne vsem študentom, saj je otrok delavskih, kmečkih in revnih družin na univerzi malo, izdatneje pomagati revnim, a sposobnim dijakom, ker ti univerze ne bodo dosegli.
4. Zaradi neizdelanega koncepta študija in prilagajanja podpovprečju lahko diplomira vsakdo, ki ima materialne možnosti in potrpljenje. Neštete reforme študija so potekale ob enih in istih nosilcih, ki često starih predavanj niso niti jezikovno prilagodili. Številni učitelji, ki so mnogo žrtvovali za modernizacijo, pa so bili čestokrat odbiti tudi z naše strani. Vztrajanje pri visoki kvaliteti študija bi zahtevalo večje prizadevanje študentov. Odpravi naj se t. i. »priznana izobrazba«.
5. Za večji vpliv je treba izkoristiti možnosti sodelovanja v samoupravnih organih.
6. Odgovornost na vseh nivojih.
7. Zaposlovanje mladih strokovnjakov je pogoj za uspeh gospodarske in družbene reforme.
8. Neupravičeno bogatenje posameznikov omejiti z davki.

Pripravljen je bil tudi program za reševanje konkretnih problemov študentskih domov. Zgostili so se sestanki, tako v organih ZK na univerzi (sekretar je bil S. Dolanc) kot drugje, z udeležbo študentskih predstavnikov in brez njih. V Ljubljani so bile 6. 6. 1968 angažirane do takrat (in še vsaj dve desetletji) najmočnejše policijske sile – 552 miličnikov (glej: Čelik P. Policija, demonstracije, oblast. Enotnost, Ljubljana, 1984).

5 Povzemamo po: *Študentsko gibanje 1968–72* (1982). Skupina avtorjev. Krt, RK ZSMS, UK ZSMS, Ljubljana. str. 20–21.

6. junija 1968 je bilo v veliki jedilnici študentskega naselja zborovanje. Študentski govorniki⁶ so se kritično lotevali širših gospodarskih, socialnih in političnih vprašanj, se zavzeli tudi za spremembe znotraj univerze (Pintar), njenega materialnega položaja (Baškovič), ki naj daje narodu dobre strokovnjake (Gaštin), bili za gibanje, in ne za študentske forume (Poljšak), kritizirali novinarje (Kaukler), se zavzemali za ustrežnejšo gospodarsko politiko federacije in sodelovanje študentov ekonomije pri dolgoročnem načrtovanju Slovenije (Zavec), za ureditev pripravništva diplomantov (Klemenčič), proti ameriški plaži (filmi, nadaljevanke na TV?, op. B. M.) in za pritisk na nesposobne predavatelje (Goršič) ipd. Na zborovanju sta nastopila tudi podpredsednik vlade in predstavnik univerze. Predstavnik vlade F. Hočevar je obljubil ureditev nesoglasij z upravo naselja in povečano število štipendij. Prorektor univerze M. Gruden⁷ je podprl študente in dodal, da se je razblinila bajka, da »študentje, recimo, ne upajo govoriti« in da so »nekako politično mrtvi, apatični, da se ne udeležujejo sodelovanja pri delu za univerzo«. Študenti so z aplavzi in vzkliki podpirali izjave govornikov in le redko se z njimi niso strinjali.⁸

Po zborovanju so se sešli študentski aktivisti in tisti, ki so se prijavili za dele v skupinah. Dogovorili so se za odbore za pripravo reorganizacije študentske organizacije, za zagotovitev enakopravnih možnosti revnih študentov za študij in za sestavo predlogov kakovostnejšega študija. Vsi trije dokumenti so bili skupaj z odlomki govorov objavljeni v Tribuni 17. 6. 1968.

Ljubljanski študenti so takrat dobro poznali probleme svojega socialno-ekonomskega položaja. Čeprav je bila študentska organizacija kar uspešna v opozarjanju na ta vprašanja in so takratni vodilni v političnih organizacijah in organih oblasti kazali precej skrb za njihovo sprotno reševanje, pa so se – takrat in pozneje – osnovni problemi (štipendije, domovi, prehrana) zaostriili vsakih

6 Zapis odlomkov z zborovanja 6. 6. 1968 je objavila TRIBUNA, 17. 6. 1968, št. 2. Glej tudi Študentsko gibanje 1968–72 (1982, str. 22–28), kjer so objavljena, po Tribuni, poleg odlomkov z zborovanja tudi tri besedila govornikov na zborovanju: J. Zavec, študent ekonomske fakultete v Lj., J. Klemenčič in Niko Goršič, absolvent AGRFTV. V: JUN – LIPANJ 1968. Dokumenti. Praxis (predgovor Popov, N., brez navedbe letnice, natis verjetno 1970) (b.l., str. 254–262) 50 prevodi istih odlomkov in besedil.

7 V zborniku Študentsko gibanje 1968–1972 (1982, str. 27) z odlomki z zborovanja 6. 6. 1968 se na- pačno navaja »rektor«. Rektor je bil takrat R. Modic.

8 Tako ugotovitev so nam omogočili: neimenovani novinar RTV Ljubljana, ki je zborovanje snemal, redakcija »Tribune« z »zvestim beleženjem zvočnih efektov množice«, kot pravi uredništvo zbornika Študentsko gibanje 1968–72 (1982, str. 22) in spomin avtorja, udeleženca zborovanja (B. M.).

nekaj let. Študentsko zdravstveno varstvo je bilo v omenjenem obdobju dobro organizirano, deloval je sklad za zdravstveno varstvo študentov in kljub težavam z zdravstveno službo pritožb študentov ni bilo. Domnevamo, da je tudi razpršena lokacija študentskih domov in (drugih) univerzitetnih stavb povzročala selitve žarišča študentskih dejavnosti iz študentskega naselja na fakultete in spet nazaj. V nasprotju z obravnavanim predvojnim dogajanjem nismo zasledili v petdesetih in šestdesetih letih nobene večje študentske množične akcije v stavbi univerze (takrat je bila v njej Pravna fakulteta) ali pred njo. (Izjema je manjši poskus demonstracij pred univerzo leta 1971.) Množične akcije študentov (tudi spontane) so se leta 1968 dogajale v študentskem naselju, v prihodnjih letih pa pred stavbami fakultet (npr. na Aškerčevi cesti) ali po mestnih ulicah.

Tako svojevrstno »glasovanje z nogami« morda dokazuje pomanjkljivo identifikacijo študentov z (ljubljsko) univerzo kot institucijo, odmiranje pojma univerze v glavah mnogih študentov in nadomeščanje s pojmom fakultete. Vsaj simbolično navezanost vodilnih v študentski organizaciji na »univerzo« in povezavo z vodstvom univerze po drugi strani kaže to, da so bile (po zapiskih B. M.) letne skupščine Skupnosti študentov LVZ (ljubljskih visokošolskih zavodov, *sic!*) v obdobju 1970–1972 v zbornični dvorani Univerze.

Pred novim študijskim letom 1968/69 je nastal študentski projekt reformirane univerze. Povzemamo (v narekovajih navajamo) dokument,⁹ ki ga je kot predlog razširjene komisije ljubljanskega UO ZSJ podpisal M. Mlakar:

Naloga kakovostne »univerze oz. visokega šolstva nasploh« je v ustvarjanju duhovne in intelektualne elite s »funkcijo razširjene reprodukcije nacionalne inteligence«, v izobraževanju »kadrov, ki bode skrbeli za dvig kulturnega in gospodarskega razvoja« in »uveljavljali splošni moralni razvoj našega sveta«. Univerza mora biti povezana s prakso in napredkom. Industrializacija je ob premajhnih sredstvih, lokalnih in subjektivnih težnjah in neizdelanih kadrovske planih vodila v ekspanzijo in preozko specializacijo diplomantov, kar je ogrozilo kakovost jugoslovanskih univerz. Junjski dogodki (1968) so znova načeli bistvena vprašanja socialno-regionalne strukture študentov, ravni študija, gmotnega položaja celotnega šolstva in samouprave na univerzi. UO ZSJ je za sodobne metode in sodobno zasnovo univerze, z naslednjimi bistvenimi načini reševanja problemov:

9 Po: *Študentsko gibanje 1968–72*. (Izv. besedilo v narekovajih).

1. Zaradi neenake predizobrazbe naj se reformirajo srednje šole, ki naj (s psihologi in testi) usmerjajo v študij. Da bi študirali sposobni, je treba izvesti v perspektivi izbor pred vpisom na univerzo, na znanstveni podlagi, s testiranjem novincev. Do takrat pa naj bo vpis prost in selekcijski osnovni predmeti v 1. letniku.
2. Neustrezna je tedenska obremenitev, razpored predavanj in vaj, veliko profesorjev pa ne spoštuje določenih terminov. Obveznosti naj se določijo v skladu z zakonom, zagotovi naj se čim manj prekinitev in strnjenost predavanj in vaj, ki naj se začnejo točno. Programi 1. letnika naj dajejo v fundamentalnih predmetih le zares potrebno snov, izpade naj strokovni balast.
3. Način študija navaja na kampanjsko delo, enciklopedično osvajanje znanja in lov na ocene, ki so pogoj za štipendijo. Za kritično dejavnost študentov, ob usmerjajoči vlogi predavatelja je potrebno: uvajanje skupinskega in individualnega dela, nabava in uporaba novih študijskih pripomočkov, kontinuirano preverjanje znanja s testi in podobnimi metodami ter sredstva za več asistentov in demonstratorjev.
4. Univerzitetni profesorji naj delajo odgovorno in naj ne berejo skript. Naziv naj dobijo na podlagi znanstvenih del in pedagoških sposobnosti, predtem naj delajo v praksi. Osnovna študijska literatura naj bo v slovenščini. Pred predavanjem naj profesorji razdelijo okvirni program, nato pa o snovi diskutirajo s študenti. Študente naj se uvaja v znanstvenoraziskovalno delo, na primer z enosemestrskim seminarjem, seminarska in diplomska dela naj obravnavajo teme iz raziskovalnega programa fakultete ali potreb industrije. Izboljša naj se obvezna praksa študentov.
5. Neracionalni programi in študijski režim vodijo v podaljševanje študija, zato naj bi uredili izpitne roke, odpravili pogojne oktobrske vpise, izpitne pogoje skrčili na najnujnejše za napredovanje, odpravili arhaizme in dvojnosti v programih, predpisali obvezno literaturo in uvedli obvezen tuj jezik. Treba bi bilo uvesti nadzor pedagoškega dela tudi z anonimnimi študentskimi anketami, ki naj se upoštevajo pri reelekciji. Zdajšnje in prihodnje pedagoške kadre je treba obvezno seznaniti s pedagogiko in metodiko pouka ter s psihologijo, s seminarji in izpiti, saj »njihove kvalifikacije na tem področju močno šepajo«.

6. Za vzgojo študentov v »zavedne državljane SFRJ«, naj bi študente praktično vključili v samoupravne organe visokošolskih institucij in izboljšali predmet »družbena ureditev SFRJ«, kjer bi razpravljali o problematiki strok, za predavatelje pa naj poskrbi skupina pri univerzi ali nova katedra na VŠPVN.
7. Študij mora dati osnovo in navajati študente na samostojno graditev in kritičnost, iz predmetov naj se odstrani balast, izogibati se je treba podaljšanju študija na 9. oz. 10. semestrov. Takoj je treba začeti modernizacijo pouka, zato študenti pozivajo vso univerzitetno in slovensko javnost za dvig kakovosti študija in na razpravo o predloženi zasnovi.

Ista študentska komisija je novembra 1968 menila, da je treba »oceniti kvaliteto in vsebino predavanj predvojaške vzgoje« in dala 16 konkretnih predlogov (»izdelati ustrežnejši program in nastaviti sposoben in kvaliteten kader«), med drugim uvedbo obvezne telesne vzgoje, raznih veščin in obštudijskih dejavnosti. (Vir: Predlogi za povečanje sposobnosti študentov za obrambo pred sovražnikom in elementarnimi nesrečami. Gradivo za skupščino ZŠJ (SŠ LVZ) 21. 11. 1968. AMSU, fascikel IIV-114.)

V objavljenih in dostopnih študentskih gradivih iz druge polovice leta 1968 ni zaslediti odmevov na predloženi študentski projekt. Navedene naloge so prepustili svojim naslednikom v študentski organizaciji, nekdanjim aktivistom, ki so se zaposlili v upravi in organih univerze, organizacijam ZK ter državnim organom. Nova generacija študentskih aktivistov se je takrat ukvarjala z reorganizacijo svoje organizacije.

Novembra 1968 se je oblikovala Skupnost študentov LVZ. Za štipendije in socialno sestavo se je zavzela republiška (Kavčičeva) vlada in tudi univerzitetni komite ZK CK ZKJ je sprejel smernice o pripravištvu in zaposlovanju, slovenska skupščina pa je spremenila nekatere pomanjkljivosti v univerzitetnih predpisih. O umiritvi odnosov med študenti in univerzo ter političnimi dejavniki, zveznimi in republiškimi priča tudi to, da ob proslavi petdesetletnice ljubljanske univerze (leta 1969), ko sta častni doktorat prejela tudi Josip Broz in Stane Kavčič, ni bilo nobenih posebnih študentskih akcij.

Ljubljana 1971

V letu 1971 je vodstvo 10 SŠ LVZ (predsednik L. Šetinc) spodbudilo dejavnost študentov na fakultetah in akcije za urejanje socialno-ekonomskega položaja,

štipendij, zdravstvenega varstva, delovnega statusa študentov, študentskega servisa, kulturne dejavnosti študentov itd. Funkcionarji IO SS so sodelovali v organih zveze jugoslovanskih študentov in v Skupščini SR Slovenije. Razpravljali so o ustavnih spremembah, nacionalizmu, o 25 poslancih, Brežnjevu, Hrvaški itd. Odmevna je bila tribuna o javnem informiranju, na kateri pa se niso dotaknili vprašanj univerze.

Hkrati je tekla tudi razprava »o težah o idejno političnih vprašanjih vzgoje in izobraževanja«, ki jo je na univerzi vodil UK ZKS in v kateri so na Pedagoški akademiji, FSPN in FNT sodelovali tudi študenti. Na FF so profesorji omenjali odsotnost analiz in neupoštevanje pedagoškega oddelka in instituta, podobno kot leta prej (in pozneje) ob reformi srednje šole. Že omenjena skupina študentov pedagogike in psihologije je podobno očitala, da je bila pedagoška znanost zreducirana na tehnologijo, na izvajanje nalog, ni pa sodelovala pri nastajanju tez. Ker teze neustrezno obravnavajo univerzo »le kot tovarno kadrov, ne pa kot žarišče družbeno angažirane znanosti«, so predlagali, da CK ZKS v sodelovanju z univerzo pripravi teze o reformi višjega in visokega šolstva, pozvali sestavljalce na odgovornost in izrazili pripravljenost za sodelovanje.

Pestro in včasih izzivalno je bilo tudi pisanje študentske Tribune, ki je objavljala precej prispevkov o problemih univerze. Člančič urednika J. Z. (lobca) v Tribuni 17. 4. 1971 dobro pričara razpoloženje na skupščini študentov agronomije in živilske tehnologije (brez datuma):

Težave s prostori, zastarele metode, nemogoči profesorji itd. Nabito polna predavalnica. Študentje so ogorčeni, ostro napadajo. Nekateri profesorji so z njimi. Večina pa se brani /.../. Zahteve so ostre, očitki konkretni. Profesorji ostanejo brez argumentov. Organizirane so komisije in odbori, ki se bodo takoj lotili dela.

J. Z. omenja profesorske proteste na očitke o osnovnošolski ravni in sankcije profesorja, katerega predmet bi študenti ukinili. V isti številki Tribune (17. 4. 1971) so bila objavljena Stališča študentov o problemih študija, ki so jih študenti agronomije in živilske tehnologije pripravili na podlagi ankete:

1. malomaren odnos nekaterih pedagoških delavcev do pouka (čitanje iz skript, nepripravljene vaje, neusklajene s predavanji, čakanje več ur na izpite in konzultacije), zato naj bi zmanjšali nepedagoške obveznosti učiteljev, izboljšali kakovost predavanj, ugotavljali izvedbo ur pouka;

2. bolje naj bi pripravljali asistente na vaje, objavili navodila za vaje, opremili laboratorije; bolje organizirali terenske vaje, spoznali vsa pomembnejša podjetja stroke;
3. poudarek na predmetih, bistvenih za stroko, ukinili naj bi dva, uvedli nove (navedene), uvedli en tuj jezik;
4. odpravili bi prekrivanja v urniku;
5. več učbenikov, skript (našteti 18 skript), sodobne literature, dostopnost literature in revij, ureditev čitalnice;
6. boljša organizacija dela kvesture in odnos administracije do študentov;
7. objavili naj bi govorilne ure učiteljev;
8. pravočasno naj bi obveščali o sklepih glede študija, o statutu;
9. bolj bi vključili študente v raziskovalno delo;
10. vključili bi študentskega predstavnika v študijsko in kadrovsko komisijo;
11. probleme študija naj rešuje komisija, sestavljena iz mentorjev letnikov, ki jih izberejo študenti, in predstavnikov študentov.

Fakulteta kot pedagoško-znanstvena ustanova je nosilec napredka, zato so potrebne radikalne spremembe kadrovske strukture pedagoških delavcev in študijskega programa.

Od januarja do poletja leta 1971 je pri IO SŠ LVZ delovala **skupina za reformo univerze**, ki sta jo vodila R. Pahor in B. Mihevc iz skupine študentov pedagogike in psihologije.¹⁰ Množica zapisanih mnenj in nezapisanih pogovorov s študenti in tudi s pedagoškim osebjem univerze je bila osnova za Teze za diskusijo o reformi univerze (26. 3. 1971, Tribuna 17. 4. 1971) in nekoliko razširjen Prispevek k diskusiji o reformi univerze za tematsko skupščino SS. Ta skupščina je bila 16. 4. 1971 in predstavlja razgrnitev zahtev in predlogov za reformo študija in univerze takratne študentske organizacije.¹¹ V uvodu Prispevka je ugotovljeno, da »se je že večkrat zgodilo, da je bila univerzi reforma vsiljena«. Tudi študentska prizadevanja za reformo so po njihovo nastajala in ostajala v ožjih krogih. Projekt mora povzročiti diferenciacijo med tistimi, ki jim sedanj

10 Pisec večine gradiv skupine je bil avtor tega besedila B. Mihevc, takrat bibliotekar na Oddelku za pedagogiko FF. Skupina je imela stike s predstojnikom tega oddelka prof. V. Schmidtom, ki je pisal o teh vprašanjih (Schmidt 1972.)

11 Glej: *Študentsko gibanje 1968–72*, str. 137–140, objavljen je tudi v ZBORNIK DOKUMENTOV 70/71, [izdal: IO Skupnosti študentov LVZ, Ljubljana, oktobra 1971, str. 29–34.

način omogoča hitro priti skozi fakulteto, in »tistimi, ki bi radi na univerzi delali«, ter med profesorji, ki jim sedanja organizacija ustreza, in tistimi, ki bi skupaj s študenti »gojili kritično samostojno in družbeno angažirano znanost«. Tako znanost in študij, »ki bo omogočal ustvarjalnost in vsestranski razvoj posameznika«, postavljajo proti željam »družbe«, ki potrebuje pozitivistično znanost in »kadre« za reševanje gospodarskih težav. Univerza ni tehnološki institut za potrebe gospodarstva, ampak možnost in oblika stalnega izobraževanja zaposlenih strokovnjakov. »Hočemo univerzo, ki osvobaja.«

Zahtevani sta bili dve vrsti sprememb:

Demokratizacija šolskega sistema v celoti:

- vsakomur omogočiti maksimalen razvoj sposobnosti,
- enake finančne in organizacijske možnosti za šolanje,
- stalno izobraževanje delavcev.

Sprememba študijskega procesa na univerzi:

1. Boljše možnosti za dele univerze /.../
2. Izboljšanje kakovosti pedagoškega dela na univerzi /.../
3. Novosti v organizaciji univerze /.../
4. Nove oblike in vsebine dela na univerzi, ki jih omogoča angažiranje in sodelovanje študentov in praktikov /.../

V sklepu avtorji kot temeljni pogoj za reformiranje univerze postavljajo:

Angažiranje študentov in profesorjev, ki naj ustvarjalno sodelujejo v delu družbenih organov, izražajo stališča do aktualnih družbenih problemov, postavljajo zahteve in se borijo za spremembo organizacije pedagoškega in znanstvenega dela na univerzi, za demokratizacijo šolskega sistema in revolucionirane družbe.

Brez odločnih akcij univerze v celoti, s katerimi bi spremenili odnos vodilnih struktur v družbi do znanstveno-raziskovalnega dela in do študija, ne more uspeti nobena, še tako dobro zamišljena reforma univerze.

Izrazili so pripravljenost za sodelovanje »pri ustvarjanju prihodnosti slovenske družbe« in ugotovili, »da je potrebno še veliko študijskega dela, široke diskusije in borbe v institucijah in izven, preden se bo uresničila nova univerza v novi družbi«.

Precej več pozornosti kot ti predlogi za spremembe študija je bil deležen ciklostirani letak Tehnika proti človeku ali tehnika za Človeka, ki je vabil na zbor študentov na Aškerčevi cesti 14. 4. 1971. Takole so napisali nepodpisani v letaku, ki ga je sodišče 21. 4. 1971 prepovedalo razširjati (izvleček): »Na šolah ob Aškerčevi cesti delamo v nevzdržnih razmerah: hrup, ki ga povzroča naraščajoči promet, postaja vse hujša ovira za normalen potek predavanj, seminarjev in vaj. Raziskave so pokazale, da hrup s ceste presega vsako mejo in da je škodljiv zdravju.« Avtorji se sprašujejo, ali so tega motenja intelektualnega dela krivi le urbanisti ali kdo drug in izpeljejo kritično misel takole: Čeprav je »izobrazba osnovni pogoj za napredek naše samoupravne skupnosti«, ni ustreznega družbenega odnosa do nje. »Zakaj kmečki otroci dedujejo očetov poklic, zakaj delavski otroci postajajo delavci, zakaj je na slovenski univerzi večina študentov Ljubljancanov?« Je hrupna cesta »ena stran tega mačehovskega odnosa do vzgoje in izobraževanja? Protestiramo proti celotnemu takemu sistemu reševanja važnih družbenih zadev. »Tehnika stopa proti Človeku; ljubljanski zrak smrdi, voda je zastrupljena /.../ Socializem, ki je obljubljal, da mu bo glavna skrb Človek, očitno ne izpolnjuje obljub«.

Strokovni del letaka, ki so ga po mnenju uredništva zbornika Študentsko gibanje 1968–72, str. 142, od koder so navedki, pripravili študenti psihologije FF, našteva posledice hrupa in rezultate meritev pred FF. Na zboru naj bi bilo 3000 udeležencev, študentov, srednješolcev in drugih (glej naslovnico publikacije Zbornik dokumentov 70/71). Fotografije avtorja kažejo, da je ta številka nekoliko pretirana. Zbrani so zahtevali preusmeritev tovarnega prometa in dejavnost odgovornih, sicer bo prišlo do radikalnejših akcij. In je prišlo – takoj. Študent M. Jesih je pesniško pozval k streljanju policajev med oči, množica se je nepredvideno napotila po Titovi cesti, pred Kasino jo je ustavil (neoborožen) kordon miličnikov in posredovanju profesorjev (Vojan Rus) in razumnosti prisotnih policijskih poveljnikov se je zahvaliti za miren iztek dogajanja pred Skupščino SRS na Čopovi ulici. Dva dneva pozneje (16. 4. 1971) je bilo na skupščini SŠ LVZ, posvečeni reformi univerze, bolj malo študentov. V objavljenih zbornikih in osebni zbirki (B. M.) dokumentov ni zaslediti poročil o razpravi ali sklepih na omenjeni skupščini. Kljub temu so bili takrat postavljeni temelji za nekatere

poznejše konkretnejše pobude IO SŠ LVZ univerzi ali organom oblasti, o čemer pišemo v nadaljevanju, na primer glede sprejemnih izpitov, univerzitetne svetovalne in raziskovalno-razvojne službe,¹² gradnje novih stavb fakultet ipd.

S prihodom maja 1971 se je začelo zaostrovati tako na strani oblasti kot tudi študentov. Mirne demonstrante ob prihodu francoskega predsednika vlade so 24. 4. 1971 pretepli organi varnosti. Na proslavi OF je bil 27. 4. 1971 zaplenjen študentski letak, v katerem je pisalo:

Medtem ko si rdeči buržuji gradijo razkošne vile /.../ v Švici, si je 16.000 fakultetno izobraženih Slovencev moralo poiskati službo v inozemstvu /.../ pri nas gradijo barvno televizijo z družbenimi sredstvi, šole in vrtce pa s samoprispevki.¹³

Študenti so v začetku maja postavili v avlo FF pano, s katerega je UJV zaplenila gradiva zaradi listka, na katerega je študent A. Franko z roko napisal: »Študentje, nastopil je čas gverile, uprimo se avtoritarizmu in nastopajočemu kapitalizmu!«

Na pogovoru (izbranih) komunistov in študentov s predsednikom vlade S. Kavčičem 17. 5. 1971 o politični (in gospodarski) situaciji udeleženci niso načeli naštetih vprašanj univerze in študentov, le povabljeni je komentiral osamljene pozive k radikalnim (»gverilskim«) akcijam in vzel na znanje kritične pripombe vročekrvnega J. Zlobca.¹⁴

Naslednji dan (18. 5. 1971) je bilo na sestanku predstavnikov UK ZKS, IO SŠ LVZ in policije ter univerze (rektor, nekaj dekanov) doseženo skupno mnenje, da naj se avtonomija univerze spoštuje. V kazenskem postopku so bili sredi maja 1971 trije študenti. 19. 5. je skupščina študentov FF podprla kolege v pregonu, popoldan pa je na študentski tribuni o cestnem omrežju »prišla na dan tudi problematika prostorskega razvoja ljubljanske univerze«, s katero so se pozneje ukvarjali predvsem študenti arhitekture (s prof. E. Ravnikarjem). »Akcionistična frakcija« študentov je 19. 5. 1971 v vabilu na demonstracije »proti vsem nepravilnostim v naši družbi« med drugimi z ostrimi opozorili navedla tudi: »Izobraževanje, ki je dostopno samo premožnim«, in »Represija

12 Dokument o prvih razgovorih med rektorjem in študenti o taki službi je v arhivskem gradivu CRU.

13 Študentsko gibanje 1968–72, str. 146–147.

14 Vir: Zapiski in gradivo v dokumentaciji avtorja B. M.

nad študenti«. Zmernejši člani skupine AO in IO SŠ so akcijo (20. 5. 1971) odpovedali, akcionisti pa so se zbrali pred poslopjem Univerze, nato na FF, kjer so dali pobudo za zasedbo fakultete, predvsem zaradi kazenskih postopkov proti A. Franku in kolegom (Študentsko gibanje 1968–72, str. 149–153.).

Za vpogled v mnenja in zahteve ljubljanskih študentov glede univerze in študija ob zasedbi Filozofske fakultete, ki se je začela 25. 5. 1971, je dober vir ciklostirano glasilo z nejasnim imenom SP (espe). Izhajalo je do 3. 3. 1971 z nestalnim uredništvom in pisano vsebino. Prispevki so bili nato delno objavljeni v omenjenih treh zbornikih in tudi v drugih publikacijah in spominskih zapisih.

Pri zasedbi je šlo za načrtovano akcijo, ki je bila povezana z dotedanjimi prizadevanji različnih študentskih skupin, kar dokazuje uvodnik prve številke SP št.1 že 25. 5. 1971 o izhodišču akcije:

/.../ odločili smo se, da naslednje dni in noči preživimo kar v hramu modrosti, odločili smo se za svobodno univerzo, za akcijo, ki bo obsegala vse trenutno pereče probleme. Študent naj ne bo le pasiven, nedelaven magnetofonski trak predavanj, /.../ predmet različnih represij, /.../ predmet pouličnih obrekovanj, študent naj bo tudi graditelj univerze, sograditelj družbe, revolucionarni subjekt.

Študente in profesorje VSEH fakultet so pozvali na diskusije in sodelovanje v sedmih odgovornih skupinah, vključno s teoretično skupino. Ule v programskem članku Svoboda svobodne univerze (SP št. 1) zapiše, da je univerza svobodna

še le takrat, kadar znotraj sebe ne dovoljuje nobenih elitističnih in avtoritarnih konceptov, zaprtih struktur moči in vplivov njej tujih sil, nedemokratskih postopkov, zaprtosti nasproti inovacijam, zlorabljanju in ignoriranju študentov itd., in povzame glavne zahteve, tudi »eksteritorialnost in avtonomnost univerze /.../, upoštevaje glas univerze in študentov«, ki »hočemo biti kritična in pozitivna sila v družbi.

SP št. 2 z dne 26. 5. 1971 se začne z pesmijo M. Jesiha o vedno rdečem študentu in nadaljuje z izjavo rektorja M. Grudna (25. 5. 1971), v kateri podpira študentske zahteve, zlasti tiste za »ureditev položaja in vloge univerze v družbi, za ureditev položaja študentov« in tudi demokratizacijo javnega življenja, opozarja na običaj nedotakljivosti univerzitetnih prostorov, priporoča pospešitev postopkov proti študentom in boljše obveščanje.¹⁵

Na enem od oddelkov FF se je prav v dneh zasedbe začela študentska akcija za spremembo študija, taka, kot so bile prej ali pozneje običajne tudi drugod na univerzi. Iniciativni odbor študentov svetovne književnosti FF (v njem so bili tudi znani študentski aktivisti) je spomladi 1971 pripravil 20 konkretnih predlogov za reševanje študijskih problemov oddelka¹⁶ v zvezi z organizacijo predavanj, študijskim programom, kolokviji in izpiti, nivojem oz. simplificiranjem predavanj, preoblikovanjem seminarjev iz čitalnic v raziskovalno delo, študijsko literaturo in končno, medsebojno strpnostjo profesorjev.

Sočasno z napovedjo zasedbe FF so študenti oddelka pisno zahtevali od predstojnika (prof. A. Ocvirka) sklic »skupščine oddelka«. Sedem strani zahtev in predlogov svetov letnikov so potrdili na sestanku slušateljev 26. 5. 1971. V teh dokumentih ter na skupščini slušateljev in predavateljev oddelka 27. 5. 1971 so študenti zahtevali spremembo poteka kurzov, seminarjev in dela v zvezi z seminarскими in diplomskimi nalogami, izdelavo točnega študijskega programa in vseh obveznosti za vse slušatelje. Izjavili so, da je dotakratni program nezadosten in ovira delo. Zahtevali so objavo seznama domače in tuje literature, ki jo je treba znati za izpit, tri dodatne asistente za delo v proseminarjih, da se napovedani kurzi tudi predavajo itd. Menili so, da razne ovire onemogočajo redna predavanja, da je delo v seminarjih nezadostno zaradi velikega števila slušateljev in prostora, naloge se berejo pred prevelikim avditorijem, mentorsko delo predavateljev pa ni vedno tako, kot bi moralo biti.¹⁷

Predavatelji oddelka so pojasnili svoja stališča. Predstojnik je (v poročilu za š. l. 1970/71) predstavil probleme, velik vpis in osip pri izpiti ter menil, da so zaradi ustroja oddelka in značaja stroke nekatere zahteve slušateljev neuresničljive.

15 Med splošnejšimi članki objavlja B. Mihevc že obravnavani in nekoliko razširjen Prispevek k diskusiji o reformi univerze z naslovom Univerza, ki osvobaja (SP st. 2).

16 Kot navaja uredništvo zbornika *Študentsko gibanje 1968–72*, str. 369.

17 SP št. 9, po *Študentsko gibanje 1968–72*, str. 182–183.

Napovedal je spremembe imena oddelka in organizacije študija ter povedal, da so na seji oddelka (27. 5.) pooblastili prof. dr. D. Pirjevca za stike s predstavniki slušateljev pri izdelavi študijskih programov. Potrdili so svete letnikov in se dogovorili za sestanek z D. Pirjevcem čez teden dni.

Udeleženci zasedbe FF so podpisovali pismo solidarnosti s kolegi, zasedbo je podprl tudi dekan FF D. Cvetko, IO SŠ LVZ in UK ZKS. Študenti Ekonomske fakultete so napovedali zasedbo, naslednji dan pa so sporočili, da je ne bo, »ker študirajo večinoma doma« (nav. po SP št. 4. str. 6.).

Študenti kemije so sporočili, da je skrajni čas za rešitev nakopičenih bistvenih problemov (gospodarstvo, »socialno-ekonomska diferenciacija, neurejenost šolstva, zaprtost univerze ...«. Študenti Medicinske fakultete so pozivali k podpori za gradnjo nove Ekonomske in Medicinske fakultete ter zahtevali rešitev nakopičenih, kadrovskih, gmotnih in študijskih problemov. Izredna skupščina študentov FSPN je podprla »svobodno univerzo« ter se zavzela za avtonomno univerzo in sodstvo, netransmisijsko vlogo sredstev množičnega obveščanja in političnih organizacij. Prišle so še podpore z drugih fakultet, iz Beograda, Novega Sada, Maribora, Finske itd.¹⁸

V SP št. 3. B. Vuk predstavi organiziranje radikalnejših akcij študentskega političnega gibanja, drugi pišejo poezijo in o kulturi, literaturi, slovenski zgodovini, za komunizem proti komunizmu (J. Zlobec), o socialnem delu med študenti (A. Franko) itd.¹⁹ D. Štrajn v SP. št. 5 meni, da morajo študenti »šele izbrati možnosti za svobodno študijsko delovanje, ko le skozi udejanjanje kritične znanosti v družbi lahko postanemo del splošnega proletarskega gibanja«, zato je zasedba v resnici »delovna kolonija« in da se univerza »zanima za politiko, kolikor se politika zanima zanjo«, saj so pregoni proti študentom »izraz nasprotovanja nastajanju univerze – žarišča revolucionarne znanosti in kulture«.

Ves čas zasedbe FF so dokaj nemoteno tekla predavanja in izpiti. Še pomembneje pa je bilo, da so študenti organizirali dobro obiskana predavanja, razprave in okrogle mize na aktualne in tudi zahtevnejše teme. Sodelovali so

18 Po: Študentsko gibanje 1968–72, str. 152–211 in Problemi, št. 103–104, let. 8. sept. okt. 1971, str. 29–52.

19 V SP objavljajo še Dekleva, Medved, J. Zlobec, Skrušny, Zgaga, Šalamun, Lakota, Omahen, M. Slodnjak, I. Svetina, M. Kocbek, Hanžek, Pungartnik, Mužević, Toth, Brejc, Ilich, Rogelj, Gradišnik, Cizej, Zgonc, Povh, Verardo, Grgurevič, Pengov idr. (glej: Študentsko gibanje 1968–72, str. 135–200).

ugledni profesorji, predvsem s FF. D. Pirjevec je začel predavanje o radikalizmu revolucionarnosti, V. Pečjak o študentskih nemirih v ZDA, Vojan Rus o Jugoslaviji, S. Kremenšek o slovenskem študentskem gibanju pred drugo vojno, V. Jakopin o sistemu študija v vzhodni in srednji Evropi (v razpravi, po mnenju uredništva SP, potrjuje predloge iz gradiva omenjene skupine za reformo IO SŠ LVZ), V. Klemenčič o zamejcih, B. Majer o kulturi, B. Debenjak in A. Bibič o dveh levicah, G. Stanič o avantgardi ZK, T. Remc o jugoslovanskih študentih in še kaj. Sodelavci Instituta za sociologijo so govorili o znanosti v Sloveniji, na univerzi je gostoval Stevan Dedijer s predavanjem o znanstveni politiki v svetu, kjer se »vodijo gverilske borbe za finance«, in o jugoslovanskih načrtih za atomsko bombo. B. Klinkon v SP št. 9 piše, kako se študenti otrešajo strahospoštovanja pred profesorji in o interdisciplinarnosti: »Tehniki zahtevajo pogovore o ekonomiji, o sociologiji; filozofi in kemiki diskutirajo z geografi /.../ o resnicah naše družbe /.../, kako bo univerza naša vse leto, kako bo družba last nas vseh.«

V letaku *Ljubljanci!* 29. 5. 1971 povzema AO za zasedbo FF povod za akcijo – kazenski pregon treh kolegov – in vzroke: »... nezavidljiv položaj našega gospodarstva v razsulu, pasivnost in nedejavnost ZK, stare senilne strukture naše univerze, svoboda govora, tiska in znanosti, ki /.../ postaja nevarna itd.«²⁰

Nastopajo igralci in literati, na fakulteti deluje uredništvo Tribune, improvizira se knjižnica in čitalnica z revolucionarno literaturo, deluje Bufo z enkratno DOLINO TOTALKE (tako je bilo natisnjeno besedilo predavanja Milana Jesiha, parodija na profesorja Pirjevca), razstava »cveta na Aškerčevi«, literatura intime, omenili smo že skupščino slušateljev in predavateljev svetovne književnosti, objavlja in recitira se slovenska in tuja poezija, razpravlja o umetniškem ustvarjanju, predvaja se posneta muzika, govori in poje se v živo, piše o Pariški komuni in proti Kmečki ohceti, sestavlja manifest, sproti se ureja dokumente in jih pošilja v NUK ter lepi plakate. Navajamo izbor iz 59 registriranih gesel na plakatih študentov zasedene FF.²¹

20 Po: Študentsko gibanje 1968–72. str. 152–207.

21 Vir: Študentsko gibanje 1968–72, str. 204–206.

VSI ZA VSE

*SVOBODNA UNIVERZA JE GARANCIJA
SVOBODNE IN PROGRESIVNE MISLI*

SVOBODNA ZNANOST BO V SVOBODNI DRUŽBI

ZAŽGIMO UNIVERZO, VNEL SE BO (ŠOLSKI) SISTEM

MI GRADIMO NOVO UNIVERZO, NOVA UNIVERZA GRADI NAS!

UJV »POZABLJA« NA AVTONOMIJO UNIVERZE

NE LE TRI DNI, ZAHTEVAMO 365 DNI SVOBODNE UNIVERZE

ODPRIMO VRATA ZAPOROV, NORIŠNIC IN DRUGIH FAKULTET!

ZAPRIMO FAKULTETE (TAKŠNE), ODPRIMO USTA!

FF DELOVNA KOLONIJA

OBIŠČITE UNIVERZO IN SI OGLEDJTE NAŠE PIRAMIDE

*NEANGAŽIRANI ŠTUDENTI IN PROFESORJI SO OBJEKT
MANIPULACIJE*

KDOR SI SVOBODE NE VZAME, JE NI VREDEN!

TAJATI LED NAŠ ŠELE ZAČNE SE, POMLAD JE DRUGOD ŽE ...

ZAHTEVAMO OBVEŠČANJE, IZOBRAŽEVANJE,

OSVEŠČANJE VSEH DELAVCEV

(na steni ob dvigalu od pritličja do 4. etaže FF)

*DRUŽBA PRIHODNOSTI BO
KOMUNIZEM ALI BARBARSTVO*

Izide (31. 5. 1971) pozneje večkrat objavljen – tudi kritiziran – Manifest zasedene FF, ki je nekak povzetek pisanja in razprav med zasedbo, ki pa ni bil sprejet na nobenem organu zasedbe. V njem »teoretska skupina« (v njej so sodelovali A. Ule, D. Štrajn, P. Kristan, B. Mihevc in drugi) pojasnjuje povod, taktiko (razgaljanje) gibanja in strategijo (gverilski pohod skozi institucije), ocenjuje politične in gospodarske razmere ter daje splošne usmeritve za prenos kritične znanosti »v tovarne, na polja /.../, na vsa področja družbenega odločanja« in »osvobajanje univerze«. Dokument se končuje s poglavjema o reorganizaciji ZK in javnem (ne)obveščanju. Povzemamo in navajamo nekatera stališča glede univerze, študija in izobraževanja:

Ena naših temeljnih zahtev je eksteritorialnost in avtonomnost univerze, ki v osnovi omogoča svobodo znanosti. Na zasedeni fakulteti smo skušali postaviti temelje nove univerze /.../. Preizkusili smo mnoge nove oblike študijskega dela, ki so omogočale večji interes in aktivnost študentov ter spremenjene odnose med predavatelji in študenti, ki niso temeljili na principu avtoritete.

Obstoječi proizvodni proces, svet stihije, množične kulture proti enodimenzionalnemu človeku, delavcu, potrošniku brez možnosti vplivanja – v to hočejo »vključiti tudi univerzo, da bi sooblikovala takšen svet z dajanjem znanstvenih rezultatov v službi zaslužnjevanja človeka«. Študenti so zunaj neposrednega proizvodnega procesa in lahko ustvarjajo »kritično znanost, ki odkriva nove človeka osvobajajoče načine proizvodnje, sodeluje pri oblikovanju naravnega okolja in razkriva nezdrave človeške odnose, v katere spada predvsem neodgovorna politika«. Z osvoboditvijo »človeka od vseh oblik spretnjene zavesti« bi se sprostila revolucionarnost in v povezavi študentov z delavci se »oboji vzpostavljamo kot proletariat«.

Svobodna univerza mora dopuščati maksimalen razmah svobodne kritične znanosti. Postati mora žarišče misli /.../, ki bo razbijala lažno racionalnost industrijsko-potrošniške družbe ter oblikovala človeka, ki mu bo bistvena delovna vrednota resnica in ne dobiček /.../, kovačnica vsestransko razvitih ustvarjalnih osebnosti, ki se bogate skozi odnos do drugega človeka in narave. /.../

Gre za svobodo kritike znanosti, umetnosti, svobodo človeške produkcije, ki je celovito osvobajanje /.../. Svobodna univerza je subverzivna-pozitivna provokacija v družbi. /.../ V lastnem interesu mora /družba/ trpeti to svobodo, četudi ji kaže njen pravi obraz. /.../ Svobodna pa je univerza šele takrat, ko znotraj sebe ne dovoljuje nobenih elitističnih in avtoritarnih konceptov, zaprtih struktur, moči in vplivov njej tujih sil, nedemokratskih postopkov, zaprtosti do uvajanja novosti; ne dovoljuje zlorabljanja in ignoriranja študentov.

Brezploden je vsak projekt reforme univerze, če v fazi sestavljanja ne angažira študentov in pedagogov, znanstvenih delavcev na univerzi ter vseh družbenih subjektov. Do sedaj so bile vse reforme univerze vsiljene od zunaj in ločene od reforme celotnega izobraževalnega sistema.« S samostojno reformo naj bi uveljavili kritično znanost, ki se »lahko le razdaja, ne prodaja.

Zahtevamo stalno izobraževanje vseh zaposlenih in enake možnosti za izobraževanje vseh otrok ne glede na regionalni in socialni izvor.²²

Zasedba FF, morda najodmevnejša akcija Ljubljanskih študentov v sedemdesetih letih, se je približala koncu. Član vlade dr. E. Petrič je v republiški skupščini (1. 6. 1971) na vprašanje dveh študentskih poslancev (Vojana Rusa in Toneta Remca) pozitivno ocenil prizadevanja večine študentov in kot probleme univerze navedel:

nerazvita samoupravna praksa, nesodoben koncept vsebine in načina študija, premalo aktivna in odgovorna vloga študentov v znanstveno-pedagoškem procesu /.../, materialni položaj univerze in premajhna prisotnost kritične misli v družbeni praksi«. Za reševanje problemov je zaželeno angažiranje študentov in mladine. Obljubil je zakonitost, spoštovanje avtonomije in zahteval

22 Glej npr. *Študentsko gibanje 1968–1972*, str. 201–204.

od univerze in študentov, da poskrbijo za red (po: Študentsko gibanje 1968–72, str. 194–195).

Zasedba FF se je iztekla z opustitvijo pregona proti A. Franku (3. 6.), gladovno stavko in izglasovano prisilno hospitalizacijo študenta Borisa Vuka, ki je pisal o radikalnih akcijah, nastopom dr. E. Petriča na FF (3. 6. 1971). Z vidika, ki nas tu zanima, je značilen tudi sestanek predstavnika zasedene FF (B. Mihevca) v republiški skupščini z dr. A. Kornhauserjevo in M. Poljanškom, ko je beseda tekla o pojmu alienacije in ne o reformi univerze (po spominu, B. M.). Poskus vplivanja študentskih aktivistov na javno mnenje in pridobivanja zaveznikov so bili tudi sestanki²³ s krajani nekaterih krajevnih skupnosti.

Z vidika študentskega odnosa do univerze in študija pomenijo nadaljevanje študentske pomladi 1971 dejavnosti na nekaterih oddelkih in fakultetah, usmerjene v kritiko študija in njegovo spremembo, pa tudi prizadevanja nekaterih aktivistov (ne le študentov) in študentske organizacije za vzpostavitev alternativne univerze, strnjene lokacije univerzitetnih stavb in za študentskega prorektorja, ki so tekle v letih 1971 in 1972.

»Ob še živih spominih na zasedeno Filozofsko fakulteto« in v vzdušju osipajočega študentskega gibanja (kot pravi uredništvo zbornika Študentsko gibanje 1968–72, str. 259) je novi fakultetni odbor študentov FF pripravil 23. 10. 1971 živahen študentski sejem s študijskimi in študentskimi potrebščinami, dokumentarnimi filmi in štos. V novem glasilu FIFAK (št. 1) je F. Adam teoretske zasnove in programe v SP ocenil kot nedodelano figurativno prikazovanje problemov.

Govorili smo o spremembi študija in reformi univerze ter se jezili na profesorje, toda, bomo zdaj sposobni uresničiti tisto, kar smo zahtevali (uvredba seminarskega študija, teamsko študijsko delo itd.)? Na nekaterih oddelkih FF je vse to odvisno samo od pripravljenosti in sposobnosti študentov.

Naloge FO FF so po njegovem: svobodne katedre, participacija v organih fakultete in univerze, informiranje, socialno delo in subkultura. FO FF je predlagal (13. 10.

23 Viri: Zapiski B. M., *Študentsko gibanje 1968–1972*.

1971) izvedbo raziskave o družbenem položaju posameznih strok (zaposlovanje diplomantov, potrebe in ustreznost študijskih profilov, načrtovanje študija). Tako raziskavo bi pripravil tim strokovnjakov, to bi bila tudi naloga bodočega Centra za razvoj univerze, je pisal študent F. Adam leta 1971.

»Pozitivno sindikalistična«²⁴ orientacija na FO FF je bila v letu 1971 in 1972 precej dejavna. FIFAK je objavljala prispevke in povzetke razprav s profesorji in študenti o reformi študija. P. Zgaga je pozneje v Tribuni ocenil, da se je v njih pokazalo, da se za reformo študija zanima absolutna manjšina študentov, da se mnogi vpisujejo na univerzo zaradi ambicioznih staršev, napredovanja na družbeni lestvici, slabih predhodnih šol, trenutnih kadrovskih potreb in da bi drugačen študij povzročil večji osip, zato si »revolucionarna manjšina nakopuje odpor sicer molčeče večine, katere interes na univerzi je, da na čim lažji način doštudira«.²⁵

Kaj storiti za spreminjanje študija (na FF), je v Tribuni²⁶ navedel študent V. Zalar,²⁷ ki je precej idej, kot sam pravi, pobral po predavanju prof. V. Schmidta o visokošolski didaktiki, ki ga je imel 17. 11. 1971 za FO FF. Opozoril je na njegovo knjigo o visokošolski didaktiki (izšla 1972) in iz nje poudaril možnost natisnjenih predavanj in seminarsko delo v malih skupinah, boljše načine preverjanja znanja in študentsko ocenjevanje profesorjev.

Na Ekonomski fakulteti je v teh letih obstajalo dejavnejše študentsko jedro ob večjem številu pasivnih študentov, ki je prirejalo uspele okrogle mize in katedre o aktualnih temah s strokovnjaki in politiki (npr. s S. Kavčičem), kot piše uredništvo zbornika Študentsko gibanje 1968–72 (str. 329). V št. letu 1970/71 je začelo izhajati glasilo ČE, ki je objavljalo tudi prispevke o študijskih problemih (npr. o študentskih anketah o profesorjih). Največji problem EF je bila premajhna stavba fakultete (na Gregorčičevi ulici) in študenti so zaradi zapletov v zvezi z zgradbo novembra leta 1971 pripravili javno manifestacijo s pohodom (24. 11. 1971) do takrat odprtega Maximarketa. Pridružili so se jim tudi študenti Medicinske fakultete, ki je še dolgo potem delovala v stari vojašnici, ter drugi

24 *Študentsko gibanje 1968–72*, str. 313.

25 *Tribuna*, št. 19, let. 21, 14. 4. 1972. Mnenja in probleme molčeče večine študentov so pokazale poznejše raziskave Centra za razvoj univerze (ukinjenega 1995).

26 Zalar. *Tribuna*, št. 17, let. 21, 24. 3. 1972.

27 FIFAK, št. 2, 3. 3. 1972, povzemam po *Študentsko gibanje 1968–72*, 317–319.

študenti.²⁸ Konec leta 1971 je izbruhnilo nesoglasje med vodstvom Ekonomske fakultete, ki si je prizadevalo čim prej dobiti lokacijo za Bežigradom (oziroma kjer koli v Ljubljani), in IO SŠ LVZ, ki je zagovarjal gradnjo univerzitetnih stavb na južnem robu centra Ljubljane, pri čemer se je naslanjal na analize in idejne načrte skupine študentov arhitekture in prof. Ravnikarja.²⁹

Skupščina SŠ LVZ 11. 11. 1971 je novemu vodstvu študentske organizacije naložila, »da se ukvarja z vprašanji študentskega standarda, reforme univerze, študentskega samoupravljanja, specializiranimi organizacijami, pokrajinskimi klubi« in širšo politiko, posebej tudi, da organizira »zборе študentov o reformi univerze na vseh fakultetah, šolah in akademijah«, na katerih bi »konkretno obdelali študijsko problematiko«, da vabi vse zainteresirane na razgovore (na primer o mariborski univerzi). V tem času je imel za seboj že skoraj tri leta oddajanja Radio Študent, svojo dejavnost pa je razvijal tudi Študentski kulturni center (ŠKUC).

V 1972 so se vprašanj fakultet in kritike študija lotili poleg »filozofov« in ekonomistov tudi arhitekti, elektrotehniki, fiziki in kemiki. Njihove zahteve so bile podobne tistim, ki so jih nekoliko prej (spomladi 1971) izražali študenti na biotehniki in FF. Pri tem so sodelovali tudi nekateri študenti, ki so bili (prej) dejavni v raznih organiziranih študentskih skupinah (IO SŠ, AO, na zasedeni FF).³⁰ Spomladi leta 1972 je delovala tudi »alternativna univerza«. Študenti arhitekture in drugi so se lotili konkretnih projektov in lokacij univerzitetnih stavb, tudi nove EF.

Kljub jasnemu in strokovno podprtemu stališču študentskega predstavnika univerzitetna skupščina konec leta 1972 ni sprejela posebnega stališča do prostorskega razvoja Univerze v Ljubljani. V sklepih se omenjajo nekatere zahteve, ki so jih v svojih dokumentih navajali študenti, na primer odpiranje možnosti interdisciplinarnega in interfakultetnega študija, ustanovitev Centra za razvoj univerze, razvoj računalniške mreže, novi mariborski visokošolski center, »dvig kvalitete vzgojnega in znanstvenega dela«, tudi s povečanjem

28 Zgaga, P.: BODIMO REALIST1, ZAHTEVAJMO NEMOGOCE!, *Tribuna*, št. 7–8, let. 21, 11. 12. 1971.

29 Šašek. Lokacija univerzitetnega centra, *Tribuna* št 3, let. 21, 25. 10. 1971.

30 Ustna izjava A. Uleta 15. 10. 1994. Glej tudi podobno mnenje uredništva zbornika Študentsko gibanje 1968–72, str. 310, da so bili motor teh spontanih, neodvisnih in včasih nepričakovanih dejavnosti praviloma boljši študenti.

števila asistentov in prostorskih zmogljivosti, »delo s študenti naj se v bodoče organizira v manjših skupinah, kar bi povečalo možnosti za individualizacijo študija«, več sredstev za podiplomski študij, povečanje obsega izrednega študija brez improvizacij.³¹

Ugotovitve

Avtorji, ki analizirajo študentsko delovanje v tem obdobju, niso enotni v ocenah o razlogih, glavnih usmeritvah in učinkih takratnih gibanj naših študentov. Mnenja se razlikujejo tudi glede pogojenosti študentskih gibanj od nasprotujočih sil znotraj vladajoče politične strukture, od politične (tudi kulturne) opozicije in glede vpliva medijsko posredovanih vzorov iz drugih dežel. Najpogostejša je ocena, da so ta gibanja sprožile nedoslednosti in težave pri uresničevanju zapisanih idealov socialističnega sistema, ki so jih kot svoje sprejeli študenti in nekateri izobraženci, povezani s t. i. novo levico v zahodni polovici blokovsko razdeljenega sveta. Le redko interpretacije upoštevajo model in stanje visokega šolstva v takratni Jugoslaviji oziroma Sloveniji ter prispevek študentov k izboljšanju lastnega položaja in modernizaciji socialističnega modela univerz.

Z večdesetletne distance lahko ljubljansko leto 1968, ki zaradi silovitih študentskih akcij v nekaterih državah še danes pomeni sinonim za študentsko gibanje, označimo za eno izmed občasnih zaostritev v prizadevanjih za boljši socialni položaj študentov in diplomantov. Ostali so spomini na enkratno junjsko zborovanje o aktualnem gospodarskem, političnem in socialnem stanju Jugoslavije in Slovenije, ter nekaj gesel in dokumentov, v katerih so študenti opozarjali na položaj šolstva, socialne in druge stiske študentov ter na nujnost modernizacije študija. Uresničevanje sicer podrobno izdelanih konkretnih predlogov za izboljšanje študija so študenti in njihovi dotakratni predstavniki prepustili organom preoblikovane študentske organizacije (Skupnosti študentov), univerze in republiških oblasti.

Ljubljanski študenti so v letu 1971 opozarjali na socialne razlike, probleme okolja, slabe razmere za študij in kritizirali odnos oblasti do visokega šolstva in do študentov. V nekaterih primerih posegov organov varnosti (s katerimi so imeli nekaj manjših konfliktov) so z odmevnimi (sicer tradicionalnimi in drugod

31 *OBJAVE UNIVERZE V LJUBLJANI*, št. 1. 1971/72, št. 1–2, str. XV–XVIII.

običajnimi) akcijami opozorili na avtonomijo univerze in se zavzeli za kolege, tudi tiste na drugih univerzah. Študentske kritike univerze in študija so se gibale v razponu od splošnih očitkov znanosti, univerzi in izobraževanju nasploh, najpogosteje v marksistični tradiciji, do naštevanja vrste konkretnih pripomb in predlogov v zvezi s študijem na posameznih oddelkih, fakultetah, šolah in akademijah. Glede tega se niso dosti razlikovali od kolegov na drugih evropskih univerzah. Študentski aktivisti »teoretiki« so se zavzemali za univerzo, ki naj bi bila avtonomna, zunanje in notranje svobodna, angažirana pri reševanju perečih vprašanj, z tesnejšo povezavo disciplin, raziskovalcev, profesorjev in študentov. Študenti naj bi bili vključeni v dejavnejše oblike študija (npr. seminarskega dela, seznanja s praktičnim delom v stroki, sodelovanja v raziskovalnem delu). Bili so proti omejevanju vpisa, za prožnejše študijske programe z večjimi možnostmi individualizacije. Imeli so vrsto pripomb na pedagoško delo učiteljev, zavzemali so se za manjše skupine na vajah in za več asistentov. Zahtevali so boljšo študijsko literaturo, knjižnice in računalnike ter razvojne in svetovalne službe na univerzi. Študentski predstavniki so v tem obdobju nadaljevali prizadevanja za boljši socialno-ekonomski položaj študentov. Bolje so organizirali študentsko organizacijo in razvili nove institucije (npr. Radio Študent).

V tem obdobju zasledimo delovanje študentskih predstavnikov v univerzitetnih in fakultetnih organih ter več živahnih razprav med študenti, profesorji in vodilnimi funkcionarji v okviru univerze, v študentski organizaciji in univerzitetni organizaciji ZKS, ki so bile verjetno najpomembnejše. Pri uresničevanju globljih sprememb univerze in družbe tudi drugi potencialni dejavniki (politične organizacije, zlasti ZK, posamezni vplivnejši univerzitetni profesorji) niso bili dosti uspešnejši od angažiranih študentov. S takim načinom odločanja, kot je bil takrat (v sedemdesetih letih), pač ni bilo mogoče uresničevati pobud za bistveno posodabljanje.

Prihajale in odhajale so nove generacije študentov, tudi aktivistov in funkcionarjev, starejši študentski aktivisti so nastopili napovedan pohod skozi institucije, pod režimom (pritiskom) vsakdanjega življenja in dela. Dediščino gibanj iz tistih let so prevzele druge organizacije, pozneje predvsem ZSMS, še kako desetletje starejši (študentski) aktivisti pa so se znašli v različnih vlogah in kabinetih, na univerzah, fakultetah, institutih, v strankah, parlamentih, vladah in zunaj njih. Bi se, če ne bi bili v onih letih tisto, kar so bili? Prispevek

k oblikovanju osebnosti dela generacij slovenske mladine, ki so študij začele še v šestdesetih letih, je najpomembnejši rezultat gibanj na ljubljanski univerzi v letih 1968 in 1971.

TONE REMC – študentski poslanec

Lenart Šetinc

Letos mineva 51 let od splošnih volitev v republiško skupščino Slovenije, na katerih je bil izvoljen prvi študentski poslanec. To je bil pomemben dogodek za študentsko gibanje in »slovensko pomlad 1968–72«.

Študentski poslanec Tone Remc (rojen leta 1942) se je aktivno vključil v študentsko gibanje in študentsko organizacijo (Skupnost študentov) v nemirnem času pred osemindesetimi leti. Po osnovni šoli je maturiral na klasični gimnaziji v Ljubljani, se zaposlil ter se po nekaj delovnih letih (med drugim je eno leto delal v nočnem ekspeditu Dela) vpisal najprej na Pravno fakulteto ter nato na Fakulteto za družbene vede. Bolj kot študij ga je vase posrkalo politično dogajanje v »slovenski pomladi 1968–1972«. Bil je aktiven član več študentskih akcijskih odborov, ki so bili organizacijska oblika dela Skupnosti študentov in študentskega gibanja. S svojo energijo, požrtvovalnostjo, poštenostjo in govorniško gorečnostjo si je, kljub pomislekom nekaterih študentskih voditeljev, ustvaril ugled upoštevanja vrednega študentskega politika. Pri tem so mu pomagale izkušnje iz nekajletnega udejstvovanja v družbenopolitičnih organizacijah na gimnaziji, v občinah Medvode in Ljubljana Center.

V študentski politiki so se kresala mnenja o razmerju med spontanostjo gibanja ter študentsko organizacijo. Tone se je zavzemal za tesno povezanost obojega. Sodeloval je v transformaciji družbenopolitične organizacije

zveze študentov v samoupravno skupnost študentov. Zamišljena je bila namreč kot politično pluralna organizacija, ki je prostor za aktivnosti in projekte vseh študentov pri uresničevanju skupnih interesov. V tem okviru so delovali: študentski sindikat, študentski Forum, pokrajinski klubi, študentski mediji, kulturno-umetniške skupine, fakultetni odbori pa tudi pluralne politične skupine študentov ter drugi ad hoc »aksijski odbori«, ki so organizirali več deset množičnih demonstracij, zasedb in zborov. Tako so študentsko gibanje podpirale in omogočale institucije Skupnosti študentov, ki je zagotavljala materialno in pravno podporo aksijskim odborom ter posredovanje študentskih zahtev vodstvu univerze in državnim organom. Tone se je zavzemal, da je, poleg množičnih javnih manifestacij in protestov študentov (»ulice«), nujno s stališči nastopati tudi znotraj državnih institucij. Za študentske interese se je treba, je poudarjal, borovati v medijih, v organih univerze, v zakonodajnih organih in v okviru družbenopolitičnih organizacij. V skladu s sloganom tistega časa: bodimo realisti, zahtevajmo nemogoče. Leta 1970 je za Tribuno poudaril:

Ne smemo nastopati kot izolirana manjšina, kot privilegirani sloj, kot absolutna avantgarda, generacijsko določeni kritik, organizacija jeznih mladeničev ali kot anarhoidna skupnost, kar je bilo in je še navzoče, ne, potrebno je najprej analizirati samega sebe. Ne smemo pristati na sindikalistični kriterij intelektualistične elite, ampak nasprotno strniti intelektualno najrazvitejši del in socialno najbolj prizadeti del študentske populacije na osnovnih družbenih projektih in se učinkovito organizirati!

Študentska politika se je prvotno posvečala »sindikalističnim« vprašanjem: študijski pogoji, štipendije in študentski standard, študentski domovi, študentski servis, študentska prehrana ... Vzniknila je ideja »študent delavec«, da bi se študiju priznal status dela. Tone, ki je bil izredno socialno občutljiv, je tem vprašanjem, še posebej kot poslanec, posvečal veliko pozornost. Študentska politika je bila v tistem času pri izboljšanju statusa študenta uspešna: dosegli smo, da je status študenta zagotavljal popolno zdravstveno varstvo, zgradili so se novi študentski domovi, uredil se je status študentskega servisa, zelo se je povečalo število štipendij, ustanovil se je sklad za študentske kredite, izboljšali

so se pogoji za študentske družine, zakonodaja je omogočila vključitev študijskih let v pokojninsko osnovo, izboljšali so se študijski pogoji na večini fakultet ter drugih višjih in visokih šol ...

Z ustanovitvijo Skupnosti študentov (1968/69) ter razmahom študentskega gibanja (1970/71) se je študentska politika, ob pomembnem prispevku Toneta, obrnila k širšim družbenim vprašanjem. V tem se je študentsko gibanje v Ljubljani v precejšnji meri razlikovalo od gibanj v Beogradu in Zagrebu. Programsko se je slovenska študentska politika zavzemala za spremembo razmer v svetu, za solidarnost, multikulturnost, izražala protivojno razpoloženje (Vietnam, Kamboodža, okupacija Češkoslovaške); odprla je nacionalno vprašanje (mednacionalni odnosi v federaciji; še posebej pa položaj slovenske manjšine v Avstriji in Italiji), a se je uprla nacionalizmu; se zavzemala za večjo samostojnost federalnih enot; za oblikovanje dolgoročnega razvojnega programa; zahtevala demokratizacijo (pluralizem; svobodo govora, zoper policijsko državo ...); postavljala socialne zahteve, kot so zagotovitev enakih izhodiščnih pogojev za šolanje, odpravo neopravičenih socialnih razlik; zahtevala reformo univerze (večjo avtonomnost, programsko prenovu, boljše pogoje dela, ter vzpostavljanje »alternativne univerze«). Pogosta je bila ostra kritika jugoslovanske zunanje politike (obiskov predsednikov Nixona, Delmasa ...). Tisto obdobje je zaznamoval tudi pravi kulturni razcvet: študentski časopis *Tribuna* je v tem času dosegel svoj kreativni višek; *Radio Študent* je premikal mejnike pri razvoju radijskega medija na področju kulturne alternative ter popeljal svoje poslušalce v središče takratnega sodobnega svetovnega glasbenega izraza. Študentsko ustvarjalnost tistega časa dokazujejo tudi: Časopis za kritiko znanosti, ŠKUC, Jovanovičev študentski teater, OHO, foto skupina ŠOLT ter mnoge druge oblike študentske kulture ...

Leta 1969 se je Skupnost študentov na Tonetovo pobudo vključila v predvolilne aktivnosti za splošne volitve v republiško skupščino. Oblikovala je »študentski volilni program« ter predlagala študentske kandidate. Volilni program se je med drugim zavzemal: za osrednjo vlogo republiške skupščine, za princip neposrednosti v nasprotju s posredniško demokracijo, za (družbeno) odgovornost, za znanstveno in strokovno utemeljenost politike, za demokratizacijo kadrovske politike, socializacijo medijev, demokratizacijo zunanje politike, za večjo podporo kulturi, za avtonomno in odprto univerzo, za uveljavitev delovnega statusa študenta, za enotno zdravstveno varstvo študentov ... V okviru

organizacijskih oblik Skupnosti študentov je bilo predlaganih 13 kandidat in kandidatov. Za »republiški zbor«, ki se je volil na neposrednih volitvah, sta bila predlagana študent Tone Remc in profesor na Filozofski fakulteti dr. Vojan Rus. Za »prosvetno kulturni zbor« ter »socialno zdravstveni zbor« (ki sta bila voljena na posrednih volitvah prek kandidacijskih konferenc) pa smo bili predlagani: Dušan Semolič, Marko Ilešič, Boris Dolničar, Dunja Obersnel, Marjan Hruševar, Marička Stanič, Dimitrij Rupel, Borko De Corti, Janušek Šefman, Milan Pintar in Lenart Šetinc. Na posrednih volitvah na kandidacijskih konferencah študentski kandidati nismo bili uspešni. Na neposrednih volitvah za republiški zbor pa sta bila uspešna oba kandidata! Zanimivost teh volitev je bila tudi v tem, da smo predstavniki Skupnosti študentov kot pooblaščenca obeh kandidatov prisostvovali pri štetju glasov na voliščih. Tako smo študenti dobili poleg profesorja Rusa svojega poslanca – študenta. Poslanski mandat in delo v republiški skupščini so bili Tonetovi zvezdni trenutki! Postal je eden najbolj aktivnih poslancev, pridobil si je ugled kot delaven, vztrajen in pogumen predlagatelj mnogih odločitev skupščine. Postavljal je neprijetna poslanska vprašanja, med drugim o »dejavnosti organov kazenskega pregona med študenti«, v spominu ostaja njegova podpora organizaciji katoliških študentov.

V skladu s študentskim volilnim programom, ki je obljubljal demokratizacijo kadrovske politike, je ob razpravi o predlogu zakona o volitvah članov predsedstva federacije iz Slovenije predlagal »Remčev amandma«, ki je posegel v takrat uveljavljeni način kandidiranja prek Socialistične zveze delovnega ljudstva (v nadaljevanju SZDL) (naslednice OF, kjer so sodelovale vse družbenopolitične organizacije, z odločilnim vplivom partijskega vrha) ter omogočil, da kandidate lahko predlaga tudi skupina 20 poslancev. Tonetovo dopolnilo je bilo sprejeto. Poslanci Remc, Matičič in Kreft so takoj po sprejemu zakona prišli v Kazino na sedež Skupnosti študentov, kjer so nam prisotnim članom študentskega vodstva predstavili priložnost, ki jo ponuja sprejeti amandma: poiskati je treba ustreznega kandidata. Organi Skupnosti študentov so podprli aktivnosti poslancev, ki so vstopili v stik z mnogimi uglednimi možnimi kandidati. Soglasje h kandidaturi je dal član Izvršnega sveta (»vlade«) Ernest Petrič, ki ga je 25 poslancev 13. julija 1971 tudi formalno predlagalo. Že naslednji dan je kandidat umaknil soglasje, z obrazložitvijo, da se z njegovo kandidaturo niso strinjali »ustrezni politični dejavniki« v Sloveniji. Tako poslanci

niso uspeli izkoristiti možnosti, ki jo je omogočil »Remčev amandma«. Ne glede na to bi lahko šteli ta dogodek kot zametek parlamentarizma v Sloveniji, kot poskus neodvisnega delovanja skupine poslancev.

A iz poskusa delovanja neodvisnih poslancev je nastala afera »Akcija 25 poslancev«. V obrambo kadrovskega monopola družbenopolitičnih organizacij (pod vodstvom partijskega vrha) je bila sprožena »protiakcija« zoper 25 poslancev ter še posebej zoper Remca in Matičiča. Glavni očitek je bil, da je sicer »Remčev amandma« nesporni znak demokratizacije, vendar da »Akcija 25 poslancev« ne more nadomestiti postopka v SZDL. Začela se je gonja družbenopolitičnih organizacij proti samovoljnosti skupine 25 poslancev. Skupnost študentov je bila edina organizacija, ki je v celoti podprla poslance, tako sta se s sporočili javnosti avgusta 1971 oglasila Mednarodni odbor ter Izvršni odbor Skupnosti študentov. Na stališče politične nomenklature, da »brez SZDL ne more biti demokracije«, sem na seji predsedstva SZDL kot predstavnik Skupnosti študentov poudaril, da je še manj možna demokracija brez skupščine ter da ta ne sme biti aparat za sprejemanje sklepov, ki so bili prej sprejeti drugje. Študentska organizacija je posebej podprla poslanca Remca in Rusa, ki sta v celoti upravičila zaupanje s svojim poslanskim delovanjem. Kljub nekaterim drugim javnim glasovom v podporo 25 poslancev – naj omenim najbolj izpostavljene Matevža Krivica, Mojco Drčar Murko, dr. Božidarja Debenjaka, Cirila Zlobca – so različne politične sankcije zadele jedro poslancev »Akcije 25 poslancev«. Šele leta 1989 je republiška skupščina sprejela sklep o rehabilitaciji udeležencev te zgodovinske poslanske akcije.

Tone je bil tudi aktiven v organih federacije ter v drugih okoljih, predvsem na Hrvaškem. Leta 1971/72 je bil član predsedstva Zveze študentov Jugoslavije. Med drugim je imel govor tudi na vroči stavki hrvaških študentov v novembru 1971, ki je bil v Sloveniji kljub dobremu namenu ocenjen za politično neprimerno dejanje ter objektivno podporo hrvaškim nacionalistom ... V tem govoru je Tone hrvaške študente med drugim opozoril, da je, kdor začne z akcijo, odgovoren za končne učinke in implikacije svojih odločitev ter nosi odgovornost za sredstva, ki jih je v političnem boju izbral. V vodstvu Skupnosti študentov je bil Tonetov govor v Zagrebu povod za poglobljeno razpravo o usodi federacije, hrvaškem nacionalizmu, novinarskem poročanju o dogajanju ter o tem, kakšna bi morala biti reakcija Skupnosti študentov ob dogajanju

med hrvaškimi študenti. Nastop Toneta Remca na plenumu zveze študentov v Zagrebu pa je bil povod za predlog za njegov odpoklic kot poslanca republiške skupščine. Vodstvo Skupnosti študentov je januarja 1972 sprejelo izjavo v njegovo podporo ter poudarilo njegovo poslansko delo na področjih: razvoja političnega sistema, priprave dolgoročnega koncepta razvoja Slovenije, socialne politike, odnosa do manj razvitih področij, kadrovske politike ter zunanje politike, zlasti manjšin. Poudarilo je tudi, da je Tone v študentski organizaciji vedno deloval proti pojavom nacionalizma. Podpora študentov ni zalegla, v marcu 1972 je Tone moral končati svoj poslanski mandat.

Po izločitvi iz uradnega političnega udejstvovanja je Tone doživel najtežje trenutke v svojem tudi sicer ne prav lahkem življenju. Ostal je celo brez sredstev za preživljanje, dokler se ni zaposlil na Zavodu za statistiko. Tone, sin padlega borca NOB, je izhajal iz materialno šibke družine, z materjo sta živela v zelo skromnih razmerah. Skromnost je bila njegova stalnica skozi celo življenje. Po odhodu iz profesionalne politike se je spopadal tudi s hudo boleznijo, ki je leta 1997 povzročila njegovo prezgodnjo smrt.

Kljub izločenosti iz političnega življenja je ostal aktiven politik, tako je bil član Odbora za varstvo človekovih pravic (Roška, 1988), aktivno spremljal delo političnih strank, svetoval v volilni kampanji (študentskega kolega) Dražena Budiše na hrvaških predsedniških volitvah leta 1992 (na katerih je zmagal Franjo Tudžman). Tone je svoje življenje zapisal politiki, ki po njegovem razumevanju ne sme biti umazana igra, temveč demokratično, odgovorno in pogumno upravljanje družbeno pomembnih zadev. Tone je bil homo politikus v polnem pomenu te besedne zveze.

Kljub nekaterim zbadljivkam o njegovih donkihotskih prizadevanjih je treba priznati velik Tonetov prispevek k slovenski pomladi 1968–1972, ki jo je označevalo študentsko gibanje ter prebujanje liberalne politike v slovenski zakonodajni in izvršni oblasti ter politični javnosti. Imel je zasluge pri tem, da se je študentska politika usmerila od ozkih sindikalističnih zahtev k širšemu političnemu polju; da je poleg spontanosti študentska politika uspešno prodrla v takratne institucije oblasti; da poslanska neodvisnost ni bila le črka na papirju (kar bi bil tudi v današnjih sicer drugačnih razmerah velik dosežek!); da je slovenska študentska politika pomembno vplivala na druge študentske centre v federaciji.

Teoretične osnove komune v Šempasu

Marko Pogačnik

Ko se govori o komunah v 60-h in 70-h letih prejšnjega stoletja, se navadno ne pomisli na teoretične osnove njihovega obstoja. Pojem komune se povezuje z nečim spontanim, s kitarami, uživanjem svobode in skupnosti človeških bitij. To pa ne velja za komuno v Šempasu (1971–79). Nastala je na osnovi zavestne odločitve skupine OHO, ki je med drugim delovala na področju konceptualne umetnosti. Koncept komune je skupina skrbno pripravila med svojim enotedenskim umikom v samoto in samo-šolanjem v Čezsoči jeseni 1970. V prvih dveh letih obstoja in delovanja komune je koncept na osnovi izkušenj življenja v skupnosti z rastlinami, minerali, živalmi in ljudmi dobil konkretno obliko.

Kratka zgodovina komune v Šempasu

Komuna v Šempasu je nastala na osnovi zavestne odločitve skupine fantov in deklet, žena in mož, povezanih z umetniško dejavnostjo gibanja OHO (1965–1971). Razlogov za odločitev je bilo več.

Umetniška dejavnost gibanja OHO je bila od samega začetka tesno povezana s skupinskimi oblikami življenja. Ne samo, da smo se imeli radi, koncepte nove vrste umetnosti smo prevajali v vsakdanje življenje. Navzven smo sicer nastopali izključno fantje, kot skupnost navdušencev za novo umetnost pa smo

nov pristop k življenju delili s svojimi ženami in dekleti. Nastala je močna želja, da ti dve relativno ločeni polovici povežemo v celoto. Zato smo od jeseni 1970 iskali prostor, kjer bi se kot zaokrožena skupnost lahko naselili.

Drug pomemben razlog tiči v naravi gibanja OHO. Zamislili smo si ga kot vžigalno iskro neke nove kulture bivanja na planetu Zemlja, ki ne bi bila več odvisna od stare antropocentrične – v človeku centrirane – paradigme. Zgolj z delovanjem na področju umetnosti nismo mogli ustvariti bolj konkretnega modela nove kulture bivanja. Iskali smo način, kako združiti življenjske ritme naših družin in prijateljstev z našim delovanjem na področju umetnosti. S tem smo želeli prerasti razkol med privatnim življenjem in javnim delovanjem.

Tretji razlog je inspiracija, ki jo je Marijana Juvanc prinesla iz Škotske, kjer je potovala »na štop«. Odkrila je komuno v Findhornu in pol leta preživela v skupnosti, ki je tedaj štela okrog 25 članov. Ko se je vrnila, je prinesla s sabo šop njihove dokumentacije o sodelovanju z elementarnimi bitji narave in uspehih takšnega sodelovanja, vidnih v bujnosti njihovih vrtov. V primeru izkušenj komune v Findhornu, ustanovljene leta 1962, smo prepoznali naš namen, da v življenje prihodnje komune vključimo novo obliko nekonfesionalne duhovnosti, bližnje povezane z naravo in Zemljo.

Aprila 1971 smo v bližini vasi Šempas v Vipavski dolini našli zapuščeno kmetijo, ki se jo je dalo kupiti za majhen denar. Nemudoma po naselitvi smo začeli saditi krompir. Mamo kozo smo našli v Šempasu, ovce smo po železnici pripeljali iz Bosne.

Ustanovnih članov komune v Šempasu je bilo 12, vendar je število vedno nihalo, ker je veljalo pravilo odprtih vrat. Vsakdo, ki sta ga naše delo in naš namen zanimala, je lahko brezplačno ostal, dokler je želel in dokler je bilo njegovo bivanje usklajeno s pravzorcem komune, o katerem bom pisal pozneje. Nekateri člani so ostali in sodelovali več let, drugi so prebili v komuni dan ali dva. Članstvo se je ves čas obstoja menjalo.

Člani in obiskovalci so najprej prihajali iz Slovenije potem, ko je revija Mladina objavila vrsto člankov o komuni v Šempasu. Pozneje so se pojavili članki o nas v hrvaških in srbskih medijih, tako da so predvsem mladi ljudje prihajali iz raznih koncev bivše Jugoslavije. Potem, ko pa smo se znašli na vodniku h komunam po svetu, ki je izšel v ZDA, so obiskovalci prihajali tudi iz drugih dežel, največkrat popotniki na poti čez Balkan in Turčijo v Indijo.

Komuna v Šempasu je bila vegetarijanska. Poskusili smo doseči samozadostnost pri prehrani, vendar nam to ni povsem uspelo, ker nismo znali narediti sladkorja in olja. Sejali smo vse vrste žit, vključno z ajdo in prosom. Obdelovali smo obsežen vrt. Živali so nam dajale mleko in jajca; izdelovali smo sir. Ekonomija je temeljila na krožnem gospodarstvu. Žene so tkale, pletle košare, šivale; kovali smo in lončarili, a ničesar nismo prodajali ali zamenjevali. Vse smo darovali. Po zakonu kroženja energij smo bili na presenetljiv način obdarjeni s tistim, kar smo nujno potrebovali.

Leto dni po naselitvi smo ponovno razvili umetniško dejavnost, najprej v obliki mobilnih kipov iz naravnih materialov, volne, gline, železa in lesa. Ti štirje materiali označujejo klasične štiri elemente: vodo (volna naših ovac), zemljo (glina iz domače zemlje), ogenj (železo, kovano v domači kovačnici) in zrak (leseni koščki iz bližnjega gozda).

Pri izdelovanju elementov za mobile je delovala celotna skupnost skupaj z otroci in gosti. Tudi pri risanju na različne teme je ob večerih sodelovala celotna skupnost. Izbrali smo umetniško ime Družina v Šempasu in s tem imenom prvič razstavljali v galeriji Študentskega centra v Beogradu leta 1973. Leta 1978 smo svoje delo predstavili na Beneškem bienalu, ki je bil tistega leta v znamenju odnosa med umetnostjo in naravo. Razstavljali smo v jugoslovanskem paviljonu.

Od vsega začetka smo sodelovali s komuno v Findhornu (Findhorn Foundation) na Škotskem. Nekateri naši člani so odšli živeti tja, drugi so prihajali k nam. V drugi polovici 70-ih let smo sodelovali pri oblikovanju mreže nove zavesti po Evropi. Kot skupina smo se udeleževali srečanj alternativnih gibanj na Švedskem, Nizozemskem, v Italiji in vedno znova na Škotskem.

Komuna je samo sebe ukinila leta 1979 po tem, ko se je nekega dne prvič po letu 1971 zgodilo, da smo sedeli za mizo sami Pogačniki, midva z ženo Mariko in najini otroci Ana, Nike in Ajra. Od tistega dne naprej živimo v isti hiši kot navadna družina. Kolektivna inspiracija 70-ih let, usmerjena k novim oblikam skupnosti in k druženju z bitji narave, je presahnila. Ponovno se je pojavila v 80-ih letih v drugačni obliki.

Konceptualni temelji komune v Šempasu

Komuna v Šempasu je sicer umetniški projekt, a temelji na treh enakovrednih vogalih trikotnika, od katerih je umetnost le eden med njimi.

Trikotno kompozicijo, na kateri temelji komuna v Šempasu, sestavljajo:

1. sodelovanje z bitji narave v okviru klasičnih štirih elementov (Voda, Ogenj, Zemlja, Zrak),
2. nekonfesionalna moderna duhovnost v razmerju do Zemlje in narave po eni strani ter do človeškega bitja po drugi,
3. kolektivna vrsta umetniškega dela.

1

Sodelovanje z bitji narave poteka na dveh ravneh. Na utelešeni ravni smo izbrali in na posestvu naselili štiri vrste bitij narave:

1. Rastline smo gojili v vrtovih, na travnikih, v vinogradu in na poljih. Rastline pripisujemo elementu Vode, ker utelešajo vitalne sile narave.
2. Živali smo opredelili kot element Ognja, ker poznajo čustva in neke vrste telepatsko raven zavesti. Izbrali smo ovce, koze, oslico, kokoši in čebele.
3. Sodelovanje z elementom Zemlje poteka v obliki delavnic, kjer se predelujejo mineralne snovi. Postavili smo na noge lončarsko delavnico, kovačnico in predelavo volne.
4. Element Zraka je identičen z zavestjo. Človek je bitje zavesti, zato člani komune in obiskovalci predstavljajo v skupnosti narave element Zraka.

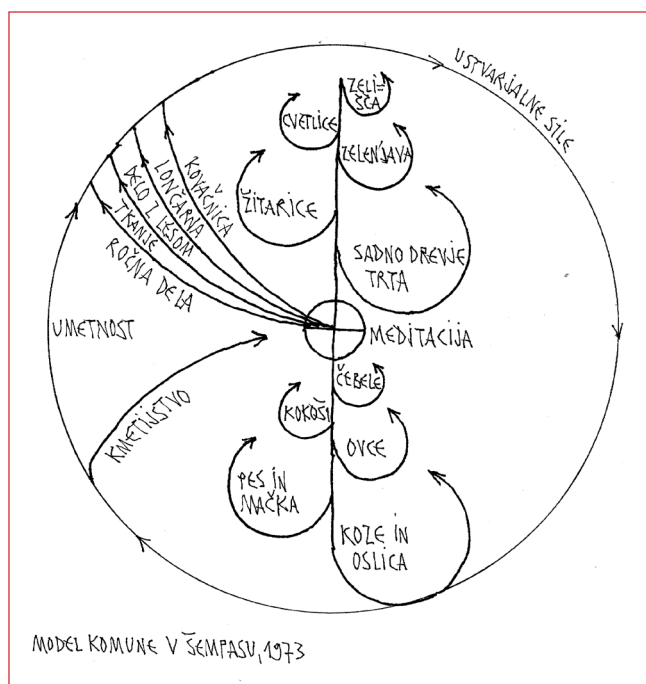
Na naslednji »višji« ravni so bitja narave identična s tako imenovanimi »elementarnimi bitji«. Elementarna bitja so holografski drobci zavesti Zemlje (Gaje), razporejeni po površini planeta. Usmerjajo življenjske tokove in hkrati bitja narave povezujejo z arhetipskimi (vzročnimi) ravnmi bivanja, kjer so shranjeni pravzorci posameznih vrst naravnih bitij.

Praktično se je ta raven sodelovanja z naravo v komuni pokazala z ritualnim pristopom k posameznim kmečkim opravilom, s posebnimi oblačili, ki so jih dekleta izvezla za prvo žetev pšenice, z organskim oblikovanjem vrtov ... Urili smo se v poslušanje subtilnih namigov, ki so tu in tam prihajali s strani elementarne zavesti narave; pogosto tudi skozi sanje.

V drugi polovici obstoja komune smo razvili koncept zdravljenja ekološko degradirane Zemlje. Ritual smo z množico udeležencev izvedli tudi v okviru Beograjskega trienala umetnosti leta 1977.

2

Nekonfesionalno moderno duhovnost v razmerju do Zemlje in narave sem pravkar omenjal. Vendar želim poudariti, da nismo želeli obujati neke vrste animizma ali šamanizma. Duhovni vidik razmerja do narave nas je zanimal zaradi prebujajoče se ekološke zavesti. Iz svojih izkušenj pri soustvarjanju z naravo in izkušenj sestrške komune v Findhornu smo vedeli, da je ekološki pristop k naravi, kakršnega propagira ekološka znanost, skrajno pomanjkljiv. Pozna izključno materializirano raven naravnih bitij in pojavov, ne zanima pa se za njihovo duhovno raven, primerljivo z našo človeško zavestjo.



Model komune v Šempasu

Pomagale so nam izkušnje gibanja OHO, ki je vzpostavljalo nova razmerja s stvarmi in bitji narave, pri katerih so slednja nastopala kot avtonomni subjekti, neodvisni od človeških projekcij. Avtonomnost bitij pa ni mogoča, če se jim ne prizna določene ravni zavesti in lastnega duhovnega jedra.

Povsem drugače se je v komuni v Šempasu nekonfesionalna duhovnost uresničevala v razmerju do človeka v sebi in v drugem.

Izhodišče je bilo spoznanje, da tradicionalna verstva človeka vežejo na vnaprej pripravljene kolektivne vzorce in zato omejujejo človekovo svobodo, da bi lahko znotraj sebe iskal svojo izvirno povezavo s smislom svojega bivanja in z notranjim božanstvom. Zato smo raziskovali v smeri samostojne duhovne poti. S tem mislim na pot, osnovano na človekovi osebni odgovornosti do lastnega življenja ter do univerzalne matrike bivanja na Zemlji in v vesolju.

V komuni je nova vrsta duhovnosti našla konkreten izraz v obliki prazne sobe, posvečene poglobljanju (meditaciji). Skupnost se je redno in v tišini srečavala v sobi za meditacijo. Vendar s pojmom meditacije ni mišljena neka določena duhovna tehnika, temveč priložnost za osebno poglobljanje v smisel bivanja in bivajočega.

3

Tretji vogal pri konceptu komune v Šempasu predstavlja ustvarjalnost. Deloma se ta izraža s pomočjo umetnosti, deloma pa v odnosu do vsakdanjega dela z bitji narave in pri medsebojnem druženju. Nastalo je reklo »umetnost življenja« oziroma vsakdanje življenje naj bo prepojeno z ustvarjalnostjo.

Poleg tega je bila umetnosti posvečena že zgoraj omenjena produkcija v obliki mobilnih kipov, sestavljenih iz naravnih materialov, volne, gline, železa in lesa. Dele za mobile smo izdelovali ob večerih s sodelovanjem otrok in gostov. Oblikovali smo glinene elemente in rezljali lesene delce. Mobili so viseli na vrvicah iz doma spredene volne. Umetnostna zgodovina bi tako vrsto umetnosti imenovala »Community art«. Najbolj kompleksen mobil smo postavili v Forte Belvedere v Firencah leta 1978; visok je bil 8 metrov.

Zamisel je bila takšna, da bi umetnost, ki je s svojo konceptualno fazo postala pretirano mentalna in neozemljena, na novo »dvignili s tal«. Zato smo vztrajali pri naravnih materialih in jih skušali preleviti v umetniška dela s pomočjo zaokroženih procesov. Niti za mobile, denimo, so bile iz volne domačih ovc, ki so nam dajale mleko za sir kot tudi material za naše mobilne kipe. Ti so bili sestavljeni tako, da so utelešali modele določenih življenjskih in ustvarjalnih procesov na Zemlji.

Poleg mobilov smo razvijali tako imenovano »Risarsko šolo«. Skupnost se je ob večerih zbrala na tleh v naši »knjižnici«, da bi risala na določeno temo. Nekdo je prinesel različne rastline, drugič morda trave, koščke komposta, ne-navadne male predmete, koščke suhega lesa in podobno. Risali smo s svinčniki črtno risbo brez senčenja, kakor je značilna za gibanje OHO – le da je tokrat

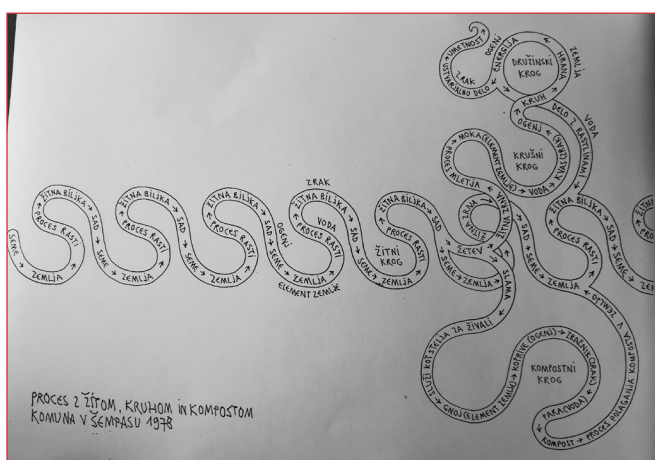
namesto individualnega risanja ustvarjala cela skupnost. Risanje se je zaključilo s podajanjem risb, da smo si jih ogledali.

Zaključek

Prvotna zamisel komune v Šempasu je doživela različne preobrazbe. Ves čas pa je v ozadju utripala ključna zamisel, ustvariti s kolektivnim delom in ustvarjalno zavestjo mnogih posameznikov nekakšen model prihodnje civilizacije. Vendar ni bil mišljen model v mentalnem smislu, temveč uresničen v obliki žive in tu pa tam zelo naporne resničnosti, v kateri sodelujejo živa bitja narave in živi ljudje, ki se v obnebu komune stalno menjavajo in s tem prinašajo nove impulze.

Ne da se reči, ali je gradnja modela uspela ali ni. Očitno pa je, da se je sodelovanje v tem ustvarjalnem naporu globoko dotaknilo mnogih udeležencev. Deloma pa se je model iz Šempasa, kot celica neke možne prihodnje kulture bivanja, dotaknil svetovne zavesti s pomočjo nastopov skupnosti doma in v tujini.

Proti koncu obstoja komune je bilo vedno bolj jasno, da ni dovolj, če se na enem kraju na planetu oblikuje in vzdržuje živa celica nove miroljubne in z naravo domačega planeta uglašene civilizacije. Celica je morala razpasti, da bi se za tem lahko razvilo delo s celostno ekologijo, geomantijo in zdravljenjem ekološko poškodovanih krajev in pokrajin. Tudi pri tem delu je v naslednjih desetletjih sodelovala množica posameznikov, a ne v obliki komune, temveč v obliki dinamičnega, na nešteti krajih po Zemlji razvijajočega se (umetniškega) dela.



Proces z žitom, kruhom in kompostom, komuna v Šempasu 1978.

Privid svobode

Lado Planko

Spominski zapisi so po naravi fragmentarni in nezanesljivi. Njihov čar je v priklicu trenutka, odloženega nekje v kleti spomina, nečesa, kar si nekoč vedel in živel, pa vmes tako ali drugače prerastel, prilagodil ali zavrgel. Osveževanje spominov pa dodatno izpostavi tudi pomanjkljivosti pomnjenega samega: ker nisi mogel – nihče ni mogel – biti povsod in zmeraj zraven, se vsake toliko začudiš, ko zveš, kaj vse se je godilo, ne da bi ti pri tem sodeloval, celo ne da bi za to sploh vedel.

Vzdušje v drugi polovici šestdesetih je bilo na splošno optimistično, vzpodbujalo je iskanje izvirnih življenjskih vzorcev, tudi in predvsem takih, ki so odstopali od običajne dnevne rutine. Generacijsko dozorevanje se je prepletalo z odkrivanjem državljanskih svoboščin in izpraševanjem resnosti sveta. Občutek, da smo državljani sveta, je mimo državnih meja in socialne pripadnosti poenostavljaj spoznavanje in zbliževanje tako ljudi kot kultur. Pri tem je kot koda prepoznavanja in kot nekak nadomestni univerzalni jezik nezanemarljivo vlogo igral rock. V tem vrenju, v prividu svobode se je zdelo mogoče vse ali skoraj vse.

Moje prve izkušnje s študentskim gibanjem segajo v zimo 1969/70. Po nekajmesečnem prezimovanju na Radiu Študent sem se spomladi 1970 po pozivu študentske Tribune, ki je iskala sodelavce, znašel na uredništvu lista. Tribuna je na prelomu desetletja poleg teoretskih in leposlovnih tekstov začela objavljati tudi aktualne, eksplicitno politične in kulturne prispevke. Tako se je – mislim

da – leta 1969, potem ko je v javnosti tekla burna razprava o na novo odkritem portretu Franceta Prešerna, na naslovnici Tribune pojavila celostranska fotografija Milana Dekleve z znamenitimi cankarjevskimi brki in naslovom »Po novem Prešernu tudi novi Ivan Cankar?«

Vsebinskega zasuka k totranski, čutni plati življenja ni bilo mogoče spregledati, po zaslugi grafičnega urednika in striparja Kostje Gatnika pa ga je spremljala tudi ustrezna zunanja podoba časopisa, ki je z barvami in razgibano postavitvijo daleč izstopal iz siceršnje časopisne sivine. Naslovnico silvestrske številke 1970/71 s takrat neobičajnim zapisom imena 3buna je npr. ilustrirala podoba ženske s tremi dojkami. Nekaj pozneje je pozornost tožilstva pritegnila naslovnica s fotomontažo Lenina v znameniti govorniški pozi z desno roko v zraku, medtem ko je leva počivala na – pririsanem – ženskem mednožju, naslov pa je opominjal: »Tovariši, ne pozabimo na ljubezen!« – za togi, katehetski odnos starejših generacij do politike in do erotike dvojna provokacija. Ni naključje, da je časopis nekaj let pozneje, ko so ga urejal Igor Bavčar s kolegi in je bila spet pomembna zvestoba Ideji, izgledal asketsko, skorajda ciklostirano.

V nasprotju z mnenjem ulice (in dela študentske populacije), po katerem so se na Tribuni zbiral čudaki, »stanovalci gradov v oblakih«, sem tam naletel na bistre fante, predane temu, kar so počeli, ki so vzbujali simpatijo in spoštovanje; z nekaterimi sem se spoprijateljil za vse življenje.

Drugi steber v tej zvezi/navezi, ki je duh časa razumel predvsem kot pravico do svobode ustvarjanja, je bila revija za poezijo in mišljenje Problemi. Živela je sicer svoje življenje, a je bila posredno – prek sodelavcev, ki so večinoma objavljali tudi v Tribuni, ali prek objav – občasno tudi udeležena pri gibanju. Streho nad glavo je takrat dajala trem skupinam ustvarjalcev: starejši generaciji mislecev z Dušanom Pirjevcem, Tarasom Kermaunerjem, Tinetom Hribarjem, Ivanom Urbančičem ..., potem mlajšim, netradicionalnim literatom od Nika Grafenauerja, Dimitrija Rupla, Tomaža Šalamuna, I. G. Plamna, Iva Svetine, Milana Jesiha, Andreja Medveda, Milana Dekleve, Matjaža Kocbeka, Borisa A. Novaka, Braneta Gradišnika, Milana Kleča, Emila Filipčiča ... do skupine OHO, Francija Zagoričnika, konkretistov, konceptualistov itd., in kot tretji mlajšim filozofom in sociologom (Rastko Močnik, Mladen Dolar, Slavoj Žižek ...), ki so bili sicer blizu marksizmu, a so bili odprti tudi za druge miselne tokove, zlasti francoske provenience (»strukturalizem«, Lacan itd.). Vse tri skupine so

se – sicer v različni meri – posvečale tudi refleksiji umetnosti, zlasti literature. Vsem političnim intervencijam in pritiskom navkljub so bile uspešne, mnogo uspešnejše od študentskega gibanja samega – iz njih je ob že uveljavljenih avtorjih zrastle vrste ustvarjalcev, brez katerih si danes ni mogoče predstavljati niti slovenske književnosti niti slovenske filozofije.

Med zasedbo FF sta se pojavili še ciklostirani glasili SP – Slovensko podpodje – in Fifak, skrajšano za **F**ilozofska **f**akulteta, tudi Frifak ali Freefak; za razmnoževanje smo uporabljali ciklostil, po proizvajalcu imenovan tudi »gestettner«. Poleg tega je izšlo nešteto ciklostiranih izdelkov, informacij in pozivov, nad katerimi najbrž ni imel pregleda nihče, a so tudi teh nekaj prepovedali.

Skladno s slovensko tradicijo gostilne kot privilegiranega socialnega prostora sem dolžan omeniti še mesta, ki so služila druženju in obveščanju, pa celo objavljanju: tako je neznani, po besedilu sodeč redni gost bifeja Šumi leta 1973 izdal Šumijev alkohol. Šumi je skupaj s svojo vrtno depandanso Bacchusom predstavljal osrednjo komunikacijsko-družabno os tistega časa, čeprav so s hišnimi lokali razpolagali tako Drama SNG kot Tribuna (Rio, v pritličju kazine) in Problemi (Koper, na vogalu Gregorčičeve in Titove, ali Mrak na Rimski); martinčkanje na Bacchusovem vrtu je bilo zlasti prijetno ravno maja in septembra, ko je bilo treba študirati. Po maratonski seji sodelavcev Problemov in predstavnikov izdajatelja – Zveze mladine – leta 1972, ki je brez pravega rezultata trajala štiri ali pet ur, je bil v gostilni dosežen konsenz v manj kot pol ure.

1

Osnovno težišče gibanja so bile »sindikalne« zahteve po izboljšanju socialnega položaja študentov – predvsem več štipendij – in študijskih razmer. Ljubljanska Filozofska fakulteta se je npr. srečevala z akutnim prostorskim problemom, ki ga je še zaostrovalo gostovanje Biotehniške fakultete (v kleti FF je imela mdr. vivarij; med majsko zasedbo 1971 je nekdo iz kažipota k »vivariju« napravil kažipot k »pivariju«), medtem ko je izgradnja njene nove stavbe v Rožni dolini iz neznanih razlogov vrsto let stala. V praksi je to pomenilo, da je bila fakulteta z več kot tisoč, morda dva tisoč študenti, ki so stanovali križem po vsem mestu, brez čitalnice, namenjene študentom za študij čez dan – in ni bila nobena izjema.

Podobno napeta je bila kadrovska situacija, posledica premalo učiteljev ob skokovito naraščajočem številu študentov. Učbenikov, po katerih bi predavali, pogosto ni bilo, nadomeščala so jih predavanja, ki si jih je bilo treba zapisovati. Metoda se je večkrat izrodila v dolgočasne in poenostavljene, neproduktivne faktografske opise. Intelktualni, ustvarjalni potencial tisočev mladih v najbolj produktivnih letih za učenje je tako ostajal v veliki meri neizkoriščen. Gibanje je pokazalo, da se s podobnimi problemi nismo srečevali samo na Filozofski fakulteti, pač pa tudi na FNT, FAGG, Ekonomski, Elektrotehniški fakulteti itd. Posledica tega angažmaja je bil mdr. nastanek Centra za razvoj univerze, slabih deset let pozneje pa še knjižne zbirke Krt.



*Sestanek uredništva Tribune: z leve proti desni: Jernej Novak, Jože Konc, Andrej Medved, Lado Planko, Aleksander Zorn, Tone Stojko. Posnetek zaslona iz TV-oddaje Beseda študentov avtorice Nede Pagon, posnete decembra 1970.
Snemalec: Ivo Belec.*

Po drugi strani se meja med »zadovoljnimi« in »nezadovoljnimi« ni nujno pokrivala z mejo med profesorji in študenti – na obeh straneh so bili ti in ti, tako tudi vsi študentje niso bili enako nezadovoljni s študijem. Z Jašo Zlobcem sva na

primer razmišljala o možnosti, da bi namesto običajnega zapisovanja predavane snovi posamezno ali v skupinah pripravljali referate. Med pogovorom letnika s profesorico francoske književnosti dr. Marjeto Vasičevo pa se je izkazalo, da na njeni strani sicer ni bilo omembe vrednih pomislekov, zato pa jih je bilo toliko več med študenti in študentkami. Eksperiment s samostojnejšim in intelektualno zahtevnejšim načinom dela se je zdel večini preveč tvegan, prenaporen, kar že, in priložnost je splavala po vodi.

Vasičeva je na Oddelek za romanistiko vsekakor prinesla svež veter. Potem ko je kljub oponiranju starejše kolegice, češ da nekaj, kar je absurdno, ne more biti predmet estetike, vendarle doktorirala iz Camusa (ravnanje omenjene so v akademski srenji doživeli kot škandal), si je dala duška in za ciklus predavanj v nastopnem letu izbrala štiri »preklete« pesnike, velikane moderne: Baudelaira, Verlaina, Rimbauda in Mallarméja, s katerimi si tradicionalna zgodovina književnosti ni mogla veliko pomagati. Njena predanost stvari, pa seveda svež, svetu okrog nas primernejši pristop sta mi – pa ne samo meni – imponirala, zato mi je bilo v veselje, da sem ji lahko kot somišljenici, takorekoč kot soborki prišel naproti – s knjigo Mauricea Blanchota *Le livre à venir*, katere en izvod od dveh v Ljubljani je bil moj.

2

Politični profil študentskega gibanja (če je sploh mogoče govoriti o profilu, morda bi bil boljši izraz temeljna drža) je bil pretežno levi(čarski). Pod tem razumem načelno opredelitev za delo in človeka proti kapitalu in državi, za več svobode in manj oblasti, proti zatiranju, izkoriščanju, neenakopravnosti itd. Čisto mogoče je, da opredeljevanje za samoupravljanje in socializem ni bilo brez skritih agend, vendar nam je bil skupen osnovni motiv za politični angažma – čedalje bolj drastično razhajanje med dejanskim in proklamiranim/deklarativnim. Samoumevna nam je bila težnja po pravičn(ejš)i ureditvi družbe, prepoznavali smo jo v participativnem, samoupravnem modelu, ki se nam je zdel kot ideja vreden angažmaja, le da smo ga v enopartijskem sistemu doživljali kot odtujenega in izkrivljenega. V dobršni meri nam je šlo za iste stvari kot drugje po Evropi: za protest proti – vietnamski – vojni in angažma za mir, demokratizacijo, za iskanje poti med socialnim/socialističnim elementom v – kot se je zdelo – ukročenem,

civiliziranem kapitalizmu in med realsocializmom sovjetskega tipa, ki se je ponovno in dokončno diskreditiral z vojaško intervencijo na Češkoslovaškem avgusta 1968.

Niša v političnem prostoru, v kateri je bilo sploh mogoče javno razmišljati mimo uradne politične doktrine, se je pojavila kot posledica previdne politične odjuge, oklevajoče gospodarske liberalizacije po 1965 ter padca šefa UDBE Rankovića leto zatem. Obstajala je nekako do konca 1971, ko se je državni politični vrh odločil za vrnitev k preizkušenemu modelu partijske vladavine. Politični prostor v edini stranki odtlej ni bil več samo privilegiran, ampak tudi edini možni prostor političnega udejstvovanja, tako da smo nečlani hočeš-nočeš ostali pred vrati. Tisti, ki se s tem niso mogli ali želeli sprijazniti, so se prej ali slej srečali s policijskimi, upravnimi in/ali pravosodnimi sankcijami. Med njimi je bil tudi Jaša Zlobec, ki se je uprl metodam politične čistke na Hrvaškem, zaradi česar so ga izključili iz ZK in mu vzeli potni list. Sprememba političnega kurza se je začela z zamenjavo sicer stvari socializma predanih, a liberalnih in pragmatičnih partijskih vodstev – Latinke Perović, Petra Nikezića, pa tudi predvojnega intelektualca in komunista, partizanskega generala Koča Popovića v Srbiji, Savke Dabčević Kučar in Mika Tripala na Hrvaškem ter Staneta Kavčiča v Sloveniji. (»Liberalno« gre tu razumeti kot svobodnejšo in bolj pragmatično *družbenopolitično klimo* – v nasprotju s togo, dirigirano družbenopolitično organiziranostjo pred odjugo 1966–1971 in po njej. Izraz »neoliberalizem«, ki ga srečujemo danes, označuje ekonomski koncept t.i. čikaške šole, ki temelji na brezobzirni, asocialni svobodi *podjetniške/kapitalske iniciative*.)

V politični biografiji Klause Kinkla *Der Schattenkrieger* [Vojščak v senci] (Duesseldorf: Econ, 1995) je Jugoslaviji posvečeno poglavje *Titos Erben in Bonn* [Titovi dediči v Bonnu]. Avtor Erich Schmidt-Eenboom razkriva, da je bil hrvaški maspok (= masovni pokret, tj. množično nacional/istič/no gibanje, ki ga je jugoslovanska oblast zaustavila z vojsko in množično čistko) v veliki meri posledica aktivnosti nemške tajne službe BND, ki je po Rankovićevem padcu (tega naj bi pripravila po prvi verziji Krajačić in Bakarić, po drugi britanska tajna služba) intenzivirala svojo dejavnost v Jugoslaviji. Siva eminenca tega spodkopavanja Jugoslavije na hrvaški strani je bil Titov dolgoletni sodelavec in zvezni oficir z Moskvo Ivan Krajačić Stevo, po lastni izjavi najprej Hrvat, šele potem komunist. Krajačić je skrbel za to, da so na ključna mesta na Hrvaškem

prihajali njegovi somišljeniki, ne pa neopredeljeni ali celo projugoslovansko orientirani kadri. (O nepremostljivem sovraštvu med Hrvati in Srbi v Beogradu je v dnevnikih takoj po vojni pisal že Edvard Kocbek, vendar se v javnosti o tem ni govorilo.) Krajačić si je – seveda v strogi tajnosti – prizadeval za hrvaško samostojnost tudi prek kontaktov z Jugoslaviji sovražno ustaško emigracijo, ki ji je v sodelovanju z BND konec sedemdesetih razdelil 150 jugoslovanskih potnih listov. Leta 1983 je svojo politično dediščino predal štirim hrvaškim politikom, poznejšim osamosvojiteljem Tudjmanu, Mesiću, Boljkovcu in Manoliću.

Politični preobrat leta 1972 je sicer utrdil Tita kot voditelja, a to perspektive za obstanek države ni izboljšalo: ne le, da je spet omejil prostor za politično življenje na eno in edino stranko, ampak je hkrati onemogočil politično reševanje nasprotij, s čimer je pripravil teren za njihovo nadaljnje zaostrovanje in za poznejšo nasilno razdružitev. Decentralizacija do republiške ravni kljub temu, da je nekatere pristojnosti federacije prenesla na republike, ni vpeljala demokratizacije političnega življenja, pač pa homogenizacijo po republiškem (*mutatis mutandis* nacionalnem) ključu. Politično anatemo študentskega gibanja je uvedel očitek »anarholiberalizma«: skovanko je birokratski um izumil kot retorično orožje proti rahljanju režima.

Preventivno delovanje tako politike kot policije je v Sloveniji praktično izločilo že sicer komaj prisotno nevarnost za javni red in mir, gibanju je jemalo ostrino celo ob neprijavljenih dogodkih, kot sta bila sprehod udeležencev aprilskega zborovanja od Aškerčeve do skupščine in protest ob obisku francoskega predsednika Chaban-Delmasa. Slovenska policija je v primerjavi s srbsko kazala neprimerno več treznosti, kar je bila ob drugačnem političnem temperamentu gotovo tudi posledica dejstva, da je bila oblast glede dogajanja med študenti ves čas na tekočem, saj je bilo jedro gibanja v nezanemarljivi meri sestavljeno iz članov ZK.

3

Druga omembe vredna poteza gibanja, ko danes razmišljam o njem, je bila njegova spontanost, v določenih pogledih tudi prav cvetlična naivnost. Poglavitni orožji gibanja sta bili odzivanje in opozarjanje na teme in težave, ki so se pojavljale v družbi kot posledice razvoja ali (ne)ukrepanja dnevne politike. Preradi smo

verjeli v moč argumenta, v to, da je dovolj, če na stvari opozorimo ali se verbalno opredelimo do njih. Porabili smo veliko besed, nekatere od njih so zaradi pretirane in nenatančne rabe začele izgubljati osnovni pomen in konotacijo. Tako je npr. izraz »fašistoidno« v nekem trenutku postal modna etiketa, celo psovka za – skoraj – vse, kar nam ni bilo všeč, ne glede na vsebino konkretnega pojma.

Študentskemu gibanju je v dobršni meri botrovala misel zgodnjega Marxa in frankfurtske šole, med drugim s pogosto omenjanim geslom o »kritiki vsega obstoječega«, kar je pomenilo tudi kritiko levih, socialističnih režimov. Misleci frankfurtske šole so po katastrofi prve svetovne vojne podvomili v »naravno« revolucionarnost delavskega razreda in odkrili študente kot katalizator sprememb. Ko so se pred nacizmom umaknili v ZDA, so se tam srečali z izpopolnjenimi mehanizmi ideološkega nadzora in obvladovanja družbe, med drugim tudi s pomočjo kulturne industrije. Vendar ta »duhovna sorodnost« ni nikdar postala izključen ali izključujoči nazor gibanja.

Slaba točka spontanih, improviziranih, »frfotavih« gibanj, kakršno je bilo študentsko, je – bila – informiranost: vsaka generacija študentov je praviloma začejala od začetka. O dogajanju pred tem se je vedelo malo, pa tudi obveščanje »sodobnikov« je večkrat koga spregledalo. (Domislekov, ko smo sredi noči ugotovili, da je treba komu povedati kaj pomembnega in smo ga zato ob enih ali dveh zjutraj vrgli iz postelje, ne gre šteti med standardne metode obveščanja.) Tako smo – tudi podpisani – za nekatere stvari zvedeli šele zdaj, npr. zgodbo o tem, od kod od Zveze mladine neodvisna Skupnost študentov (njenega predsednika Lenarta Šetince je Jaša večkrat naslavljal z razmakom med »a« in »r«), pa Radio Študent in za današnji čas komaj predstavljivi poslanski mesti v republiški skupščini, namenjeni študentom. Za ruvanje Andreja Uleta s šefom policije Vinklerjem za transparent sem zvedel šele iz Uletovega zapisa pred kratkim, čeprav sva bila na poti na isti protest – proti francoskemu predsedniku Chaban-Delmasu –, med seboj oddaljena kakih 300 metrov. Pa to ni bil edini tragikomični moment dogodka: v veži na Prešernovi, kamor so nas z veliko mahanja zrinili takratni miličniki, je Alenka, prijateljica urednika Tribune Jožeta Konca, poskušala vplivati na enega od njih z moralno-političnim apelom: »A vas ni nič sram, da ste policaj?!«

S predstavljanjem gibanja in časopisa Tribuna zunaj meja študentske populacije se razen občasne kolportáže pred konzorcijem nismo prav dosti ukvarjali,

se je pa kljub temu zgodilo, da sem pozimi 1971 s tem namenom obiskal enega od razredov šole za oblikovanje v Križankah in – presenetljivo – velenjske gimnazijce, medtem ko mi na celjski gimnaziji do nedavna moj ravnatelj ni dovolil v razred. Presenetljivo zato, ker je bilo Velenje trdnjava pravovernosti, kjer je vsak dvom, celo že glasno razmišljanje o smotnosti ali brezprizivnosti političnih – Titovih ali občinskih – odločitev pomenil(o) bližnjico do političnega konflikta in ekskomunikacije. Na mlade pa to ni naredilo posebnega vtisa: za časopis sem pridobil precej naročnikov, med njimi so bili Jože Vogrinc, Stane Borovnik in Zoran Pistotnik, s katerim sva se leto ali dve pozneje srečala v Fakultetnem odboru Skupnosti študentov.

4

Med reči, ki jih je danes težko pojasniti, sodi dejstvo, da nas niso motili različni pogledi in pristopi; spomnim se enega samega omembe vrednega konceptualnega konflikta in sicer med Aleksandrom Zornom in Marjanom Pungartnikom. Zavest o pripadnosti skupni stvari je omogočala soobstoj in soočanje različnih nazorov in idej, od anarhističnih prek krščanskosocialnih do ekoloških, ki jih je vse družil emancipatorni moment. Ko bi se gibanje normalno razvijalo, zorelo in diferenciralo, bi verjetno prišlo do artikulacije in oblikovanja različnih političnih opcij, a tega trenutka ni dočakalo.

Naj se tu dotaknem še ene večkrat slabo razumljene, za gibanje mladih pa pravzaprav pričakovane konstante: vprašanja avtoritete. Šlo je za dvojje, najprej za preverjanje načela avtoritete, potem pa za upor proti avtoritarnosti, ne nujno proti avtoriteti nasploh. To je hkrati pomenilo iskanje avtoritete po meri človeka, temelječe na vedenju in na osvobajanju/osamosvajanju človeka – za razliko od dovolj prisotne avtoritarne vzgoje, ki je vzgajala v slepo poslušnost in je imela svoj pendant v avtoritarni naravi političnega sistema in pogosto tudi družbenih odnosov.

Nekatere pobude in zamisli pa so vendarle živele še leta po koncu gibanja, deloma tudi v spremenjenih kontekstih. Njegov labodji spev je bila bržkone »ljubljska resolucija«, nastala na začetku leta 1974, v kateri so avtorji (iz Ljubljane Vinko Zalar in Darko Štrajn, iz Zagreba Lino Veljak in Mario Rubbi, iz Beograda Zoran Djindjić in Miodrag Stojanović) ob ostri politični kritiki režima



*Lado Planko prebira zahteve študentov na zborovanju na Aškerčevi, 14. aprila 1971.
Posnetek zaslona oz. posnetka neznanega avtorja.*

napovedali tudi krvav razpad države. Resolucija je bila seveda prepovedana, njeni avtorji pa – po intervenciji Willyja Brandta in menda zaradi Titove želje po Nobelovi nagradi za mir – obsojeni samo na pogojne kazni.

5

In vendar, vsem nedorečenostim in nedoslednostim navkljub nam je gibanje pod črto, na občečloveški ravni omogočilo prepoznavanje in artikulacijo mejnih možnosti tedanjega sveta, možnosti, da je lahko svet videti tudi drugače – ne glede na morebitni utopični značaj idej in razmišljanj. Neposredna, spontana svoboda na dosegu roke pa je izkušnja, ki človeka oblikuje za vse življenje.

Mednarodni odbor Skupnosti študentov Univerze v Ljubljani 1969–1972

Janez Stergar

Čeprav sem zgodovinar, spominov na študentska leta še nisem veliko pisal in ne pripovedoval vnukom. Menda sem zadnjič brskal po policah s papirji iz tistih let, ko sem še precej pred družbeno premeno v Sloveniji »trgoval« z NUK-om: za vpogled v nekatere zaplenjene (in javnosti še nedostopne) številke Tribune sem jim izročil par drugih zaplenjenih števil, ki jih sami niso imeli.

Raziskovalno se ukvarjam z novejšo zgodovino koroških Slovencev (s katerimi sem povezan še iz dijaških oz. taborniških let). Pred časom sva se s predsednikom Zveze slovenskih organizacij na Koroškem dr. (Borutom) Marjanom Sturmom spominjala, da so njega zaradi dopisovanja slovenskih imen na krajevne table aretirali in procesirali (ljubljski študentje smo tedaj v treh dneh zbrali 30.000 podpisov pod pismo avstrijskemu predsedniku republike), a tudi sam sem bil 18. 10. 1972 v Velikovcu za kratek čas aretiran kot sodelavec Radia Študent. Poročilo o tem dogodku pa sem pred leti vključil v članek Obisk Koroške v času »vojne za krajevne napise« (Ortstafelkrieg, Ortstafelsturm) oktobra 1972. – *Razprave in gradivo* (Ljubljana) 2003, št. 43, s. 202–223.

Slovenska skupščina je imela tedaj, v času napada na dvojezične krajevne table, 20. 10. 1972, izredno zasedanje vseh zborov. Študentje pa nismo imeli



Shod pred univerzo 10. maja 1971. Študentje so se solidarizirali z 19-letnim dijakom Marjanom Sturmom, tedanjim predsednikom Zveze slovenske mladine in borcem za narodnostne pravice koroških Slovencev. V sicer dvojezičnem Šmohorju na Koroškem je 26. oktobra 1970 napisal na obcestno tablo poleg nemškega Hermagor še slovenski zapis tega krajevnega imena. Zato je celovsko tožilstvo vložilo proti Sturmju kazensko ovadbo, češ da je poškodoval javno lastnino in žalil javne organe. Vladimir Mijanović pa je bil najbolj znana oseba iz študentskega gibanja v Beogradu. Oba transparenta nosi Vinko Zalar, dejaven udeleženec študentskega gibanja v Ljubljani. Foto: Žare Veselič.

le poslanca v osebi (sedaj že pokojnega) Toneta Remca, ampak smo redno sodelovali v nekaterih odborih, tudi v novo ustanovljenem pododboru za manjšinska vprašanja. Na drugi plenarni seji skupščine, razširjeni s »političnim aktivom«, sem zaradi mlačnega odnosa in ne-ukrepanja glede manjšin kritiziral gosta, jugoslovanskega zunanjega ministra Mirka Tepavca; poslanci pa so bili v zadregi, ali naj mi ploskajo.

Mednarodni dogodki, ki so poleg Vietnama, Kambodže in obiska Chaban-Delmasa močnejše odmevali med študenti in v delu Mednarodnega odbora

Skupnosti študentov (MO SŠ), so bili še npr. zasedba ČSSR, polkovniški prevrat v Grčiji in film »Z«. Ko smo predsedniku Josipu Brozu Titu poslali pisno vprašanje, kako se lahko prijateljsko družijo z Lumumbovim morilcem Mobutujem, se je služba državne varnosti močno angažirala, da bi izvedela, kdo vse je pisal pismo (eden vodilnih Lojze Ivančič se je osebno oglasil doma pri mojem tedanjem dekletu = ženi od decembra 1970; državna varnost pa ni bila Čelikova javna varnost oz. ljudska milica; Čelik je ob napetih trenutkih v demonstracijah zadrževal svoje »plave«, mi pa svoje preveč razgrete). Spominjam se »koordinacijskega« sestanka v gostilni »Koper«, ki ga je Pavle kot sociolog zaključil z mislijo, da bi bilo v družbi pa res močno narobe, če bi se policisti in študentje v vsem ujeli ...

Čez več tednov smo z maršalata dobili dolgo pojasnjevalno pismo o potrebnosti jugoslovanskega povezovanja s kongovskim predsednikom za neuvrščeno gibanje.

Protestno zborovanje na Filozofski fakulteti sredi decembra 1970 je povzročilo (ali bilo eden od povodov za) predstavitev Titovega obiska v Italiji. Plakat, ki je vabil na predavanje »Odisej ob jamboru« Borisa Pahorja na Filozofski fakulteti, sem pred leti – ob pripravljanju razstave »Skrita stran meseca« izročil Muzeju za novejšo zgodovino. Tedaj pa sem bil pisno povabljen na pogovor na oddelk za notranje zadeve (ali kako že, na Mačkovi), da bi mi zaplenili neko Pahorjevo publikacijo. Za uvoz tiskov v jezikih jugoslovanskih narodov je bilo treba imeti posebno dovoljenje iz Beograda...

Prirejali smo mednarodne študentske seminarje; blejski, ki sem mu predsedoval, se je ukvarjal z narodnimi manjšinami v Evropi. Izdajali smo angleški bilten »Info«, dva ali trikrat revij(ic)o »Student's Quarterly« z Lukom Škobernetom idr. Kakih pet ljubljanskih študentov nas je v mednarodni družini sodelovalo na pogovorih in nato demonstracijah v poveljstvu NATO v Bruslju – o čemer sem poročal v Tribuni. Mednarodnim in manjšinskim temam je pozornost posvečal tudi Radio Študent; včasih smo se oglašali po telefonu »v živo«.

V Tribuni – kot član širšega uredniškega kroga – nisem pisal le o mednarodnih dejavnostih (naslovni članek »Še pomnite, tovariši ...« je bil tudi na razstavi v MGCL), ampak tudi o »akciji 25 poslancev« (po sklepu IO SŠ sem šel kot prvo nagovarjat prof. Maro Bešter, da bi sprejela kandidaturo namesto Ribičiča ...) ter o študentskem odnosu do JLA. Zaradi članka oz. več intervjujev »Armijo

naša« v Tribuni so borci in rezervni vojaški starešine iz Domžal in Kamnika v »Delu« zahtevali mojo izključitev z univerze. V »Komunistu« me je zagovarjal sekretar Univerzitetnega komiteja ZKS Gojko Stanič; nikoli nisem bil član partije, bili pa smo sosedje na hodniku v Kazini (in UK ZKS je večkrat vabil na odprte problemske konference).

V Ljubljani je tedaj študiralo veliko zamejskih študentov, ki so se povezovali v Klub zamejskih študentov. MO SŠ je sodeloval pri nastajanju Zveze/Društva prijateljev zamejskih Slovencev, katere/ga ustanovitve SZDL ni dovolila (»To bi bila nova stranka ...« nam je prišel povedat Jože Hartman). Poleg Maistrovih borcev in koroških partizanov pa so bili med pobudniki Drago Jančar, Lojze Peterle s svojim krogom (revija »2000«) idr. V Ljubljani je bil še en MO, in sicer Medškofijski odbor za študente; nekateri so bili udeleženi tudi pri dejavnosti našega MO ali v drugih skupnih študentskih aktivnostih.

Za vsake demonstracije prvega obdobja študentskega gibanja je bilo pomembno, ali se jih bodo udeležili študentje 4. bloka iz Študentskega naselja z Marjanom Poljšakom kot neumornim in nespornim vodjo.

Mednarodni odbor je poskrbel za izdelavo in (donosno) prodajo več sto majic ter puloverjev z napisom »Universitas Ljubljana« in sliko univerze. Drugi člani odbora so skrbeli še za mednarodne študentske prakse, delovne tabore ipd.

Pričujoče besedilo je deloma povzela Polona Balantič in objavila na MMC.

Da revoluciji, ampak revoluciji v glavi

Pogovor z Milanom Deklevo

Mitja Čander

Pogled na študente, ki zasedajo Filozofsko fakulteto, Franeta Adama, ki ga dve »gorili v civilu« skušata odvleči skozi vrata, pa ga »mnogica ne spusti iz svojega drobovja«, Jaša Zlobca z zastavo na strehi, revijo Tribuna in pa imenitne sestanke, ki niti malo ne spominjajo na sestanke, saj se na njih ne pogovarja o tem, česa se ne sme, temveč kaj še bolj norega bi si izmislili, da bi razkurili uradno oblast.

To je nekaj podob, ki se Milanu Deklevi izrišejo v spominu ob misli na leto 1968 oziroma leta, ki so temu sledila. Literat je bil med študijem dejavno vključen v študentske proteste, ki so tedaj zajeli v večji meri Ljubljano, pa tudi druga slovenska mesta ter univerzitetna središča tedanje Jugoslavije. Bilo je posebno leto, se spominja: *»Bolj kot gledam iz daljave, bolj se mi zdi, da smo imeli z generacijo pravo srečo, da smo stopili v odraslost v tistih letih, ko se nenadoma pojavlja ta razpoka, v katero sta se umestila spontanost in nekaj zelo novega.«*

Pred kratkim je prebral esej Aleša Debeljaka o letu 1968, ki s perspektive svoje, komaj kakšnih deset let mlajše generacije pravi, da je to leto za njih samo še nostalgичna fotografija, zataknjena v album zgodovine:

To pomeni, da je njihova generacija že morala iskati popolnoma nove odzive na dovolj drugačen družbeni in intelektualni položaj. Zato je prav zanimivo, da so tako hitro potegnili do leta 1968 in te generacije neko distanco. In to se mi zdi prav. Govorim namreč o tem, da je spomin treba vedno iskati z rezervo. Če jaz govorim zdaj o tem letu, govorim iz osebnih izkušenj, zelo pa se ogibam nekih posploševanj, saj po mojem mnenju ne bi bila objektivna.

Sam se je tistih časov na neki način dotaknil v svojem prvem romanu *Oko v zraku*, vendar z distance, saj je prepričan, da je to edini pravi način. Takole razmišlja:

Že esej bi bil preblizu temu, preveč bi bilo lastnega strahu, da stvari potvarjam, da se grem neko lažno nostalgijo, da vidim zadeve preveč lepe, jih olepšujem. Bi si pa želel, da se kdo iz mlajše generacije skuša spoprijeti s to imenitno tematiko, ki je romaneskna sama na sebi in kar kliče k takim upodobitvam.

Ob zavedanju, da je soudeležen človek težko objektivni, pa se mu ob primerjanju tedanjega in zdajšnjega časa vseeno zdi, da lahko tedaj govorimo o večji barvitosti samega gibanja in dogajanja in spontanosti v smislu eksistencialnega tveganja, ki ga danes zavira medijski oziroma korporacijski nadzor elektronskih medijev. »*In morda je ljudem spet vsiljena neka uniformirana misel in ta je zelo banalna, neliberalna pamet profita za vsako ceno, torej izčrpanja sveta in potrošnje. Je v vozlu, ki ne more prinesiti nič pametnega in odrešujočega.*«

Z Deklevo smo se pogovarjali o revolucionarnih letih, ki po njegovem mnenju v jedru niso bila toliko usmerjena v poskus spreminjanja družbe navzven, ampak predvsem posameznika samega. Ta naj bi začel misliti ekološko in globalno, a ne v smislu tega, kar je globalizem prinesel pozneje, temveč k miselnosti, da smo vsi ljudje del skrivnostne vitalistične mreže, ki jo je treba kar naprej osmišljati s svojo življenjsko prakso. Gre predvsem za odgovornost do tega, kako se vedemo do drugih in drugega, pravi, do stvari in do ljudi.

Se vam je zdelo, da sta Slovenija, Ljubljana del nekega širšega vrenja po Evropi?

Lahko bi rekel, da ja. Vsi, ki smo delali pri Tribuni in Radiu študent v študentskem kulturnem centru, smo spremljali dogajanje v Evropi in smo vedeli, kako je ta plamen zajel od Sorbone do nemških univerz in nasploh vso celino. Zelo živo je bilo dogajanje v Jugoslaviji, jasno. Predvsem v Beogradu, ker so bili dogodki precej ostrejši kot v Ljubljani. Zdi se mi, da je Slovenija kar pametno odreagirala na neko novost. V Beogradu sta bila dva študenta mrtva in takrat je imela jugoslovanska partija precejšnje težave, da je ustavila val negotovanja, ki se je zgodil. Kajti beograjski študentski punt je imel isto namero, kot ga je imel na neki način ljubljanski: združiti proletariat in intelektualno moč. In tega se je najbrž partija ustrašila. Ker če do tega pride, dobi množica nov pogon.

Kako pa je bilo leta 1968 vse skupaj videti v Ljubljani?

Težko rečem, kje je bil kakšen dogodek, ki je sprožil ves ta val. Mislim, da se je to pripravljalo že nekaj časa. Nekateri o zgodovini radi rečejo: mi smo bili prvi. Daleč od tega, trditi kaj takšnega, bi bilo popolnoma noro. Jasno je, da tega gibanja ne bi bilo brez politične odjuge v času Kavčiča, da pa ga tudi ne bi bilo brez intelektualne moči, ki jo je imela generacija Perspektiv, Odra 57 in vseh drugih še pred tem. Ta nit zgodovine se seveda vali prek nekih obratov, ampak vedno dobi sapo takrat, ko se zgodi nekaj novega, ujame tudi spomin, ki je zanjo pomemben.



*Ena od akcij v času študentskega gibanja na zelenici pred Šumijem 1971.
V ospredju s plakatom Milan Dekleva. Foto: Matjaž Hanžek.*

Drug tak dogodek, povezan s temi spomini, je bil, ko sem prevajal za mari-borsko opero *Nesrečnike*, muzikal po Hugojevem romanu, ki govori o študentskem odporu leta 1830. Se pravi, da se je takrat tudi neka mlada generacija v Parizu dvignila za to, da bi obudila pravi spomin na tisto, kar je francoska revolucija nosila pozitivnega v sebi in kar je relevantno za nas.

Takrat ste študirali primerjalno književnost. Kakšno je bilo vzdušje?

Takrat sem študiral primerjalno književnost in literarno teorijo. Vzdušje je bilo imenitno. Tukaj smo imeli tudi srečo, da je bil naš profesor Dušan Pirjevec v najbolj intelektualni kondiciji in on nam je veliko pomagal, odprl. Tudi njegova reakcija na leto 1968 je bila zelo zanimiva. Ni namreč z obema rokama zgrabil ali pa pritrdjeval temu revolucionarnemu zagonu, najbrž s slabim spominom na to, kar je on preživel kot revolucijo, in z bojznijo, da bi prišlo do česa podobnega. Da bi ulica spregovorila do te mere, da bi prišlo do kakšnih resnih zapletov. Hkrati pa je z obema rokama podprl tisto, kar je nosilo duhovno prenovo in kar je pomenilo spontanost in stoterost glasov, ki je nenadoma vdrla v to uniformirano partijsko misel, ki je bila še vedno dovolj močna in je prek medijev (predvsem prek televizije) poskušala vsakomur nadeti uzdo.

Takrat ste se zelo aktivno udeleževali Tribune, študentskega časopisa, ki je že nekaj let prej vznemiril oblast še pod urednikovanjem Nika Grafenauerja, pravzaprav neke čisto druge generacije. Zgolj v nekaj letih se je tudi sama Tribuna popolnoma spremenila v svojem habitusu.

Res je. Mislim, da je prav ta generacija, veliko tudi po zaslugi Kostje Gatnika kot oblikovalca Tribune – za razliko od prejšnje črno-bele je postala naenkrat bavita –, tudi spremenila format. Ta Tribuna se je soočala tudi s to zadrego, da študentje prejšnje niso imeli za svoj list. Kupovali so jo bolj na silo. Kot študent si moral biti naročen oziroma si plačal nekaj podobnega kot danes za nacionalno televizijo. Ampak zdaj se ne pritožujem nad tem drugim, to je že prav. Takrat pa študentje s tem listom niso prav čutili in mislim, da je premalo spremljal sprotna dogajanja in se odzival na situacije, zato smo morali tudi zaradi tega nekaj napraviti. Zdi se mi, da se nam je posrečilo, saj je postala Tribuna priljubljena in so študentje radi razgrabili tiste številke, ki nam jih niso zaplenili. Nekatere so nam, ampak to je bilo že malo pozneje.

Kako je bilo s tisto šalo, ko ste se prelevili v Ivana Cankarja?

To je bil nekakšen odziv Tribune na novo romantično narodotvorno iskanje prave podobe Prešerna. Nekateri časopisi so šli v skrajnosti. Pojavile so se razne slike in montaže. Ne vem, kako so prišli do teh podob, ki s Prešernom po mojem mnenju niso imele nikakršne zveze, so pa pomenile neki nacionalni ponos nad tem velikim poetom. Mi smo se skušali iz tega pošaliti z ironijo in prišel sem na idejo, da bi me Tone Stojko slikal na Kongresnem trgu pred vrati, kjer je Cankar nekaj časa živel. Šel sem domov k svojemu stricu, ki je bil meščan starega kova in je še imel tiste trde ovratnike in metuljčke, si izposodil ves ta rekvizitarij, da smo potem našli novo podobo Ivana Cankarja.

Z neverjetno sproščenostjo ste se odzvali na takratni čas, ki je bil precej siv, precej monoton v smislu nekih partijskih sloganov. Niste samo kritizirali na resnoben način, ampak z nekim veseljem in igrivostjo.

Mislim, da je bilo tako. S te razdalje še vedno vidim stanje tako, da sta bili dve močni struji znotraj tega študentskega gibanja. Ena je bila tista, ki je skušala prenoviti predvsem družbeno situacijo, zanimala jo je socialna stiska takrat obubožanega proletariata in jo motila rdeča partijska buržoazija, ki ji je šlo seveda vedno dobro, takrat pa kvečjemu boljše in ne slabše – kljub ekonomskim zagatam, ki so bile že pred vrati. Kako se torej iti zdaj družbeni revolt? Edino tako, da se postaviš še bolj levo od partijske linije. Levo od levega. Moram reči, da so bile takrat glede tega narejene kar dobre stvari – od Adama Franka do Jaše Zlobca in cele vrste drugih študentov.

Druga stran se mi zdi, da je bila bolj za to, da se prenovi pogled na umetnost samo in na umetniški akt, torej proces delanja umetnine. To je pomenilo, da se umetnost iztrga iz tega venomeršnjega ideološkega interpretiranja in zaživi svoje življenje. Zato je Taras Kermauner nagovoril to generacijo znotrajtekstualci ali pa ludisti, še veliko teh oznak se je prijelo. Šlo pa je prav za to, da se vrne avtonomnost poetične govorice, da se pokaže, da je poezija sama razpiranje horizontov sveta. In zato se mi zdi, da se je zgodil ta majhen čudež, da so stvari nekako res postale zelo spontane, zabavne in domiselne. Dobile so različne podobe; od športa do literarnega maratona, ringa na Filozofski fakulteti, ki je bil neka daljna predhodnica zdajšnjih poetičnih pančev itd.

Veliko stvari se je pojavilo – gledališki dogodki, performansi najrazličnejših oblik ... Skratka, na noge so se postavile nekatere stvari, za katere prejšnji dan nismo slutili, da se bodo.

Nekaj časa je bil likovni urednik Tribune Marko Pogačnik, v istih letih je bil zelo aktiven tudi OHO.

Dobro, da ste me spomnili. Ko sem prej rekel predhodniki – OHO-jevce štejem med direktne predhodnike, in če vemo, da je bil tukaj tudi Tomaž Šalamun, lahko stvari zelo hitro povežemo. Niso bili zgolj subverzivni v smislu umetniške prakse visokega modernizma, ampak prav tako v tem, da so zahtevali tudi duhovno prenovu in da so podvomili o subjektivizmu, da so ga prvi videli kot neko nihilistično voljo, da jih je zanimala tudi kritika evropocentrizma, da so se obrnili k tujim duhovnim zrenjem in tradicijam, kar je bilo tedaj seveda redko.

Kakšen je bil takrat ta vpliv vzhodne misli? Naenkrat je v Evropo, tudi v Slovenijo prišel Vzhod, mislim predvsem v duhovnem smislu.

Če gledam za našo izkušnjo, se mi zdi, da je to prišlo prek »underground« tiska, ki ga je imela Tribuna naročenega. Takrat za čuda še ni bilo teh informacijskih cenzur in prek tega je vdrlo v našo sredino marsikaj iz francoske filozofije, nemške kritične filozofske misli frankfurtske šole, predvsem pa »undergorund« z generacijo ameriških bitnikov, z džezom, rockom, s kantavtorstvom, péto poezijo Lennona, Dylana in Leonarda Cohena itd. Vse to se je nekako naplavilo in začelo kopičiti.

No, vzhod je prišel prek tega undergrounda, kar je prineslo tudi izkušnjo drog. Tam je bila cela kopica filozofov, ki se je obrnila na Daljni vzhod in iskala odrešitev za Ameriko in to se je podaljšalo sem k nam. Mene je to kar naprej zanimalo, saj se mi je zdelo, da je edina mogoča distanca do visokega modernizma, ki je še vedno zagovarjal – kar se umetniške prakse tiče – gospostvo nad jezikom, gospodarjenje z jezikom. Mene je zanimalo nekaj drugega: kako jezik presega posameznika, kako moraš poslušati jezik, da te nauči tisto, kar je skrito v sami grški besedi *logos* kot ustroju vesolja, tiste sile, ki jih ne vidimo fizično pred očmi, ampak vendarle vodijo ta svet in ga usmerjajo. Zato je bila pot k Daljnemu vzhodu zame odprta in me je klicala, kajti ravno zenbudizem, budizem, hinduizem so poudarjali to, kako je treba biti do sveta na neki način strpen, pazljiv do lastne akcije, do svojih dejanj. To je pa pomenilo tudi takrat prebujeno ekološko zavest.

Onesnaženje sveta je vedno najprej duhovno onesnaženje sveta, šele potem sledi fizično onesnaženje. Tudi Pogačnik in OHO-jevci so zagovarjali to pazljivost do akcije in rajši stopnjevano zanimanje za meditacijo, zato da se človek umakne in premisli svoja dejanja, predvsem pa premisli odgovornost v teh dejanjih.

Tukaj nam je pomagala naslednja pomembna stvar, tako zame kot najbrž tudi za moje kolege – eksistencializem. Naenkrat se je vse to spletlo v klopčič, ki je zelo močno vplival na vso generacijo.

V Tribuni se takrat pojavi ogromno nove poezije, konkretne poezije, vizualne poezije. Vi ste takrat snovali svojo prvo zbirko Muši Muši, kako ste se umestili znotraj vsega tega toka? Kako ste doživljali ta pesniški impulz? Kot zelo mlad pesnik ste potem izdali knjigo leta 1971; kako je nastajala ta knjiga in sploh vaša pesniška govorica?

Obstaja anekdota, ki na neki način odgovarja na to vprašanje. Nekoč sem se na fakulteti pogovarjal s profesorjem Pirjevcem, ki je vedel, da pišem, pa je rekel: »Ja, zdaj nastopi problem, kako pisati po vsem tem dovršenem visokem modernizmu.« Ta modernizem, ki je pripeljal do tiste znamenite Tribune, v kateri je Chubby sredi velike bele plahte objavil le dve besedici »drekec pekec«. Zbudila je silen revolt, na katerega se je odzval starosta slovenske kritike Vidmar, ki je budno pazil na moralni razkroj. Tako ga je namreč imenoval. Kot je rekel: »Novosti že, ne pa razkroj.«

No, Pirjevec mi je rekel: »Kaj pa zdaj, saj to je pa že skrajna točka.« Takrat je Zagoričnik izdal svoj Opus nič, ki je bil radikaliziran akt, prek katerega se ni dalo več iti, prazna knjiga, knjiga brez besed. Sam sem rekel, da ne vidim več poti v raztegovanju elastike modernizma, ampak v neki drugi poti. Takrat sem jo videl v zbirki Muši muši, se pravi v pesniški obliki haiku, zato ker je ustrezala tistemu odnosu do sveta, ki sem ga prej opisal in ki je skrajna ekonomizacija govorice. Ker na neki način bolj govori s tistim, kar je zamolčano, kot s tistim, kar je povedano.

To sem mu takrat tudi dejal in je rekel, da je morda res to pot, saj ima še Kocbek probleme. Nekako je padel pod vpliv Tomaža Šalamuna, pozabil na svojo prejšnjo poetiko in ni imel več tako močne poezije kot prej. Zdi se mi, da se je pozneje Kocbek – če razmišljam o konotaciji, ki jo je omenil prof. Pirjevec – vrnil k tej svoji poeziji, in to stisko do modernega sveta, ki jo je tudi sam občutil kot neke vrste duhovno opustošenost, izrazil na neki imeniten, močen način.

Na eni strani je bil prisoten neoavantgardizem, na drugi strani vaša poetika. Zdi se mi, da ste bili osebno, pa tudi zelo drugače navezani na barda Tomaža Pengova, ki pa je bil spet nekaj povsem drugega, čeprav je izhajal iz podobnih izhodišč. Kako ste dojemali Tomaža in njegovo skoraj eterično držo?

Komaj dve leti bo od njegove smrti, pa se mi zdi, kot da se ga nihče več ne spominja. Kako kratek je ta spomin, meni se zdi pa on izjemno pomemben in upam, da ne bo izginil iz naše kulturne zavesti in duhovnega spomina. Tomaž je bil unikat in tako trmast v svoji predanosti temu, kar je imel za pomembno v glasbi in poeziji, da ga še vedno občudujem. Ni ga zanimala moda in tudi ni zašel s svoje poti, ko so uspevali v tujini veliki pevci, ki so postali del glasbene industrije. On se je znal dolgo držati stran in delati svoje avtorske stvari, ne da bi se ga to dotaknilo, in to je vredno pozornosti in spomina. Če je bil Tomaž v čem unikaten, je bil v tem, da je bil strašno spoštljiv do tradicije. Kot umetnostni zgodovinar je znal ceniti to, kar nam je dala preteklost. Na neki način je bil zaljubljen v stvari, ki so izginevale s tega sveta. Tudi mene velikokrat grabi nostalgija po nekem lepem pisalnem stroju, moram pa uporabljati to serijsko tipkovnico, ki mi jo vsiljujejo velike elektronske korporacije. Žal mi je. Vem, svet se spreminja, ampak ne vidim razloga, zakaj ne bi bili nostalgični. To je naša popolnoma intimna drža in se tiče samo vsakega posameznika. Tomaž je znal to zelo lepo peljati.

Kar se pa tiče glasbe. Tej spontanosti se je takrat pridružilo veliko novih glasbenih skupin, ki niso bile klasične ali sodobne rockovske skupine, ampak so se zgledovale po novih možnostih improvizacijske glasbe. In improvizacija je bila tisto gonilo, ki nas je vse zdramila in nam dala neki popolnoma drugačen način sprejemanja in odzivanja na svet. Se upaš improvizirati? Se upaš skočiti na glavo v nekaj, čemur ne vidiš dna? Ja, smo si rekli takrat nekateri, in smo to poskušali.

Vedno, ko se spomnim leta 1968 v Ljubljani, se mi zdi, da je treba to leto misliti v intervalu več let. Da je leto 1968 neke vrste uvertura in je trajalo vsaj do leta 1971, če ne celo 1972.

Lepo, da ste to rekli. Leta 1968 v Ljubljani praktično še ni bilo mogoče govoriti o študentskem gibanju. Takrat se je situacija šele pripravljala. Kakšni dve leti imamo zaostanka za Sorbono, ampak to je še vedno malo v primerjavi z zaostankom, ki smo ga imeli prej v nekaterih umetniških praksah ali pa duhovnih izkušnjah.

Same zasedbe Filozofske fakultete leta 1971 se spominjate?

Se spominjam zelo živo. Spominjam se, na primer, znamenitih Jesihovih predavanj o Dolini totalke, ki so bila masovno obiskovana. S svojim neverjetnim smislom za smeh, dovtip in humor je znal na neki način ironizirati situacijo, ki je bila takrat težka – govorim o enopartijskem režimu. Hkrati pa se je znal posmehovati tudi naši praksi in pijanščinam, poskušanjem z drogo. Bil je nekaj, kar so ljudje sprejeli za svoje in so drli na njegova predavanja v klet FF-ja, kjer je bila garderoba in je stal velik pult. Ta pult je bila njegova predavateljska miza. Avditorij je bil poln do zadnjega, ljudje so sedeli po stopnicah do pritličja.

V tej kleti smo imeli tudi nekakšen disko, ki pa sem ga jaz vodil. Celo noč, 24 ur na dan, smo predvajali predvsem free džez, ki je bil takrat meni ljuba glasba. Vrteli smo vrsto stvari, ki smo jih predvajali tudi na Radiu študent. V glavni avli je bil postavljen že prej omenjen pesniški ring, kjer se je dogajal 24-urni pesniški maraton. Uro za uro so prihajali novi ljudje s svojimi pesmimi, s svojimi poskusi pisanja. Tukaj so se odvijali skeči, gledališki dogodki itd. V pritličju je bilo več različnih sob, v vsaki je čakalo kakšno presenečenje. Žal že pokojni pesnik in slikar Matjaž Kocbek je naredil temno sobo. Zatemnil je okna, nastala je popolna tema in sredi je stala miza za namizni tenis, ki je bila ob strani oblepljena s svetlečim trakom. Tudi žogica je bila svetleča. To je bil krasen performans, kjer si lahko igral namizni tenis v popolni temi. To je bilo res zanimivo poskusiti. Takih stvari je bilo kar veliko. Med zelo posrečenimi dogodki je bil tudi nastop študentskega big banda. Prišli so namreč na idejo, da bi naredili velik orkester, kjer pa je bil edini pogoj to, da so ljudje igrali tisto glasbilo, ki ga niso nikoli prej igrali, pa so si ga vedno želeli. Ne vem, ali je bilo to do konca upoštevano, nekateri so igrali tudi tisto, kar so znali. Večina je pa res sprejela ta izziv. Jaz sem bil dirigent, spet je prišel v poštev metuljček in frak mojega strica in nastala je kompozicija, ki bi se pred njo poklonil celo Vinko Globokar, če se lahko malo pošalim. Imeniten dogodek. Dvakrat smo nastopili. Velika predavalnica na Filozofski fakulteti je pokala po šivih. Ljudje niso več mogli stopiti vanjo.

Na strehi je pa Jaša Zlobec izobesil zastavo.

Z zastavami je bilo sploh večkrat križ. Spominjam se dogodka, ko smo poskušali opozoriti na problem Aškerčeve ceste tako, da smo se zavili v zastave različnih

narodnosti oziroma držav in naredili krog pred Filozofsko fakulteto. Za to smo bili strogo okarani, ker naj bi bili to prekrški, zaradi katerih lahko letimo v ječo, saj žalimo simbole tujih držav in seveda svoje.

Jaševa zastava pa je pomenila državo v državi. Filozofska fakulteta je za nekaj časa postala svobodni teritorij razmišljanja in svobodnega izraza. Treba se je spet spomniti, da to takrat ni bilo tako samoumevno, kajti še vedno je veljal znameniti 133. člen jugoslovanske ustave, ki je kaznoval miselne delikte. To je pomenilo, da si bil, če si govoril nekaj, kar ni bilo všeč uradni politiki, lahko za to kaznovan.

Čutili pa ste v vsej tej svobodi tudi ta represivni aparat, ki je vendarle nekako previdno, najprej na sami fakulteti, potem pa tudi zunaj fakultete posegel v dogajanje?

Niti ne tako previdno. Previden je bil na fakulteti, ker se je zavedal, da kršenje avtonomije akademskega prostora vendarle ni tako samoumevno. Bili so civilisti, za katere smo že dobro vedeli, da spadajo na drugo stran in so večkrat poskušali minirati protest in je grozilo, da nas potem policija z njihovim blagoslovom, če bi nastal kak pretep, izžene s fakultete. Na to smo budno pazili in imeli ljudi, ki so pazili na red ter opozarjali, če so videli kakšne nasprotnike v naši sredini. Zunaj fakultete si pa pravzaprav vedel, da nas spremljajo. To je lepo videti iz dokumentarnega filma, ki ga je v okviru svoje imenitne oddaje posnela Majda Širca. Policija je spremljala študentske povorke, ki so se valile iz študentskega naselja in Filozofske fakultete. Takrat je bil vodja ljubljanske policije gospod Pavle Čelik, ki je tik pred tem naredil doktorat v ZDA iz boja proti mestni gverili. Skratka, bil je človek, ki je to kar dobro obvladal.

Spominjam se, da so mi obesili mladega uniformiranega fanta, ki se je pripeljal z motorjem ponoči za mano, stopil k meni in mi rekel: »Dekleva, imate osebno izkaznico?« Potem je to postala najina igra, sva nekako razvila kar prijateljski odnos. Prvič jasno nisem imel osebne izkaznice, pozneje pa. Potem mi je rekel, kje da sem bil. Jaz sem rekel, da ga nič ne briga. Sva si rekla lahko noč in šla. Hočem reči, da je neke vrste represija jasno bila in to so nam povedali na dosti kultiviran način. Ni bilo kakšnih pretepaških groženj. Hvala Bogu.

Takrat so bili na oblasti, metaforično rečeno, vaši očetje. Ljudje, ki so izkusili vojno oz. revolucijo, verjetno res niso mogli razumeti mladih, ki so po njihovem mnenju

živeli v lepem svetu ali pa vsaj lepšem od tistega, v katerem so oni odrasčali. Zdaj pa se razburjajo, upirajo. Kako se spomnite tega odnosa?

Kakor kateri očetje. Tisti, ki so visoko kotirali na partijski borzi, najbrž niso mogli razumeti svojih otrok. Tisti starši, ki so izpadli iz rdeče buržoazije in so ostali idealistični, pravi revolucionarji, ki jih ni revolucija niti pojedla niti obsodila na smrt, ampak jih je pustila v nekakšnem azilu slabo plačanega dela – ti so pa zelo dobro razumeli, kaj se dogaja in so podprli svoje otroke. Na primer, ena od zelo pomembnih stvari, ki bi jo rad ohranil v spominu, je ta, da so študentje zahtevali ne le združitev dela in intelektualnega dela, ampak povezavo med študenti različnih fakultet. Skratka, združenje naravoslovcev, eksaktnih znanosti, humanistike in umetniških akademij. Združenje vsega tega ustvarjalnega potenciala, do česar še zdaj, se mi zdi, ni prišlo, pa bi vendarle že zdavnaj moralo. Tudi naša želja, da bi imeli skupno univerzo, skupni kampus, da bi torej dovolj številčna ljubljanska univerza postala kotel, kjer bi brbotalo in vrelo neko novo življenje, se ni uresničila. Nasprotno, zelo so razparcelirali že prej razbite fakultete na nove lokacije, ki so se oddaljevale od centra mesta ali pa od prej zamišljenega univerzitetnega mesta nekje med Mirjem in Inštitutom Jožeta Stefana. Politologijo in novinarske vede so postavili dovolj daleč za Bežigrad, Ekonomsko fakulteto spet drugam itd.

Je pa takrat nastal v Rožni dolini unikaten Radio Študent.

Tako je. Ta je bil na neki način že zaradi okolja študentskega naselja na pravi lokaciji – tam je bilo veliko zelo živega dogajanja, mnogo kulturnih dogodkov se je odvijalo v menzi naselja, tudi po različnih blokih, hodnikih. Tudi jaz sem tam dolgo delal kot glasbeni urednik, ampak tisti, ki so bili dalj časa uredniki na radiu, bodo znali bolje povedati, kakšna spontanost se je vse dogajala. Res je bilo nekaj neverjetnega. Takšne postaje po mojem mnenju ni bilo od Radia Kričač.

Šlo je za željo po neki celoviti spremembi – znanosti, vedenja, socialnih razmer – ne nazadnje je šlo tudi za neki utopični poskus novega načina življenja. Ne nazadnje tudi komune. Vse je šlo proti globalni spremembi življenja.

Točno tako. Pozneje so nekatere komune še delovale, in to tudi dosti uspešno. Znamenita je Pogačnikova komuna, ki jo je preselil iz Ljubljane v Šempas. Ampak

tudi v Ljubljani so delovale in prinašale kar nekaj zanimivih pobud, kako živeti drugače. To je tisto, kar sem prej rekel: misliti ekološko, globalno, ampak v dobrem smislu, ne v tem, kar je globalizem pozneje prinesel. Globalno v smislu, da je planet v duhovnem smislu prepleten, povezan, da smo tukaj vsi del neke skrivnostne vitalistične mreže, ki jo je treba kar naprej osmišljati s svojo življenjsko prakso. Z neko novo odgovornostjo do tega, kako se vedeš do drugih in drugega – do stvari in do ljudi. V to področje spada vse od videza naprej. Kar naenkrat si pri nas videl različno oblečene ljudi od hipijev do deklic, ki so pravkar prikorakale z londonske ulice Oxford. Ne le obleka, ne le videz, ampak bistvena dimenzija leta 1968 pri nas je bila v tem: ja revolucija, ampak revolucija v glavi, revolucija v sebi. Revolucije ne moreš več zahtevati od množice, od uniformirane množice, od ulične povorke, ampak mora to storiti vsak zase in za to sprejeti tudi lastno odgovornost.

Veliko je bilo vedno debat o dediščini leta 1968, kaj je prinesla in česa ni, kje so bili upi izneverjeni. Kakšna se vam zdi dediščina leta 1968, predvsem glede na slovensko stanje?

Posebne dediščine pravzaprav ne vidim. Mogoče zato, ker je ta generacija ravnala tako kot vse pred njo in bojim se, da tudi vse za njo. Da se je torej neka peščica ljudi držala načel, za katera je šlo ob inavguraciji v odraslost, večina pa ne. Večina je izkoristila položaj, da je naredila neko osebno kariero. V tem smislu ne moremo govoriti o kakšni izjemnosti te generacije. Če se spet vrnem k Alešu Debeljaku in nekemu drugemu esej, ki je nastal 10, 15 let pozneje, pa je vendarle očitno opaziti neke korenine. Govori tudi o tem, da je njihova generacija skušala živeti nekakšno shizofreno generacijo – po eni strani biti intelektualno angažiran v smislu pisanja esejev in kritičnih misli, po drugi strani pa iskati avtonomijo umetniške ustvarjalnosti, čisto poezijo, kakršno je Aleš tudi pisal. Čeprav je videl naše gibanje kot razglednico v albumu zgodovine, se je njegova generacija v spremenjenih okoliščinah trudila, da bi imela podoben sen, kot smo ga imeli mi takrat, ko je vzniknila cela paleta umetniških dogodkov, kakršnih prej ni nihče pričakoval.

Vseeno se mi zdi, da prostor ne bi bil enak, če ne bi bilo študentskih gibanj in umetniškega vrenja.

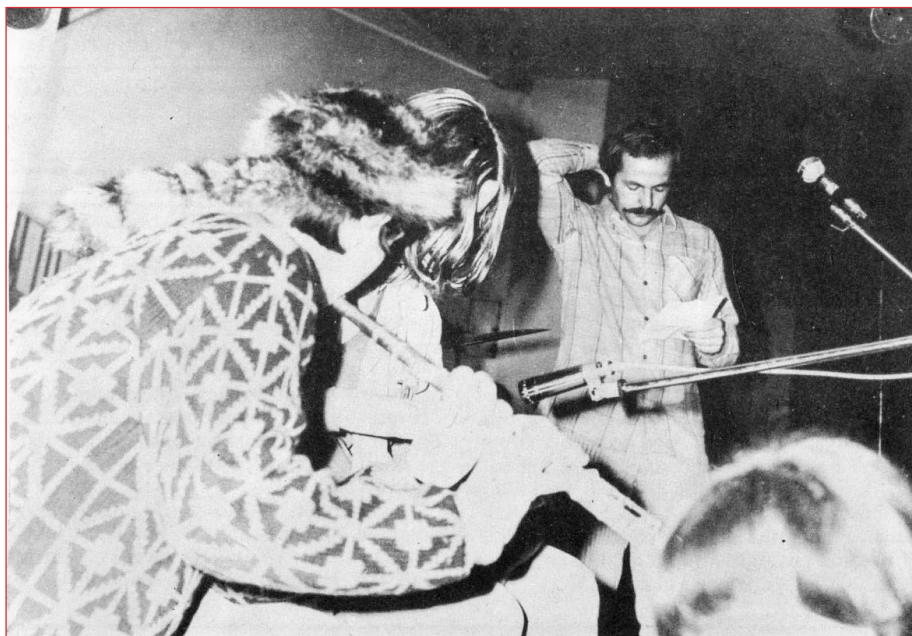
Jasno. Takoj so to mesto, ki ga je politika začela krpati in zapirati, spet začeli odpirati drugi. Ti dediči pa so, recimo pankerji in drugi, odpirali neke nove

subverzivne nevrvalgične točke, rahljali so eno smiselnost družbenih navad in politične moči oz. nadzora.

Kako gledate na današnje mlade?

Ne zavidam jim. Zaradi tega, ker se jim je toliko težje prebiti v lastno misel in spontanost, saj jih nadzorujejo algoritmično izpopolnjeni sistemi, ki jim je težko kljubovati in jih opaziti. Takrat je bila stvar precej preprosta – ali si bil na tej strani ali na drugi; na strani teh, ki želijo vzdrževati *status quo* ali pa si tega skušal spodnesti kot dober judoist spodnese močnega nasprotnika, torej z neko nežnostjo, nekim užitkom.

Intervju je bil objavljen v knjigi *V iskanju svobode: leto 1968 in njegova dediščina*, Beletrina, 2018, str.131–143.



Milan Dekleva na literarnem maratonu, novembra 1970. Na flavto igra Tomo Pirc, glasbeni urednik Radia Študent. Foto Žare Veselič.

Poglavje III

SPOMINI

1968: Boj za sanje?

Emil Milan Pintar

Tisto obdobje po letu 1965 je bilo nekaj posebnega: na fakultete je vstopala generacija, rojena po vojni. Generacija, ki je odraščala ob vsakodnevem zagotavljanju, da se grozote druge svetovne vojne ne smejo nikoli ponoviti, in v prepričanju, da se res ne bodo ponovile.

Na drugi strani pa so bili v večini držav na oblasti generali zmagovitih armad ali njihovi režimi, od Eisenhowerjevega v ZDA, De Gaullovega v Franciji, Stalinovega v Rusiji in v vseh državah vzhodnega bloka, do Titovega v Jugoslaviji.

To sta bila dva povsem različna svetova. Na eni strani trda roka polvojaških režimov, ki je ves čas sledila zavesti, kaj »se mora«, na drugi strani neorganizirano sledenje tistemu, kar »smo hoteli«: normalno življenje. Na eni strani mrzla jesen utrujene generacije, ki ni več našla moči za razumevanje novega časa in nove generacije, na drugi razposajena pomlad nove generacije, ki sicer ni natančno vedela, kaj hoče, je pa znala artikulirati, česa noče. Zato je svoje sanje strnila v poetično parolo: bodimo realisti, zahtevajmo nemogoče!

Konflikt teh dveh svetov je bil neizbežen. Na začetku so ga porajali predvsem nesporazumi, saj stara generacija ni mogla razumeti, da nočemo njihovega sveta, njihove organizacije družb, njihovega vsakodnevne »moramo«, njihove težko priborjene »svobode«, njihove oblasti. Hotela je verjeti, da hočemo (prevzeti) oblast, da nas nekdo »od zunaj« vodi in usmerja. V resnici smo hoteli še mnogo več: hoteli smo drugačen svet, ki ne bo imel zadaha po komisu in neumitih

telesih; hoteli smo več prostora, kaj »več«, hoteli smo ves prostor, vso svobodo za »misлити drugače«, za oblačiti se drugače, za peti drugačne pesmi, za ljubiti se na soncu, ne na skrivaj v temnih nočeh. Več svobode za drugačne misli, vso svobodo za nov pogled na svet, za novo filozofijo življenja.

Močno se motijo tisti, ki revolucionarno vrenje leta '68 razumejo kot nekakšen začetek in ga nato povezujejo s poznejšimi študentskimi revolti. Večino poznejših študentskih protestov so pravzaprav gnale zahteve za izboljšanje študentskega standarda, za več študentskih domov in postelj, za bone za prehrano itd.: nekakšna študentska »sindikalna gibanja« torej. »Generacija '68« ni hotela več pravic in kruha v tem svetu; hotela je drugačen svet, svet svojih sanj, in v tem njenem hotenju ji ni bila podobna nobena poznejša »revolta«.

* * *

Leto 1968 je bilo na nek način prelomno tudi zame osebno. Leto prej sem na hitro diplomiral filozofijo, saj nam je bilo obljubljeno, da bo jeseni 1967 odprt podiplomski študij. Ko se je izkazalo, da smo kandidati za ta študij le Ivo Urbančič, Tine Hribar in jaz, sami »oporečniki« torej, je takratni predstojnik oddelka, dr. Vojan Rus (poleg Adolfa Bibiča zadnji mohikanec »proletarskega marksizma« v slovenski filozofiji) prelomil dano obljubo in s podiplomskim študijem ni bilo nič. Hribar in Urbančič sta odšla, kolikor vem, na študij v Beograd, kjer sta tudi doktorirala, sam pa sem ostal v Ljubljani brez štipendije, brez službe in z dojenčkom v naročju.

Ker je bilo pomanjkljivo znanje nemškega jezika ena od ovir za nadaljevanje mojega študija v tujini, sem sprejel povabilo in sredi poletja 1968 za mesec dni obiskal Univerzo v Greifswaldu na obali Baltskega morja v takratni Vzhodni Nemčiji. To je bil življenjski šok zame in dokončen prelom s »proletarskim marksizmom«. To je bil pravi uvod v moje in naše leto 1968!

Tam smo bili zbrani študentje iz več jugoslovanskih republik, pa seveda tudi iz Češkoslovaške, Poljske in Bolgarije. Edino mi iz Jugoslavije smo tja prišli individualno, vsak s svojim potnim listom, vsak s svojim načrtom, kako se bomo vračali. Ostali so imeli skupinski potni list, z oznako, da se morajo določenega dne ob določeni uri vsi (odgovorni drug za drugega, karkoli že to pomeni) zglasiti na določenem mejnem prehodu.

O samem bivanju v Greifswaldu ne bom govoril. Mesto s slavno univerzitetno zgodovino, osiromašeno in oglodano do obisti, z zvočniki na stebrih ob vsaki cesti, ki so neumorno producirali revolucionarno glasbo; s podobnimi zvočniki v internatskih sobah, ki se jih ni dalo izključiti, ki so neprestano lajali navodila in poročila o nezaslišanih delovnih uspehih nemških proletarcev in genialnosti njihovih politikov. Žrtvovali smo nekaj zvitkov papirja in polovico vojaške odeje, da bi ga utišali, toda zaslužili smo si le »resen, zadnji opomin pred izključitvijo«. Resno smo razmišljali, da bi se odločili za takojšnjo pot domov.

Sam sem se odločil za drugačno pot. Odpotoval sem v Weimar, kjer me ni prevzela glasbena dediščina, temveč dejstvo, da je imel skoraj vsak tretji človek naše generacije (rojene leta 1945 ali 1946), ki smo jih srečevali na cestah, vidne znake mongolske rase. Dediščina sovjetske zmage.

To so bili dnevi, ko sovjetska armada po skupnih manevrih Varšavskega pakta ni hotela zapustiti Čehoslovaške. Dnevi, ko je svet razpravljal o Titovi zahtevi, da se ruske enote takoj umaknejo, Vzhodna Nemčija pa se je zgražala nad njegovim »vmešavanjem v čehoslovaške notranje zadeve«!

Obiskal sem Buchenwald, kjer mi je vodička v navalu svete jeze zaradi »Titovega vmešavanja« zatrjevala, da tam ni bilo interniranih Jugoslovancev – in to pred velikim zidnim plakatom – fotokopijo imen »odporniškega komiteta«, na katerem je bilo tudi ime dr. Supka (mislim, da je bil prav leta 1968 rektor Zagrebške univerze!).

Pot me je nato vodila v Prago, kjer so sodelavci revije Plamen (v sodelovanju z našo revijo Problemi) prevajali in publicirali knjigo V. Dedijerja, »Izgubljeni boj J. V. Stalina«. Ko sem prišel v Mladinski hotel, soba še ni bila pripravljena, zato sem odšel na potep v mesto. Kar zaneslo me je na Vaclavske namesti, kjer je bilo veliko zborovanje. Ljudje so nosili transparente zoper SZ, zoper Rdečo armado, zoper predsedniško marioneto Huska (ki naj bi se rodil kot »gusak«, torej gosak), za Dubčka, za svobodno Čehoslovaško. Zbirali so tudi podpise pod Deklaracijo o neodvisnosti in tudi sam sem prispeval svojega. Podpisovalec za mano me je opomnil, da je treba podpisu dodati poln naslov, pa sem to storil. Ko so ostali videli podatek »Slovenija, Jugoslavija«, so to vrgli v množico, ki je pričela skandirati: Tito, Tito, Tito! Toliko, da me niso zrinili na spomenik Sv. Vavla!

Zvečer smo v redakciji Plamna pregledovali prevode posameznih poglavij in dobro voljo zalivali s pivom iz Fleka. Večer se je podaljšal v noč, noč se je zavlekla v jutro in ko sem se ravno odpravljaj v hotel, je prišel eden od sodelavcev revije s sporočilom, da dva »pana« v usnjenih suknjah dopetačah v hotelu sprašujeta po meni. Odločitev je bila hitra in kratka: nekdo je odšel po mojo prtljago v hotel, ki je bila še vedno na recepciji (še danes ne vem, kako jo je uspel dobiti!), stlačili so me v staro »felicijo« in odpeljali v Jihlavo, skoraj na pol poti do Dunaja. Tam sem ujel vlak za Dunaj in nato tam polnočni vlak za Ljubljano. Ko sem se po nekaj urah spanja zjutraj zbudil, so bili Rusi že v Pragi. Druga stran medalje '68.

Na študentskem zborovanju v ŠD sem bil poln gneva in razočaranja in taki so bili tudi moji javni nastopi tam, bolj podobni izpadom. Razočaranje nad »ruskim komunizmom« je bilo tolikšno, da ga leta nisem prebolel. Šele veliko študija politično-filozofske literature mi je pomagalo, da sem pričel razlikovati resnično Marxovo misel, njegovo briljantno sociološko analizo sodobne družbe, podano v Kapitalu, od politične zmote o nujnem razrednem boju in proletarski diktaturi, ki jo je izvedel Lenin. Postalo mi je jasno, da poskusi komunizma v nerazvitih družbah (na kar je opozarjal Marx!) nujno vodijo v deformacijo vsake politične oblasti in v resnično, dejansko diktaturo, ki je nobeno kitenje z imeni proletariata ne opravičuje. Leto '68 je bil klic po svobodi!

Opredelitev za tako razumevanje Marxa, za nekakšen »neo-marksizem« torej, me je naslednja leta stala številnih preizkušenj. Ne govorim o izključitvi iz ZKS, ki mi je prišla celo kot olajšanje, temveč o tem, da mi je takratni dekan FSPN leta 1976 z ukinitvijo mentorja onemogočil pridobiti doktorat že po opravljenem doktorskem izpitu.

Leta 1968 formalno torej nisem bil več študent (po volji tov. Vojana Rusa), toda bil sem v celoti, z dušo in telesom (kot rečejo sodobni sejalcji verskih predsodkov) še vedno vpet v študentsko dogajanje. Tega nisem niti skrival niti zanikoval, seveda pa moja vloga ni bila niti slučajno tako velika, kot so to videli ali mislili nekateri. Npr. predsednik vlade Kavčič, ki me je nekega dne poklical v svoj kabinet, da bi me posvaril: če boste vi, tov. Pintar, spustili študente na ulico, bom jaz tja napotil vojsko. Bolj ko sem dokazoval, da povsem narobe razume mojo vlogo v študentskih dogajanjih, bolj resno me je opozarjal. In zaključil z besedami: no, potem pa moje sporočilo čimprej prenesite tistim, ki

to nameravajo! Hvalabogu tega ni storil. Toda strah oblasti pred dogodki leta '68 se je dalo vohati po vseh ulicah okrog univerze.

Študentsko gibanje se je v naslednjem letu počasi izpelo in izzvenelo in nekateri danes zmotno mislijo, da ni bilo uspešno. Dejansko pa je pomenilo temeljito prelomnico s svetom polvojaških režimov, ki so jih vodili zmagoviti generali druge svetovne vojne. Po letu '68 svet in politika nista bila več enaka. Seveda to gibanje ni »rešilo« ničesar. Saj se tudi ničesar ne da rešiti. Svobodo mišljenja si je treba priboriti vsak dan posebej, razuzdani pohlep kapitala po profitu in njegovi koncentraciji je treba omejevatı vsak dan posebej. Toliko bolj, ker Kapital ravna enako neusmiljeno tudi s Planetom kot z ljudmi. In če ga ne bomo uspeli zares in bistveno omejiti v naslednjih dneh, v naslednjih letih, kmalu ne bo več pomembno ne leto '68 ne sedanja družba, še naša civilizacija verjetno ne. Prešli bomo točko, ko ne bo več mogoče ustaviti posledic njegovega divjanja, ki bo uničilo pogoje našega bivanja. Postali bomo še ena neuspešna civilizacija na samomorilski »razvojni poti«, kot že več podobnih pred nami.

Mogoče je to tema naslednjega študentskega gibanja. Ne študentski sindikalizem, zahteva po drugačnem, vzdržnem svetu je tista, ki je edino vredna študentskih intelektualcev!



Emil Milan Pintar.

Foto: Tone Stojko, hrani: Muzej novejšę zgodovine Slovenije.

Leta, ki so pretresla svet in oblikovala generacijo

Za živ socializem

Pavle Kristan

Uvod

Bil sem naprošen, da prispevam k zborniku '68, a sem dolgo odlašal, predolgo. Viri za analizo dogajanj pred pol stoletja so se mi porazgubili. Veliko je bilo že povedanega, precej zapisanega in originalnega, razen svojih avtentičnih spominov, ne morem prispevati. Morda bi bilo bolje pisati zgodbe.

Politika me ni zanimala, tudi nisem imel potrebe, da bi me. Vse dokler, sicer usmerjen v naravoslovje, nisem padel v dogajanja. Kot aktivist, aktiven udeleženec, sem doživel veliko, kot le malokdo takratnih študentov. Sodeloval sem v dogodkih tako rekoč dveh študentskih generacij, 66–68 in 70–72. Vmes, leta 1969, sem služil vojaščino, manj kot leto, vojski je zmanjkovalo denarja.

V prispevku se bom torej osredotočil na moje videnje dogodkov v obdobju 66–72. Nismo bili uporniki brez razloga, tudi ne rušitelji sistema, pač pa smo stremeli za živim socializmom. Avtentičnim, jugoslovanskim, a ne več takšnem, v kakršnem smo rasli. Takratni nam je, mladim in predvsem študentski populaciji, postajal izrabljen, tesen in neperspektiven. Ena od parol, ki jih je bilo takrat veliko, mi je ostala kot vodilo še za pozneje: »Svojim vzornikom (medvojni generaciji) bomo enaki, če jih presežemo (družbeno

smelo, vizionarsko)«. V nekoliko drugačni izpeljavi sem si med služenjem vojaščine, samo leto po zadušitvi praške pomladi, prislužil nekaj kazni, ker sem javno podvomil, da bi JLA zmogla biti še dvajset let po vojni revolucionarna armada; bližji mi je bil koncept ljudskega odpora in razumljivo – vojska se me je za vedno odrekla.

Največ desetletje družbenega angažmaja bi čisto na kratko opredelil s tremi koraki: naključen vstop v študentsko gibanje, aktivizem v razponu od '67 do '72 ter proti koncu dilema med radikalizacijo ali umikom.

- *Deluj lokalno, misli globalno (slogan, ki ga je pozneje prevzelo eko gibanje)*
- *Svobodo si je treba izboriti, nikoli ni podarjena (R. Luxemburg)*
- *Dolgi marš skozi institucije (Dutschke, Mao)*

Najstniška leta

Kot vse drugo je tudi moj vstop v študentski aktivizem imel predzgodovino. Nikoli nisem bil član pionirske organizacije (nisem znal zapeti *Mi smo slovenski pionirji*), hostije nisem bil deležen (ne dobiš je brez zakramentov, starši pa so bili komunisti), sprejemu v mladinsko ZMJ sem se izognil z izgovorom, da sem to opravil že v osnovni šoli. Res so me tam »snubili«, jaz pa nisem vedel, kaj bi s tem. Vseeno je bilo nekaj dogodkov, ki so me zaznamovali. Če že ne drugače, spomnim se jih:

- Kako smo mulci z doma narejenimi baklami korakali sredi železarske množice, ki je v povorki vzklikala *Trst, Gorica – to naša je pravica*. Na Primorskem otroci nismo smeli ven, na gmajno, zaradi številne vojaščine. Bil je oktober 1954, ozračje je bilo napeto zaradi podpisa meddržavnega sporazuma o svobodnem tržaškem ozemlju (STO) oz. zaradi razdelitve cone A in cone B med Italijo in Jugoslavijo.
- Kot gimnazijci smo se v šolskem letu 1959/60 morali udeležiti predavanja v podporo alžirskemu odporniškem gibanju (*La résistance*,¹ odpor 1954–1962). Zbrali so nas v dvorani današnje kinoteke, mlad alžirski borec na zdravljenju v prijateljski Jugoslaviji nam je opisoval grozote francoske okupacijske vojske, policije in OAS-a. Ravnanja francoskih specialcev, znanih po krutosti, sem se bal tudi nekaj let pozneje.

1 F. Fanon »*Upor prekletih*« (*Les damnés de la terre*, 1961); knjiga je prevedena tudi v slovenščino.

- Ob krizi v Kongu in uboju P. Lumumbe (januarja 1961) sem se spontano udeležil protestov pred belgijskim konzulatom ob rimskem zidu in ob takrat ravno zgrajeni novi stavbi FNT – tekstilna tehnologija. V spominu mi je ostala zoprna radovednost možaka, ki je spraševal, kdo smo in kaj bomo storili. O Udbi in njenih agentih takrat še nisem nič vedel, bila pa mi je to lekcija za kdaj pozneje.

Študijsko opletanje

Študentska organizacija oziroma vodstvo je bilo »tam nekje«. V Kazini (kje pa je to?), sem zvedel, ko sem spraševal za prijavo na organizirano smučanje. O študentski politiki nisem imel pojma, pritegnila pa me je seveda ponudba interesnih dejavnosti. Zaslutil sem razpoko med dokazovanjem študentskega statusa in politične opredelitve. Eno je bil indeks, drugo pa članska izkaznica ZŠJ – Zveze študentov Jugoslavije, katere del je bila tudi ljubljanska študentska organizacija. Članstvo je bilo zagotovo opredeljeno s statutom ZŠJ, a za vpis pretiranega zanimanja ni bilo. Prošnji za študentsko posteljo si moral priložiti indeks, ne izkaznice družbenopolitične organizacije. Da si dobil opremo in se lahko vpisal v katerega od tečajev, podobno. Z indeksom in v njem obveznimi podpisi o prisotnosti na predavanjih si dokazoval status vpisanega na univerzitetni študij, izkaznica pa je pomenila pripadnost enotni družbenopolitični organizaciji (ki se je borila za ...). Anahronizem, ki smo ga razreševali pozneje, ob konceptu pluralnih interesov študentskega kampusa.

Prvih nekaj let študija me študentska organizacija ni pritegnila. Vedel sem, da se je poslopje Kazine počasi polnilo, s folkloro Maroltovcev, pesmijo APZ-ja, plesalci mojstra Jenka. Da so v zgornjih prostorih Kazine tudi drugi študentski »organi«, sem spoznaval postopoma.

V prvi polovici šestdesetih nas to ni oviralo, v drugi pa so se že pojavljala vprašanja akademske avtonomije. Vodstvo v Ljubljani (takrat edini univerzitetni ustanovi v Sloveniji) je, odtujeno od študentov, delovalo predvsem kot transmisija centralne politike in kadrov. Univerzitetni odbor študentov so sestavljali študentski predstavniki fakultet², ti pa so volili člane organov, odborov in komisij.

2 Ljubljanska Univerza je v 60. letih vključevala 9 fakultetnih članic in imela manj kot 10.000 študentov, kar jo je uvrščalo med manjše. Beograjska je nasprotno od ljubljanske veljala za eno največjih v Evropi.

Fakultetni odbori, zamišljeni kot posredniki med univerzitetnim odborom in študenti, so delovali (ali pa ne) zelo različno. Le počasi so pridobivali na veljavi, sprva so bili v ospredju na naravoslovnih in tehničnih fakultetah, manj na družboslovnih. Študentje slednjih pa so nasprotno več pozornosti namenjali kulturnim dogodkom³ zunaj univerzitetnega prostora.

Obzorja se širijo

Leto študija na tehnični fiziki mi je odprlo oči, kam spadam. Nisem zmogel nadaljevati. Po dolgem poletnem potepanju vzdolž Jadrana sem v jeseni 63/64 komaj še ulovil vpis v prvi letnik Elektro fakultete; vpisal sem se na dvostopenjski študij. Skupna predavanja smo imeli na Viču, posamična pa še vedno v premajhnem poslopju Stare tehnike na Aškerčevi cesti. V drugem letniku (1964/65), ki nas je že razdelil na dve študijski smeri⁴, je študij potekal v novi osrednji stavbi z veliko predavalnico na Tržaški. V višjih nadstropjih je bilo tudi več prostornih učilnic, kjer smo študentje lahko študirali in se družili⁵. Fakultetni odbor ZŠJ je bil v anonimnosti in je deloval tako rekoč podtalno; imel je prostore v kleti, pod veliko predavalnico.

1965/66 – Prvič in potem zlahka večkrat prek meje

Ker po drugem letniku nisem opravil vseh izpitov, sem poiskal izhod v absolventskem stažu prve stopnje. Pozneje so se spremenili študijski pogoji in lahko sem nadaljeval študij. Do konca četrtega letnika, 1968. A stvari so šle v drugo smer ...

Z ustavno (1963) in predvsem ekonomsko reformo (1965) si študenti nismo belili glave. Čutili pa smo, da se je Jugoslavija začela notranje rahljati, navzven pa odpirati. V države blagostanja se je odpravila armada »gastarbeiterjev«. Kar so številni mladi, tudi moji gorenjski znanci, s prebegi prek meje še nekaj let nazaj jemali skoraj kot šport, je nenadoma postalo dosegljivo s potnim listom.

3 Škandal okrog prekinjene gledališke predstave Topla greda, ki jo je bolj odprto vodstvo študentskega naselja prav tako moralo odpovedati, pozneje tudi kraval ob tribuni v menzi študentskega naselja ob nastopu Vide Tomšič; ukinitve Perspektiv in aktualizacija revije Problemi ...

4 Nekdanja delitev na »smer šibkega in smer jakega toka« je prerasla v oddelke: za energetiko in oddelke za elektroniko.

5 Knjižnica CTK je bila takrat še v Tomšičevi ul. 7. V obdobju 1966–1969 jo je vodil Peter Keršič.

Našel sem razpis, na fakulteti ali v Kazini, za prostovoljno delo v Nemčiji. Kako se je znašlo na oglasni deski, ne vem. Prijava se mi je zdela dobra priložnost za moje slabo znanje nemščine. Prijavil sem se in razmeroma kmalu dobil iz centrale neke nemške nevladne organizacije pozitiven odgovor. Izbral sem si študentsko delo pri urejanju parkov v Braunschweigu. Prejel sem potrditev. Prvič sem bil v Nemčiji konec poletja 1965. Z avtostopom sem se izognil potnim stroškom, organizator je kril bivanje, dobili smo tudi nekaj žepnine, delali manj kot v brigadi doma. Spoznavali smo okolico in drug drugega. Bili smo pisana mednarodna družina, od Danske do Italije; iz drugih krajev Jugoslavije in vzhoda ni bilo nobenega. Vodja mi je iz ostanka proračuna, kot še komu drugemu, namenil tudi vozovnico do doma. Lepa in koristna izkušnja, izgubil sem strah pred nemščino, strah pred »Švabi« in se tudi uspešno izognil srečanjem z emigranti, na katere me je še posebej, s poudarkom in prijaznostjo opozarjal referent ob izdaji potnega lista. Odprlo se mi je okno v svet.

1966/67

Spomladi leta 1966 sem se prijavil za enomesečno fakultetno prakso v tujini. Fakulteta je takrat že imela povezavo s tujimi. Uspel sem jo dobiti v Darmstadtu, delal sem v razvojnem oddelku centrale nemških pošt. Za uvajanje, pomoč in bivanje so poskrbeli kolegi iz Darmstadta.

Spoznal sem za nas neznano obliko študentskega kolegija. Hišo, ki jo je podaril nekdanji študent, so upravljali študenti bratovščine⁶. Prek poletja so oddajali sobe zunanjim kolegom; v tistem času sva bila tam nastanjena dva tujca, poleg mene še Francoz, ki mu zaradi libertarnosti nemška bratovščina ni bila nič kaj všeč.

Na uho so mi prišle govorice o pozivu kolegov višjega letnika na razveljavitev rezultatov kolokvija iz matematike pri prof. Skubicu. Zaradi skoraj v celoti negativnih ocen so študentje zahtevali ponovitev kolokvija. Nastal je odmeven spor, pojavili so se tudi pozivi k bojkotu. Fakultetni odbor študentov se je konfliktu na vsak način želel izogniti in se ni vključil v razrešitev zadeve.

6 V Nemčiji še danes obstajajo številna študentska združenja, »Burschenschaften«, z navzven poudarjenim izgledom, uniformami in opravo. Veljajo za konservativna, zaprta in izključujoča. Imajo dolgo tradicijo, še iz 19. stoletja, ko je bil njihov cilj oblikovanje nemške nacionalne države. V regularnih študentskih zvezah imajo ta združenja marginalni vpliv.

Univerzitetni odbor pa je bil z dogodkom seznanjen. Že v jeseni 1966 so se dogodile tudi spremembe v univerzitetnem odboru in pozneje še v komiteju ZK na univerzi. Franci Pivec je postal organizacijski sekretar za študente, I. Marenk pa po zapletih na precej burni skupščini predsednik univerzitetnega odbora.

Pivec je deloval v obeh, seveda ne hkrati. Spoznal sem ga kot sekretarja ZK, zanimal se je za študentske zadeve in organizacijo na fakultetah. Tako sva se pred letno skupščino študentov srečala ob razpravi razmer na mojem faksu. Fakultetni odbor je bil v razsulu in kot zainteresiran študent sem bil povabljen na študentsko skupščino.

Moja (verjetno zmedena, netipična) razprava na skupščini študentov je pritegnila pozornost Kazine. Zaradi nove usmeritve delovanja študentske organizacije sem bil imenovan v fakultetni odbor ZŠ na elektro fakulteti. Kot predstavnik FO sem začel sodelovati z UO, zato sem bil pozneje tudi »kooptiran«, izbran torej mimo skupščine v univerzitetni odbor ZŠ.

Naloge, da znova vzpostavim študentsko organizacijo in pritegnem k reševanju študijskih, gmotnih in interesnih problemov študente elektrotehnike, sem se lotil zagnano – in naivno. Delo sem skušal organizirati po sekcijah, fakultetni odbor naj bi imel več članov. Blizu mi je bila ideja o delovanju študentske organizacije »od izvora«, avtonomno po fakultetah, oddelkih in med študenti. Aktivizem torej.

V drugem semestru 1966/67 je fakultetni odbor začel izdajati ciklostiran bilten. Želeli smo prebiti sicer uveljavljeno mnenje o pasivnih študentih in izstopiti iz forumskega načina delovanja. Tehnika razmnoževanja in odmerjena količina tiskanega papirja nista dovoljevala velike naklade. Ker smo ga distribuiral tudi po nekaterih drugih fakultetah, na naši pa je bil dostopen po učilnicah in oddelkih, je nanj kmalu postal pozoren tudi UO. Ne vem zakaj ga nismo delili tudi po študentskih domovih in ponudili Tribuni v branje. Univerzitetni komite ga je kasneje ocenil kot dobrodošlo avtonomno obliko delovanja in ga postavil celo za vzgled drugim, manj aktivnim FO.

Počasi smo študenti naravoslovnih fakultet postali bolj angažirani kot družboslovci.

Pivec je bil pravi sogovornik v čedalje večji množici predstavnikov študentov, porazdeljenih po univerzitetnem odboru, raznih sekcijah (za kulturne, športne, tehnične in počitniške dejavnosti), mednarodnemu odboru in Tribuni kot

osrednjem študentskem glasilu. Razmišljal je o modelu republiške (ne izpostave državne SSJ) organizacije študentov kot nekakšne mreže po fakultetah in še širše, po študentskih domovih, kjer so se nakazovale prve prostorske težave. Iskal je vzorčne modele, imel vpogled v dogajanja na drugih jugoslovanskih univerzah, udeležil se je vsakoletne mednarodne študentske konference v Dubrovniku, bil soudeleženec študijskega potovanja po nekaterih ameriških univerzah ...

Leto 1967 je bilo sicer nabito z dogodki, ki jih kot v že aktivizem usmerjenemu študentu ni bilo mogoče zaobiti :

- aprila je v Grčiji s pučem prevzela oblast vojaška hunta pod vodstvom polkovnika Georgiosa Papadopoulosa; šest let pozneje je Dimitrios Ioannidis, vodja zloglasne vojaške policije, izvedel nov puč in sprožil Cipsko vojno. Günter Wallraff, nemški aktivist '68 in pozneje raziskovalni novinar, je izvedel odmevno akcijo, ko se je leta 1974 protestno priklenil na steber ulične svetilke na trgu Syntagma v Atenah.
- 2. junija so v Berlinu potekali študentski protesti proti založbi Springer in rumenemu tisku Bild, stopnjevali pa so se proti oblastem in policiji ob obisku perzijskega šaha R. Pahlavija in njegove soproge Farah Dibi. Policija je bila nasilna, ubit je bil Beno Ohnesorg.
- v začetku junija 1967 (od 5. do 10.) je na Bližnjem vzhodu spor med Egiptom in Izraelom prerasel v šestdnevno vojno⁷. Junijsko vojno, ki je Izraelu prinesla Sinaj, Golansko višavje v Siriji, Zahodni breg in celotni Jeruzalem, je sprožil legendarni, enooki izraelski poveljnik Moše Dajan.
- oktobra je v Boliviji, pod koordinacijo ameriške CIE, bolivijska vojska po dveh letih zasledovanja našla, ujela ranjenega in po ukazu poveljnikov akcije Barrientosa in Ovande ubila že takrat legendarnega 38-letnega gverilskega poveljnika Che Guevaro. Masakrirano truplo so pokopali na neznanem kraju blizu mesteca Valle Grande. To je sprožilo plaz protestov, ne samo med radikalnimi levičarji, zlasti po Nemčiji in Franciji. Njegov soborec, francoski novinar Régis Debray, je pretihotapil Chejev dnevnik, objavili so ga na Kubi. 28 let po Chejevi smrti je upokojeni general izdal, kje je Chejev grob. Posmrtno ostanke so prepeljali na Kubo. Zgodilo se je, česar so se oblastniki bali: Che Guevara je še danes med mladimi simbol upora.

7 Bila je še krajša od slovenske osamosvojitvene, Izrael pa je postal svetovna vojaška velesila.

- Po odmevnih akcijah proti represivnemu režimu (Jorge Pacheco Areco) v Urugvaju 1967 se je tudi med evropskimi radikalnimi levičarji začela širiti strategija urbane gverile (Italija, Francija, Nemčija). Najbolj odmevne akcije tupamarosov (Raul Sendic ustanovi MNL-T leta 1963) so bile v letih 71–72.
- V letu 1967 so pod predsednikom Lyndon Johnsonom ZDA stopnjevale svojo prisotnost v južnem Vietnamu. Ameriška vojska je prevzela nadzor in koordinacijo, vmešala se je neposredno v spopade vzdolž delte reke Mekong, uporabila »tepih« bombardiranja (iztrebljanja) z napalm bombami.
- V Ameriki je vrelo. Lutrovo nenasilno Gibanje za državljanske pravice (črnih in belih) je dobivalo mogočno podporo, a v vzponu so bila tudi radikalnejša gibanja, Črni nacionalizem (Malcom X), Črni panterji (Eldridge Cleaver).
- Na vse več ameriških univerzah so se porajale številne skupine in aktivistična gibanja, vse bolj so se usmerjali v nasprotovanje vietnamski vojni. Gibanje, začeto na kalifornijski univerzi (University of California, Berkeley), pravzaprav zaradi banalnega razloga prepovedi druženja obeh spolov po spalnicah na začetku 60. Let, je preplavilo ameriške univerze s politizacijo študentov. Aktivistična gibanja so zajela širok spekter upora (Civil Right Movement, Free Speech Movement, Vietnam War Protests, Worker Student Alliance, Student for Democratic Society – SDS). Pojavil se je izraz New Left.

Leta 1967 sem še enkrat odpotoval v Nemčijo, zopet na prostovoljno delo. Tokrat, ker me je pritegnilo študentsko in levičarsko gibanje, prvič v Berlin⁸. Do Kassla na avtostop, naprej z vlakom, ker nisem poznal razmer. Turistični del bivanja je krila humanitarna organizacija, ki sem jo že poznal. Delal sem kot vzdrževalec v bolnici Charlottenburg. V Berlinu sem ostal še tri tedne. Denar za bivanje sem si služil s pomožnimi deli, prosti čas pa prebil na »teaching« dogodkih, na Tehniški univerzi (TU) in/ali na cesti. Vrenje, neskončne razprave, vsakodnevne resolucije in pozivi na demonstracije so me posrkali. Protesti po junijskih dogodkih (Beno Ohnesorg) se nikakor niso umirili. Prvič sem imel tudi priložnost spoznati delovanje pluralnega študentskega parlamenta. Tam nepregleden obseg politično motiviranih študentov, pri nas pa je bilo še za delo fakultetnega odbora komaj kaj zanimanja.

8 Berlinski zid (nemško: Berliner Mauer; uradno, vzhodnonemško: *Antifaschistischer Schutzwall*) je bila smrtonosna prepreka, dolga več kot 150 km, ki je med letoma 1961 in 1989 delila vzhodni in zahodni del Berlina

Domov sem se vrnil z mešanimi občutki, prek Prage. Seveda sem imel kaj povedati, tako na ljubljanskem UO ZŠ, kot tudi – na Tribuni.

1967/68

Z idejami nekakšnega pluralizma med kolegi na faksu nisem uspel. Ob letni skupščini ZŠ na elektro fakulteti sem doživel fiasko. Vabljeni so bili vsi študentje, ne glede na članstvo v ZŠ. Odziv niti ni bil tako slab, a potek se je izrodil v blamažo. Napovedal sem razpravo o članstvu in statusu študentov. Kdo je pravzaprav »član« študentske organizacije in kaj to sploh je? Še huje je bilo, ko za volitve novega fakultetnega odbora nisem »predvidel in imel« kandidatov. Pozval sem k javnemu, odprtemu kandidiranju na sami skupščini, po možnosti pluralno (pač po berlinskem vzgledu). Ni bilo razprave, nihče se ni priglasil.

Vabljeni profesorji so se muzali, predstavnik UO-ja ni vedel kaj bi, molk se je raztegnil prek cele dvorane. Pivec kot opazovalec me je rešil zadrege. Predlagal je odložitev točke, mene pa kot že razrešenega predsednika FO za začasnega vršilca dolžnosti do novih volitev. Do nadaljevanja skupščine potem nikoli ni prišlo.

Na prelomu 1967/68 smo študentje elektro fakultet že razmišljali o oblikovanju jugoslovanskega združenja (strokovnega) študentov elektrotehnike. Beograščani so nam povedali še več. Jugoslavija je bila že leta 1964 med udeleženkami ustanovitve EURIELEC⁹ združenja za mednarodna srečanja študentov različnih programov elektrotehnike. Letni kongres v letu 1968 je bil napovedan v Madridu. Beograjski kolegi so predlagali, da bi se ga udeležili predstavniki ljubljanske FE.

In sva šla, dva. V Španiji je takrat še vladal generalísimo Francisco Franco – El Caudillo. Nisva vnaprej vedela, ali nama bo vstop v Španijo sploh mogoč. Za vizo sva morala moledovati na španskem konzulatu v Milanu.¹⁰ Teden čakanja pa se nama je obrestoval, lahko sva spremljala študentske proteste na okupirani univerzi. Bolj kot kultura in mesto z znamenitostmi naju je pritegnila borbena, uporniška in demokratična klima med italijanskimi študenti.

Tudi univerza v Madridu je bila okupirana, kampus je bil zastražen in nam, tujcem, je bilo težko ločiti med običajnimi policisti in falango. Organizatorji

9 Evropsko združenje študentov elektrotehnike; <https://en.wikipedia.org/wiki/EURIELEC>

10 Jugoslavija in Španija takrat nista imeli urejenih diplomatskih odnosov.

konference EURIELEC so le s težavo zmogli izpeljati nekajdnevni program. Od vtisov naj navedem le naše izzivanje in prestrašenost vodnikov, ko smo na ogledu kraljeve rezidence El Escorial peli protestne pesmi, vzklikali proti Francu in »grozili« z dvignjenimi pestmi. Nič se nam ni zgodilo.

Pod vplivom študentskega revolta pa se je konferenca skoraj izrodila, saj so se pokazale med nami udeleženci nekako tri struje: EURIELEC naj bi postala oblika cehovske združbe, nizozemsko vodstvo je zagovarjalo umirjeno stanovsko delovanje, z nemškimi in francoskimi soudeleženci pa smo mi pozivali k politizaciji. Zahtevali smo sprotno poročanje o dogodkih na fakultetah, ki so bile članice združenja, odprto izmenjavo stališč in aktivno koordinacijo vodstva združenja ter oblikovanje akcijskega načrta, ki naj bi vsebovalo tudi zahtevo po udeležbi študentskih predstavnikov v gremijih fakultet. S tem naj bi seznanili tudi (še) nečlanice združenja EURIELEC. Sporno je bilo tudi vprašanje, ali naj bo EURIELEC organizacija nacionalnih združenj ali odprto združenje za vsako fakulteto.

Nismo vedeli, kaj nas čaka že čez manj kot mesec dni.

S kolegom Vidmarjem sva se iz Španije vračala z avtostopom. Ne spomnim se več, kdo je financiral potovanje v Madrid (Fakulteta, UO ZŠ ali Mednarodni odbor ZŠ), vendar je bilo odobreno le pokritje potnih stroškov za enega. Na FO sem se potem dogovoril, da potujeva dva, s plačano potjo le v eno smer.

Z veliko štoparske sreče sva padla v Pariz, prav na predvečer revolta v Nanterru in študentske okupacije Sorbone. Zbudila sva se v preplavljene ulice mesta. Takoj naju je potegnilo v vrvež, vleklo naju je na vse strani, od Latinske četrti do Elizejskih in Nanterra, kjer se je vse sprožilo. Barikade, na ceste so se zlivale množice mladih, študentje in delavci, demonstranti, divjanje in na drugi strani nasilje v črno oblečenih specialcev – ti niso poznali usmiljenja, mlatili so vsepovprek. Republika je bila ogrožena, konec meseca je Charles de Gaulle iskal zavetje v tujini. Vse je kazalo na državljansko vojno, a mu je uspelo še pravočasno zaječiti študentsko-delavski revolt.

Obdobje sedmih tednov pariške vstaje že desetletja vpliva na Francijo in širše, zaznamovalo je našo generacijo '68. Velja za družbeno in kulturno prelomnico francoske družbe. Kot je pozneje poudaril Alain Geismar, eden voditeljev v tistem času¹¹, je gibanje uspelo »kot socialna revolucija, ne kot zgolj politična«.

11 Daniel Cohn-Bandit, poimenovan Rdeči Dany, je sedaj v evropskem parlamentu kot Zeleni Dany. Sedanje gibanje rumenih jopičev po njegovem ni primerljivo s študentskim uporom '68.

S kolegom Vidmarjem sva skupaj obiskala še Sorbono, potem pa sva se razšla, ker je on želel domov, jaz pa ne.

Po štirih najbolj vročih, prevratnih dneh študentskih nemirov sem se tudi sam odpravil, z vlakom do Nancyja. Da ga obiščem, sem se že v Madridu dogovoril s kolegi. Imel sem najbolj sveže novice, kaj se dogaja v Parizu. Moral sem poročati, ker so tudi študentje Nancyja že stavkali. Kak dan pred odhodom smo s kolegi s faksa oblikovali resolucijo, naslovljeno na vodstvo EURIELEC-a. Z dogodki v Franciji smo utemeljevali nujnost, da se tudi belgijski in nizozemski kolegi opredelijo za politično akcijo in pozovejo naše kolege širom evropskih univerz na protest in solidarnost s pariškim uporom.

Na enem od improviziranih mitingov v mestnem parku sem prvič slišal šansone G. Brassensa. Čez dve leti, vrnil sem se že iz vojske (1970), so mi francoski prijatelji na poti v Grčijo podarili njegovo ploščo (Georges Brassens, 1965 *Auprès de mon arbre*). Še danes mi je lep spomin na nekaj kratkih, intenzivnih majskih dni v Franciji. Pustili pa so mi tudi nekaj v tistem času pri nas prepovedane literature IV. Internationale (Ernest Mandel). To je bilo moje prvo srečanje s trockisti¹².

V Ljubljano sem se vrnil prek Strassbourga, z vlakom, ki so mi ga plačali francoski kolegi. Okajenega, skupaj smo v strastnih razgovorih o prihodnosti, prevratih in novi družbi polemizirali v neskončnost, in seveda tudi popivali – so me strpali v vlak za Nemčijo.

Kulminacija študentskega gibanja

Po vrnitvi v Ljubljano mi kar nekaj dni ni bilo do tega, da bi se oglasil v Kazini. In ko sem se, sem seveda imel kaj pripovedovati. Izkazalo pa se je, da dogodkov, kot so se razvijali v tujini, ni mogoče preslikati na domača tla, jaz pa razmer med študenti, na drugih fakultetah razen na moji, predvsem pa v študentskih blokih in naselju nisem poznal. Pivec je opozarjal, naj svojo pozornost in angažma od problematike v tujini usmerimo na analizo domačih razmer. Imel je širok vpogled v dogajanja, ne samo na ljubljanski univerzi, ampak tudi širše med jugoslovansko študentsko populacijo. Bil je zaskrbljen, politično vodstvo ni resno jemalo napovedujočih se dogodkov. Opozarjal je na lahkotnost ocen,

12 Trocki, Lav. *Izdana revolucija*; leta 1973 pa že prevedena in izdana v založbi Otokar Kerševani, pod uredništvom dr. Predraga Vranickega.

da se kaj takega kot po Evropi in ameriških univerzah pri nas ne more zgoditi. In se kljub temu je.

Zopet je bila posredi banalnost. V Beogradu je 2. junija 1968 zvečer pred dvorano Delavske univerze ostala množica študentov, ker so jim redarji preprečili vstop na prireditev Karavana prijateljstva. Dvorana je bila premajhna, organizatorji so obisk omejili in ga omogočili le brigadirjem. Prišlo je do pretepa, pozneje tudi do spopadov s policijo. Nemiri so se ponovno razplamteli naslednji dan in kulminirali, ko je policija študentsko povorko, namenjeno proti centru mesta, blokirala v železniškem nadvozu. Mediji so vse skupaj označili za protidržavno huliganstvo, ustanovljen je bil študentski akcijski odbor, ki je v listu Student objavil potek dogodkov, poziv javnosti in tudi že zahteve, vezane na rešitev študentskih problemov: socialna neenakost, brezposelnost in razmere na univerzi.

Ko se je novica razširila, sem pohitel v Kazino. Nisem vedel za ukrep sveta študentskega naselja, ki je ob predvideni izpraznitvi študentskih postelj zaradi turistične ponudbe napovedal tudi občutno podražitev stanarin tistim, ki bi čez poletje obdržali svoje sobe oz. postelje. Kaj se dogaja, sem se ovedel šele, ko sem bil povabljen na zbor študentov doma v Gerbičevi in so nas že pri prihodu pričakale skupinice študentov z na hitro oblikovanimi parolami. Razprava je bila bučna, nekontrolirana, kritika se je stopnjevala in zahteve so se kar množile. Pravzaprav je bil sklep o protestnem zborovanju 5. junija neke vrste olajšanje. Od 29. maja naj bi bilo dovolj časa za razumno oblikovanje stališč, usmeritev in zahtev.

Sledilo je nekaj težkih in zelo napornih dni. Univerzitetni komite ZK je prevzel vodilno vlogo, tudi v koordinaciji študentskih odborov, UO-ja, nastopanja in urejanja sprotnih zadev in operativnih potreb. Po študentskih domovih so potekale neprestane razprave, skupščinski zbori so se oblikovali in sklicevali sproti, zahteve po ureditvi materialnega stanja študentov (oskrbnine itd.) so naraščale. Zelo kaotično in na trenutke neobvladljivo. Nad vsem je ležala senca beograjskih dogodkov.

5. junija 1968 se je oblikoval organizacijski odbor za napovedani protest. Ogromno časa je šlo za sestavo spiska zahtev (programa), ki naj bi jih objavili na protestnem zborovanju. Da zadeva ne bi ušla izpod nadzora, je padla odločitev o zborovanju, ne pohodu.

6. junija 1968 je bilo veliko protestno zborovanje v menzi študentskega naselja. Pred vhodom je stala množica študentov s plakati, ti so bili razobešeni

tudi po stenah, znotraj in zunaj stavbe. Skupina študentov iz Gerbičeve je prišla na zborovanje v demonstrativnem pohodu, spomnim se Marjana Poljšaka in Marjana Viteza. Zborovanja se je udeležil v imenu izvršnega sveta njegov podpredsednik, dr. France Hočevnar, v imenu vodstva univerze pa rektor dr. Gruden. Navzoči so bili člani univerzitetnega komiteja ZK, člani univerzitetnega odbora ZŠJ, predstavniki pokrajinskih študentskih klubov, predstavniki in člani odborov študentskih domov in fakultet, množica študentskih aktivistov, ki se je s ploskanjem ali negodovanjem odzivala na besede govorcev.

Večkrat me je imelo, da bi sam stopil pred zbrane. Trema, da bi ne zmozel prav izraziti svojih pogledov, saj nisem imel nobenega vnaprej pripravljenega koncepta o prihodnjih oblikah študentskega organiziranja, pa me je v vrsti nastopajočih odmikala nazaj. Ne spomnim se več, kdo je vodil zborovanje, verjetno Dular. Šlander, predsednik UO-ja od aprila 68, je bil kot uvodničar medel, neizrazit in množice ni prepričal. Vnaprejšnjega spiska govorcev ni bilo, po vrsti so od njega zahtevali, da pridejo do besede najbolj udarni predstavniki odborov iz štud. domov in Gerbičeve. Meni najbolj blizu je bil nastop Cirila Baškoviča. Razgrnil je dilemo ZŠ – študentska organizacija ali neka nova avtonomna oblika organiziranja študentov na univerzi. Pozval je k razpravi o Pivčevem članku v Tribuni¹³ in oblikovanju nove organizacije v jeseni. Kar je izzvalo glasno odobravanje, pa je bil njegov predlog, da se zatem ločimo od ZŠJ/SSJ, ker naših pripomb na statut, obravnavanih na konferenci v Skopju, niso upoštevali.

Bil sem v slovenski delegaciji, ki se je udeležila skopske konference Zveze študentov Jugoslavije. Naših predlogov, sprejetih aprila na letni skupščini ZŠ LU do sprememb statuta ZŠJ, konferenca v Skopju gladko ni sprejela. Enostavno niso razumeli naših stališč o nujnosti demokratizacije in regionalne avtonomnosti študentske organizacije, vezane na matično univerzo, ne pa delujoče kot transmisija politične organizacije.

Zamisel o preoblikovanju Zveze študentov kot politične organizacije v univerzitetno skupnost se je prek poletja počasi oblikovala. Izkoristil sem stanovsko povezovanje in obiskal zagrebško, beograjsko in splitsko fakulteto. Najbolj sem bil razočaran nad nastopom v Splitu, ko sem se dobro pripravil za

13 Pivec, Franci (1968): »Provokacija za novo študentsko organizacijo«, *Tribuna*, št. 21, leto XVI, 3. junij.

pojasnjevanje ljubljanskih teženj in sem pričakoval vsaj polemično razpravo. Ni je bilo, morda tudi zaradi mojega nastopa v slovenskem jeziku.

V poletnih mesecih sta v Jugoslaviji potekala pomembna študijska dogodka. V Dubrovniku je bila mednarodna študentska konferenca pod vodstvom političnega vrha (zunanjega ministrstva) in je bila kot taka »običajnim študentom«, celo politološke usmeritve, neznana. Druga je bila poletna šola na Korčuli, organiziral jo je vsako leto krog razumnikov Praxisa. Za razliko od prve je bila ta šola odprt amfiteater levih, pretežno neomarksističnih mislecev celega sveta. Imel sem izjemno priložnost poslušati nekatere svetovno znane filozofe, tuje in jugoslovanske¹⁴. Po letu 1968 sem se tam nekajkrat družil tudi s prijatelji iz zahoda.

Priprave za dokumente in gradivo preoblikovanja ljubljanske Zveze študentov je nasilno prekinil vpad vojaških sil varšavskega pakta na Češkoslovaško, 22. avgusta 1968. Ljubljanski študentje smo se s protesti odzvali takoj. Sledilo je organiziranje vsakovrstne pomoči preplašenim in slabo informiranim češkoslovaškim turistom, ki niso vedeli kam. Postavili smo info center v Kazini,¹⁵ nabavljali in delili hrano, v štud. naselju uredili začasna bivališča, jih oskrbovali z bencinom, radioamaterji v študentskem naselju pa so oddajali poročila in informacije. Zelo razburljiv, aktiven čas, oblast je želela stvari umiriti. Protest študentov se je zlil na ulico, z veliko napora smo kolono demonstrantov usmerjali v študentsko naselje. Tudi Jugoslavija je bila v nevarnosti.

Na začetku novega študijskega leta 1968/69 je Jože Šlander, predsednik UO ZŠ, predstavil predlog koncepta nove Zveze študentov. Študentski list Tribuna ga je objavila za javno razpravo.¹⁶ Poudarki: »Zveza študentov je organizirana Skupnost študentov, ki deluje na načelih samoupravnosti in javnosti. [...] ZŠ je samostojna skupnost in uresničuje voljo študentov. [...] Član Zveze študentov (študentske skupnosti) je vsak študent po statusu.«

21. novembra 1968 se je sestala letna skupščina študentov ljubljanskih visokošolskih zavodov (LVZ). Ciril Baškovič je v razpravi utemeljil predlog organiziranja Skupnosti vseh študentov na ljubljanskih visokošolskih zavodih, kot obliko parlamentarnega in ne kot partijskega mehanizma. Priprava

14 [https://hr.wikipedia.org/wiki/Praxis_\(%C4%8Dasopis\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Praxis_(%C4%8Dasopis))

15 Nina Pivec, takratna tajnica UO bi si zaradi zagnanosti, organizacijskih sposobnosti, delavnosti, iznajdljivosti in predvsem človeške topline zaslužila veliko več kot le opombo pod črto. Vsi, ki smo jo poznali, se je bomo za vedno tovariško spominjali.

16 Tribuna, letn. XVII, št.3; 4. november 1968, stran 4.

popolnejšega, novega statuta, ki naj bi opredelil tudi odnos do ZŠJ, je ostala za eno od prihodnjih zasedanj skupščine.

V Tribuni mi decembra objavijo še zadnji prispevek pred letom 1969: *Manifest ob reformi Zveze študentov*. Potem sem se posvetil drugim rečem.

1969 – Vojaščina in kultura

S študijem sem seveda imel težave. Lahko sem se udeleževal predavanj 4.letnika, a neopravljeni izpiti so se mi nakopičili. Ni mi ostalo drugega, kot da še pred obveznim odhodom na služenje vojaškega roka opravim vsaj diplomu prve stopnje na elektroenergetiki. Decembra mi je to uspelo, javil se na vojaškem uradu in uredil formalnosti. Presenečen sem bil nad ustrežljivostjo referenta, zdel pa se mi je tudi on nad mojo željo, da grem čim dlje in v čim bolj zahtevno enoto. Vpoklicali so me v januarju 1969, odpotoval sem v letalski učni center v Sombor, postal sem »plavac, radarist«. Zmanjkalo mi je časa, pred odhodom sem si obril le brado; vojaku, ki nas je strigel kot ovce, sem pokvaril veselje, ker sem želel »na balin«. Zunanji znaki upornišтва so bili porazirani, a čez dobro leto bodo nazaj.

O pripetljaju, ki se mi je zgodil v vojski, sem že pisal. Bile pa so tudi druge zanimive zgodbe. Po vadbenem centru v Vojvodini sem bil premeščen v okolico vojaškega letališča Batajnica. Čuvali smo prazne objekte naše enote, ki so jo zaradi realne ogroženosti iz vzhoda premestili bliže meji z Madžarsko. Imeli smo veliko prostega časa.

Blizu je bil rekreacijski center vojaških starešin in milice, ob Donavi. Ko sem se pritihotapil vanj, me začuda moj starešina ni prepoznal, ker sem bil v kopalkah. Hotel sem preplavati Donavo, nekako po vzoru Mao Cetungovega plavanja prek Dolge reke Jangtze.¹⁷ Pogosto sem šel v Zemun, v tamkajšnjo knjižnico. Veliko sem bral, tudi dopisoval sem si s prijatelji, doma in v tujini.

Dostikrat sem se zapeljal tudi v center Beograda. Vojaška uniforma mi je omogočala privilegij brezplačnega prevoza s tramvajem in busom. Še pred BITEF-om, ob koncu gledališke sezone, so me spustili na stojišče znanega gledališča Atelje 212, kjer so 21. maja 1969 v režiji Mire Trailović postavili na

17 Kulturna revolucija (1966–1971) na Kitajskem. Sprožil jo je predsednik Mao Cetung prek komunistične mladine, združene v t. i. rdeči gardi. Njegove misli o nujnosti permanentne revolucije so bile v t. i. rdečih knjižicah popularne tudi v Evropi.

oder musikal Kosa (Hair), zgolj po letu od svetovne premiere v New Yorku. In to v socialistični državi, za katero naj bi gibanje »otrok cvetja«, ob pesmi kot je *Let the Sun Shine in* veljalo za izrojeno kulturno dekadenco.

Rojstvo nečakinje sem izkoristil za skok v Ljubljano. Predpostavljani je razumel mojo željo in mi odobril prost vikend. V resnici pa me je bolj vleklo na zmenek z mojim nemškim dekletom, ki se je odpravljala na prostovoljno delo v Južno Ameriko.¹⁸ Načrtovala sva, da bova šla oba, ona v Brazilijo, jaz na Kubo. Dobila sva se v Ljubljani in se skrila za en teden v gorenjske hribe. Ko sem se v strahu za posledicami vrnil v vojaško enoto, pa razen moralne pridige od starešine nisem dobil nobene kazni.

Seveda je bilo leto 1969 v Ljubljani in v drugih univerzitetnih mestih doma in po svetu še vedno zelo burno. Kolikor mi je bilo mogoče, sem lovil novice, po (verjetno cenzurirani) pošti in, ja, na straži po radiju. Medijska blokada študentskih dogodkov je opravila svoje, dobival sem le skope novice.

- Že januarja 1969 je bil v zvezni skupščini sprejet nov volilni zakon. Sašo Šrot je v Tribuni razgrnil problematiko, ki bi lahko odprla možnosti za študentsko zastopstvo v republiški skupščini, kar se je pozneje tudi zgodilo.¹⁹
- Na Čkoslovaškem se je po avgustu 1968 stanje počasi utirjalo po sovjetskem nareku. Gustav Husak je skoraj v celoti odpravil reforme, ki jih je od januarja 1968 uvajal reformist A. Dubček. Izjema je bila federalizacija ČSSR, delitev na Češko in Slovaško republiko po ustavnih spremembah leta 1969.
- 16. januarja 1969 se je praški študent zgodovine Jan Palach med demonstracijami na Trgu sv. Vavla iz političnega protesta samozažgal. Umril je tri dni pozneje, pogreb pa se je spremenil v velike demonstracije proti režimu.²⁰
- 9. maja je v Ljubljani v študentskem naselju začel delovati Radio študent. Edina tovrstna radijska postaja v Evropi. Seveda so obstajale po Evropi

18 V Južni Ameriki se v drugi polovici 60. let začne tam, kjer je bila institucionalna cerkev odtujena od ubogih in brezpravnih vernikov, novo, cerkveno socialno gibanje. Na škofovski konferenci v Medellinu (Kolumbija), ga leta 1968 s tem izrazom opredelita Gustavo Gutierrez in Leonardo Boff. Vatikan in del duhovščine je v tem videl zgolj marksistično nevarnost, ideja pa je postala zanimiva tudi širše. V Sloveniji je bil teoriji osvoboditve naklonjen naslovni škof Vekoslav Grmič, ki je gradil dialog med verujočimi in ateisti ter je imel jasen odnos do NOB.

19 Tone Remc, politolog. Leta 1969 je bil izvoljen za poslanca republiškega zbora skupščine SRS. Spomladi 1971 je sodeloval v tako imenovani »akciji 25 poslancev«.

20 Grozo, da pride lahko do najhujšega ob gladovni stavki študenta FF Borisa Vuka, marsikdo ni delil z menoj, junija 1971 ob koncu zasedbe FF. Šlo je za življenjsko opredelitev Vuka.

tudi privatne, komercialne, a RŠ je bil edini, ki so ga imeli študentje kake univerze in je oddajal v javnost. Zgrajen je bil s pomočjo članov kluba ŠOLT in nekaterih organizacij, ki so prispevale material in opremo. Spomnim se Petra Kuharja, novinarja, ki je z veseljem prestopil od Tribune na RŠ; prvi direktor RŠ je bil Jože Šlander. Leto pozneje sem se tudi sam skromno preizkusil kot radijski novinar z znamenitim magnetofonom.

- Ljubljanska organizacija študentov je postala 23. decembra 1969 Skupnost študentov ljubljanskih visokošolskih zavodov. Delovala je prek akcijskih odborov po fakultetah, klubih in domovih. Vodil jo je Baškovič, do formalne konsolidacije. Za tem je vodenje prevzel Ciril Ribičič.

1970 – Nov val študentskega gibanja

Februarja sem se vrnil iz vojske z odstranjenim mavcem; posledica delovne nezgode v Titogradu. V uniformi nisem hotel ostati prek roka, podpisati sem moral, da odhajam na lastno odgovornost (JLA ne odpušča svojih bolnih in ranjenih). Doma sem se takoj prijavil na zavodu za zaposlovanje, in sicer zaradi zdravstvenega zavarovanja.

Zdelo se je, da se mi je izpolnila vizija organiziranja študentov v samoupravno skupnost. Študentskega statusa nisem imel več, iskal sem zaposlitev.

Nekako po naravi, iz radovednosti me je zopet potegnilo v bližino študentskemu dogajanju. Konstituirani del študentske skupnosti (izvršni odbor) je šel svojo pot, da bi dorekel razmerja nove organizacije z univerzo in politiko. Bolj so me zanimali živahnost akcijskih odborov, svobodne katedre in javne tribune. Pojavljale so se razprave o študentu kot delavcu, pa tudi stopnjevanje kritike širših družbenih razmer. Približal sem se krogu Tribune, in opazil, da je namenjala čedalje več prostora literarnim objavam, kjer se nisem videl.²¹

Za 1. maj sem si želel ogledati, kako delavski praznik praznujejo na zahodu. Borbeno in ne z veseljami kot pri nas. Zopet sem odpotoval v Berlin. V tem poldrugem letu, kar nisem bil tam, se je marsikaj spremenilo. Srd mladih po atentatu na Rudi Dutschkeja (april 1968) se je polagoma unesel. Ali umaknil v nove oblike, po eni strani v že podtalno radikalizacijo posamičnih skupin, med katerimi je bila najbolj odmevna RAF (Rote Armee Fraktion, A. Baader

21 Grafična podoba opremljevalca K. Gatnika pa mi je bila takoj všeč, pomenila je svežino.

in U. Meinhof). APO (Ausserparlamentarische Oposition) z usihajočo SDS²² je oblikoval nov rod politikov, vse bolj pa so na površje prihajale nove oblike kulture in druženja. Z dekletom, ki si je začasno delila stanovanje v nekoč predmestni, delavski ulici, sedaj pa je to bila že pretežno gastarbeiterska Koloniestrasse / Weding, sva doživela spontan festival kultur (turške, grške, armenske).

Prvič sem slišal za berlinsko Komune#1, dobil nekaj literature o ameriškem hippie subkulturnem gibanju ter izvedel za anarhistično nizozemsko komuno Kaboutersov. Dekle mi je septembra, tik pred odhodom v Brazilijo (Recife) iz Frankfurta, sporočila o prvem spopadu policije in skvoterjev. Naslednje leto, nekaj dni, tik pred policijskim izgonom, sem prebil v berlinskem zatočišču Georg-von-Rauch-Haus. Nisem mogel razumeti, zakaj lastniki kljub policijskemu izganjanju iz zapuščenih hiš te še vedno oskrbujejo z elektriko, vodo in celo plinom.



Pavle Kristan in Frane Adam, del družine, ki je leta 1972 potovala s fičotom na poletno filozofsko šolo na Korčuli. Foto: Pavel Zgaga.

Iz zbirke fotografij Pavla Zgaga.

Ko sem izvedel za ljubljansko komuno (G7), sem navezal stike. Še najbližje mi je bil Jože Konc, s katerim sva nekaj noči prebila ob načrtovanju stanovanjske skupnosti, ki bi si npr. v bloku delila skupni družabni prostor, gospodinjke

22 SDS – Sozialistische Deutsche Studentenbund ni bila sestrsk organizacija ameriške SDS – Students for a Democratic Society.

prostore, kot so kuhinja, pralnica itd. Zgradbe bi morali na novo domisliti arhitekti, na fakulteti za arhitekturo med študenti še ni bilo takih. Ostalo je pri utopiji. Večina članov komune se je udeleževala akcij študentskega gibanja.

Obisk Josepha Mobutuja me je ponovno porinil v protest.²³ V utrjevanju oblasti v Kongu, ki ga je preimenoval v Zaire, mu je gibanje neuvrščenih in Jugoslavija prišla zelo prav. Nisem pozabil uboja Lumumbe.

Seveda v letu 1970 ni mogoče zaobiti okupacije Filozofske fakultete (26.5.–3.6.). Sam sem bil lahko le »popoldanski« opazovalec. Dobil sem službo in njej sem se moral, razpet med mladostnimi sanjami in eksistenčno realnostjo, posvetiti. Ni pa treba posebej navesti, da sem ves svoj prosti čas posvetil novim dogodkom. Kolikor sem zmogel, sem sodeloval pri pisanju dnevnih biltenov, diskusijah na novoustanovljeni Svobodni univerzi²⁴ in razpravah na zborih. Spomnim se gorečnosti Jaše Zlobca, ko je pozval k ustanovitvi nove kompartije (trockistov). Bil je na robu, prek katerega bi ga oblast onemogočila. Razprava, ki je nekaterim pričujočim v avli fakultete že presedala, je čez nekaj mesecev pripomogla k ustanovitvi »Gibanja 13. november«. Tudi zanj je sloves pretiran, saj dlje od nekaj izjav in veliko študija politične literature nismo prišli. Pavel Zgaga, Boris Muževič in jaz smo tvorili študijsko trojko. Do širjenja in delovanja akcijske skupine nam ni bilo, so se pa razmere v študentski populaciji in v odnosu z oblastjo spremenile v neke vrste happeningov. Tako je izpadel pohod po ljubljanskih ulicah ob koncu zasedbe FF, tako je izpadel protest proti izrabi športa za politične namene ob svetovnem prvenstvu v košarki, tako je ostal brez odmeva bojkot filma 007-James Bond in tako je izzvenel osamljeni protest na Žalah proti vojni moriji v Vietnamu.²⁵

1971 – prva zaplemba Tribune

Okrog Tribune so se zbirali novi obrazi in pisci. Izpostavljeni študentski aktivisti: Darko Štrajn, Pavle Zgaga, Mladen Dolar, Jadran Strle, Vinko Zalar, Adam Franko, Milenko Vakanjac, Bogomir Mihevc ... Pritegnila me je kritična misel.

23 O tem je pisala *Tribuna* 15. oktobra 1970.

24 Iz Berlina sem prinesel nekaj spominkov, tudi priponke z geslom: *Svobodna univerza v svobodni družbi*.

25 Iz tujine sem prinesel knjigo Jerry Rubina *Do it!*, ki pa se je zkazala za čtivo, ki širše v gibanju ni povleklo.

Kot kredo mojemu študentskemu delovanju bi lahko štel objavo mojega pisma Titu, v tretji številki Tribune, 1971. Zbodel me je napovedani obisk predsednika Tita v Iranu, kamor je šah Reza Pahlavi vabil na proslavo 2500-letnice perzijskega cesarstva. Isti vladar, zaradi katerega so izbruhnili protesti v Berlinu. Šlo je za protislovje med proklamiranimi načeli socializma in pragmatično zunanjo politiko. Na naslovnici Tribune je bila izjava članov ZK s Tribune, na naslednji pa podpora celotnega uredniškega odbora Tribune, ob članku ki je sprožil ukrepanje državnega tožilca. No ja, prva posledica je bila obisk uslužbencev UJV z nalogom za začasno zaplembo tiskanih števil Tribune (začasnost se je potem spremenila v dokončno prepoved). Potem je završalo v osirju, sodna obravnava je bila 5. novembra 1971. Tisk je o zaplembi poročal skopo, o sodni obravnavi nič. Počutil sem se precej borno, kljub podpori študentskih prijateljev; na sodišču me je zagovarjal advokat Demšar ml., na lastno pobudo, saj s takimi zadevami ne jaz, ne uredništvo še nikoli nismo imeli opravka. Dobival sem podporo tudi z več drugih strani, tako, »pod mizo«, češ imaš prav, ampak ... Prijatelj Franci Pivec me je pregovoril, da sem se odzval vabilu Jožeta Smoleta, takrat vodje kabineta predsednika republike. Zanimalo ga je ozadje in povod mojemu pismu; pogovarjala sva se razumno, tako da sem izgubil strah pred posledicami.²⁶

1972 – selitev v Maribor

Za novoletne praznike sem šel zopet v Nemčijo; zadnjič, ker sta me po igri mačke in miši z Upravo javne varnosti v Medvodah, kjer sem začasno stanoval, do doma pospremila miličnika, mi izročila nalog, jaz pa sem jima moral izročiti moj potni list. Pritožba ni nič pomagala, brez potnega lista sem ostal kako desetletje. Verjetno bolj zaradi lastne vzvišenosti, da mi ga mora urad, ki mi ga je odvezl, tudi sam vrniti; ko sem po Titovi smrti zanj zaprosil, sem dobil novega brez zapletov. Nekje jeseni 1972 sem menjal službo. Preselil sem se v Maribor, Ekonomski center je iskal usposobljeno osebje za nov nastajajoč računalniški center. Maribora nisem poznal, ljudi tudi ne, poldrugo leto nisem imel stalnega bivališča. Brez prijateljske pomoči družine Nine in Francija P., ki so bili prav tako ljubljanski »izgnanci«, bi mi trda predla. V iskanju družbe in somišljenikov me je pritegnila študentska, novinarska družčina, ki se je takrat zbirala okrog

26 Zanimivo, razsodbe pravzaprav nikoli ni bilo; nimam nobenega dokumenta o tem

Katedre. Žal ni imela tistega naboja kot ljubljanska Tribuna in nisem postal njen sodelavec. Kot izredni študent VEKŠa sem spoznal mojo bodočo soprogo in s tem dal prednost nastajajoči družini in stroki.

Spremljal sem, kako so se mariborski visokošolski zavodi z leti oblikovali v Univerzo Maribor. Nisem razumel zadržkov, predvsem ljubljanske akademske srenje in politike do ustanovitve druge univerze v Sloveniji. A je bila že sama zamisel izziv, tudi za vrsto mladih, ambicioznih post-diplomcev, ki so si želeli lastne akademske kariere. Še danes sem v zadregi zaradi ostrih stališč v polemiki z dr. V. Bračičem, ki sem mu očital mlačnost, on in njegova ekipa pa je z veliko mero potrpežljivosti in diplomatske vztrajnosti projekt leta 1975 pripeljala do ustanovitve druge slovenske univerze s šestimi visokošolskimi zavodi. Pritegnila me je zamisel o konceptu gradnje študentskega kampusa, nove pedagoške akademije (zgrajena potem 1979), moderne knjižnice z novo oblikovano medioteko, socialno razvojni projekti v Slovenskih goricah in Halozah (po vzoru predvojnih Društev kmetskih fantov in deklet), lepih in siromašnih krajih, ki jih kot Ljubljančan do takrat nisem poznal.

Sčasoma sem se odrekel mislim na radikalno levo pozicioniranje. Prednost sem dal zmernejšemu »dolgemu maršu skozi institucije«. Še kaki dve leti sem ohranjal stike z beograjskimi in zagrebškimi aktivisti.²⁷ Bližina avstrijske meje je imela svoje prednosti, prijatelje sem oskrboval z literaturo 4. Internationale, včasih sem jim pomagal pri logistiki. V. Mijanović je bil v zaporu, pritajene aktivistične celice niso našle podpore ne med študenti, ne med delavstvom, sčasoma so se izživele v teoretiziranju. Emancipativnim pričakovanjem študentskega gibanja v Jugoslaviji še v prvi polovici sedemdesetih je že sredi desetletja sledilo obdobje konservativnega poenotenja. Študentska skupnost je leta 1974 prešla pod okrilje enotne Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS). Ko so gibanja in posamezniki (Beograd, Zagreb, Sarajevo) prešli v nacionalistično intonacijo sem prekinil vse stike. Mojega aktivizma je bilo konec.

27 V. Mijanović, L. Stojanović, M. Nikolić, P. in J. Imširović, in drugi, tudi iz Zagreba.

Gibanje OHO in pomen prevrata v umetnosti 60-ih let

Marko Pogačnik

V 60. letih prejšnjega stoletja se je zgodil temeljni prevrat na področju umetnosti, ki do današnjega dne bistveno zaznamuje umetniško produkcijo. Lucy Lippard, ena vodilnih teoretičark umetnosti 60. let, je prevrat označila z naslovom svoje knjige, v katerem so objavljena tudi dela gibanja OHO: »Šest let dematerializacije umetniškega predmeta«. V obdobju teh šestih let (1965–1971) je delovalo tudi gibanje OHO. Pred procesom dematerializacije umetniškega predmeta je likovna umetnost v Sloveniji (oziroma v tedanji Jugoslaviji) poznala kategorije skulpture, slike in grafike. Gibanje OHO je po letu 1965 uvedlo in na javnih nastopih občinstvu pokazalo svobodne oblike izražanja v umetnosti, nevezane na klasične medije. Danes jih poznamo kot performans, body art, konceptualna umetnost, land art, procesualna umetnost in podobno.

Ker se v pričujoči publikaciji ne ukvarjamo z umetnostno zgodovino, se postavlja vprašanje, če je delovanje gibanja OHO prispevalo h kolektivnemu navdihu, ki ga običajno povezujemo z letom 1968, s študentskimi demonstracijami, pojavom rock glasbe in z novimi idejami, kako preobraziti človeško civilizacijo.

Da bi lahko odgovorili na to vprašanje, je treba na kratko orisati zgodovino gibanja OHO v luči postavljenega vprašanja.

Kratka zgodovina gibanja OHO (1965–1971)

Gibanje OHO se je vzpostavilo in dobilo svoje ime s publikacijo nenavadne knjige imenovane OHO in manifesta OHO, ki je bil hkrati s knjigo (oboje 1965) objavljen v študentskem listu Tribuna. Avtorja obojega sta Iztok Geister in Marko Pogačnik, identičen s piscem tega članka.

Knjiga, položena v podolžno škatlo, že s svojo obliko napoveduje nekaj prevratniškega. Sestavljena je tako, da se lista v krogu, kar pomeni, da ne pozna ne začetka ne konca. Pri tem se izmenjujejo črtne risbe in poetična besedila. Za razliko od linearne logike, ki ne obstaja brez začetka in konca, nastopi krog kot simbol kontinuiranega gibanja znotraj celote. Vzpostavlja se nova paradigma, ki ne ločuje med subjektom in objektom, temveč jo zanima krožno povezovanje posameznih delov sveta v celoto.

Manifest OHO je deloma narisana in deloma napisan. Pisani del na alogični način govori o razpadu dualizma, v katerega je ujet sodobni človek, ki resničnost resničnosti zamenjuje s podobo resničnosti. S tem sebe ujame v odnos. Odnos pa je človeška kreacija, s pomočjo katere se človeška civilizacija polasča narave in njenih bitij. Ujet v odnosu, človek ni več svoboden ter posledično zaslužnjuje druge stvari in bitja, brez da bi opazil svoj tragični položaj.

V naslednjih letih sta avtorja še bolj natančno opredelila vizijo nove človeške kulture, ki ne temelji na polasčanju in izkoriščanju sveta, temveč na sobivanju avtonomnih subjektov. Bistven pri tem je nov način gledanja v svet stvari in bitij, ki ga je Tomaž Brejc imenoval »OHO-jevsko zrenje«. Ta način videnja stvarjem in bitjem (narave in kulture) dopušča, da so to, kar one po svojem bistvu so, kar pa ne pomeni, da sobivanje in soočanje raznih različnosti ne bi bilo mogoče.

V naslednjih letih so se gibanju OHO pridružili mladi avtorji, večinoma študenti ljubljanskih fakultet, kot so Naško Križnar, Vojin Kovač Chubby, Milenko Matanović, Tomaž Šalamun, Matjaž Hanžek, David Nez, Tomaž Brejc, Srečo Dragan, Andraž Šalamun, Drago Dellabernardina in drugi. Gibanje OHO je začelo nastopati najprej v Ljubljani, za tem v Beogradu, Zagrebu in Sarajevu, pozneje tudi v tujini, v Firencah (Galerija Techne), Münchnu (Aktionsraum) in New Yorku (Museum of Modern Art).

Dejavnost gibanja OHO se je razvejala hkrati z javnim nastopanjem. V ediciji OHO je izšlo več kot 20 nenavadnih knjižnih izdaj, kakršne se danes imenujejo

»knjiga umetnika«. Leta 1969 je nastala Skupina OHO, ki je delovala na področju Land Art, Instalacij v galerijskih prostorih, množičnih performansih na ulicah in podobno. Naško Križnar je ob sodelovanju raznih članov gibanja OHO posnel veliko število kratkih avtorskih filmov, podobnih poznejši video produkciji.

Gibanje OHO po letu 1971 ne obstaja več, potem, ko je tedaj najbolj vitalni del gibanja, Skupina OHO, samo sebe ukinila. Za to sta bila odločilna dva razloga. Prvič je umetniška produkcija 60. let, pri kateri je Skupina OHO sodelovala, postala tako rekoč uradna praksa umetniške scene v Evropi in Ameriki. S tem je umetnost te vrste postala komercialno zanimiva in predmet trgovanja. Ta tendenca v razvoju umetnosti je bila v nasprotju z namenom gibanja OHO, ki je bil spodbuditi nastanek neke nove, na samostojnosti in svobodi vseh stvari in bitij osnovane človeške kulture.

Drugi razlog samoukinitve je bil ta, da je po šestih letih delovanja postalo očitno, da zgolj z ustvarjalnim delom na področju umetnosti ne bo mogoče doseči cilja gibanja, namreč utemeljitve nove celostne civilizacije na Zemlji. Področje delovanja je bilo treba razširiti. Zato je Skupina OHO že takoj, leta 1971, skupaj z družinami ter prijateljicami in prijatelji ustanovila komuno v Šempasu v Vipavski dolini. Komuna si je pozneje nadela umetniško ime »Družina v Šempasu« (1971–1979) in je delovala v trikotniku narava (Zemlja) – duhovnost – umetnost.

Momenti prevrata v umetnosti gibanja OHO

Nekatere značilnosti delovanja gibanja OHO so pomembne kot del kulturno-civilizacijskega navdiha, ki je zaznamoval 60. leta prejšnjega stoletja in ki še danes niha v podzavesti prizadevanj za bolj pravično in s temelji življenja na Zemlji boljje uglašeno obliko bivanja.

1

Za prevrat, ki ga je gibanje OHO prineslo na področje umetnosti, je bistven moment čudenja. Če se človek sreča s tako vrsto umetniškega dela ali dogodka, ki ga »vrže iz tira« logičnih povezav in ga prevrne v stanje čudenja, obstaja možnost, da bo človek prerasel svojo ujetost v pojmovnost razumske zavesti. Stopil bo na pot osvobajanja od stereotipov antropocentrične civilizacije, katere ujetniki (in hkrati vzdrževalci) smo ljudje sodobnosti.

Značilen je naslov kritike, ki jo je Andrej Pavlovec (po partijskem nareku) objavil v Gorenjskem Glasu ob moji razstavi leta 1965 v Galeriji Prešernove

hiše v Kranju: »Shocking!«. Vendar namen gibanja OHO ni bil šokirati občinstvo, kot je to tedaj po svetu počel Pop art. Namen je bil drugačen, namreč da se s pomočjo momenta čudenja človeku za trenutek odpre polje svobodnega pogleda – točneje, zrenja. S tem se mu omogoči nekakšen kvantni preskok v zavesti in občutenje svobode. Ta je pri sodobnem človeku zakrita z nešteti plasti utečenih pojmov in civilizacijskih vzorcev.

Počelo čudenja je tudi razlog, da je gibanje prepoznalo za svoje ime vzklik čudenja: »OHO!«

2

Drugo pomembno izhodišče gibanja OHO je spoznanje, da je človeška civilizacija zadnjih tisočletij antropocentrična. Človek stoji v središču sveta in s tega položaja določa vloge posameznih stvari in bitij oziroma z njimi manipulira po svoji volji. Stvarem in bitjem ni dovoljeno, da bi bile to, kar v resnici so. Človek si je vzel pravico, da jih določa glede na svoje ideološke vzorce ali sebične potrebe. Stvari in bitja (narave) so zaslužnjena s človeško voljo in njegovimi nameni. Gibanje je oblikovalo pojem »antihumanizma« – morda je boljši izraz »ne-antropocentrični« pristop.

S tem povezano sem že omenjal drugačen, revolucionaren način gledanja na stvari življenja, tako imenovano »OHO-jevsko zrenje«. Člani gibanja so iznašli najrazličnejše oblike, kako stvari osvoboditi človeških projekcij in jim dovoliti, da so to, kar v svojem bistvu so. Takrat smo se največ ukvarjali z »osvobajanjem« konkretnih stvari, zato je ta segment OHO ustvarjalnosti Taras Kermavner imenoval »reizem«. Pozneje pa se je iz ne-antropocentričnega pogleda na svet razvila nova celostna oblika ekologije, kakršno v svojih spisih in knjigah zagovarja in z dejanji uresničujeva z Iztokom Geistrom.

Da bi sredi 60. let ne-antropocentrično vizijo človeške kulture objavila vsem generacijam, sva z Iztokom Geistrom ustvarila tri publikacije; za otroke knjigo »Steklenica bi rada pila«, za najstnike strip »Svetloba teme« in za odrasle knjigo »Pegam in Lambergar«.

3

Za razliko od uveljavljenega pojma avtorstva v umetnosti je gibanje OHO razvijalo oblike umetniškega delovanja, temelječe na demokratičnem počelu.

Izumljali smo oblike, ki omogočajo ustvarjalno delo vsakomur ne glede na to, ali je izobražen na področju umetnosti ali pa je laik. Odločilna je volja do sodelovanja pri kolektivnem umetniškem delu in seveda predanost skupnemu namenu, ustvariti dela, ki zanikajo ustaljene vzorce obnašanja in namesto tega ustvarjajo segmente svobodnega ustvarjalnega prostora.

Namen demokratičnega počela v umetnosti je, da umetnost preneha biti polje ustvarjanja pridržano izbranim posameznikom. Namesto tega naj umetnost vstopi v omrežje vsakdanjega življenja ter postane vir navdiha in veselja pri katerem koli delu ne glede na to, ali je to umetniško delo ali pa pomivanje posode.

Demokratične oblike umetniškega dela so v primeru gibanja OHO raznovrstne. Naško Križnar je ustavljal ljudi v Parku Zvezda v Ljubljani in jih prosil, da pomežiknejo na eno oko in jih pri tem snemal. Milenko Matanović je vodil skupine ljudi skozi mesto. Ko je zapiskal na piščalko, so vsi do naslednjega piska ostali v negibnem stanju tistega trenutka.

Jaz sem šel po drugačni poti. Pripravil sem, denimo, vse potrebno za tiskanje nalepk za škatlice vžigalic, potem pa sem vabil sodelavce iz gibanja, da natisnejo svojo serijo nalepk in jih nalepijo na kupljene škatlice. Prodajali smo jih na naši stojnici v Ljubljani, da bi ljudje prižigali ogenj ali cigareto z udeležbo umetniškega dela. Škatlica ni stala več kot podobna v trafiki.

4

V svoji zaključni fazi (1970–71) je Skupina OHO odkrila, da obstajajo področja zavesti, ki so bila tedaj v (socialistični) družbi potisnjena na rob ali pa celo zanikana kot obstoječa. Predvsem nas je kot ustvarjalce zanimala nekonfesionalna duhovnost. Takratni socializem na tem področju ni poznal drugega kot uradne verske sisteme. Pozneje smo izvedeli, da je bil uvoz knjig z nekonfesionalno duhovnostjo celo prepovedan. Mi pa smo pri svojem delovanju v tujini naleteli na literaturo sodobnih duhovnih gibanj, ki so nastala ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja, kot je denimo teozofija.

Opazili smo, da v sodobni kulturi ni problematičen samo antropocentrični sistem, ki človeka postavlja nad vse druge stvari in bitja, temveč tudi zanikanje svobodne duhovnosti v imenu materialističnega ateizma ali pa v imenu monoteističnih verstev. Človeku so na ta način ostale prikrite mnoge razsežnosti njegove izvirne svobode. Zato smo začeli s sistematičnim raziskovanjem področij

zavesti, ki ležijo onkraj razumske logike in njene materialistične usmeritve. Govora je o duhovnih stanjih zavesti v človeku, ki niso podrejena mejam logike in ne poznajo materialnih dokazov o svojem obstoju. Hodili smo na dnevna in nočna raziskovanja nevidnih razsežnosti pokrajine. David Nez se je ukvarjal z raziskovanjem dihanja. Na zadnji razstavi Skupine OHO v Mestni galeriji v Ljubljani (1971) se je dalo videti večje število del, posvečenih nekonfesionalnim oblikam duhovnosti.

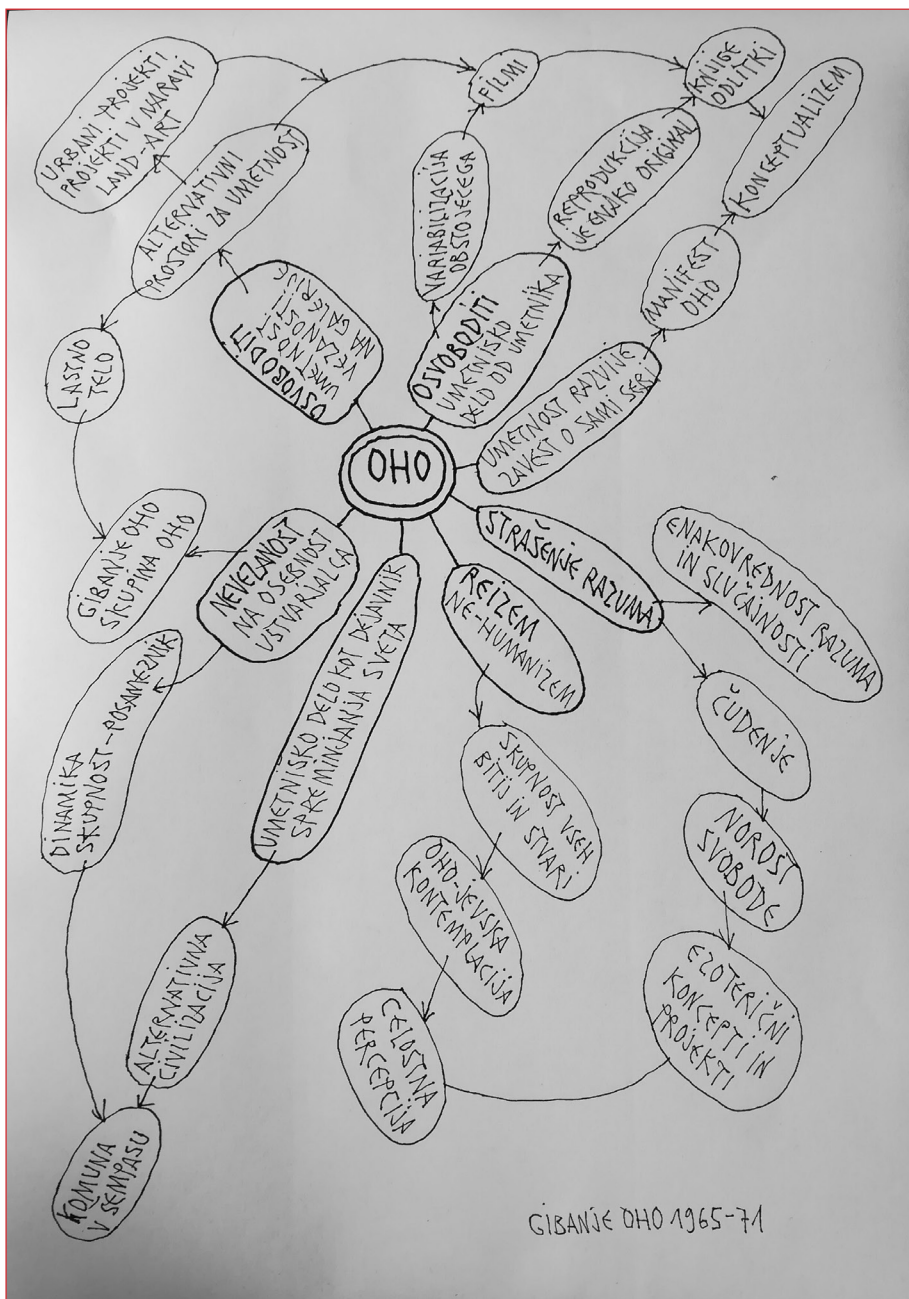
Tomaž Brejc je to fazo v razvoju gibanja OHO imenoval »transcendentalni konceptualizem«. Kot primer naj navedem projekt vsakodnevne telepatske komunikacije med dvema članoma skupine v Sloveniji in drugima dvema, ki sta mesec dni bivala v Ameriki.

Tema nekonfesionalne duhovnosti je postala ena od osrednjih tem šele v komuni v Šempasu, kamor se je iniciativa OHO preselila leta 1971.

Zaključek

Dela gibanja OHO si lahko ogledate v stalni zbirki Moderne galerije v Ljubljani. Tudi Muzeja sodobne umetnosti v Zagrebu in Beogradu jih imata razstavljena. Odlična je zbirka virtualnega Muzeja avantgarde v Zagrebu. Tudi Erste Foundation na Dunaju ima obsežno zbirko.

Vendar namen tega članka ni samo spodbuditi k bolj poglobljenem pogledu na umetnost gibanja OHO v 60. letih prejšnjega stoletja. Želim spomniti, da je avantgardna umetnost tistih let poleg formalnih novosti na področju umetniškega izraza sodelovala tudi pri oblikovanju nove paradigme, na kateri je osnovana človeška civilizacija prihodnosti. Pri delovanju gibanja OHO sicer ni najti izrazitih političnih dejanj kot v primeru študentske vstaje leta 1968. Vendar opozarjam, da revolucionarne spremembe lahko hitro zbledijo, če niso podložene s spremembami globinske narave, kakršne zna tkati umetnost – če se za kaj takega trdno odloči in se ne pusti speljati na led formalnosti.



Struktura gibanja OHO 1965-1971

Jaša Zlobec: revolucionar in ... anarhist

Andrej Medved

Jaša Zlobec ni bil filozof, a je prakticiral politično in družbeno filozofijo. Zavezan revoluciji, zavezan sebi, družbenim prevratom v politiki, kulturi. Zavezan revolucionarnemu prevratu tu, v Ljubljani, v Beogradu, v Zagrebu in pri kosovskih Albancih. Kar so (mi) pripovedovali Kosovarji, stari borci pri zadnjem obisku v Prištini, pred nekaj dnevi. Častili so ga kot boga, ki je prišel pomagat. Pomagal je prav vsem, ki so si to želeli, družini, »družbenjakom« in soborcem. Boril se je za prevrednotenje vrednot (Umwertung kot Wertschatzung), a ni bil nihilist. Pristajal je na Pravo in Pravice, ki jih je sam postavljaj. Tudi z odsotnostjo, z zadržanjem. Poprosil sem ga, v uporabo pred filozofsko Filozofsko fakulteto, na Tribuni, da se povežemo, študentje, v svoji upornosti z delavci, ki so takrat, v istem času stavkali na Zaloški, kjer še stoji spomenik ubitim, a v nekem drugem času. Ne da ni hotel, a nismo se jim pridružili, kar je bil zame vsaj poraz in izkazana nemoč, saj bi skupni nastop z delavstvom ogrozil radikalneje nagnito, staro družbeno oblastno zgradbo.

V redakciji Tribune sva sedela skupaj, sam sem objavljaj filozofske tekste, tuje in slovenske, Jaša je nasprotoval, vse dokler nisva skupaj pisala člankov o zasedbi Aškerčeve ceste. Na Filozofski fakulteti sva družno sodelovala, tudi ko je Boris Vuk začel gladovno stavko. Rekel je: do smrti, potem je onemel. Spominjam se Gradišnika, njegovih delovanj navznoter, a tudi njegovega nastopa, ko je prekinil Ahacovo predavanje z vestjo, da je umrl Tito, a to ne v isti dobi. Za Vuka smo



Pohod študentov proti Skupščini RS, 14. april 1971. Na fotografiji Jaša Zlobec in Pavle Čelik, komandir Postaje milice Ljubljana-Center. Foto: Karpo Godina.

sklenili, da upoštevamo njegovo voljo, a so drugi »revolucionarji« sklenili, da pokličejo v Polje in Vuka so nasilno odpeljali. To je bil znak in znamenje, da je v nečem zasedba že končana, vrhunec – padec in neslavni konec politične zasedbe. Poleti sem nekaj še poskušal ... obuditi politične osti z Jašo, a se je izcimilo v prazen ništerc, v Nič nemara in nemara Nič, neNič ...

Z Jašo sva se srečevala tudi drugače, na Bledu me je premagal v teku na 100 m, in potopila sva čolniček pred hišico DSP, kar tako, iz nič, v zabavo. Da, Jaša je bil revolucionar in anarhist. Z nepristajanjem na ustaljeno družbeno strukturo, z uglajenimi pogledi na vse, kar je bilo določeno vnaprej, je zoperstavljal svoje mnenje, svoje nauke, svoje prepričanje in svojstvene razlage ustaljene družbeno-duhovne zgradbe našega Sveta in Mesta. Bil je v prvi vrsti prevratniški vodnik, brez njega revolucije v Ljubljani ne bi in ni bilo. Vse drugo, njegovo civilizacijsko delovanje, mu je bilo za preživetje in ohranjanje miru, čeprav je vodstvene sposobnosti imel, tudi v siceršnjem delovanju. Spominjali se bomo, z značilno kapo s Chejevo oznako, da nas je enkrat, že pred časom in v prihodnosti (ki ni bodočnost) vodil On, s svojo postavo, s svojim kritičnim in kritičnim jezikom, z izjemnostjo nastopov pred Filozofsko, On, ki bo zapisan v našo, osebno in družbeno zgodovino kot enkrat in neponovljivi Jaša Zlobec = pesnik revolucijske obnove in prevrata ...

Pesniški podmladek študentskega gibanja 1968–72

Boris A. Novak

Jasno politično zavest – morda pa je šlo le za solidarnost – sem prvič v življenju začutil junija 1968 v Beogradu. Pravkar sem končal osnovno šolo, usodno je tekel in galopiral zadnji mesec mojega bivanja v rojstnem mestu, kajti starša sta se odločila, da se bo družina vrnila domov, v Slovenijo. Med naraščajočo bolečino slovesa, ki me je pretresala ob slovesu od otroških prijateljev, prvih ljubezni in okolja, kjer sem se zelo dobro in domače počutil, sem pozorno spremljal študentske demonstracije in se v ostrem spopadu med študenti in sadistično policijo z vsem srcem opredelil za študente. K tej izbiri je nedvomno prispevalo tudi dejstvo, da so se trije bratranci (dva študenta in en pravkar pečeni diplomant) aktivno vključili v študentsko gibanje. Skupaj z drugimi študenti so se vsak večer vračali iz Študentskega naselja in skupini mlajših občudovalcev v bližnjem parku poročali o vseh bistvenih dogodkih, zborovanjih, protestih, spopadih s policijo in številu aretiranih. Vse, kar sem političnega počel v poznejšem življenju, je sledilo iz tega mladostnega, napol še otroškega navdušenja nad mojimi tedanjimi junaki – uporniškimi študenti beograjske univerze. Ponosen sem bil tudi na svojega očeta, da je javno podprl upravičenost zahtev beograjske študentske revolte l. 1968, kar je ponovil tudi l. 1971 s podporo študentski zasedbi Filozofske fakultete v Ljubljani. Pozneje sem razumel, da je s podporo beograjskim in ljubljanskim študentom na začetku sedemdesetih let konsistentno sledil svoji lastni zgodbi, saj je bil v tridesetih

letih kot študent Univerze kralja Aleksandra v Ljubljani zaradi organiziranja demonstracij kar triindvajsetkrat zaprt.

Moj »ognjeni krst« se je zgodil že kmalu, 15. maja 1970, ko sem – kot dijak drugega letnika II. (Šubičeve) gimnazije – prvič govoril na demonstracijah v Študentskem naselju. Začele so se popoldne kot protest zoper ameriški in sovjetski imperializem in se zvečer končale s pohodom po središču Ljubljane, s sežiganjem ameriške in sovjetske zastave na tedanji Titovi cesti ter z notranjepolitičnimi protestnimi vzkliki in gesli.

Iz tistega časa datira tudi moja tesna zveza s skupino študentov, ki sem jih dotlej bežno poznal, saj so tri leta pred menoj hodili na Šubičevo gimnazijo in so bili sošolci: Jaša Zlobec, Mladen Dolar, Marko Uršič, Jure Detela, Tomaž Wraber in Branko Gradišnik so bili moji intelektualni in politični mentorji in so tedaj kar najgloblje vplivali name. Jeseni 1970 so se moje sobote radikalno spremenile: Jaša me je »vpisal« v Francoski dramski krožek, ki ga je vodila Madame Saje, legendarna profesorica na Šubičevi gimnaziji, obenem pa me je povabil na redne sobotne diskusijske sestanke ob štirih popoldne v Kazini, v uredniških prostorih *Tribune*. Naslednje leto sem ob sobotah dopoldne jecljal francoske dialoge Montherlanta in Anouilha, popoldne pa pozorno spremljal diskusije svojih mentorjev o najnovejših knjigah, ki so jih prebrali. Presenetilo me je, s kakšno resnostjo so študirali tedaj relevantno sociološko in filozofsko literaturo, večinoma v tujih jezikih. Vsak teden je bilo treba prebrati nekaj knjig; do mene kot podmladka so sicer izkazovali prijazno pokroviteljstvo in mi prizanašali z »domačim čtivom«, njihove medsebojne diskusije, v katere sem se občasno poskušal vključevati, pa so bile presenetljivo tehtne in ostre. Jedro literature so bili avtorji frankfurtske šole, spomnim pa se sobote, ko je Mladen prinesel in razlagal Althusserja, kjer nisem razumel absolutno ničesar. Izkazalo se je, da je bilo »branje klasikov« le teoretični uvod v praktični del »študentske revolucije«, ki je kmalu sledil.

Imeli smo se za trockiste, se pravi, da smo radikalno zavračali sovjetski model revolucije v eni sami državi, ki da je obsojen na klavrn polom ter politično in policijsko diktaturo; pogoj za končno in dokončno zmago Revolucije naj bi bila globalna zmaga, kakršno je pridigal Lev Trocki. Imeli smo tudi stike s Četrto (trockistično) internacionalo; spomnim se tajnega sestanka s francosko aktivistko in aktivistom. Pri pripravi tega sestanka smo pazili, da ne bi po nepotrebnem razbobnali svoje subverzivne rabote, sicer pa nismo bili tako previdni; Tomaž

Wraber nas je večkrat ježno opozoril na pravila konspiracije. Najbrž je imel prav. V primeru hujše zaostritve partijske politike v »svinčenih sedemdesetih letih« bi bila ta »študijska skupina« najbrž tarča pregona, saj ne more biti dvoma, da je UDBA vedela in spremljala naše delovanje.

Do drugih narodnosti strpna in odprta politika velikega dela angažiranih ljubljanskih študentov je prišla imenitno na dan spomladi l. 1971, ko je vodja zagrebškega študentskega gibanja Zvonimir Čičak prišel v Ljubljano vzpostaviti zavezništvo pri rušenju jugoslovanskega sistema na nacionalistični podlagi. Na dramatičnem sestanku v Kazini je bil deležen dostojanstvenega negativnega odgovora; spomnim se kratke, mirne in odločne argumentacije, s katero je Jaša Zlobec zavrnil nacionalistično ideologijo.

Leta pozneje sem vzdušje sobotnega debatnega krožka upesnil v epu *Vrata nepovrata*; naslednji odlomek je iz tretje knjige, naslovljene *Bivališča duš* (8. zvezek: *Pesniške duše*, 85. spev: *Pesniške duše vrstnice*, pesem 2):

– *Dobrodošel, sin moj*, me je pozdravil Jezus, v katerem
sem prepoznal Jureta Detelo, ko sem tiste usodne
sobote oktobra sedemdeset ob štirih popoldne

le zbral korajžo in potrkal na odprta vrata
redakcije *Tribune* v drugem nadstropju *Kazine*.
Tam so bili vsi že zbrani – izbrana, divja jata

študentov, s kljuni, nabrušenimi zoper rjo zgodovine.

Vse sem poznal: bili so maturantje Šubičke,
ko sem jaz – izgubljen in plah pod tonami sivine –

prvič strmel v geometrično pravilne line
Plečnikove pošastno depresivne mojstrovine,
v prvem letniku samote svoje nove domovine ...

Zdaj sem strmel v dolgolase, dolgobrade tipe
v zlizanih kavbojkah, strganih jopičih in leninskih čepicah,
ki so si zvijali cigarete in vlekli pipe,

da gost in težek dim še zdaj obdaja moj spomin,
ganjen od prepoznave kraja, časa in imen:

Jaša Zlobec, ki je krilil z rokámi, da smo *klin*

*permanentne svetovne revolucije sredi slemen
podedovane apatije subalpskih dolin;*

Mladen Dolar, ki mu je v očeh gorel strm plamen

lucidnega spopada s sfingo zgodovine in
mi je mentorsko dal v branje gosto podčrtane knjige
Louisa Althusserja, kjer sem – začetnik v francoščini –

razumel komaj kaj, le to, da moram strgati verige ...
– česa? gospostva Kapitala? psevdokomunizma
naših uradniških hierarhij? – vsekakor pa dvigniti sredinec

na demonstracijah, je tiho rekala Dolarjeva karizma;
Marko Uršič, ki je bil takrat takisto prijazen,
kot je danes, petinštirideset let pozneje, ko se tedanjega trockizma

spominjava z nasmehom, med pogovori, kako narazen
leze renesančna sinteza sonc in senc, lepega in mislečega;
avant-pisatelj Branko Gradišnik, karseda glasen

tiger besednih iger, ozvočen s smehom jezičnega
upornika, že takrat raziskujočega strategijo
in taktiko naracije, prekucije in zajebancije – *tega*

novinca – je pokazal name – *pa pozdravljam, stotniyo
poetov v svetovni revoluciji je obogatil
s priredbo hita beograjske Kornij grupe Trla baba lan,*

*ki se pri njem glasi Trla ZK lan, da ji mine dan,
o čemer je celica ZK na Šubičevi gimnaziji
včeraj razpravljala šest ur, trla lan, da ji mine dan;*

Tomaž Wraber, ki je – kot britev – rezal zadnji, o raciji,
ki da jo z vse šibkejšimi očmi preroško jasno vidi,
in nam je pel levite o nujno potrebni konspiraciji,

in je imel preroško prav, saj smo bili priče aretaciji
že drugo jutro. Izkazalo se je, da je maršal **Je. Bo. Tito**
presneto živ in žilav. In je – kot ob vsaki vizitaciji

Ljubljane – ljudska milica za vsak primer za dva dni,
brez sodnega náloga, spravila za zapahe celo
vrsto sumljivih elementov, vse lokalne prostitutke

in Jezusa – pacifističnega pesnika Jureta Detelo ...

Prav ta »študijska skupina« je skupaj z nekaterimi drugimi aktivisti sodila v samo trdo jedro študentskega gibanja in zasedbe Filozofske fakultete spomladi 1971. Takrat sem z velikim presenečenjem in navdušenjem odkril, da poleg trdega, političnega jedra študentsko gibanje premore tudi mehko, umetniško jedro: med zasedbo FF sem zelo rad spremljal *Predavanja iz doline totalke* Milana Jesiha, po svojih močeh pa sem razmnoževal tudi hrup jazz banda, ki mu je dirigiral Milan Dekleva. Z obema Milanoma, z obema pesnikoma sem se nato v Šumiju doživljenjsko sprijateljil.

Med zasedbo sem študentom po svojih močeh pomagal: ker sem imel kot urednik *Mladinca*, literarnega glasila dijakov Šubičeve gimnazije, dostop do ciklostila, sem razmnoževal nekatere letake, ki jih kolegi zaradi bojazni pred vohljači niso hoteli razmnoževati v študentski sobi na Filozofski fakulteti.



Pohod študentov proti skupščini RS, 14. april 1971. Kongresni trg.

Foto: Karpo Godina.

Udeležil sem se tudi pohoda študentov skozi središče Ljubljane in *sit-ina* pred slovenskim parlamentom. Vzdušje tega vrhunca zasedbe FF sem takole upesnil v *Vratih nepovrata*, v prvi knjigi, naslovljeni *Zemljevidi domotožja* (2. zvezek: *Zgodovinski atlas zapuščenih domovanj*, 21. spev: *Šole*, pesem 3):

Nikoli ni bilo take pomladi
kot leta enainsedemdeset.
Na pusti modernistični fasadi

je troje nezaslišanih besed
sprožilo smeh in dvignjen srednji prst
in gnev in gibanje in ognjemet:

Kamion ni bonbon! Ognjeni krst
smo doživeli nekaj norih dni pozneje,
ko smo zagledali kordon, ves čvrst

in mrzel: takrat smo prišli do lastne meje ...
Pred tem pa eksplozija časa, srh, zasedba
Filozofske fakultete, duh lip, ki veje

prostost, pogum, dotlej neznan, študentka
s smejočo se lepoto, *jazz band*, brkati Dekleva
dirigira hrup sto enega instrumenta

domišljije, ki šprica, lije, seva,
dolgolasi Jesih predava o *Dolini totalke*,
režimo se, nihče ne šteje dni ... vse do dneva

preboja, ko smo iz betonske barake
faksa odšli na cesto in zasedli mesto,
skrivaj sem razmnožil šmiraste letake

z matrico na prastarem ciklostilu, skozi gosto
mrežo teles in sloganov sem dolgo iskal
prijatelje, trdo jedro gibanja, prostor

se je že zibal in lebdel in piskal,
ko sem jih našel, so bili v prvi vrsti,
Jaša s pestjo v zraku pa Mladen in Branko,

Tomaž in Jure in Marko, prijeli smo se za roke,
kot da še zmeraj hodimo v vrtec,
prizor nas je spremenil v prestrašene otroke,

kordon miličnikov v neprebojnih jopičih,
s čeladami in ščiti, pištolami in palicami,
tedaj sem se spomnil in vzdiknil

Polica j je palicaj!,

a sem ga komaj slišal, nismo mogli več nazaj,
samo naprej, kričali smo, da prekričimo strah,
Naprej! naprej! naprej! ...

in se usedli pred parlament ...

Spomnim se vonja po cvetočih lipah
in toplem asfaltu in toplih dekletih, vonja hipa,
ko sem bil mladenič, tako kot vsi,

ko sem bil pesnik, tako kot vsi, ko sem bil upornik,
tako kot vsi, in bil zaljubljen, tako kot vsi,
in korakal naprej, tako kot le nekateri,

tisti, ki se po štiridesetih letih srečamo v večerih
pred filofaksom, po predavanjih novim študentom,
ki parlament obmetavajo z granitnimi kockami ...

Jašo sem zadnjič srečal prav pred parlamentom.
Tako kot nekoč so cvetele lipe, vonj razkošnih vej
je padal po stezicah Valvasorjevega parka,

nikoli več enakih. Šla sva mimo, bežna znanca, nakar
sva se ustavila in samodejno dvignila pesti v zrak,
in zavpila: *Naprej! naprej! naprej! ...*

A nisva šla naprej. Šla sva nazaj, drug k drugemu,
se potrepljala po ramenih in sedla na pločnik.
Brž je pritekel *palicaj*, za njim pa še njegov pribočnik,

ki me je nazijal: *Gospod, pri priči vstanite!*
in zajeceljal pred Jašo: *Gospod poslanec, kaj pa vi tu?!*
Midva pa sva brez sramu

sedela tam, na pločniku pred parlamentom,
in se režala na ves glas, režala kot takrat, na dnu
tiste davne pomladi, ko je študentom

uspelo za dva tedna zasesti fakulteto
in za dve uri cesto pred parlamentom ...

Pri tem pohodu sem bil v prvih vrstah; natančno se spomnim bližnjega soočenja s policijskim kordonom, srhljivih oklepov »*miličnikov*«, kakršnih nismo videli nikoli dotlej. Prav ob pogledu na policaje in njihove grozeče palice (gumijevke, pendreke) mi je prišla na misel besedna igra *Policaj je palicaj*, ki sem jo dvanajst let pozneje uporabil kot refren protestne pesmi za potrebe predstave *Romeo in Julija* (Slovensko mladinsko gledališče, režija Ljubiša Ristić, 1983). V tej predstavi smo na osnovi Shakespearove tragedije uprizorili tedaj naraščajoče mednacionalne konflikte: Romeo je bil hrvaški Srb iz Dalmatinske Zagore Stevo Macura, Julija pa študentka dramaturgije na ljubljanski AGRFT Julija Novak; nastopal pa je tudi policaj, ki ga je igral Niko Goršič. Pesem sem pozneje vključil tudi v igro za otroke *Vlak na domišljijo* (Drama SNG Ljubljana, režija Vito Taufer, 1984); uglasbil jo je Gojmir Lešnjak – Gojc, ki jo je posnel s skupino *Srp* in izdal na kaseti, naslovljeni prav *Policaj je palicaj*. Pesem sem kot primer protestne poezije vključil tudi v svoje pesmarice pesniških form *Oblike sveta* (1991), *Oblike srca* (1997) in *Oblike duha* (2016). Na ulicah je nazadnje zaživela med vstajniškim gibanjem v letih 2012–13. Evo, tu je:

moram držat red sveta
in sanjarit poln željá
službi zbežat se ne da
uniforma nima dna

policaj je palicaj
policaj je palicaj
le zakaj zakaj zakaj

jaz pa nisem takšen zmaj
pravi plavi palicaj
jaz mam rajši mesec maj
in izlet v cvetni gaj

policaj je palicaj
policaj je palicaj
le zakaj zakaj zakaj

jaz sovražim palico
in še bolj tiralico
rajši grem na malico
sunit kavno šalico

policaj je palicaj
policaj je palicaj
le zakaj zakaj zakaj

zmeraj sem bil slab učenc
zdaj sem fasal še suspenz
ker sem vozil brez vseh bremz
službeni mercedes benz

policaj je palicaj
policaj je palicaj
le zakaj zakaj zakaj

kam naj zdaj se revež dam
bit organ je vse kar znam
pijem ker sem strašno sam
peče me globoki sram

policaj je palicaj
policaj je palicaj
le zakaj zakaj zakaj

čutim da prostost ni raj
tek sem zgubil in smehljaj
slep sem za pomladni gaj
pendrek si želim nazaj

policaj je palicaj
policaj je palicaj
le zakaj zakaj zakaj

le kako naj iz srca
zruvam zakon brez mejá
družbi zbežat se ne da
uniforma nima dna

policaj je palicaj
policaj je palicaj
le zakaj zakaj zakaj

V ozračju študentskega gibanja se je porodila tudi protestna akcija za radikalno spremembo Zveze mladine, ki je bila dotlej, pa tudi poslej pridna in dogmatična izpostava Zveze komunistov. Akcijo sta vodila žal že pokojni Mladen Švarc in Lev Kreft. Držali smo se doktrine »dolgega marša skozi institucije« in nazadnje nam je uspelo: razbili smo Mestno (ljubljsko) konferenco Zveze mladine in bili izvoljeni v predsedstvo te organizacije. Biti član Predsedstva ljubljanske Zveze mladine pa meni kot pesniku in trockističnemu uporniku nikakor ni dišalo, zato sem štiri dni po izvolitvi odstopil.

Poraz študentskega gibanja je vse nas navdal z depresijo. Obenem moram priznati, da mi politični radikalizem ni bil ravno pisan na kožo ali pa ga pri svojih mladih letih nisem še znal modro uravnnavati. Čutil sem razcepljenost med upravičenostjo upora in klicem poezije; čutil sem, da me politični angažma dobesedno dehidrira.

Leto 1971 je bilo v Ljubljani še podaljšek šestdesetih let. S porazom študentskega gibanja so se začela »svinčena sedemdeseta leta«. Po Titovem govoru v Splitu l. 1972 je jugoslovanska politična vrhuška trdo obračunala s hrvaškim nacionalističnim *maspokom*, odstavila sposobno srbsko politično vodstvo (Latinko Perović in Marka Nikežića) ter liberalistično slovensko vlado na čelu s Stanetom Kavčičem, nacionalizem pa uporabila kot alibi za ponovno uvedbo politične in policijske kontrole.

V »svinčenih sedemdesetih« smo imeli ogromno časa, nikoli toliko. Radikalizem študentskega gibanja sem osebno zdaj usmeril v umetniško raziskovanje. Ista Zveza mladine, v katere ljubljanskem predsedstvu sem sedel cele štiri dni l. 1971, je štiri leta pozneje politično odstavila uredništvo Mladih potov, literarno glasilo pesniške in gledališke skupine *Nomenklatura*, ki sem ji pripadal (Milan

Kleč, Igor Likar, Jure Perovšek, Vladimir Memon, Brina Švigelj, pozneje Svit, Andrej Rozman Roza, Vladimir Kovačič itd.).

Namesto Filozofske fakultete smo za nekaj let zasedli Šumi, epicenter umetniške, intelektualne ter študentske politične avantgarde, bohemov in hipijev (*Vrata nepovrata*, 1. knjiga: *Zemljevidi domotožja*, 2. zvezek: *Zgodovinski atlas zapuščenih domotovanj*, 22. spev: *Lokali*, pesem 3):

Šumi

je kraj, kjer smo – dobesedno – prestali mladost. Bufet,
ki je zanimal vse zakone fizike:
na pičlih trideset kvadratov poltemè

je domišljija stisnila zunanji svet.
Bila je črna luknja, kozmični magnet:
vanj je vsak dan, opoldne in zvečer,

izginilo sto fantov in deklet,
da bi tam našli najlepši nemir.
Zunaj je zehala zobata stvarnost:

sive obleke in Resnica brez ostankov.
Tu notri pa smo jahali na šanku,
ki ga je Jesih imenoval *konj*.

Za nas, mlade pesnike – sadjevec zastonj!
Na zguljeni tapeti sled: *Chubby was here*.
Na skretu: *Dok je bilo Tita, bilo je i šita*.

Zunaj pa stvarnost, vsèga lačna, vsèga sita ...
Že zdavnaj so zaprta vrata te skrivnosti.
Ko danes nosim stvarnost mimo Šumija,

sem težak tristo kil. Čez prag odsotnosti
ne morem več tja noter, k sencam iz mladosti ...

Smo bile zraven? 1970–1971–1972 – in pozneje?

Metka Zupančič

Napiši še ti kaj o tem, saj si sodelovala, me je prijazno povabila Goranka Kreačič, in mi poslala tudi povezave na že dosegljiva pričevanja. Tako prebiram, kaj pravi o »tistem« času Milči (Milan Dekleva), pa Pungi (Marjan Pungartnik), pa seveda Darko (Štrajn). Brskam po spletu, da vidim, kdaj je Pigl izdal *Odpotovanja*, pa še, kdo od vseh nas je omenjen, in sem vesela, da najdem vsaj ime Bogdane Herman (ki je samo nekaterim dovolila, da s(m)o jo klicali »BGD«). Med diplomanti Filozofske fakultete, navedeni na strani Wikipedie, me seveda ni, ker si še nisem vzela časa, da si ustvarim »profil« in ga dodatno ponudim še v kaj več jezikih. Preverim, ali obstaja informacija za skupino *Salamander*, našo, ne tisto bolj sodobno, mislim, da igrajo nekje na Češkem, pa tudi ni nič zabeleženo. Ne pri Piglu ne pri Bogdanci ni zraven mojega imena, pa tudi drugih ne, brez katerih ne bi bilo *Odpotovanj* (1973) – Janez Krall, recimo, je kot brat ali skoraj kot angel varuh bdel nad Piglom, da smo ga sploh spravili pred mikrofona, ampak drugi se morda tega spominjajo drugače ...

Kako se v moji glavi vrtijo podobe iz let »uporov« ali »gibanja«? Dejansko kot projekcija posameznih mentalnih zaznav, kot hitri fotografski posnetki, polaroidi, ki radi zbledijo – vendar ostajajo še vedno nepovezani, predvsem ne

1 Prof. dr. Metka Zupančič, zaslužna redna profesorica, Univerza Alabame v Tuscaloosi, ZDA.

kronološko urejeni, tako da mi je skoraj nemogoče, brez zunanjih podatkov, vzpostaviti malo več reda.

Približno takole se je meni zabeležilo, za čas, ko se nam je najbrž zdelo, da smo z veliko žlico zajeli vse védenje in vso modrost sveta, ko se je vse najbrž dogajalo precej resno (ali pa so nekateri mislili, da se križajo hudo resni meči), zraven pa je bilo vse skupaj »zabavno« na precej tragikomičen način:

Pritličje Filozofske fakultete, pozno popoldne, velika predavalnica, kamor so kolegice na amfiteatske klopi v prvi vrsti pred Pirjevčevimi predavanji polagale listke z »rezervacijo«, da bi kar najbolj od blizu iz vira srkale učiteljeve besedne mojstrovine ali že kar piruete v povezovanju za nas novih imen in konceptov, predvsem pa uživale v auri njegove karizme. Pred predavanji gneča na hodniku, skupinice, ki so zagnano debatirale, tiste, ki smo jih opazovale, me brucke, s spoštovanjem ali z zavistjo, cigarete, ki sem si jih najprej »nažicala«, ker se nisem hotela »navaditi«, čeprav je bilo kaditi tako zelo »cool« ali »in«, potem pa sem jih (kljub omejenim dohodkom) začela kupovati in deliti tudi jaz (vsaj upam, da sem jih delila!). Tišina in umikanje, ko je demonstrator iz kabineta ob predavalnici privlekel starinski naslonjač in šel pomagat (najbrž sinu ali šoferju, ali pa je to bila ena in ista oseba) skoraj prinesli Antona Ocvirka, za nas že zares starega, ampak vidim, da je pri 72-ih umrl leta 1980, tako da je bil tedaj vsekakor mlajši, kot sem ta trenutek jaz. In Ocvirkova palica, ki je odskakovala po katedru, za katerim je on sedel kot kakšen francoski kralj (za nas, francistke, je bila asociacija še toliko močnejša). In njegovo izjemno znanje, ki ga nismo znali sprejeti – najbrž tudi zato ne, ker pri njem nismo imeli izpita. In potem Janko Kos, umirjen, po svoje dolgočasen za tiste, ki nam je preveč vrelo v možganih, vendar silno pozoren kot mentor, odprt za novejša (literarno-»teoretska«) razmišljanja, s pomočjo katerih sem se zagotovo naučila tekstovne analize in pisanja. In natančni Evald Koren, tedaj še »večni asistent«, pri katerem smo se vendarle tudi morali izkazati na izpitih in ki se je leta pozneje še vedno blagohotno pogovarjal z menoj, vedno malo neprilagodljivo, vedno »poskakujočo« (to menda v finščini pomeni moje ime!).

Hočem reči, da se je po mojem vse skupaj dogajalo, z različnimi vplivi, smernicami, tangentami, prav okoli predavalnice za primerjalno književnost. Kako sem iz skupine sramežljivih, čisto nič samozavestnih bruck, uspela zlesti v »višje« kroge, mi ni jasno. Ampak naenkrat sem se na veliko pogovarjala z



Na fotografiji z leve proti desni: Janez Krall, Metka Zupančič, Tomaž Pengov Pigl in Aleksander Zorn Sanja. Iz zbirke fotografij Metke Zupančič.

Dušanom Rogljem, ki me je nato, po zasedbi, najbrž potegnil na Radio Študent, ali pa je bil to Milan Dekleva ali še kdo drug od »starejših«.

Literarnih maratonov se le blede spominjam, predavanj Milana Jesiha morda malo bolj. Milan Dekleva pravi, da je dal pobudo za Big Band, kjer naj bi vsakdo bil kar najbolj svoboden in igral na instrument, ki ga ni več. Ali je tistim, ki smo malo bolje »znali«, vseeno »dovolil«, da nekako držimo skupaj vso strukturo? Zame kot flvtistko je bila skupinska, zagotovo precej anarhična improvizacija fantastično zabavna in stimulatívna. Spomnim se (tudi po poznejših dolgih urah improvizacije s Salamandri, ki so se po moje izluščili prav iz Big Banda), kako sem profesorju Čampi na Akademiji za glasbo prinesla pod nos, da smo prejšnji dan dolgo igrali skupaj, pa me je hitro spravil na realna tla: »Lestvice!«

Konflikti s starejšimi, z mentorji (in tudi starši), so bili nedvomno gonilo, olje na ogenj našega »upornništva«. Ampak smo si iskali tudi zaveznike, kakopak

– in ko se je pripravljalo na zasedbo FF, se nam je zdelo, da lahko računamo na Dušana Pirjevca, še posebej, ker je z nami sedel na tleh v avli in kadil pipo in nam dajal vedeti, da smo »ta pravi«. Zato smo najbrž upali, da bo na primerno (uradno) mesto prenesel naše »ogorčenje« nad Ocvirkom, za katerega smo mislili, da uteleša vse tisto, kar naj bi odpravila (nujna!) reforma visokega šolstva. Preskakujem, pozabljam na druge »polaroidne« vtise, jih odrivam na stran, da lahko malo bolj organizirano sledim svojim mislim, ampak takole se je meni vtisnilo v zavest (tudi z veliko mero žalosti in razočaranja): indeks, ki sem ga zdajle začuda brez velikih težav našla med kupi map, potrjuje, da je šlo za »izpit po II. letniku primerjalne književnosti«, 17. junija 1971, s podpisom »DP«. Ne vem več, koliko nas je bilo vpisanih, a na prvi rok se nas je prijavilo samo kakšnih dvanajst. Pirjavec nas je vse hkrati povabil v seminarsko sobo in je enemu od študentov postavil eno samo vprašanje: kateri moralno-filozofski imperativ mu je dajal pravico, da svojega kolega in najbrž prijatelja, Borisa Vuka, nagovori na gladovno stavko in ga spodbuja, da pri njej vztraja – in tako dolgoročno tvega tudi svojo smrt. Drugače povedano, kaj nekomu daje pravico, da sočloveka sili v samouničenje. Medlo mi odzvanja v možganih, da se je to vprašanje navezovalo na Malrauxovo *Kraljevska pot*, ki smo jo takrat brali in analizirali. Smo morali odgovarjati tudi drugi, ali se je morda vse prav kmalu končalo, z oceno 8 za tega študenta in oceno 6 za vse druge? Kakšen prazen notranji občutek, vezan na nepravico in nerazumevanje celotnega postopka, še vsa desetletja pozneje!

Nekaj tednov prej, še povsem med zasedbo (članek na Wikipedii navaja datume od 26. 5. do 2. 6. 1971), sem s prav dobro oceno opravila izpit iz francoske literature pri Bredi Cigoj-Leben. Tiste osmice po svoje nisem zaslužila, ker sem se (s svojega sedanjega, profesorskega, stališča) do gospe Cigoj obnašala silno prezirljivo, na njena predavanja skoraj nisem hodila, ker je bila po moje preveč tradicionalistična, pa še njena izgovorjava francoščine se mi je zdela veliko preveč slovenska. Tudi na izpit se nisem uspela kaj dosti pripravljati, ker mi je zasedba vzela veliko časa. Ali sem bila med tistimi, ki so oblikovali *Manifest*? Mislim, da smo izdajali tudi bilten, za vsak dan zasedbe, in v njem poročali o kulturnih in drugih »uporniških« dogodkih, izražali svoja pričakovanja in tudi svoje zahteve. Spomnim se, da smo v kabinetu nasproti sedanje vratarnice imeli glavni štab, kjer sem se naučila tipkati na matrice, ki smo jih potem na »geštetnerju« vneto

razmnoževali. Kdo me je povabil, da pomagam? Od kod želja, da se izkažem, da sodelujem v procesu? Prvič kot dekle v pretežno moški organizaciji zasedbe, drugič kot mlajša, še bolj »zelena« kolegica: so me prepričali tisti, ki so bolje od mene videli »celotno sliko« in so vedeli, za kaj se potegujemo? Občutek, ki ostaja, je mešan: drznost in izzivanje, malo strahu pred možnostjo vdora milice, ki je po pripovedovanju prisluškovala našim telefonskim pogovorom in je torej ves čas vedela, kaj nameravamo, hkrati pa veliko navdušenje, visoka raven motivacije, energije, ki je omogočila, da smo ostali (brez spanja) tudi ponoči, po dolgih dneh dejavnosti in organiziranja in dežuranja. Vem, da sem konec maja šele zjutraj odšla z mestnim avtobusom domov, v najeto sobo za Bežigradom, z utrujenih oči snela kontaktne leče, zaspala kot top – in ko sem se sredi dneva zbudila, nisem vedela, za koliko časa me je zmanjkalo ... In mislim, da je bil izpit naslednji dan.

Vprašanja, ki bi si jih zastavila danes, zadevajo ne samo študentska gibanja, od leta 1968 v Franciji do naših dogajanj, ampak tudi poznejše manifestacije nezadovoljstva, negodovanja, upora, z upanjem na »boljše« razmere, pri čemer je tisto »boljše« vedno domišljeno v manjših skupinah, potem pa (kot v vseh revolucijah) dovolj prepričljivo predstavljeno sopotnikom, navdušencem ali navnežem – ali takim, ki v podobnih dogodkih iščejo izgovor za sproščanje svojih (drugih) frustracij ali celo nasilnosti ... Kako dobro smo bili informirani, koliko smo hoteli vedeti, ne mislim samo na tiste, ki smo se morda aktivneje vključili v zasedbo ali nastope, kakršen je bil Big Band, ampak na vse tiste »pridne« študente in študentke, ki jim je bilo predvsem do tega, da naredijo izpite in ne zapravljajo časa in denarja za bolj ali manj upravičene zahteve? Zdi se mi, da se me je recimo dotaknil val negodovanja ali celo ogorčenja, ko smo izvedeli za aretacijo Franeta Adama in Milana Jesiha: je to v meni sprožilo željo, da se pridružim tej energiji? Mislim, da ne takrat ne zdaj ne bi natanko vedela, kaj vse je pripeljalo do zapornih kazni, kaj vse je gibanje pričakovalo, kako daleč bi se bila sama pripravljena izpostavljati represiji, če bi do nje prišlo. Ko smo sedeli na Aškerčevi, nas je nedvomno prežemal podoben občutek moči, upravičenosti naših upanj, da se stavba ne bo tresla ob vsakem tovarnjaku, ki bi sicer vozil mimo – ni mi pa jasno, koliko časa bi bila zares pripravljena sedeti na soncu in čakati, ali nas bo kdo pregнал z asfalta. So me leta izučila, naj ne verjamem slepo vsemu, v kar bi me kdo želel potegniti? Ali pa vendarle ostaja tudi delček



*Pohod študentov proti Skupščini RS z zborovanjem na Aškerčevi, 14. aprila 1971.
Z desne proti levi: Milan Jesih, študent primerjalne književnosti, Dušan Rogelj, študent
filozofije, Marjan Vitez, študent filozofije, Andrej Medved, študent umetnostne zgodovine,
Brane Čerič, študent kemije, Bogdan Gradišnik, študent filozofije, Jaša Zlobec, študent
romanistike, Branko Gradišnik, študent umetnostne zgodovine in sociologije,
Boris Vuk, študent, Jiři Bezlaj, študent likovne akademije, Tomo Podgornik, študent
likovne akademije ter Dušan Plut, Bojan Meden in Darka Uranjek, študenti geografije.
Foto: Žare Veselič.*

zadovoljstva, da sem bila vključena v zanimiva dogajanja, ki so nedvomno vplivala na moj osebni in poklicni razvoj.

Bolj kot spomini na tistih nekaj dni zasedbe mi morda v zavesti ostajajo oddaje, ki sem jih z veseljem pripravljala za Radio Študent, vezane na sodobno glasbo, ki je prav tako poskušala vnesti nove zamisli, nove postopke, z drugačnim (so)delovanjem in drugačnim načinom mišljenja. Pa na svoja predavanja v študentskem naselju, o velikanih sodobne glasbe, kot je bil recimo Stravinski, ki ga morda takrat še niso kaj dosti predvajali na uradnih radijskih valovih. Pa velike filozofsko-literarne debate o Adornu in Benjaminu, ko smo z Radia Študent družno odhajali v kakšno »konobo« in se mi je zdelo, da sem bila med vsemi »pametnimi« fanti edino dekle ... In seveda naša skupinsko oblikovana glasba s Salamandrom, ki mi je dala zagon tudi za sodelovanje pri džezovskih projektih v Grožnjanu (in okoli ljubljanskega džezovskega festivala). Nedvomno so vsa ta »prebujanja« odločilno vplivala tudi na mojo izbiro seminarske naloge

na primerjalni in diplomske iz francoske književnosti: obakrat sem uporabila najnovejše izsledke in se ukvarjala s sodobno literaturo, za katero ni bilo veliko prostora v učnih načrtih. Takšen je bil potem tudi moj francoski doktorat, nato pa še drugi, ki so ga na Filozofski fakulteti pričakovali od mene in sem ga končno zagovarjala na zagrebški univerzi.

Nedvomno sem vsa leta tudi pri svojem pedagoškem delu, tudi v času, ko sem poučevala v Severni Ameriki, ohranila vsaj delček tiste upornosti, ki nas je vodila v času slovenskih študentskih gibanj. Morda me je možnost, da sem enakovredno sodelovala s prijatelji, kot so bili Pigl in Milči in še mnogi drugi, naredila tudi za »feministko«, v smislu prepričanja, da lahko – tudi zdajle – povem svoje mnenje ...

Nič ne bom napisal

Milan Jesih

S kakršnimkoli pisanjem za zbornik imam najprej čisto praktične, spominske težave. Vse, kar mi je ostalo od takrat, so negotovi, majavi, razdrobljeni spomini na dogodke, ki so že izčrpno popisani, preverjeni in bojo še bolj; kar zmorem, so bolj slutnje in ugibanja. Celo najbolj stvarnih reči se spominjam nekoliko po svoje, sam vidim, ko sem spremljal pisanje na MMC. Vmes pa pošastne luknje. Vidim fotografijo – čisto sem pozabil kakšnega človeka! Moja refleksija in kontekstualizacija in povzemajoča sinteza ne more biti senca Cvetkine, Mladenove, Uletove, Deklevove, tega se seveda ne bi niti lotil. Lahko bi pisal edino o spominih na občutke, na sanje, to pa je še bolj zmuzljivo in pravzaprav tudi žanr, ki ga ne maram, bilo bi zasebno in pravzaprav nespodobno; tisto, kar se z Vami tovarišicami in tovariši lahko pogovarjam ob naključnih srečanjih, seveda ni za »resno« objavo, tudi preveč je vseokoli nas že teh narcizmov.

Navsezadnje pa sem bil, in sem se tega tudi že takrat nekoliko zavedal, precej ubog sopotnik tistih dogodkov, marginalesc nekoliko epikurejske provenience, forštatski glasnik splošnih mest naivne egalitarnosti. Zdaj vem, da sem prav malo razumel, gnala me je neka sla po prostosti, družbene kontekste sem videl izključno skozi sanjaško vegetarijansko optiko najbolj splošne dobronamernosti. Ki je vsaj nekoliko sebična: da človek lažje vozi s seboj.

Iz mladega človeka vse kriči: »tu sem, umaknite se, jaz sem prišel«, in hotel sem biti nekakšen Pesnik, kot sem jih videl doma v 19. stoletju; saj s časom hvalabogu vidimo, da je prva oseba en velik nič, ni me, kovač nisem važen, važna je lopata, ki jo kujem.

Sploh pa se mi je vsakikrat scela ponesrečilo vsako pripovedovanje o svoji udeležnosti na tem svetu, pa naj je šlo za te čase, o katerih sem vendar že nekajkrat govoril za javnost, ali za pesništvo; zmeraj bi bilo bolje, ko bi bil molčal. Posebno ker me, ko pišem, samo nese v literaturo in je znenada bolj važno, da se dobro sliši – ali bere –, kot da ustreza dejstvom; pa še z besedami začnem cingljati in sploh bogseusmili. /.../ Vidiš, ni lenobnost, zadržki so malo bolj kompleksni.

Iz pisma Cvetki Hedžet Tóth



Milan Jesih na zborovanju na Aškerčevi, 14. aprila 1971, snema Igor Vidmar z Radia Študent. Foto Karpo Godina.

Radio Študent in študentsko gibanje

Boris Muževič

Okolje

Okolje, ki je zaznamovalo moje delovanje od leta 1968 do leta 1974, so predstavljale posledice zasedbe Češkoslovaške, kar so izvedle stalinistične (piši in beri: stalinistične, ne komunistične) sile Varšavskega pakta na čelu s stalinistično Sovjetsko zvezo; Vietnamska vojna, v kateri je Amerika v imenu »svobodnega sveta« proti »brezbožnemu komunizmu« poslala v smrt skoraj 60 tisoč mladih Američanov in kjer so se Vietnamci morali opreti na pomoč stalinistov (sovjetskih in kitajskih – razen takrat, ko so se jih tudi slednji lotili); Che Guevara in naraščanje osvobodilnih in protiimperialističnih gibanj v Čilu, Urugvaju, Boliviji, Argentini; v Evropi so nekatera gibanja v imenu boja proti kapitalizmu ali za osvoboditev prestopila na polje terorizma (RAF, Baader Meinhof, Rdeče brigade, IRA, ETA); spori okrog (ne)uresničevanja 7. člena avstrijske državne pogodbe; »začasna« meja z Italijo; »pluralizem mnenj« v SZDL, kar naj bi bilo nekakšno nadomestilo za politični pluralizem; enostrankarski sistem z Zvezo komunistov, avantgardo delavskega razreda in vseh delovnih ljudi, kar je postala z izvedbo socialne revolucije, pri čemer pa teh ljudi ni nikoli nihče vprašal, ali si morda ne želijo kaj drugega; priprava ustave SFRJ, ki je Titu podarila predsedovanje brez omejitve mandata, republikam pa dala nekoliko več državnosti; neuvrščenost

Jugoslavije z vso anomalijo sodelovanja z različnimi »šahi«; prizadevanja španskih in italijanskih komunistov za vzpostavitev »zgodovinskega kompromisa« s krščanskodemokratskimi strankami (Santiago Carillo, Aldo Moro, Enrico Berlinguer ...) ...



Sestanek uredništva na Radiu Študent. Od leve proti desni: Neda Pagon, Igor Vidmar (stoji), Jože Šlander, Boris Muževič, Marjan Pungartnik, Uroš Dular. Posnetek zaslona iz oddaje Nede Pagon Beseda študentov, posnete decembra 1970. Snemalec: Ivo Belec.

Okolje in pranje možganov

In kako so se ljudje, ki so se v tem okolju našli, v njem znašli?

Različno.

Tu je bila najprej »molčeča večina«, zadovoljna s postopnim naraščanjem materialne blaginje, z možnostjo pridobivanja ugodnih kreditov, brez kakršne koli potrebe po premisleku o morebitnih alternativah obstoječemu sistemu, pri čemer se je kritika obstoječega pričela in končala v gostilnah s pregovornim nazdravljanjem z »dol popit« (dol Popit!).

Njej ob boku se je razrasla vodilna manjšina, vodstvo in aparat vodilne partije in vrste družbenopolitičnih organizacij (ZK, SZDL, ZMS, ZSS, ZBNOV ...). Ob vrhu nedotakljivih, ki so si to pravico zagotovili z zmago v vojni in uspešno izvedenim socialnim prevratom, kar so tudi zapisali v ustavo, je bila piramida uradnikov in oportunistov, med katerimi so bili tudi številni »verniki«, ki so brez razmišljanja izvajali sklepe in modre misli vodstva. To »enotnost« so ves čas »vznemirjali« različni »odkloni« (na primer Kocbek, Kavčič), ki so napovedovali drugačne čase.

In tu smo bili »mi«.

»Mi« smo bili množica med seboj tako različnih študentov – filozofov, sociologov, pesnikov, pisateljev, glasbenikov, matematikov, tehnikov – da nas je lahko »družila« samo prav ta različnost. Vsak med nami je bil svet zase, poln znanja in vedenja, pripravljen za obrambo svojega »fevda« iti »do konca«.

In ko danes poslušam »mladce« različnih »demokratičnih« strank, ki strastno, prepričljivo, skoraj plastično razlagajo svojim somišljenikom, kako temeljito je »totalitarni režim opral možgane« ljudem, se njihovemu neznanju in demagogiji lahko samo nasmehnem. Pred mano se vrstijo obrazi »opranih možgan« z Radia Študent: Pengov, Kocbek, Jesih, Dekleva, Zagoričnik, Bulič, Alkalaj, Hanžek, Zlobec, Vidmar, Vodopivec, Slodnjak, Rogelj ... Naštel bi lahko skoraj dobesedno vse, ki so se vsaj dotaknili radia. In tem ljudem naj bi režim »oprал možgane«?! Sancta simplicitas!

So bili morda premalo »radikalni«? Bi se morali ob poznavanju »okolja« (Američani pobijajo Vietnamce, Sovjeti Čehe in Slovake ...), ko so se »rdeči« Dutschke v Nemčiji, Cohn Bendit v Franciji itd. po »porazu« ali porazu študentske vstaje iz leta 1968 odločili za »pohod skozi institucije«, zaletavati z glavami v zid?

Takratni enostrankarski sistem je bil trden v političnem dogmatizmu, hkrati pa precej »propusten« za različne »alternative« in alternative ziherlovskemu »realnemu socializmu« – v kulturi, glasbi ...

In vsi »oprani možgani« bi ob branju na primer Žebotove *Zedinjene Slovenije* morali steči na policijo, prijaviti bralca prepovedanega avtorja, po možnosti samega sebe. Tako bi moralo biti po »prerokovanju« mladcev za nazaj. Še pomnite, tovariši?

Država in partija sta že takrat pričeli »popuščati«. V prid svojega pogreba ali postopne demokratizacije, demonopolizacije, političnega pluralizma?

Boris Ziherl

Moj vstop v post osemindesetdeseto leto se je pričel na FSPN in Radiu Študent.

Na FSPN sem se že v začetku drugega letnika študija soočil z dogmatizmom v kulturi. Pri Borisu Ziherlu sem pisal seminarsko nalogo o Avantgardizmu v sodobni slovenski literarni umetnosti. V »ustreznem« kontekstu sem zapisal misel iz 68. leta: »Bodimo realisti, zahtevajmo nemogoče!« Ziherl mi je razložil, kako nemarksistična in prazna je ta krilatica itd. »Krilatica« je v nalogi ostala, jaz pa sem zaslužil dvojko – najnižjo še pozitivno oceno.

Radio Študent

Na Radio Študent sem prišel že leta 1969. Kot novinar – reporter, nato urednik aktualno politične redakcije, pa odgovorni in glavni urednik, dokler me nista konec leta 1973 Jože Korinšek in Boštjan Zgonc po celonočnem prepričevanju »prisilila«, da sem kandidiral za predsednika ljubljanskih študentov. Uspešno. To pa je že druga zgodba.

Na radiu smo novinarji reporterji v začetku na terenu snemali z magnetofoni znamke Uher. Mala – velika katastrofa. Ko nam je Branko Šturm nabavil Nagre, smo bili kot prerojeni – z osla smo prešli na dobrega konja.

S Sago sva se odločila (bilo je enkrat leta 1970), da bova pripravila serijo oddaj o narkomaniji. Italijani bi rekli: »Idea buona, autore m...«. Še danes se spominjam »vojne« s takratnim vodstvom RŠ, češ, kaj nam bo govorjenje o narkomaniji na radiu, saj to ni kdo ve kak problem v družbi, samo izzivali bomo po nepotrebnem ... Tudi če bi bilo vse to res, je bila tema »pri roki«, bila je vsepovsod okrog nas, pa če je to hotel kdo priznati ali ne.

Uspelo nama je. Naredila sva vrsto razgovorov s profesorjem Milčinskim v Ljubljani, profesorjem Hudolinom v Zagrebu in doktorjem Aleksićem v Beogradu.

Na RŠ nismo samo snemali, komentirali politična dogajanja, prinašali z vseh vetrov najnovejšo glasbo (Bulič, Pirc, Kislih, Alkalaj ...), bili smo tudi – vsak na svoj način – aktivno prisotni v ne-novinarskih vrenjih.

Ko je bil aretiran Adam Franko, ker je na FF izobesil plakat z besedilom, da je »napočil čas gverile« in »uprimo se avtoritarizmu in porajajočemu se kapitalizmu!«, smo odšli pred policijsko postajo na Rimski ulici protestirat. Za vsak primer, če bi se nas miličniki lotili nekoliko bolj »po policijsko«,

sem si od Mišota Alkalaja sposodil usnjen jopič. Pa nas je samo en miličnik nekajkrat fotografiral.

Zasedba Filozofske fakultete

Zasedbo FF smo študentje na FSPN takoj podprli. Sklicali smo izredno skupščino, ki smo jo vodili Marjan Pungartnik, Sergij Lipovec in jaz. Marjan je napisal nekaj sklepov, med katerimi sta še najbolj zanimivi 3. in 4. točka. »Kot študentje moramo razbijati koncentracijo politične moči: zato se zavzemamo za avtonomnost sodišč, netransmisijsko vlogo sredstev obveščanja ter političnih organizacij.« In točka štiri: »Da se zakriti problemi, ki jih organi javne uprave rešujejo z administrativnimi (nejavnimi) blokadami, razkrijejo pred javnostjo kot vprašanje demokratičnega ter svobodnega odločanja«.

Besedilo se je končalo s stavkom, da s tem prevzemamo ustvarjalno odgovornost zahtev zasedbenega odbora na FF.

Po skupščini, na kateri nas je profesor Vreg nekoliko pokroviteljsko opozarjal, naj ne bomo preveč zaletavi, smo odkorakali na FF. Ko smo prečkali Šubičevo, smo pomahali sekretarju UK ZKS Gojku Staniču, ki je prav takrat odhajal na svoje delovno mesto v Kazino.

In potem smo naslednje dneve (»noč in dan«) z Uherji in Nagrami snemali dogajanja na fakulteti in jih še sveža predvajali na radiu. Mi na RŠ in nihče drug.

Sicer je bilo dogajanje na RŠ izjemno dinamično.

RŠ je bil zmešnjava znanja, kritike, inovacij, avanturizma. Vse, dobesedno vse redakcije so v eter pošiljale novosti, drugačnost, kritičnost, provokativnost.

Ob tem pa smo se dneve in dneve (ustvarjalno) prepirali in dokazovali drug drugemu, kdo je kaj naredil dobro, kdo slabo, zakaj ne bi spremenili organizacije dela, kdo je kriv, da nekateri dobijo za svoje umotvore tako nizke honorarje itd. In vsakih nekaj mesecev je kdo pisal protestno pismo ali odstopno izjavo – Nikola, Jaša, Igor, Marjan, jaz.

Uppsala, Žarko Petan, 25 poslancev, Iščemo pesmi, kje so?

Prehod iz 71. v 72. leto sem preživel na Švedskem.

Splet okoliščin je privedel do tega, da sva Žarko Petan in jaz nekaj noči prespala v isti sobi pri skupnem prijatelju Udoviču v Uppsali. Najine nočne

debate je opisal v knjigi *Poznal sem jih* v črtici *Slovenec iz Uppsale*. Med drugim je zapisal, da sem od njega nenehno in vehementno zahteval, naj se brez rokavic loti svetih krav, to je vodilnih oblastnikov, da študentskemu funkcionarju ni bil vedno kos in da so ga najini nočni besedni dvoboji pogosto močno razburili.

Dogajanja ob kandidiranju dveh možnih kandidatov za predsedstvo SFRJ leta 1971, ki so se končala precej turobno za pobudnike, ker so poskusili mimo SZDL izpeljati postopek s podporo 25 poslancev, sem »komentiral« s prevodom »akcije 36 poslancev« iz knjige I. Deutscherja o Trockem (*The Prophet Unarmed*) – gre za spopad Trockega s triumviratom (Stalin, Zinovjev, Kamenjev) – in besedilo poslal na RŠ. V spremnem pismu Hanžku sem zapisal, da besedilo dostavi tudi Jaši Zlobcu, »če je še odgovorni urednik Tribune, in od njega zahtevaš, da to revolucionarno poslanstvo Trockega objavi za vsako ceno ...«. O »pomembnih« stvareh življenja v Uppsali pa sem zapisal, da imam »intenzivne razgovore s trockisti, komunisti, stalinisti, socialdemokrati itd. Predvidoma bom imel razgovor z Dutschkejem, če bo Angela Davis prišla iz zapora, bomo imeli srečanje tudi z njo ...«

Kako je končal Trocki, vemo, vemo tudi, da je Cene Matičič, nosilec »akcije 25 poslancev« ostal brez službe. In ne samo on. Ko je čez nekaj več kot eno leto »padel« Kavčič, je potres odnesel tudi Janeza Kocijančiča, člana njegove vlade.

Na RK SZDL so »akcijo oziroma način in metode, s kakršnimi je bila izpeljana, ocenili kot politično nesprejemljive in škodljive za nadaljnjo demokratizacijo političnega življenja v samoupravni družbi, če bi se take metode utrdile v praksi«.

Ko to zapisujem, se sprašujem, kdo so bili takrat disidenti? Ti, ki danes pravijo, da so bili, ali oni, ki so bili, pa se s tem ne hvalijo. »Disidenti« iz 70. in 80. let so postali disidenti v 80. in 90. letih – za nazaj?! So bili disidenti tisti, ki so odhajali študirat v Ameriko, ki so postali veleposlaniki »totalitarnega« režima, ki so uživali v sinekurah in si v brade momljali, da so disidenti? Ali pa so bili resnični disidenti tisti, ki se niso uklonili nepravničnim ukrepom takratnih formalnih in neformalnih oblasti in so zaradi tega ostali brez službe; nihče jih ni hotel zaposliti, ker so bili »označeni«?

Boštjanu Zgoncu pa sem na RŠ pisal, da sem se pripravljen vrniti na radio, če so se otresli malomeščanske »avtonomnosti« in se z vsemi silami in znanjem postavili v podporo čiščenju revolucije novo rojenih rdečih buržujev.

Na poti iz Uppsale v Ljubljano sem se zaustavil v Pragi. Obiskal sem Karla Kosika, filozofa, ki ga je prosovjetska oblast postavila na ulico, mu v podstrešni sobici na Hradčanih priskrbela domovanje, polno knjig in majhnega (najmanjšega možnega) štedilnika za kuhanje in gretje, ter nadzorovala vsak njegov korak. Prosil me je, da se pogovorim z Mihajlom Markovićem, če bi lahko v Jugoslaviji tiskali njegovo zadnjo knjigo. (Mihajlo Marković, eden pomembnejših »praxisovcev« in prvakov marksistično-filozofske šole na Korčuli, je pozneje postal goreč podpornik Slobodana Miloševića.)

V skladu z oceno mojega značaja in pogledov na svet okrog sebe, ki ga je lapidarno opisal Petan, sem napisal uvod v knjigo Matjaža Hanzka *Iščemo pesmi, kje so?* Med drugim sem zapisal, da je »birokrat tudi revolucionar, in sicer tisti trenutek, ko se prepozna za birokrata in si priveže vrv za vrat«, in da »je bednik revolucionar, ki je bil revolucionar in je uresničil revolucijo, po njej pa zahteva priznanje za eno in edino revolucijo; to je kontrarevolucionar«.

»Vsaka revolucija zahteva žrtve, ne pomeni dati življenje za revolucijo, ampak pomeni dajati življenje za revolucijo, pomeni biti revolucionar ta in naslednji hip, vsak trenutek«.

Srečanje študentov Filozofskih fakultet

Na RŠ sem ostal do januarja 1974.

Po zasedbi FF je množičnost protestov med študenti splahnela, niso pa popuščala »jedra«, ki so privedla do zasedbe ali pa so se iz nje porodila. Eno takšnih »jeder« je bilo »Gibanje 13. november«, sicer pa so »poslanstvo« zasedbe z vsakodnevno kritičnostjo nadaljevali RŠ, Tribuna (»vprašanja« Titu, zakaj se družijo z diktatorji), različni akcijski odbori študentov, ki so se vzpostavili ob posameznih novo nastalih težavah (na primer ob obtožnicam proti beograjskim študentom leta 1972).

Med reakcijami takratne oblasti na naše (RŠ, Tribuna) permanentno nerganje je bila na primer zahteva kamniških komunistov, da je treba ukiniti dotacijo študentskemu listu, in predlog za prepoved študija »takšnim študentom«.

Januarja 1974 je bilo v prostorih študentske organizacije, ki sem ji predsedoval od začetka tega meseca, srečanje študentov Filozofskih fakultet iz Beograda, Zagreba in Ljubljane. Na srečanju je bil sprejet osnutek resolucije

o razmerah v državi, ki je končal v rokah javnega tožilca, njeni avtorji (Štrajn itd.) pa na sodišču. Tako. To je nekaj mojih spominov ali »spominov« na čas, ki je zaznamoval vsakega člana velike družine Radia Študent. Predvsem in skoraj povsem v dobrem. Če sem zapisal karkoli, kar bi utegnilo koga prizadeti, se opravičujem in sem pripravljen svoje trditve (»trditve«) uskladiti z naknadno preverjeno (potrjeno) faktografijo.

Od svobode do kazenske kolonije

Marjan Pungartnik

Zdravko Duša je nekje zapisal o Marku Zorku anekdoto in jo postavil na zasedbo FF. Prav o tem, kako je strmoglavil s provizornega odra v samih spodnjicah, pijan, in je vpil »Kje je tu Shakespeare, kje je tu Moliere, kje je tu Cankar?«, sem pisal v poročilu o literarnem maratonu leta 1970. Vzel sem ta letnik Tribune, ki ga je oblikoval Kostja Gatnik, in to poiskal. A videl sem nekaj, kar je nasprotovalo mojemu spominu na tedanjo Tribuno – da je bila svetla, zelo dobro oblikovana in predvsem da je govorila jezik, ki naj bi me nagovarjal še danes. Zdaj se mi je zdela temna, vizualno nagnetena, še vedno sicer zelo lepo oblikovana, a njen jezik me ni več dosegal.

Tribuna

To zadeva Tribuno, najsvetlejšo institucijo v okviru tako imenovanega študentskega gibanja, ki je povezovala najbolj angažirano in artikulirano skupino njegovih aktivistov. Morda je Tribuna tudi edino trdno izhodišče za raziskovanje tega vala študentskega gibanja. Ob drugih pisanih gradivih, ki so bila osnova za tisti KRTov zbornik in so prav tako relevantna, je Tribuna vendarle osrednja točka tega dogajanja. Bila je list skupnosti študentov in je nekako ušla izpod nadzora tudi najbolj dobrohotno mislečih cenzorjev in je bila za nekaj časa resnično

svobodno oblikovan list. Ni izražala nekega enotnega pogleda uredništva, a je imela uredniško linijo in je preslikavala tisto, kar se je dogajalo med študenti in drugod. Tribuna je bila telo s trajnejšim programom in je šla čez meje študentskih generacij, predvsem kar je zadevalo literaturo, publicistiko, kulturo, filozofijo, tudi teorijo izobraževanja. Veliko idej, ki so se pretakale skozi burno študentsko družbeno življenje, je prišlo od ljudi, ki so se zadrževali v krogu Tribune. Ne rečem, da vse, velik del pa vsekakor.

Tribuna je obstajala v dokaj zanemarjenem univerzitetnem okolju, ki valu novih študentov ni omogočal kakšne posebej kakovostne aktivnosti, ki bi bila nadaljevanje kakovostnega študija. Glavna institucija je bil študentski servis, bilo je nekaj društev, organizacij in domorodskih klubov za popivanje, a da bi imeli študentje svoje gledališče, založbo, galerijo, svoj veslaški in košarkarski klub in druge stvari, ki pripadajo življenju na univerzi, to ne. Še na Radio Študent se je RTV besno spravljal in ga je hotel čimbolj omejiti. Razumem – univerza je bila v miselnosti le podaljšek nedeljske šole, kjer so otroci v odmoru razvili svoje cule in s kolen pojedli svoje malice. Niti univerza niti država nista razumeli, da je univerza bogastvo šele takrat, ko proizvede nov način življenja.

V Tribuni se tudi najbolj jasno vidi dvodelnost študentskega gibanja v Ljubljani. Prvo je bilo leta 1968 in 1969, drugo se je začelo z letom 1970 in se je izteklo leta 1973. Prvo obdobje je bilo gibanje akademskega podmladka in drugo široko kulturno in socialno gibanje. Prvo je bilo v mejah establišmenta, drugo je bilo antiavtoritarno in je presegalo okvire, kot jih je postavljala slovenska pamet. Zdi se mi, da je prvo sprožilo dogajanje v Beogradu in seveda ruska okupacija Češkoslovaške. A kaj je gibanje? To so v prvi vrsti množični dogodki, potem so to delujoče skupine s svojimi programskimi izhodišči in še liderji, ki pa so omejeni na študentsko okolje, na študij in na študijski čas. Morda se bo komu zdelo to slednje preveč restriktivno, saj izključuje »goste« in simpatizerje, ki so sicer odigrali pomembno vlogo, a niso imeli študentskega mandata. Dajmo na tehniko: študentsko gibanje z njimi in brez njih.

Radio Študent

Na Radiu Študent sem se pripravljajl za študentsko gibanje. Do njega sem prišel pravzaprav skozi literaturo. Prišel sem v Ljubljano in takoj padel med literate.

Med njimi je obstajalo vzdušje kolegialnosti, prijateljstva, sodelovanja, predvsem pa je bilo neverjetno lahko storiti to, kar si hotel. Revije so bile odprte. Veliko literarnih večerov. Še vojska nas je poslušala. Neskončni pogovori. Padale so ideje, kako naj bi bil organiziran univerzitetni študij. Protiavtoritarno, seveda. Kakšen naj bi bil teater. Grotowski in seveda nek ritual. Kakšna naj bi bila literatura. Popolnoma utrgana. Kakšna naj bi bila glasba. Vse, od Johnyja Casha do free jazzu in še naprej. Vmes pa *Trla baba lan*. Pa Penderecki. In tudi vietnamska, s katero sem metal iz sobe tiste, ki so se zasedeli predolgo v noč. Novinarstvo. Če že, potem tako, kot je bilo v Los Angeles Free Press. In vsi za Zagreb, za Beograd, za Novi Sad, Sarajevo ... Namesto mladinske organizacije Študentska skupnost, avtonomija univerze. Če že študentski status, potem delovni status. Še partija je na trenutke premišljevala enako.

Marksizem

Kakšnih dvajset let pozneje je Matjaž Vipotnik napravil tistega znamenitega Marxa na kolesu in s tem razrazil mariborske in slovenske partijske bike. Matjaž je bil prav tako del tistega nežnega intelektualnega tkiva študentskega gibanja, bil je sam melanholičen in občutljiv. Morda je bil ta Marx poskus vnesti nekaj imaginativnega v atmosfero, ki se je že nagibala v zatohli nacionalizem, vnesti v vzdušje plezanja po vinski trti in občega nazdravljanja nekaj lepega. Kaj ima to z marksizmom iz šestdesetih-sedemdesetih let? Razlikovali smo med partijsko dogmo, tistim, kar se je predavalo na Filozofski fakulteti in je bilo po svoje duhamorno, in vsem, kar je prihajalo od zunaj v revijah, knjigah, šolah ... To je bilo naše. To je bil tudi razlog, zakaj smo Debenjaka navkljub njegovi netradicionalni profesorski drži zaobhajali. Marksizma nismo jemali kot univerzitetni seminar. Bil sem prvi, ki si je iz knjižnice FSPN izposodil Blochov *Subjekt-objekt*. Tam je čemel tudi Gramsci. Prišel je neskončno mili in lepi Walter Benjamin. Vsaj jaz marksizma nisem jemal kot talmudsko vračanje k izvornemu Marxu in k ideološkim analizam. Če si bral Gaja Petrovića, si videl, da je pomembnejše postavljanje vprašanj kot odgovarjanje. In prav z Gajem Petrovićem me veže lepa anekdota iz časa urednikovanja Tribune. Obisk pri njem na Trgu žrtava fašizma v Zagrebu je bil zame ... A to je za drug članek.

Glasba

Sicer sem od leta 1962 naprej poslušal radio Luxemburg, a tudi resnejše programe, takoj po prihodu v Ljubljano pa sem si kupil gramofon in prve plošče so bile Bob Dylan, Kaj je govoril Zaratustra in nekaj jazza, začel pa sem zbirati etno glasbo, Victorja Jara, revolucionarno glasbo. Pozneje sta mi nekaj plošč z revolucionarno glasbo odnesla Srečo Kirn in Igor Bavčar in mi jih nikoli nista vrnila. To sem jima zameril kot kontrarevolucionarno dejanje (že takrat!). Veliko vlogo pri moji glasbi so imeli fantje z Radia Študent, ki so me naučili, da je dobra plošča lahko več kot kakšno drenjanje na koncertih.

Seksualna revolucija

To je najbolj žgečkljiva tema, ki še danes buri borno domišljijo. Sicer ni seksualnega tabuja, zoper katerega se v Sloveniji ne bi pregrešili, a je bilo vse lepo prikrito in se je toleriralo. Zanimivo je, da v avtoritarnih režimih spolnost cveti in je to kompenzacija za politično nesvobodo. Upam si trditi, da je bila ta prikrita spolna praksa veliko bolj drastična, in da so bili študentje s cvetjem in deklariranjem »all you need is love« pač popevkarsko naivni. Pomembnejše od dejanskega spolnega življenja so bile svobodne manifestacije spolnosti – oblačenje, izkazovanje v javnosti, svoboden govor, kar je prizadevalo »okus« večine, vzgojene v veri in hipokriziji. A vseeno je študentsko gibanje položilo temelje spolnih svoboščin in pravic, tudi glede spolnih manjšin, včasih zelo simbolično, le s posamičnimi zapisi. Tako je Tribuna vpeljala takrat popularne spolne nasvete in na obupano pismo nekoga, ki je trdil, da ima težave z ženskami, je svetovalec rekel: »Pa poskusite z moškimi.« Predvsem je bila spolna svoboda intelektualizirana in pri tem smo se zgledovali po nemškem Konkretu in pri drastičnosti po francoskem Hara-kiri.

Prehranjevanje

Ko sem bral na gimnaziji o italijanski ali francoski ali kitajski kuhinji, sem komaj čakal, da vse to preizkusim. Takrat je bila v Cankarjevi ulici trgovina z uvoženim blagom Fontana in v njej sem kupoval cigarete Gitannes in Gauloises (brez filtra), pa tudi angleški pipni tobak. Svoje cimre sem navadil na čaj z mlekom

in jih učlovečil. Štrikal sem in šival in celo za zagovor diplome sem si sešil nove hlače in si seštrikal novo jopo, ki je bila dolgo tarča ženskih napadov, dokler mi je ena ni vzela. Breda Pavličeva me je nekoč vprašala, zakaj si šivam in štrikam, pa sem ji rekel, da hočem uničiti konfekcijo. Skoraj je padla pod trolejbus. V svojem okolju sem bil nekoliko hipijevski globalist. Pri meni je bilo vedno nekaj novega in tudi to štejem za svoj prispevek h gibanju. A vendar je bilo tega manj, kot si kdo misli. Za hrano je ostajalo malo denarja – veliko prednost so imele knjige. A še vedno dovolj – kulinarika je bila tudi v tem, da raje nismo jedli. K novemu načinu življenja je pomembno prispevala tudi prehrana – pretrgali smo povezavo z mamino kuhinjo in njenim socialnim nadzorom nad sabo.

Maraton

Zagotovo ena od najbolj uspešnih akcij študentskega gibanja, ki je povezala vse na Filozofski fakulteti in tudi veliko ljubljanskih kulturnikov. Moj prispevek je bil (med drugim), da sem skupaj z Markom Slodnjakom, Aleksandrom Zornom in Matjažem Kocbekom napisal tekst za »skeč« Priznanje po modelu češkega filma Priznanje. Maraton je bil neke vrste preizkušnja za poznejšo zasedbo, ki je imela že ostre robove. A še vedno je bil to le operetni vzorec podobnih zasedb na zahodu. Imeli smo tudi podporo osebja fakultete, ki je to doživljalo kot nekaj izjemnega. Morda bi bila zasedba izjemna tudi zame, če naju z Ilono ne bi vrgel iz zaklenjene predavalnice ljubosumni Bobi, ki je skoraj razbil vrata.

Priznam, vodenje Tribune sem dobil s statusom konsolidatorja. Bil je nehvaležno delo. Po štirih prepovedih je bilo treba stvar pomiriti in marsikaj obljubiti, če smo hoteli ohraniti list. Bil sem skoraj član dveh prejšnjih ekip, bili smo ena sama vesela družina. A zdaj se je vedelo, kdo ne bo v uredništvu, stvar je prevzela Socialistična zveza, kjer so sedeli mrkogledi ideologi iz partije, Dela, televizije, radia in drugod in so nam odobrili »koncept«. Uporabil sem vse izkušnje, ki sem jih prinesel z Radia Študent. Tam sem kot odgovorni urednik uredil program in ga – kar se je pač dalo – napravil informativnega. Nobenih večjih težav ni bilo in starci iz sveta za informiranje SZDL so mi verjeli. Nisem bil skrajnejš, prej pragmatik, večina od članov sveta za informiranje me je poznala že iz drugega delovanja. Poskušal sem za delo pri Tribuni najti ljudi, ki so bili brez črnih pik, a so bili ustvarjalni in sposobni sodelovanja. Pripeljali

smo fante iz srednje oblikovalske šole, ki so z otroško lahkoto napravili novo vizualno podobo, list je dobil nov »koncept« in poskusil »pokriti« dogajanje na univerzi in drugod. Seveda je bila to izdaja. Tribuna naj bi bila radikalna, prevpila naj bi vse, po svoje avantgardna. Zamerili smo se ideologom iz študentskega gibanja, »fotrom« kulturne scene in tudi Socialistični zvezi, ki je rekla: »Enaki so kot prej, samo pišejo tako, da ne pogruntamo takoj.« Bili smo korak stran od študentskega gibanja, ki je dobilo že zelo politično noto in je bil na obzorju že spopad in tudi razpad. Politične stranke pa me niso zanimale.

Študij in študentsko gibanje

Študiral sem novinarstvo. Večina kolegov s študija se je udejstvovala pri časopisih, agencijah, radiu in televiziji. Večina se je zaradi tega zapavziral in s svojim neznanjem okužila medije, in od 125 vpisanih v letu 1967 nas je v četrtem letniku ostalo pet, drugi pretežno niso naredili izpita pri Bredi Pogorelec. Mene je zanimalo svobodno pisanje. Ob literaturi seveda. Danes se mi to zdi naivno, ampak bila je dobra vaja. Zato pa je bilo na fakulteti vedno kaj polemiziranja. Ziherl mi je vedno rekel: »Vi pa vaš Šalamun!« Pri Šetincu so letele vedno primerjave Komunist-Tribuna. Novinarsko pisanje sem obvladal mimogrede, za to nisi potreboval veliko pameti, mene je vlekle drugam. Morali smo znati, kar so zahtevali profesorji, a zmanipulirati, da bi jim vse to verjel, me niso mogli. Vendar moji neštudijski interesi niso nikoli prevladali nad študijskimi. Vedel sem, zakaj sem v Ljubljani in da študentsko življenje mora biti pestro in kar se da svetovljansko, a študij je bil študij. In zato sem tudi bil tako vnet zagovornik priznavanja študija kot dela.

Najprej se mi je izstop zgodil ob demonstracijah za Kambodžo. Bil je res veličasten dogodek – tik pred svetovnim prvenstvom v košarki, mesto je bilo polno tujcev. Demonstracije so se začele v študentskem naselju z nekaj sto udeleženci, že pri Šumiju pa jih je bilo čez tisoč. Skozi Trg revolucije so se stekale v sprevod množice, tako da so morali izprazniti ulice in potem smo se na križišču pred Pošto, Namo, Emono in Slonom ustavili, posedli, nekje je zaplapolal plamen, ko so prižgali zastave ... V tistem trenutku me je obšlo nekaj tujega in sem si rekel: *V ta množični orgazem ne spadaš!* In nikoli več nisem šel na nobene demonstracije, ker sem se počutil po njih kot prelepljen z nekim blatom. Preziral

sem množico, ki je drla na ulice, da bi tam izkazala identiteto. Kako hitro se ta raznežena množica spremeni v drhal, smo videli takrat, ko so po zmagi (!) Jugoslavije v finalu prvenstva ljudje vdrli na cesto kot brezoblična masa, ki jo lahko ustavi samo nasilje. Namesto da bi plesali, prepevali in se veselili zmage.

Ni me bilo na demonstracijah za Aškerčevo. Delal sem. Ja, proti franco-skemu ministrskemu predsedniku Jeanu Delmasu (who the hell is he!) sem šel demonstrirat in to zato, ker se mi je to zdel fin dogodek – ves sem bil pod vtisom Rubinovega Do it! In se ognil batinam. Vsaka čast milici v tistih časih. Najbrž je za njo stal tudi kdo od državnega vodstva, a morali so imeti dobre živce in morda so tudi malo držali z nami. Srh množičnih zborov jih je najbrž prevzel enako kot nas. Kot gledališče.

Na začetku sedemdesetih sem nekaj časa hodil s Christine, Američanko iz Zagreba, hčerko vodje seminarja v Saliju, Američana. Kot da bi kdo zabil klin v moje osebno življenje, me je zbolelo nekajurno zasliševanje (rekli so – pogovor) na sedežu SZDL na Komenski. Za Christine so vedeli le moji profesorji s fakultete in skoraj nihče več. Opozorilo.

Treba se je bilo posloviti tudi od literarnih kolegov in oditi po svoje. Slovo od njih je bilo že nekaj težje, toda kot pesnik si nikoli nisem predstavljal, da bom hodil v hordah. Pisateljska srenja je lahko pokvarljiva, kot skuta. Nepredvidljiva. Zame je bila del tiste radostne komune študentovstva in je bila ustvarjalno neizmerno spodbudna. A ko prebereš kakšnega res silnega pesnika, prenehaš govoriti isti jezik kot drugi. Razpoka za mano je bila le posledica mojih branj, ki so se vsipala z vseh strani. Raje sem potoval na margino, v Ljubljani je postalo zadušljivo in prenaseljeno. Spomnim se protokolarnega obiska štirih predstavnikov študentske kulture na Tribuni, med katerimi je bil tudi moj prvi tribunaški boter Marko Slodnjak, človek, ki je z mehkobo in prijaznostjo prisoten v vsem tem dogajanju. Napadli so članek kolegice iz uredništva, ki ni bil napisan z zadosti razumevanja. Kot svet starcev iz SZDL so bili. Razpoka. Razpoka.

Zelo mi je odprlo oči to, da sem bil tesno povezan z Zagrebom, z levičarsko skupino na Filozofski fakulteti, predvsem pa s pesniškimi prijatelji. Intelektualno ozadje tega gibanja je bilo veliko močnejše, kot ga je imela Ljubljana. Kakšen Rus, kakšen Urbančič, kakšen Debenjak ... Tudi nacionalistični val je bil tam veliko bolj izrazit – v Ljubljani se je skrival za posamičnimi simbolnimi gestami. Navdušilo me je govorništvo Hrvatov. Prevzelo me je, da je nekaj ljudi ohranilo

samostojnost v morju nacionalizma, partijskega konformizma in ravnodušnosti. Navdušil me je boj brez upanja zmage. Navdušili so me profesorji, s katerimi smo sedeli (vsaj dvakrat ali trikrat) na stopnicah pred Filozofsko fakulteto. Jaz sem njihove članke bral v Praxisu. In Beograd, kjer so slovenske študentske delegacije sprejemali kot gledališki nastop. Od tam sem prihajal obložen s knjigami in ploščami. In z neko iztreznitveno grenkobo.

Takrat so Bobi in njegovi pripravljali komuno in so vanjo povabili tudi mene. Zasedba bi bila zvezdniška, lokacija na Rudniku, na spisku je bila tudi Svetlana. Morda bi se moje življenje obrnilo popolnoma v drugo smer, če lastniki hiše ne bi zvedeli, da gre za skupino, ki ji omamne snovi niso tuje. Tako iz tega ni bilo nič. A vseeno, del gibanja so bile tudi komune, tacenska posebej. Sicer pa je študentsko gibanje sprožilo tudi prvo ekološko gibanje v Sloveniji – na Tribuni so natisnili imenitne rjavo-črne letake-plakate z mrtvimi ribami in podobnim.

Brez feminizma pa tako ali tako nismo mogli. V samem jedru gibanja je bil krog deklet (Goranka Kreačič, Majda Kohek, Monika Žagar, Ilonka Kranjc, Barbara Levstik, Kamila Volčanšek (in ...), ki so se odločno zavzemale za ženske pravice že s tem, da so bile take, kot so bile. Oblačenje so prignale do upora, estetiko do zastave. Bojevite kot Rosa Luxemburg. Lahko bi rekel, da se je vse, kar je v naslednjem stoletju razburjalo Slovenijo, rodilo v okviru študentskega gibanja. Vključno z neumnostjo. A čas se je gibanju iztekal. Treba je bilo diplomirati in se ozreti za kakšno službo.

Sestop

Sestop iz študentskega gibanja na tla življenja je bil najbolj trd, ko sem prišel v službo na FSPN. Tja sem prišel v času, ko so začeli preganjati tiste štiri profesorje. Fakulteta je bila kakor klavnica perutnine. Od oktobra do maja smo skoraj tedensko sedeli na partijskih sejah in se diferencirali. V teh kolesjih sem se znašel naenkrat tudi jaz zaradi zadnjega uvodnika v Tribuni, ki je bil naslovljen »Berite vsi!« Intervencija zoper mene ni prišla od partije, ampak od univerzitetnih vrhov, ki so samo izkoristili razdraženost partije in so hoteli velikemu vozu obračuna dodati še svojega majhnega z Marjanom Pungartnikom. Priložiti svoje senilno polence h grmadi. Moj šef je bil takrat France Vreg, ki je kdo ve zakaj mislil, da se mora z malim procesom zoper mene odkupiti tem vrhovom, posebej

pa še Adolfu Bibiču in Stanetu Krajncu, ki sta vodila partijske kampanje na FSPN. Kolegi s katedre so mi na obrednih srečanjih katedre šraufali prste in zahtevali spokoritev. Sklep teh bedastih seans je bil epohalen – da znam preveč marksizma, da bi mi lahko prišli do živega. Tako je zapisal Pavle Zrimšek. Kakšen kompliment!

S sabo sem na fakulteto prinesel duha tega gibanja. A univerza se je študentov bala, neprestano so delali stvari, ki jih ni marala. Recimo – solidarižirali so se z Ulrike Meinhoff. Strašno. Takoj so posumili, da sem za tem jaz. Univerza je hotela biti konservativna trdnjava znanja iz programov. Vreg je skoraj znorel, ko sem mu predstavil svoje nekoliko preveč gillijevske poglede na študij – da smo študentje in profesorji partnerji v študijskih programih. Da ni hierarhije. Včasih mi je očital, da se družim s študenti, drugič mi je rekel, da se ne družim s študenti.

Vreg mi je na koncu zagrozil, da mi bo odtegnil podporo, če se ne pokorim, pa sem dal odpoved, tudi zaradi tega, ker se mi je upiralo preganjanje kogarkoli zaradi njegovih nazorov in predvsem dela, in sem odšel v svobodo med koroške gozdove. Zaprl sem vrata za akademsko kariero.

Tako se je izkazalo za resnično tisto, kar je rekel Jerry Rubin: »Če dregneš profesorja, najdeš v njem prasca.« V pomenu – najdeš v njem »pig« – policaja. Jasno – v letih od 68. naprej so avtoritete učiteljev/profesorjev tako zbledele, da jih je branila samo še hierarhija, ta pa je bila politična in za njo sta stala skupaj partija in kler, avtoritarnost in nazadnjaštvo z roko v roki.

Pravzaprav nisem imel po izstopu veliko možnosti. Udeležba v dogajanju od 68. do 72. leta me je označila in blokirala, službe zame ni bilo, saj so si tudi koroški partijski biki pošteno zapomnili moj besednjak iz Tribune. Pripravljaj sem se, da grem v Nemčijo ali v Anglijo. Šele po nekem naključju (in morda niti ne tako po naključju) sem prišel v popolnoma iracionalni Maribor.

Posledice

Zanimivo je bilo, kako sta se univerza in partija postavili na nasprotno stran študentskega gibanja. Bili sta naravni zaveznici. Nista si želeli nobenih sprememb. A takšna je bila takrat vsa Slovenija. Iz province so prihajali sovražni glasovi proti študentom.

Edina stvar, ki me res veže na življenje v študentskih letih in doživljanja v njem, je tisti del knjižnice, ki sem si ga ustvaril takrat in ki me še danes inspirira. Eden od avtorjev v njej je Walter Benjamin. Ta mi je pokazal že zdavnaj pred Talmudom, kam pravzaprav spadam in zakaj tja spadam. Najbrž do tega nikoli ne bi prišel, če ne bi šel skozi gibanje, v katerem se je bilo mogoče razlikovati, biti svoj, ravnati po svoje, živeti svobodno. Morda me veže emocionalno na ta čas tudi plošča *Elephant's Memory*, na kateri prepeva Abby Hoffman skupaj z Yoko Ono in Lennonom (in še nekaterimi drugimi). Tam je skladba *Power Boogie*, ki si jo odvrtil vsakič, ko je na obzorju konec sveta.

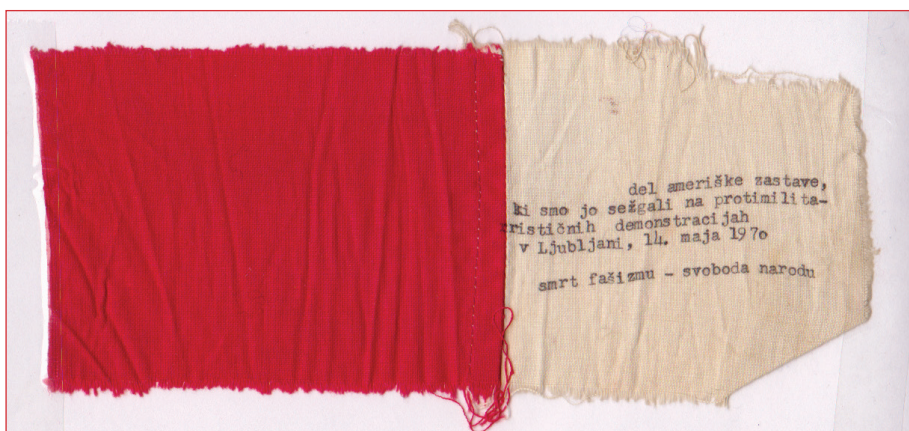
Ne morem reči, da so mi drugi protagonisti gibanja (sam se skoraj ne morem šteti mednje) danes blizu. Potem ko sem pobegnil z vroče pločvine razrednih obračunov na fakulteti, sem se zatekel v literaturo. Se osamil. Nisem hotel imeti nič z el-es-dejevstvom, ki je pognalo kot pusto nadomestilo za pamet, demokracijo, življenje in veselje (ne delam velike razlike med el-es-de in el-de-es – ker je vse skupaj bad trip). In tudi vse tisto drugo me ni veselilo.

Bili smo prva generacija povojnega kmetstva, ki je spreminjala svoj socialni položaj in je prehajalo v nekaj drugega, povečini v delavstvo. S sabo je prinesla največji mogoči ustvarjalni potencial, ki ga prinaša taka sprememba socialnega položaja in ki bi ga lahko podelila z vsemi drugimi sloji. Ne vem, kaj so moji kolegi na univerzi brali v Gramsciju, v glavnem so gnjavili z marksizmom, a tega zagotovo niso niti prebrali in jih ni inspiriral v sociologiji, ko govori o ustvarjalnem potencialu socialnih prehodov. A ta ustvarjalni potencial so potem tako ali tako v celoti zafračkali.

In vendar je razpršenost in nedorečenost interesov študentskega gibanja simptomatična. Zunaj univerze je divjalo samoupravljanje kot participativni proces. Partija je bila v teh videnjih pred nami. Mi smo si izbojevali študentske prodekane in prorektorja. Za nekaj časa tudi priznavanje študentskega delovnega statusa, dokler niso prišli divji Slovenci in to ukinili. Je to prineslo neko novo življenje na univerzo? Ne. Zgradili smo nekaj inštitucij, predvsem kulturnih, ki pa univerzi niso zagotovile avtonomije, nasprotno, utopile so se v nekem splošnem kulturnem okolju. K vragu občanska gibanja na univerzi, geji in to. Na univerzi bi vsak človek moral vedeti, da so ljudje takšni in drugačni in jih je treba vse spoštovati. To je bil cilj našega gibanja. Naj se naučijo tega tudi drugi, če hočejo živeti v novem času. Ne bomo se ukvarjali s provincialnimi strašili.

Bistveno se je vsaj meni zdelo, da se vnese v študij novega duha, ki bo opravičil štiriletno bivanje v univerzitetnem okolju.

Ob zrušenju države in nastanku Slovenije kot uradniške države smo imeli menda 5,5 % visokošolsko izobraženih ljudi. Z odhodom vojske je ta odstotek padel na 4,5 %. Za sodobne razmere je to daleč pod ravniyo evropskih dežel, tako rekoč na meji debilnosti. V bistvu je študentsko gibanje konzerviralo preživelo obliko univerze za dvajset let.



Del ameriške zastave, ki so jo sežgali na protimilitarističnih demonstracijah v Ljubljani. Pravilni datum demonstracij je 15. maj 1970. Foto: iz zbirke fotografij Marjana Pungartnika.

Zaključek

Študentsko gibanje je bilo le površina socialnega potresa, ki je z *rough strife*, če lahko uporabim Marwellovo frazo, pometel s starimi sentimentami in vnesel vsaj v del študentske generacije drugo videnje življenja. In ko že govorim o potresu, se sama po sebi vsiljuje primerjava s potresom, ki smo ga doživeli mi in Furlanija. Furlanija je iz tega izgradila najbolj razvito regijo v Evropi. Kaj smo napravili mi? Rebra potresa so se kazala še štirideset let po tem. Tudi socialni potres, ki se je kazal skozi študentsko gibanje, za Slovenijo ni pomenil veliko. Za kaj takšnega mora premoči vladajoči sloj ljubezen do ljudstva, ne do domovine in lastne imovine (kar je eno in isto). Danes gledam na to dogajanje z vidika, da je šlo za svojevrsten sinkretizem, v katerem lahko najdemo začetek številna

občanska gibanja – od ekologije do ženskih in duhovnih gibanj in vsega, kar se bo šele zgodilo. Ta politalent pa je značilnost duha, ki se osvobodi avtoritete in avtoritarnosti. Iz tega izhaja določena brezsmernost, ki onemogoča, da bi se ta val socialne, emotivne, duhovne, kreativne energije instrumentaliziral. Študentsko gibanje je bilo zasevek sodobnih skupnosti, ljudstev (v smislu *Woodstock nation*), ki bi se lahko danes ponovile na množični ravni. In bila bi svoboda in bogato, produktivno življenje. V Sloveniji tega niso cenili, ker je bila vladajoča miselnost miselnost velikih uradov. Prevladala je država.

Od Pupilije Ferkeverk do študentskega gibanja

Goranka Kreačič

Študentsko gibanje v Ljubljani je v šolskem letu 1968/69 nekako zamrlo, vsaj kakšnih večjih protestov ni bilo. Šele pomladi 1970 je bilo mogoče opaziti, da se gibanje znova prebuja. Novembra 1970 pa so se vse energije zlile v prvi literarni maraton. V decembru je bilo nekaj manifestacij, povezanih s problematiko zamejskih Slovencev v Avstriji in Italiji. 8000 študentov, dijakov in drugih je sodelovalo na manifestaciji proti dogodkom v Trstu, kjer je bilo pretepenih pet slovenskih študentov, policija pa je dogodek mirno opazovala. Januarja 1971 pa predstavniki slovenskih študentov odidejo na pogovore s predstavniki študentov Hrvaške in Srbije. Odpira se vprašanje naraščajočega nacionalizma na Hrvaškem.

Med odmevnejšimi akcijami (protestnimi shodi, manifestacijami, zborovanji) kaže omeniti zborovanje v Študentskem naselju 6. junija 1968, ki je bilo najpomembnejši dogodek študentskega gibanja v letu 1968; manifestativno zborovanje v Študentskem naselju ob ameriški agresiji na Kambodžo (14. maja 1970); dobro strukturirana in dokumentirana akcija ob triletnici fašističnega vojaškega udara v Grčiji, ki je bila izvedena v treh premierskih dneh predvajanja filma *Z* Coste Gavrasi (23.–25. aprila 1970); manifestacije v soboto, 12. decembra 1970 proti fašističnemu izzivanju v Trstu, katerih se je udeležilo 8000 študentov, dijakov in občanov; protest proti hrupu na Aškerčevi (14. aprila 1971); protestni shod

ob obisku francoskega predsednika vlade Jacquesa Chaban-Delmasa (25. aprila 1971); zasedba Filozofske fakultete od 25. maja do 3. junija 1971 itn.

Vladimirja Mijanovića, študenta sociologije, so aretirali julija 1970. Takrat je bil predsednik Fakultetnega odbora Zveze študentov Filozofske fakultete v Beogradu in je zagovarjal ideje o svobodnih volitvah in svobodi tiska. Odvzeli so mu potni list in ga vrgli s fakultete. Na procesu je bil obsojen zaradi sovražne propagande na 20 mesecev strogega zaporu. Po zaporu ni dobil službe in je bil še večkrat aretiran in maltretiran. Ostal je disident in svojih idej tudi pozneje ni opustil. Pozneje je bil član skupine intelektualcev, t. i. »Beograjske šesterice«, ki so jim sodili zaradi kontrarevolucije leta 1984. Tožilstvo pa ni uspelo s tožbo. V času nastopa Miloševića je emigriral v ZDA, a se je po 20-ih letih ponovno vrnil v Beograd. Ob obletnicah študentskega gibanja se ne oglašja več v javnosti.

NIN, takrat sicer ugledni in resni beograjski tednik, je v sarkastičnem zapisu označil Mijanovića za pretencioznega mladeniča, ki je povsem resno razumel posmehljivi naziv »Vlado Revolucija«, ki so mu ga dali njegovi študentski kolegi. Ob tem velja pripomniti, da so kolegi verjetno najbolj znanega študentskega aktivista takratne države tako poimenovali iz naklonjenosti in ne zaradi neodobravanja njegovega delovanja.

Gledališče Pupilije Ferkeverk in študentsko gibanje

Gledališče Pupilije Ferkeverk (GPF) je bilo neločljivo povezano s študentskim gibanjem v Ljubljani, in sicer od leta 1969 do 1972. Lahko ga opredelimo kot eno izmed kulturniških dimenzij znotraj gibanja, podobno kot to velja tudi za skupino OHO, ki je prakticirala konceptualno umetnost. V dveh letih obstoja gledališča 1969 – 1970, katerega jedro so sestavljali pesniki skupine 442, in v času poznejšega gledališča z istim imenom, ki ga je vodil Tomaž Kralj 1970–1975, se je zvrstilo toliko nastopajočih, od pesnikov, študentov komparativistike (Milan Jesih, Ivo Svetina, Matjaž Kocbek, Tomaž Kralj, Ferdinand Miklavc), bodočih slikarjev (Junoš Miklavc, Bard Iucundus), bodočih igralcev (Barbara Levstik, Jožica Avbelj), glasbenikov (Lado Jakša, Milenko Arnejšek – Prle), študentskih aktivistov, simpatizerjev in privržencev, da ga lahko označimo ne samo kot gledališče pesnikov skupine 442, ki je nastopalo pod taktirko Dušana Jovanovića, temveč tudi kot družbeno gibanje, kakor je to opredelil Darko Štrajn. Pravzaprav je šlo za

družbeno gibanje, ki je bilo neločljivo vpeto v študentsko gibanje, saj so bili skoraj vsi »Pupilčki« med njegovimi ključnimi akterji. Seveda ni treba posebej poudariti, da je v gledališču nastopalo največ študentov s Filozofske fakultete. Gledališče, ki je nosilo pred nazivom *Gledališče Pupilije Ferkeverk* pridevnika avantgardno ali eksperimentalno, je bilo namreč amatersko, v njem pa so nastopali študentje.

Če študentsko gibanje v njegovi prvi fazi (1968–1969) označujejo kot sindikalistično, omejeno na študentsko naselje v Ljubljani, saj ni nastalo kot odmev študentskih vrenj na obeh straneh železne zaves, pa je bila njegova druga faza izrazito internacionalna in kozmopolitska. Tako kot so znotraj druge faze študentskega gibanja nastajale radikalne prakse, ki so jih tajne službe opredeljevale kot trockistične, anarho-liberalne, celo maoistične, je mogoče tudi za GPF trditi, da je udeležilo radikalno umetniško prakso, ki pa je bila prav tako lastna sočasni skupini OHO.

Če za GPF velja kritiška oznaka, da je v gledališki prostor vpeljalo ludizem, torej igrivost kot osnovo umetniškega dela, lahko enako trdimo tudi za drugo obdobje študentskega gibanja. Tudi tu je bilo opaziti kar nekaj ustvarjalne igrivosti, ki je prišla najbolj do izraza na literarnem maratonu novembra 1970, pri predavanjih Milana Jesiha o Dolini Totalke (Jesih si je izmislil ime Pupilija Ferkeverk), pri Novakovi krilatici *Policaj je palicaj*, hepeningu na Vegovi v zaključni fazi študentskega gibanja itn. Nenazadnje tudi samemu študentskemu gibanju lahko pripišemo dobršno mero teatralnosti. Francoski filozof Edgar Morin je trdil, da je bil študentski upor v Franciji revolucionarni spektakel, ki so ga odlikovali množični protesti, navdušenje in ustvarjalnost, vendar ni prinesel bistvenih sprememb. Takšno oznako z lahkoto apliciramo tudi na slovensko študentsko gibanje. Študentje niso nikoli pomislili, da bi prevzeli oblast, kar je imanentno vsem revolucijam. Tudi tistim »najradikalnejšim« udeležencem je šlo predvsem za svobodo, ki je bila kategorični imperativ tega obdobja, ter za upor proti avtoritetam in tradicionalni kulturi. Nič drugače ni bilo v prvem obdobju in pri prvih dveh predstavah Gledališča Pupilije Ferkeverk.

Prvo obdobje Gledališča Pupilije Ferkeverk 1968–1970

V prvem obdobju sta nastali dve predstavi. Obe je režiral Dušan Jovanovič. Prva, *Žlahtna plesen Pupilije Ferkeverk* (maj 1969) je bila izvedena kot pesniška

predstava mladih ustvarjalcev iz skupine 442 (Matjaž Kocbek, Ivo Svetina, Bard Iucundus, Andrej Brvar, Denis Poniž, Milan Jesih, Tomaž Kralj). Skupina se je nato preimenovala v »*Gledališče poezije 442*«. Zadnje obdobje delovanja te skupine je bilo *Gledališče Pupilije Ferkeverk 443*.



Gostovanje Gledališča Pupilije Ferkeverk na Beograjski reviji amaterskih malih scen – BRAMS, 1970. V prvi vrsti z leve proti desni: Barbara Levstik, Milan Jesih, Ivo Svetina, Slobodan Valentinič, Goranka Kreačič. V drugi vrsti z leve proti desni: Manca Čermelj, Meta Gorjup, Monika Žagar. Stojijo v ozadju: Milenko Arnejšek Prle (glasbena spremljava), Jožica Avbelj, Tomaž Kralj in Dušan Rogelj.

Foto: Žare Veselič.

Avgusta 1969 so posneli še kratki film *Gratinirani možgani Pupilije Ferkeverk*, ki ga je posnel in režiral Karpo Godina, slednji se je podpisal tudi kot scenarist skupaj z Dušanom Jovanovičem.

Druga predstava, *Pupilija, papa Pupilo pa Pupilčki* pa je bila prvič izvedena oktobra 1969. Predstava, ki je nastajala v večernih urah v uredništvu študentskega

časopisa Tribuna v Kazini, je bila tesno vpeta v študentsko gibanje in povezana z delom pri Tribuni in pozneje pri Radiu Študent. Tudi v tej predstavi je šlo za svobodo, upor proti avtoritetam in konservativnemu moralizmu.

Drugo obdobje Gledališča Pupilije Ferkeverk 1971–1975

Ko je »družbeno gibanje« GPF razpadlo, je Tomaž Kralj obdržal staro ime gledališča in sestavil novo skupino. V Kraljevi Pupiliji je, med drugimi, nastopila tudi pisateljica Maruša Krese, sedaj znani psihoanalitik in dekan Fakultete za socialno delo Bogdan Lešnik, Alenka Zdešar, ki je igrala tudi v sočasnem in nedokončanem filmu Želimira Žilnika *Kapital ali Svoboda ali strip* (direktor fotografije Karpo Godina), publicist, pisatelj in dramatik Zdenko Kodrič-Koči, igralka Maja Boh ter Tomaž Marolt – Toc, pevec rock skupine *Sinovi*.

Publika in mediji Kraljevi predstavi niso namenili tolikšne pozornost, kot sta jo bili deležni prva in druga predstava GPF. Morda je bila še najbolj odmevna predstava, ki je nastala po literarni predlogi dela še enega od znanih študentskih aktivistov. To je bila zbirka haiku pesmi Milana Dekleve z naslovom *Mushi, Mushi*. Istoimenska predstava, ki je imela naslov »U«, je opustila »kategorične imperative« predhodnega GPF in se naslonila na daljnovzhodne duhovne tradicije, ki so bile značilne tudi za poznejše Kraljeve predstave.

Daljnovzhodne duhovne tradicije so bile prisotne tudi v predstavi *Cimetova vrata ladje norcev in druge spremembe*, ki je temeljila na kitajski knjigi sprememb I Čing. Prvine te duhovnosti, kot je recimo meditacija, so bile stalnica Kraljevega gledališkega izraza. S svojo skupino je odšel na turistom neznan kvarnerski otok Vele Srakane, kjer ni bilo niti ene restavracije, trgovine ali redne ladijske povezave. Edina povezava s svetom so bili čolnici domačinov, ki so z njimi pluli po svoje življenjske potrebščine v eno uro oddaljeni Mali Lošinj. Tam so si že pred Pupilčki in sredi ničesar ustvarili svoje robinzonsko počitniško domovanje kranjski Cigliči, sopotniki, somišljeniki in sodelavci skupine OHO.

Vse kaže, da je Kralj s tem poskušal uvesti utopijo ne samo v gledališče, ampak tudi v realno življenje. Kraljevo tradicijo je nadaljeval njegov Pupilček Slobodan Valentinčič, ki je na Srakanah, skupaj z Miro Jakše, uvajal v meditacijo tudi pripadnike mlajše generacije slovenskih literatov, zbranih okoli Nomenklature. Mnogo pozneje je Boris A. Novak v prvi knjigi epa Vrata Nepovrata

Zemljevidi domotožja opisal svojo meditacijsko izkušnjo z Miro in Slobodanom na Velih Srakanah.

Zaton Gledališča Pupilije Ferkeverk in študentskega gibanja

Zadnja predstava Kraljevega GPF, za katerega Ivo Svetina meni, da ni bilo več otrok Pupilije Ferkeverk s konca šestdesetih, je bila uprizorjena avgusta 1975 v Edinburgu pod naslovom *You Must Be Quicker Than Your Mind*.

Tako se je končalo sedemletno življenje Gledališča Pupilije Ferkeverk, če za njegov začetek štejemo prvi večer poezije skupine 442, ki se je zgodil nekega majskega večera leta 1968 v Mali drami. To je bil čas, ko so pariški študentje postavili barikade in ko so se uprli stanovalci študentskega naselja v Ljubljani. Skupaj z množičnim izbruhom študentskega gibanja v Ljubljani je kulturno sceno pretresel nastop Gledališča Pupilije Ferkeverk. Avantgardni pesniki, z eno nogo že v neoavantgardizmu, ki so ga sami oblikovali, so namreč že v poznih šestdesetih in potem v sedemdesetih letih čedalje bolj postajali del mainstreama v slovenski literaturi. Ali, kakor ugotavlja Miško Šuvaković, »neoavantgarde nimajo več statusa predhodnice ali pobudniške paradigme v razmerju do moderne, temveč imajo značaj korektivne, alternativne, kritiške ali subverzivne prakse znotraj dominantnega visokega modernizma pozne in postindustrijske družbe.«

Zaton GPF je sovpadel z zatonom študentskega gibanja in nastopom represivne dobe ter se odvil v času nastajanja republiških nacionalizmov, ko so sistematično obračunavali s študentskimi aktivisti, umetniki, univerzitetnimi profesorji. Če se je sklepno dejanje GPF zgodilo avgusta 1975, se je sklepno dejanje že zamrlega študentskega gibanja zgodilo nekaj mesecev prej, ob koncu leta 1974. Bilo je del načrtne, skrbno usmerjene in sistematične čistke, ki se je izvajala vse od leta 1972. Takrat je bila pravnomočno obsojena šesterica jugoslovanskih študentov, ki so v Ljubljani sestavili osnutek resolucije v bran osmih profesorjev na področjih filozofije in sociologije na beograjski Filozofski fakulteti, ki so sodelovali tudi pri zagrebški reviji Praxis. Šesterico študentov so sestavljale dvojice iz Slovenije, Hrvaške in Srbije. Slovenska študentska aktivista sta bila Vinko Zalar in Darko Štrajn, med drugimi velja omeniti vsaj še srbskega filozofa Zorana Đinđića.

Življenjske alternative: novodobne duhovne in ezoterične prakse

O študentskem gibanju je nemogoče govoriti, ne da bi prej na kratko predstavili različna duhovna alternativna gibanja in ezoterične prakse. Vse to je namreč zaznamovalo obdobje v času študentskega gibanja in odločilno vplivalo na nekatere skupine in posameznike. Nekaterim so srečanja z novimi izkušnjami oblikovala njihovo nadaljnjo življenjsko pot, pri drugih pa je šlo le za kratko epizodo, ko je bilo treba preizkusiti široko paleto različnih »možnosti«, med katerimi so bile tudi take, ki so se utemeljevale v tradicijah daljnovzhodnih filozofij, obenem so se oblikovale tudi nove umetniške prakse pod vplivom zahodnih ezoteričnih šol, kot sta teozofija in antropozofija, in nenavadnih novodobnih sekt.

Pozno obdobje skupine OHO in Kraljevo gledališče Pupilije Ferkeverk sta bili izhodiščni točki, od koder so se ob izteku študentskega gibanja začele širiti nekonfesionalna duhovnost (komuna v Šempasu), vsakovrstne daljnovzhodne filozofije ter duhovne in umetniške tradicije. Japonska haiku poezija je navdihnila Milana Dekleva, ko je pisal Mushu, mushi. Tomaž Kralj je v svoje predstave Gledališča Pupilije Ferkeverk poskušal uvajati elemente japonskega Kabuki in No teatra. Pri tem se je spogledoval z okultizmom Aleistera Crowleyja. Ta notorični mag (bil je pesnik, slikar in še kaj) je med drugim znan tudi po tem, da si je John Lennon za krajši čas prisvojil njegove ideje. Pozneje je napisal skladbo Instant karma, kjer že sam naslov lepo ponazarja način, kako so se novodobni iskalci lotili konzumiranja duhovnosti.

Miselna igra na deski go je tedaj tudi pri nas našla privrženca, med njimi Primoža Pečenka, pozneje odličnega prevajalca iz zgodnjebudističnega jezika pali in predavatelja na Centru za budistične študije na queenslandski univerzi v Brisbanu. Marko Pogačnik in somišljeniki pri komuni v Šempasu so se usmerili v nekonfesionalno duhovnost in se ob prvih znanilcih ekološke zavesti navduševali nad delovanjem komune v Findhornu na Škotskem. Pozno obdobje delovanja skupine OHO je umetnostni zgodovinar Tomaž Brejc imenoval »transcendenčni konceptualizem«, v spominih na leto '68 pa je na FB (Facebook) zapisal:

Z današnjega poststrukturalističnega vidika, lacanovstva in sodobne kognitivne znanosti, je bila to precej zmešana šara, veliko diletantizma in cenene duhovnosti, pa vendar del takratnega življenja, ki ga ni mogoče kar obiti ali celo zanikati. Saj smo

se potem malone vsi izvlekli iz lahkomiselne začaranosti takšne »metafizike« in New Agea ter pristali v trdem miselnem pragmatizmu sedemdesetih let in njegovem mandarinskem jeziku, toda prav nič ne obžalujem te izkušnje ...

Samo Simčič, dramaturg Kraljeve predstave »U« (po predlogi Deklevove Mushi, mushi) ter soustanovitelj komune v Šempasu 1971, je do danes ostal zvest antropozofiji Rudolfa Steinerja. V devetdesetih je ustanovil prvi valdorfski vrtec pri nas. Danes živi in ustvarja v Dornachu pri Baslu kot aktivni član Visoke šole za duhovno znanost pri Goetheanumu.

Negativna izkušnja z bizarno sekto Children of God je usodno zaznamovala poznejše življenje Draga della Bernardine, člana skupine OHO, ki je v začetku sedemdesetih let študiral klasično kitaro na konservatoriju v Firencah.

S precejšnjim časovnim zamikom, to je okoli leta 1972, se je v Sloveniji pojavil jogi Mahariši Maheš, znan po tem, da so ga popularizirali Beatli. Učil je transcendentalno meditacijo. Skoraj celotna ekipa, ki je tedaj pomagala pri restavratskih delih dvorca Zemono, se je leta 1974 »inicirala« in dobila svojo mantro, med njimi tudi Tomaž Šalamun. V prostorih revije Problemi je bil v tem času prvi sestanek skupine, ki je nameravala ustanoviti teozofsko društvo, med njimi je bil tudi znani, zdaj že pokojni filozof Ivo Urbančič.

Takrat smo prvič spoznali še eno razsežnost vzhodnjaških načinov življenja, makrobiotično prehrano. Navdušenje nad njo je z nekega potovanja v Indijo prinesel Miran Sagadin – Saga; tam naj bi si prav na podlagi te prehrane pozdravil zlatenico. V silni vnemi za osnovno živilo makrobiotike, neoluščen riž, smo poiskali jugoslovanskega proizvajalca in ugotovili, da je to neko makedonsko podjetje. Pisali smo jim in naročili 10 kg neoluščenega riža misleč, da je to najmanjši problem, saj ga ne bi bilo treba niti predelovati, pač pa samo poslati. Makedonci nam seveda niso odgovorili.

Ena od prvih knjig, ki je postala obvezno branje, je bila Frommov in Suzukijev Zen budizem in psihoanaliza v izdaji beograjskega Nolit. Izšla je že leta 1964 v zbirki Sazvežđa. Ta zbirka je v tistih letih izdala še nekaj »obveznih branj«, na primer Laingovo antipsihiatrijo (Podeljeno ja, Politika doživljaja), ki je močno vplivala na nekatere izmed Pupilčkov. Ti so se potem kot študentje prostovoljci

pridružili iniciativi Gorazda Mrevljeta in se začeli preizkušati v psihiatrični pomoči, med njimi tudi Maruša Krese in Bogdan Lešnik, pozneje klinični psiholog.

Vneto smo prebirali tudi Tibetansko knjigo mrtvih, ki je navdihnila Iva Svetina, še enega Pupilčka, da je napisal, sicer mnogo pozneje, dramo z istoimenskim naslovom. Zato se ni čuditi, da smo C. G. Junga brali raje kot Freuda.

Poleg strokovnih knjig so bila »obvezna branja« tudi iz leposlovja, denimo Aldous Huxley (Kontrapunkt življenja, Krasni novi svet), Herman Hesse (Stepni volk, Igra steklenih kroglic, Demian). Dokaj nenavadno je, da se je med temi deli znašla trilogija J. R. Tolkiena Gospodar prstanov, ki so jo Pupilčki vneto brali. Vpliv Dušana Pirjevca, karizmatičnega profesorja primerjalne književnosti, je bil neizmeren. Njegove spremne besede k romanom v leposlovni zbirki Sto romanov so bile del »obveznega« branja, neločljiv od romana tudi za študente drugih smeri. Ob tem kaže omeniti predvsem razpravo Smrt in akcija h Kraljevski poti Andréja Malrauxa.

Ob vseh teh vrenjih in odkrivanjih do tedaj neznanih področij ni čudno, da so se te vsebine nezadržno širile in zajele velik del študentske populacije, ki je po zatonu gibanja kratek čas neselektivno tipala po različnih duhovnih praksah in jih prav kmalu tudi opustila. Vprašanje je, če ni bil ta odklon od realnosti in vstop v svet eklektične mešanice duhovnosti in ezoterike posledica razočaranja nad izidom študentskega gibanja. Zna biti, da se je del študentske populacije tja zatekel prav zato, da se ni bilo treba odločiti za dokončno radikalizacijo gibanja.

Prve komune kot poskus alternativnega sloga življenja

Komuna v Tacnu (G7) je bila prva urbana komuna Sloveniji in v nekdanji Jugoslaviji. Ustanovili so jo po večini primorski študentje, pridružili so se jim tudi nekateri Ljubljancani. V komuni je stalno živelo 10–15 ljudi, hiša je bila vedno polna obiskov, domačih ali tujih. Čeprav so bili prvotni nagibi ustanovitve take skupnosti predvsem ekonomske narave, pa so se stanovalci komune kmalu večinoma intelektualno in politično profilirali kot anarho-sindikalistična smer, čeprav so nekateri zagovarjali popolno apolitičnost. Pojavili so se tudi začetki ekološke zavesti; vzpostavile so se povezave z eko-anarhističnim gibanjem amsterdamskih »kobouterjev« (palčkov) – začetnikov porajajoče se ekološke zavesti v Evropi. Njegovi člani so redno obiskovali komuno v Tacnu, zlasti Roel van Duyn, ki je pisal za študentski časopis Tribuna in bil nekaj časa tudi v njenem uredništvu.



Komuna v Tacnu, 1971. Sedijo z leve proti desni: Sergij Batistič, nad njim Jože Slak Đoko, irski glasbenik in kantavtor Andy Irvine, Neva Živec. V sredini Črt Princič. Stojita Ivan Volarič Feo in Rajko Štefančič. Fotografija: Žare Veselič, ki je bil tudi član komune.

Člani komune so se preživljali na različne načine – od štipendij do priložnostnega dela in so v skupnem gospodinjstvu skušali uveljavljati egalitarizem in solidarnost med člani. Glavna polja dejavnosti so bila filozofija, družbena misel (Frane Adam), ekologija v smislu samozadostnosti v oskrbi s hrano (Vinko in Vera Zalar) ter umetnost (likovna: Jože Slak – Đoko (1951–2014), književna: Ivan Volarič – Feo (1948–2010), slednja dva sta tudi na zgornji sliki poleg Črta Princiča, Sergija Batističa, Neve Živec in Rajka Štefančiča. Drugačnost od »normalne« družbe so poleg prej omenjenih načel izkazovali tudi v videzu, dolgih laseh, oblačilni kulturi. Ko so v Mestnem muzeju Ljubljana leta 2006 kot samostojen del Obrazov Ljubljane pripravljali sobo *Življenje mladih v Ljubljani*

v drugi polovici 20. stoletja, so člani komune Tacen prispevali velik del svoje takratne popotne krame. Pomemben status so bila potovanja – od Amsterdama, kjer so obiskovali svoje somišljenike »kobouterje«, do nepalskega Katmanduja. Slednje potovanje je bilo nekakšna iniciacija, ki si jo moral opraviti, če si hotel bili del tega »plemena«. Ta potovanja v Indijo in Nepal niso bila omejena samo na prebivalce Tacna, široko so zajela tudi del ljubljanske mladine.

Večina članov komune v Tacnu in nato na Brodu, ki je sicer živela neko vrsto utopije, se je udeleževala večine akcij študentskega gibanja, na nek način tudi utopičnega. Avtor fotografije Žare Veselič, prebivalec komune, pozneje njen stalni obiskovalec, je s fotoaparatom vneto beležil takratne dogodke. Do lanske jeseni je živel svojo utopijo na otočju Fidži, kjer ga je obiskalo kar nekaj takratnih študentskih aktivistov.

Alternativni časopisi na uredništvu Tribune

Uredništvo študentskega časopisa Tribuna je delovalo v drugem nadstropju Kazine na Kongresnem trgu. Mnogim generacijam študentov je predstavljalo mesto, kjer so urednikovali, sestankovali, se srečevali, debatirali, objavljali svoje prve prispevke ... V prostorih uredništva je delovalo leta 1969 in 1970 tudi avantgardno gledališče *Pupilije Ferkeverk*.

Na Tribuni sicer ni bilo zaznati kakšne bogatejše knjižne police, a je bila zato bera tujih časopisov obilna. V poznih 60-ih in zgodnjih 70-ih so prihajali ameriški, francoski, nemški in italijanski časopisi, vsi po vrsti so bili »podtalni« (underground), »kontrakulturni« (counterculture, subculture) ter levičarske provenience. Med najbolj znane subkulturne časopise zahodne hemisfere je gotovo sodil *Los Angeles Free Press*. Prek njega smo bili obveščeni o delovanju ameriških študentskih in političnih aktivistov, od tu pa je študentski časopis *Tribuna* črpal tudi veliko snovi. Ti aktivisti so bili **Abbie Hoffman**, anarhist in soustanovitelj *Youth International Party*, t. i. »yippijev« (neke vrste hibrid med hippiji in političnimi aktivisti), **Jerry Rubin**, s Hoffmanom soustanovitelj yippijev, ter njegova znamenita knjiga *Do it!* (*Scenarij za revolucijo*), ki je v 80-ih postal poslovnež. Kaže omeniti še **Črne panterje** (*Black Panther Party*), **Angelo Davies**, legendo takratne alternativne scene, sedaj upokojene univerzitetne profesorice, ki je sodelovala s Črnimi panterji itd.

Tu je bil še newyorški (Greenwich Village) alternativni tednik *The Village Voice*, ki ga je med drugimi ustanovil tudi **Norman Mailer**, pisatelj, novinar in politični aktivist, dvakrat je prejel tudi Pulitzerjevo nagrado. V slovenščino so prevedeni njegovi romani *Goli in mrtvi*, *Ameriški sen* in *Nepremagljivi ne plešejo* ter *Krvnikova pesem*.

Na Tribuno je prihajal tudi *New Left Review*, akademski časopis za politična, ekonomska in kulturna vprašanja. Leta 1962 je postal glavni urednik **Perry Anderson**, zgodovinar in avtor mnogih knjig, dve med njimi, *Rodovniki absolutistične države* in *Prehodi iz antike v fevdalizem*, sta pozneje izšli tudi v slovenskem prevodu v zbirki *Studia Humanitatis*.

Poleg tega je prihajal na Tribuno še nemški *Konkret*. Najbolj znana urednica časopisa je bila **Ulrike Meinhof**, ki je leta 1969 zapustila uredniške vrste in se pridružila levičarski militantni skupini *Frakcija rdeče armade*.

Poleg omenjenih tednikov je na Tribuno prihajal še pariški trockistični *Lutte ouvrière* in prav tako pariška revija skrajne levičarske revolucionarne lige (LRC) *Rouge*, nato še italijanski levičarski dnevnik *Il manifesto*. Med časopisi, na katere je bila naročena Tribuna, je bilo mogoče brati tudi pariški *Le Nouvel Observateur*, tednik za splošna politična, ekonomska in kulturna vprašanja, ki sicer ni bil alternativen.

SP – Slovensko podpodje, prvi in zadnji poskus izdaje alternativnega časopisa

Med enotedensko zasedbo Filozofske fakultete, maja 1971, je začel izhajati prvi ciklostirani slovenski alternativni časopis *SP – Slovensko podpodje*, ki je imel uradni podnaslov *Interno glasilo svobodne ljubljanske univerze*. Dvanajst števil, ki je izšlo med 25. majem in 3. junijem 1971, sta izdala Fakultetni odbor Skupnosti študentov FF in Akcijski odbor za zasedbo fakultete, ki je objavljajal predvsem kronologijo dogodkov, ki pa so bili zelo pestri. V glasilu objavljajo **Jaro Skrušny**, ki komentira proces proti Franetu Adamu, **Boris Vuk** objavi teze za razpravo o študentskem gibanju, **Andrej Ule** zapiše, kako se organizirati, **Darko Štrajn** pojasnjuje povod za zasedbo FF, **Matjaž Kocbek** in **Branko Gradišnik** predstavljata t. i. teoretično skupino za pisanje intimnih manifestov, **Tomaž Brejc** piše o študentski revoluciji, kjer ne obstaja nikakršna shema ali projekcija

volje in se gibanje izpolnjuje s samim potekom. Urednik osme številke SP-ja **Ivo Svetina** piše o poeziji in revoluciji ter objavi Jesihovo *Dolino Totalke: traktat iz prispevka k filozofiji novega veka*, **Iztok Ilich** poziva vse na ulice.

Milan Dekleva, predstavnik *Skupine za produkcijo revolucionarne kulture*, pojasnjuje razloge za preimenovanje v *Skupino za produkcijo prestopajoče kulture* in tako napove poznejše dogajanje in logično posledico, ki se je zgodila jeseni 1971.

Objavljajo še nepogrešljivi akterji študentskega gibanja, kot so Matjaž Hanžek, Jaša Zlobec, Miro Mihevc, Matjaž Puc-Tužek, Marko Slodnjak, Marjan Pungartnik, Boris Muževič idr. Drugi dan zasedbe je denimo prof. Vid Pečjak predaval o študentskih nemirih v ZDA, prof. Debenjak pa poročal o delu sodišča v zadevi Frane Adam. Zvečer je potekal recital slovenske sodobne proze in poezije, kjer so nastopili Andrej Brvar, Drago Jančar, Milan Jesih, Matjaž Kocbek, Tomaž Kralj, Ferdinand Miklavc, Tomaž Šalamun, Marko Švabič in Rudi Šeligo.

Jeseni 1971 se je začelo gibanje drobiti, množičnih akcij ni bilo več, zato aktivisti iz časa množičnega študentskega gibanja ustanavljajo poskuse različnih »organizacij«, kot je bilo Zlobčevo politično »*Gibanje 13. november*«, Detelova *študentska cerkev*, Cizejeva *skupnost mladih za varstvo okolja*, ustanovitev *alternativne univerze* itd. Prva tri so trajala nekaj več kot en mesec, nekatere so ostale na ravni poskusa, le zadnja se je obdržala kakšen mesec dlje.

Maja ali novembra 1971 se je sestal akcijski odbor za ustanovitev novega časopisa *SP (Slovensko podzemlje oz. Slovensko podpodje)*. Glavni iniciator ustanovitve novega časopisa je bil Milan Dekleva. Člani akcijskega odbora so menili, da se *Tribuna* osredotoča predvsem na možnosti političnih akcij in problematiko študentskega gibanja, tednik *Mladina* pa sploh ne pokriva tem, ki bi predstavljale kulturo mladih. Zato naj bi se *SP* posvečal temam, ki bi predstavljale vse oblike kreativnosti angažiranih mladih študentov v njihovi kulturi. Navsezadnje je prav ime časopisa ponazarjalo ravno to: mladinsko subkulturo, *underground* oz. alternativno kulturo. Alternativna je bila zato, ker je bila alternativa etabrirani kulturi. V časopisu naj bi se objavljale nove oblike literarne, likovne in glasbene produkcije. Milan Dekleva in Matjaž Zajec, filmski scenarist, urednik in kritik, sta pripravila prvo številko v majhni sobi Radia Študent. Toda ne prva ne kate-rakoli druga številka *Slovenskega podpodja* ni nikoli izšla. Tiskar jim je zadnji trenutek odpovedal gostoljubje. Je bila spet na delu cenzura?

Hepening na Vegovi 1972

V letu 1972 je bilo popolnoma jasno, da študentsko gibanje, vsaj v tisti množičnosti iz spomladi leta 1971, ne obstaja več. Ni bilo več niti jesenskih akcij, ne študentske cerkve, ne študentske partije, ne skupnosti mladih za varstvo okolja. Ravno v času, ko je potekal ekološko obarvani hepenig na Vegovi, konec marca 1972, se je na Filozofski fakulteti dogajala ena od zadnjih akcij in poskus nadaljevanja študentskega gibanja, in sicer ustanovitveni zbor alternativne univerze.

Spomladanski hepening na Vegovi ulici leta 1972 je imel izrazito naravovarstveno noto. Dogodek so pripravili študentje arhitekture potem, ko so delavci mestnega podjetja *Rast* podrli nekaj obolelih topolov. Študentje arhitekture so bili pri gibanju zelo dejavni, delovala je teoretična skupina, objavljali so v svojem biltenu *AA* in *Tribuni*, s svojimi predlogi ozelenitve mestnih površin, preureditvijo podstrešij v stanovanja itn. pa so posegali v nevralgične točke prestolnice.

A še pred dogodkom in takoj po podrtju dreves je prišlo do »nočne akcije«, ki je rezultirala v nastanku nekaj grafitov z ekološko vsebino. Jutranji pogled na nočne stvaritve pa ni bil prav nič ekološki: sivina meglenega jutra z ostanki podrlih



*Happening Vegova – Milan Jesih, Aleksander Zorn, v sredini Matjaž Puc – Tužek.
Hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.*

dreves, zanemarjena pročelja starih mestnih hiš je kazil še veliki, čez dve hiši raztegnjen napis črne barve: » **VERDE QUETE QUIERO VERDE**«, »Zeleno, ki te ljubim zeleno«, začetni verz iz Lorcove *Romance Sonambulo*. Po mestu je bilo mogoče videti še druge grafite z Lorcovimi verzi in različnimi parolami.

Že ob jutranji kavici v Šumiju smo izvedeli detajle: malar vseh grafitov, ki so v slogu takratne navade ostali na pročeljih hiš v spomin in opomin kar nekaj naslednjih let, je bil Tomaž Pengov – Pigl, pomagal pa mu je Milan Dekleva! Milan je pripovedoval, kako mu je Tomaž zaupal svoj plan *Pod Lipico*. Sklenila sta, da ga nemudoma izpeljeta in sta se napotila k Tomažu domov na Prešernovo 1, kjer so že stale pripravljene barve.

»*Porušili so nam dreved v Vegovi*,« pišejo nepodpisani avtorji na letaku, ki so ga delili na dogodku in ga je objavila tudi Tribuna, 29. marca 1972.

To je v nas sprožilo reakcijo, katere rezultat je projekt, ki predvideva nova drevesa kot produkt človeškega uma in njegovih vsestranskih sposobnosti. Predlagamo drevesa iz bolj trajnih materialov, npr. beton, jeklo, ki jih lahko oblikujemo po lastnih zamislih ... Vsi smo umetniki, arhitekti, filozofi ... na razpolago imamo barve in čopiče, znanje in domišljijo ... Brez predsodkov in zadržkov lahko izrazimo svojo v podzavest odrinjeno kreativnost, to naj bo eksperiment spontanosti in preizkus njenih meja in zmožnosti. Spoznavajmo nenavadne in do sedaj neznane forme in poteke medčloveških komunikacij. Mogoče bomo razumeli zarodke nove senzibilnosti, pa tudi ustrežnejših oblik revolta proti obstoječi zdravi pameti, konformizmu, normam, okusom ... Vsi prisotni – aktivni sodelavci.

In res so to bili. V enem najbolj sproščujočih dogodkov, kar jih je bilo v študentskem gibanju, poleg literarnega maratona iz 1970, so se stotniki študentskih aktivistov pridružili še mimoidoči, okoliški otroci, celo dva policista oz. takrat miličnika, ki sta opravljala svojo službeno dolžnost, sta dogodek dobrohotno opazovala.

Visoko v krošnji neposekanega topola je Tomaž izobesil zastavo SR Slovenije. Ni bilo političnih zahtev in kot je komentator dogodka, ki je celo Zvezi komunistov Jugoslavije oz. Slovenije predlagal, naj preučijo možnosti za idejno in praktično vključitev komunistov v igranje na vseh nivojih s ciljem odpravljati

nivoje, zapisal v zadnji marčevski Tribuni 1972: »zato je igra, kot rekviem za posekanimi drevesi, bila predvsem trenutek doživljanja in ustvarjanja utopije.«

Ali se je tam in takrat udejanila tista ustrežnejša oblika revolta, kot so napovedovali študentski aktivisti v tistem letaku? Morda.

V zadnjih izdihljajih študentskega gibanja je Jure Detela ustanovil študentsko cerkev

V študijskem letu 1971/1972 je začelo študentsko gibanje počasi ugašati. V jeseni 1971 je bilo še nekaj posameznih akcij, ki niso bile več tako množične. Ustanavljajo se *študentska cerkev* (Jure Detela), študentska partija »*Gibanje 13. november*« (Jaša Zlobec ...), poskus ustanovitve *skupnosti mladih za varstvo okolja* (Boris Cizej), *alternativna univerza* (Pavle Zgaga in somišljeniki), *alternativni časopis SP* – Slovensko podzemlje, pozneje bolj znano pod imenom Podpodje (Milan Dekleva) ...

Jure Detela, pesnik in študent umetnostne zgodovine, je na študentskem sejmu, 23. 10. 1971 na Filozofski fakulteti ustanovil študentsko cerkev. Ravno takrat je potekal študentski sejem, ki je po prvem literarnem maratonu postal vsakoletna stalnica v avli fakultete. *Tribuna* je objavila Detelov osnutek za ustanovno listino študentske cerkve (leto XXI, 8. november 1971), kjer urednik v uvodu z »obžalovanjem« zapiše, da je ustanovitvi prisostvovalo le nekaj sto študentov. Zborovanje je prekinila čistilka zaradi izpolnjevanja svojih službenih dolžnosti, zato so morebitne zainteresirane za članstvo v študentski cerkvi sprejemali kar v uredništvu Tribune ali na domu ustanovitelja, na Gregorčičevi. Ta seznam je sedaj verjetno izgubljen, če je sploh obstajal, a se je osnutek k sreči ohranil. Detela je množica študentov zelo presenetila, saj je v že vnaprej pripravljenem osnutku za ustanovno listino zapisal, da študentje zelo skeptično gledajo na ta poskus.

Kaj naj bi ustanovitev študentske cerkve pomenila v času levičarskega študentskega gibanja? Je bil to »gviht« na nasprotni strani tehtnice, to je proti teži napovedanemu ustanavljanju študentske partije, ki se je zgodilo kakšnih štirinajst dni pozneje? Je bil to še en izvirni prispevek k ustvarjalni igrivosti? Ali pa je bil to še en kulturni in politični happening? Obe značilni sestavini, igrivost in happening, sta bili namreč stalnici v drugem obdobju študentskega gibanja. Ali je samotni potohodec, ki ga je policija ob vsakem državniskem obisku

Ljubljane umaknila v »varen« pristan Povšetove, iskal tolažbo za svojo trpečo dušo? Odgovori na ta in ob tem še druga porajajoča se vprašanja gotovo niso enoznačni. A dejstvo je, da smo o tem in še o mnogočem ure in ure debatirali v nekem drugem varnem pristanu, v Šumiju namreč, na pol poti med uredništvom Tribune v Kazini in Filozofsko fakulteto. Zato je mogoče reči, da je odgovor na gornje vprašanje kategorično zanikanje.

Juretova zamisel o študentski cerkvi je bila kljub vsej svoji filozofski naravnosti pravzaprav zelo preprosta: nobena vera ali svetovnonazorska usmeritev ni bila kriterij za vključitev v njene vrste. Detela se je spraševal, ali potemtakem izraz cerkev sploh ustreza kot oznaka nastajajoče institucije? A tudi na to je našel odgovor, saj je lucidno ugotovil, da ateisti niso bili nikoli tako verni, kakor so danes, zato naj bi se v cerkvi kar največ pozornosti posvečalo povezavi človeka – njegovih misli, čustev in dejanj – z religiozno (beri ideološko!) zavestjo.

Študentsko cerkev je razumel kot neločljiv del enotnega študentskega gibanja, saj so dogodki zadnjih let (zasedba Aškerčeve ulice, zasedba Filozofske fakultete, neštete akcije in članki v Tribuni) pokazali, da so študentje tista družbena sila, ki ima najbolj izdelano vizijo popolne družbe.

Detela je zagovarjal enotnost študentskega gibanja zaradi skladnosti s študentskim etičnim in moralnim imperativom, oba naj bi bila utemeljena v samem gibanju. To študentsko neoporečnost je ponazoril z odnosom med študenti in policijo, saj naj bi prav zunanja šibkost študentov v primerjavi s policijo dokazovala njihovo moralno čistost.

Toda prav kmalu je ugotovil, da se študentsko gibanje razvija v dve smeri. Utemeljitelj prve smeri naj bi bil Dušan Pirjevec, ki naj bi zagovarjal spreminjanje sveta zunaj študentskega gibanja, kar je Detela takoj opredelil kot željo po politični in družbeni moči. Menil je, da naj bi se s tem morale ukvarjati druge študentske institucije: IO oz. *izvršni odbor*, AO oz. *akcijski odbor*, UK oz. *univerzitetna konferenca* in *Tribuna*. Na tem ozadju postane Juretov koncept povsem jasen: študentsko cerkev si je zamislil zunaj konteksta politične smeri v študentskem gibanju in se postavil na stran »kulturnoanarhistične« smeri, za katero je značilno, da se gibanje utemeljuje v samem sebi in da je vsak posameznik nosilec akcije. Toda ta študent, posameznik, nosilec akcije spreminjanja sveta, bi si vseeno moral prizadevati za enotno delovanje, presegati delitev na dve smeri in delovati skladno s študentskim etičnim in moralnim imperativom.

Leta 1968–1972 v kadrih

Želimir Žilnik

Leto 1968 se mi je močno vtisnilo v spomin. V marcu sem na beograjskem Festivalu kratkometražnih filmov dobil srebrni medalji za dokumentarna filma »*Pioniri maleni, mi smo vojska prava, svakog dana rastemo, ko zelena trava*« in za »*Nezaposlene*«. Na odru je bil tudi Karpo Godina, ki je prejel nagrado za kratka igrana filma »*Piknik v nedeljo*« in »*Sonce, vsesplošno sonce*«. Na festivalih amaterskih filmov sva se srečevala že kakšno leto prej. V tistih časih so dnevniki in časopisi pisali desetkrat več kot danes o novih avtorjih, jih hvalili ali kritizirali, z njimi polemizirali.

Že aprila sem dobil na najpomembnejšem svetovnem festivalu kratkega filma v Oberhausnu Grand Prix za »*Nezaposlene*«. Pomembnejše kot nagrada mi je bilo, da sem imel možnost ogledati si številne filme in videl, kaj se dogaja v »The Year that Rocked the World«. Kulturna revolucija na Kitajskem, Črni panterji (Black Panthers) v ZDA, protesti proti vojni v Vietnamu na vseh celinah. »Filmmakers cooperative« prikazujejo filme Jonasa in Adolfa Mekasa, Shirley Clarke, Stana Brakhagea. Prisotni so velikani, kot so Jean Rouch, Frederick Wiseman, John Luckock. Sijajni češkoslovaški, poljski, tudi jugoslovanski dokumentarci.

Po vrnitvi domov pa polemike, ali naši filmi »falsificirajo socialistično stvarnost«. Nepričakovano me 3. junija 1968 pokliče kolega Lazar Stojanović, naj poiščem kamero in trak in nujno pridem v Beograd s snemalcem in tonskim mojstrom.

Nisem vedel, niti en sam medij ni omenil, da je bil dan prej in ponoči množični študentski protest. Kritizirali so socialne razlike, nezaposlenost, privilegije. V spopadih s policijo, ki je brutalno intervenirala, je bilo na desetine ranjenih. To je izzvalo solidarnost profesorjev in sprejeli so odločitev, da beograjska univerza razglasi stavko. Glavno protestno geslo je bilo »Dol rdeča buržoazija!«. Zahtevali so tudi, da se zamenja vodstvo policije, ki je ukazalo spopad s študenti.

Študenti in profesorji so se zabarikadirali na fakultetah in zahtevali »vrnitev k izvirnim vrednotam socializma«. Beograjsko univerzo so preimenovali v Rdečo univerzo Karla Marxa. Prihajali so izrazi solidarnosti in delegacije z univerz iz Zagreba, Ljubljane in Sarajeva.

Naša ekipa je v zgradbi Kapetana Miše, kjer sta bila rektorat in Filozofska fakulteta. Snemamo dokumentarec »Junijska gibanja«. Energija, hrabrost in romantičnost protesta zapuščajo vtis.

Poleg kritike vodstva in medijev, ki so molčali o študentski akciji, so dobili študentje navdih za množično in učinkovito stavko pri pariških in berlinskih študentih, ki so kakšen teden prej resno omajali institucije in izobraževalni sistem v Franciji in Nemčiji. Medtem ko sta tisk in televizija obširno poročala »o upravičenem nezadovoljstvu mladih levičarjev, ki najjavljajo socialistični prevrat« v Zahodni Evropi, sta o dogodkih v Beogradu molčala.

Po tednu dni protestov se je napetost umirila, ko se je pojavil Tito v televizijskem dnevniku. Nastopil je strpno in spravljivo, govoril je kot starš, ki »razume« mlade, a jih hkrati opozarja, naj bodo previdni, ker jih nameravajo »sovražni elementi« zmanipulirati.

Policija sicer ni vstopala na fakultete, v samem mestu pa je vladal strog nadzor. Na vhodu v Beograd so našo ekipo iz Novega Sada vsak dan legitimirali. Povedali smo, da gremo v filmski studio Košutnjak, in dobili smo dovoljenje, da ostanemo do osme ure zvečer. Tudi ko smo se vračali v Novi Sad, nas je policija vsak večer kontrolirala. To nam je rešilo posneti material, ki smo ga zvečer puščali v Neoplantinem studiu, zjutraj pa vse odnašali v Beograd, kjer smo ga pod drugim imenom razvili šele konec leta. Na fakultetah je bilo še nekaj drugih filmskih ekip, Makavejev na primer. Tako so naša »Junijska gibanja« ostala edini avtentični filmski dokument o protestu.

Na julijskem filmskem festivalu v Puli so bili prisotni vsi avtorji nagrajenih filmov. V Areni so pred vsakim dolgometražnim filmom prikazali kratkometražnega.

Direktor Avala filma, največjega studia v državi, je nekaj nas mladih povabil na kavo in sladoled. Pravi, letos ste se dobro odrezali na festivalih, sedaj ste na seznamu, da se preizkusite z debitantskimi dolgometražnimi filmi. Prinesite mi scenarije, da jih pregledajo dramaturgi in jih ocenijo. Odgovoril sem, da nimam scenarija niti ambicije, da bi jih delal, saj šele nabiram prve izkušnje s snemanjem kratkih filmov. Dragiša Djurić – Gile, tako je bilo ime temu direktorju, me je nahrulil, da sem »neambiciozen in pasiven«. Da bi sploh kaj rekel, sem zjekljal, da smo pri snemanju dokumentarca prejšnji mesec teden dni in noči doživljali napetosti, strahove in evforijo. Direktor je prikimal: »Ja, bile so dramatične situacije. Dogodek je pomemben za našo družbo. Napiši filmski projekt in ga prinesi prvega septembra v Avala film.«

Poskušam se zbrati, kaj naj napišem: zbiram dokumente, razglase, letake, številne študentske časopise.

Avgusta '68 pa pride do novega pretresa: sovjetska tankovska armada s pomočjo armad vzhodnega bloka zasede Češkoslovaško. Pred nekaj meseci se je tam začela t.i. »Praška pomlad«, liberalizacija sistema v več pogledih po zgledu Jugoslavije, odpiranje meja, prostor za diskusije in kritike. Osvoboditev od sovjetskega diktata. Aleksander Dubček in njegova garnitura poudarjajo, da se zgledujejo po »Titovi poti«, prihajajo v Beograd, na Brione na izmenjavo mnenj.

Šok po vsem svetu je ogromen. V Jugoslaviji pa – strah: morda smo mi naslednji na vrsti, da nas »pacificirajo« blokovske armade. Tito in celoten establišment obsodi agresijo na socialistično Češkoslovaško. Na trgih velikih mest potekajo shodi solidarnosti. Govori proti sovjetskemu dogmatizmu in imperializmu, ki je pohodil vsa načela socialističnega sodelovanja in širitve prostora svobode.

Da je naš establišment mislil resno z uporom grožnji z intervencijo, smo v Vojvodini doživeli konkretno: vsi moški do 50-ega leta so dobili razpored za kopanje globokih protitankovskih jarkov na severni meji, proti Madžarski. Tako sem tudi jaz preživel nekaj tednov z lopato v rokah.

Zgodnja dela (Rani radovi)

Tedaj so se pojavila nova vprašanja in dvomi, ali bo državni socializem, kakršen je bil, preživel, kar je bilo tudi osnovno konceptualno vprašanje filma »Rani radovi«, Zgodnja dela. Tematika, o kateri sem se pogovarjal z mladimi, me je

asociirala na maturitetno gimnazijsko nalogo, ki sem jo pisal pred sedmimi leti: pojem odtujitve v zgodnjih besedilih Karla Marxa. Nekaj od teh navedb sem prilepil v prihodnji scenarij.

Ne glede na vse strahove in turbulence pa v Jugoslaviji niso uvedli izrednih razmer. Zdelo se je, da vse poteka normalno.

Desetega septembra '68 sem šel v Avala film in projekt oddal. Čez nekaj dni so me poklicali in povedali, da jim je moj predlog všeč, in so predlagali čimprejšnje snemanje. Nato me je poklical še direktor Djurić in rekel, da čimprej sestavimo ekipo, da je film aktualen in da mora biti čimprej posnet. Na moje vprašanje, kako dolgo se čaka na odločitve Filmskega fonda, mi je pojasnil: »V Avala filmu trenutno delamo pet projektov: dva domača filma in tri velike koprodukcije z Nemčijo in Ameriko. Državi prinašamo devize, imamo podporo bank. Ta tvoj mali film bo stal 150.000 dolarjev. Vzel bom bančni kredit, ki bo tu v tednu dni. Lahko začnete.« Kaj naj rečem? Molčim in kimam.

Toda z Ilijo Bašićem, organizatorjem, s katerim sem delal kratke filme, ugotavljava, da nas vsi zavračajo: igralci, snemalci, tehnično osebje ... Pravijo, nimate izkušenj, proračun je majhen, to nas ne zanima. V Avala filmu pa delajo s polno paro: scenografije, kostumi, pirotehnika. Tedaj tam snemajo najdražji povojni evropski film »Saga o Nibelungih« s koproducentom iz Hamburga. Loteva se me obup, nihče noče z nami.

Takšne volje stopim do Djurića in povem, da se v studiu snema toliko stvari, da ne želimo motiti, in predlagam, da gredo v koprodukcijo z novosadsko Neoplanto, za katero sem snemal svoje dokumentarce. »Prenesite jim sredstva, tam je več prostih ljudi, pa tudi jaz sem že izbral vojvodinske ambiente, kjer bi snemali.« Direktor je pristal. Čez nekaj dni smo v Novem Sadu s popolno svobodo pri izbiri sodelavcev. Poklical sem Karpa, da bi snemal, ter Branka Vučićevića za pomočnika režije in za pomoč pri dokončanju scenarija. Film smo snemali celo jesen, ne da bi nas kdo oviral. V odličnem razpoloženju in z občutkom, da smo »v dialogu s časom«, v katerem delamo film. Karpo je ostal v Novem Sadu in rekel, da bo naredil še montažo. V začetku leta 1969 so premiere v Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Skopju, kjer se »Zgodnja dela« predvajajo naslednja dva–tri tedne. Odzivi v medijih so različni. Veliko pohval in ostre kritike.

V marcu prihajajo ekipe selektorjev za tuje festivale. »Zgodnja dela« povabijo na julijski Berlinale, kjer bodo organizirali »Teden mladega jugoslovanskega

filma«, na katerem bodo predvajali sedem filmov iz Vibe, Avale, Jadran filma, Bosna filma, Neoplante ...

Vsako pomlad prihajajo kupci iz tujine in gledajo nove filme. Državni distributer nas obvešča, da so »Zgodnja dela« kupili v 20 državah. Vse te prijetne novice pa prekine začasna prepoved predvajanja, ki jo izda javno tožilstvo 15. junija 1969. Določen je datum sodne obravnave, dostopne tudi medijem.

»Rani radovi« so bili posneti in montirani jeseni '68 ter predloženi (cenzurni) komisiji za pregled filmov v februarju 1969. Komisija je film potrdila in začela se je distribucija. Premiere po celi državi. V Ljubljani v »Komuni« prepolna dvorana, časopis »Ekran« posveti filmu celo številko. Vêlike tekste napišejo Taras Kermauner, Rastko Močnik, Toni Tršar in še pet-šest avtorjev.

Nekaj mesecev pozneje me pokliče direktor Avala filma, ki me je povabil tudi k snemanju mojega prvenca. Zadovoljen je, ker je film že do maja povrnil denar, poklical me je, da nujno pridem v njegovo pisarno. Mislim sem, ponudil mi bo nov film.

On pa mi pomoli v podpis papir. Preberem. Na papirju piše »izjava za javnost«, ki naj bi jo dala oba: »Rani radovi, ki se prikazujejo v kinematografih, so ukradena verzija filma, ki je še v montaži. Premiero načrtujemo za september«.

To me popolnoma preseneti. Vprašam direktorja, ali se ni morda napil, ko piše takšne nebuloze. On pa dvigne roko in pokaže na fotografijo nad njegovo glavo – Tita. Tiho pripomni: »On je sinoči videl film. Prekinil je projekcijo, vstal in rekel: 'Kaj hočejo ti norci. Prekini to, daj nekaj drugega'«.

Odgovorim direktorju Djuriću: »Človek je že v letih. Razumljivo je, da ga vznemirjajo slike nagih mladih in namigi na erotiko. Ne bom podpisal, kar mi ponujate. Razglasili nas bodo za prevarante. Časopisi so polni naših fotografij, ko se priklanjamo, z igralci po projekcijah v Novem Sadu, Beogradu, Skopju, Zagrebu ...«

Direktor pokliče javnega tožilca: »Žilnik ne razume situacije. Noče podpisati.« Po nekaj minutah mi pravi: »Sedi in počakaj, prihaja milica«. Bil sem prepričan, da me bodo aretirali. Čez kakšnih 40 minut pridejo, zahtevajo kopije filma, ki so v Avali. Dve ali tri odnesejo, sedem ali osem jih še vrtijo po kinematografih. Izročijo obtožnico. Od direktorja zahtevam, da me odpelje k pravniku, da naredimo načrt za obrambo. On pa pravnika Avale filma ne želi vključiti, noče »se braniti pred Titom«.

V tem trenutku v dokajšnji paniki odidem na pot v Novi Sad, da bi poskusil od koproducenta Neoplanta filma pridobiti pooblastilo, da lahko branim

film. Na poti v Novi Sad se ustavim v Novem Beogradu v stavbi Centralnega komiteja ZKJ, da povprašam, ali obstaja »partijsko stališče« o primeru. Tedaj sem še član ZKJ.

Prijavim se pri vratarju in mu povem, da se moram nujno pogovoriti z odgovornim za kulturno politiko, ker sem se srečal »s stalinističnim obnašanjem v Avala filmu«. Čez dve, tri minute vratar stopi k meni in pravi: »Pojdi z dvigalom v osmo nadstropje k tovarišu Veljku Vlahoviću.« Ta me sprejme v ogromni pisarni. Visok, kot je bil, hodi z leseno ного in se pri tem opira na palico: »Tovariš, ali je mogoče, da pri nas še obstajajo recidivi stalinizma? Povej, za kaj gre.« Ne da bi vpletal Tita, omenim direktorja Djurića in javnega tožilca, pojasnim, da je film narejen skladno z vsemi zakonskimi podlagami, odobren od cenzure in se uspešno prikazuje po kinematografih. Javni tožilec ga skuša prepovedati. Pokažem mu besedilo predloga prepovedi, ki je res polno pavšalnih ideoloških »stranpoti«, kot iz časov Višinskega. Vlahović kima z glavo: »Povej mi, tovariš, na kratko, o čem si napravil ta film«. Povem mu, da gre v filmu za skupino mladih, ki se borijo za več svobode in za socialistične vrednote, ki padajo v pozabo. On vstane, potrká s palico po leseni nogi: »Za to se borim še od Španije 1936 do danes. Ne obžalujem noge, ki sem jo v tem boju izgubil«. Pojasni mi: »V komisiji za kulturo načrtujemo razpravo o filmski umetnosti v septembru. Ne vem, kaj se dela mimo koordinacije«.

Naivno mu predlagam, da pokliče direktorja Avale filma Dragišo Djurića. Tajnica ju zveže v trenutku. Lahko si samo zamislim, kako se je prestrašil ubogi direktor. Toda zdi se, da tudi on ni omenil Titove reakcije. V tistih časih je obstajal tabu. Vsi so verjetno pričakovali, da bo tisto, kar bo Tito zahteval, prišlo naravnost od njegovih pomočnikov. Vlahović konča s: »Ti, mladi umetnik, se bojuj za svoja stališča, če imaš argumente.«

Mislim, da je na sodnika, ki je film »osvobodil«, učinkoval ta pogovor. Po razpravi in ogledu filma sodnik najprej pokliče mene: »Naj vstane avtor«. Reče mi: »Dolgočasen film si naredil, skoraj sem zaspal. Zamenjaj poklic, težko si boš služil kruh s filmom.« Nato pogleda tožilca: »Vstanite zdaj vi. Če menite, da sta naš samoupravni sistem in država tako slaba, da dolgočasen film lahko zamaja socializem, potem bi tudi vi morali razmisliti o zamenjavi poklica ...«

Toda to ni ustavilo novosadske birokratsko-karieristične »kamarile«. Funkcionarji Zveze komunistov organizirajo »analizo filma« in ga razglasijo



*Zasedba Aškerčeve ulice 14. aprila 1971: Filmska ekipa Neoplanta filma pri snemanju dokumentarno-igranega filma Svoboda ali strip. S kamero v rokah je snemalec filma Karpo Godina, poleg njega režiser Želimir Žilnik. Foto: Žare Veselič.
Iz zbirke fotografij Andreja Medveda.*

za anarhističnega in »kot takega« tudi za antikomunističnega, gonja vključuje tudi »partijsko sojenje«. Razglasijo me za antikomunista, trockista in anarhista. Julija 1969 me izključijo iz ZKJ, ker naj bi bil pod vplivom Rudija Dutschkeja in Daniela Cohn-Bendita. Tudi o tem obstaja obsežna dokumentacija.

Film pa predvajajo naprej. Na berlinskem festivalu dobijo »Zgodnja dela« Zlatega medveda in Nagrado mlade generacije, ki jo podeljuje študentska žirija. O filmu pišejo tudi največji svetovni mediji. Konec julija dobi film štiri nagrade v Pulju: filmske kritike, časopisov, ne pa Arene. Jeseni 1969 povabi newyorški Muzej modernih umetnosti MOMA vse jugoslovanske filme, ki so bili predvajani v Berlinu. Sprejmejo jih sijajno, »Zgodnja dela« prikazujejo v kinematografih in na televiziji.

Črni val

Takoj po New Yorku me pokličejo k vojakom. V Bjelovarju sem celo leto 1970 tankist. Ko se vrnem od vojakov, je v Neoplanti stara družba: Karpo je posnel

»Zdrave ljude za razonodu« (Zdrave ljudi za razvedrilo), to montira, Miroslav Antić je naredil odličen »Sveti pesek«, Makavejev končuje »Misterije organizma«. Direktor Udovički me sprašuje, kaj je moj naslednji projekt. Povem mu, da želim narediti polemični film kot odziv na gonjo proti avtorskemu filmu, ki so ga razglasili za »črni val«.

To predlagam majhni ekipi in Karpu, da bo snemalec. »Gremo po ulicah Novega Sada iskat brezdomce, ki spijo po vhodih, hodnikih in na ulicah. Pripeljali jih bomo v moje stanovanje, mene pa boste snemali, kako tavam po inštitucijah in zahtevam, da se pomaga revnim. Da dobijo svoje mesto, da jih obravnavamo kot ljudi, da jih »črni val« ne bo mogel zlorabiti. Naredili bomo dokumentarec, ki bo spraševal, kje je več »črnega«, v realnosti ali v filmih.«

Konec januarja 1971 smo posneli film, ki smo mu dali naslov »Črni film«. Film je izzval škandal in polemike. Tudi filmska »branža«, stroka, ga ni dobro sprejela, češ da je »voajerski«. Toda v znanih svetovnih časopisih je bilo napisano o »Črnem valu« več študij in esejev. Prišel je v antologijo 50 najpomembnejših dokumentarcev 20. stoletja.

Svoboda ali strip

Spomladi 1971 smo snemali dokumentarno-igrani film »Svoboda ali strip« kot dokument in kot odziv na podaljšane turbulence v družbi in glavah ljudi.

Od Češkoslovaške do Kitajske so še vedno dramatično prisotni pretresi, ki jih je izzvala zasedba Češkoslovaške, tudi zunaj jugoslovanskih meja. Mlado generacijo, posebej še študente sta pretresali po eni strani zaskrbljenost, po drugi pa zagretost, da smo »bakla svobode«. Inicirali so ju protesti iz leta '68, dve leti poprej. Izkoristili so priložnost, da razširijo pahljačo svojih časopisov, kar je katapultiralo mladinske publikacije, urednike in sodelavce med najbolj brane in najbolj vplivne v državi. Realna nevarnost ogroženosti države je spodbujala razprave o različnih možnostih, kaj naj bi naredili.

Omenjene vrednote so bile različice socializma in prvič javno evocirane, obujanje izkušenj iz antifašističnega boja na jugoslovanskih tleh, v katerem so lokalna odporiška gibanja združevala komuniste in leve katolike, sokole, tradicionalno panslovansko gibanje, rodoljube in ortodoksne duhovnike kot organizatorje antifašističnega gibanja. Na kratko: v filmu, ki smo ga snemali,

so glavne osebe tri dekleta in dva mladeniča ter niz prijateljev, epizodnih likov. Glavni junaki sodelujejo v študentskih listih v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani, s katerimi smo bili v stiku.

Ištvan Konc¹ iz ljubljanske Tribune, moj sodelavec in prijatelj v »Ifusagy Tribun«, to je iz uredništva madžarske različice novosadske »Tribine mladih«, kjer sem bil glavni urednik leta 1963, nato Roksandić iz zagrebškega študentskega lista, tudi prijatelj in sodelavec, ter Đorđije Vuković iz beograjskega »Studenta« so mi pomagali, da smo izbrali »igralce«.

»Glavni junaki« se skrivajo pred preganjanjem in potujejo po Jugoslaviji. Odidejo v inozemstvo. Ko izvedo, da so teroristi zasedli jugoslovansko veleposlaništvo, se odločijo, da ga bodo branili. V krvavem obračunu umrejo. Film smo snemali od marca do maja 1971. Karpo je znova snemalec in montažer, Branko Vučičević koscenarist in pomočnik režije.

V začetku junija pokažemo grobo montažo producentu Svetu Udovičkemu, ki nam svetuje, naj s končno verzijo ne hitimo. Premiero filma je treba načrtovati za jesen, ker je producerska hiša Neoplanta film ujeta »v škarje«: pred tremi tedni je namreč doživel Makavejev film »WR« planetarni uspeh na festivalu v Cannesu. Vsakodnevno prihajajo vabila na druge festivale in dobiva prav tako odlične kritike, »doma« pa preprečujejo tako premiero kot distribucijo. Slišijo se politične diskvalifikacije in namigi, da »WR« ne bodo sprejeli na puljski festival. Producentu Udovičkemu prilepijo partijski šefi etiketo, da je »tehnomenadžer«. Verjetno zato, ker je bil film sneman v koprodukciji Neoplante in bavarske televizije, za kar niso pridobili političnega soglasja.

Naša ekipa, ekipa »Svobode ali stripa« dobi »time out« do jeseni. Že čez kakšen dan, na »partijsko-narodnem mitingu« v Novem Sadu obsodijo »WR ali misterije organizma« kot antikomunističnega. Sveta Udovičkega z grožnjo kazenskega pregona odstranijo z mesta direktorja Neoplante in nastavijo Draška Redžepa. Redžep je bil sicer književni kritik, a kot je bilo znano, tudi policijski ovaduh. WR ali misteriji organizma ni bil predvajan vse do leta 1987 niti v Pulju niti v jugoslovanskih kinematografih.

Novo vodstvo Neoplante zahteva, da si pogleda delovno verzijo filma »Svoboda ali strip«. Po projekciji sledi večtedenska polemika. Citat iz transkripta:

1 Jože Konc, glavni urednik Tribune.

Draško Redžep:

Ob tej priložnosti ne bom šel v detajlno analizo filma, a ker si prizadevam, da se gradivo pripravi za ogled na Filmskem svetu in Komisiji za pregled filmov, želim z vso odgovornostjo opozoriti avtorja, naj izpusti iz filma besedilo in kadre 564, 565 in 566 kot tudi gradivo, kjer so nesprejemljive politične aluzije in negativne implikacije. Prav tako poskuša avtor v kadrih 623, 605 in 609 ironično in z jedkim kriticizmom enostransko prikazati sliko dogodkov iz političnega in družbenega življenja v preteklih mesecih in letih. Producent predlaga avtorju, da sprejme pripombe in da označena mesta odstrani, da bi pospešili dokončanje filma.

Žilnik odgovarja:

Znano je, da material s študentskih dogodkov v Ljubljani in udeležba Jaše Zlobca nikoli nista bila predmet kazenskega postopka. Negativna direktorjeva ocena ni nič drugega kot politična diskvalifikacija človeka in dogodkov brez argumentov. Ko pa direktor diskvalificira ironijo in kriticizem, se s tem pokaže kot nekdo, ki sploh ne spremlja domače in svetovne filmske scene. Kateri jugoslovanski filmi pa niso prežeti z ironijo ali vsaj z njenimi sledovi? Ko je govora o zaključni obdelavi filma »Svoboda ali strip«, me ne zanimajo licitacije o možnih kontroverznih tolmačenjih. Zanima nas, katere zakonske določbe je film prekršil? Torej, na osnovi katerega zakona in katerega člena zahteva direktor intervencijo? Bilo bi bolj praktično, da v skladu s svojim položajem navaja zakone in predpise, če ga namerava cenzurirati, kot da se razburja zaradi ironije in kritike v filmskih slikah in dialogih.

Redžep:

Kot izvršni organ Neoplanta filma bi morali na zahtevo preiskovalnega sodnika iz Zagreba odstraniti iz gradiva vse posnetke, ki se nanašajo na študentske dogodke v Zagrebu med letno skupščino na Savski cesti.

Žilnik:

Kar pripovedujete, je poskus propagande ali grožnje. Zelo dobro veste, o tem obstaja tudi dokument v Neoplanta filmu. Pred vašim prevzemom mesta direktorja je Neoplanta prodala negative materiala, posnetega v Zagrebu, producerski hiši FASS iz Zagreba ravno zato, da jih vi ne bi izročili Državni varnosti, s katero, kot je znano, sodelujete. Zaradi tega sodelovanja in ne zaradi izkušenj ali poznavanja filma ste tu nastavljeni za direktorja.

Redžep:

Kategorično zavračam vse insinuacije in trditve. V celoti ostajam pri svojem stališču.

Kaj je v posnetem gradivu, za katerega je Redžep zahteval, da se odstrani?

Kader 564: v študentskem listu Tribuna v Ljubljani je Jaša Zlobec objavil pismo Brežnjev. Pravi, da je vesel njegovega prijateljskega obiska, a je malo žalosten, ker ni skočil do Ljubljane, da stisne roko pionirčku, ki ga je nekoč prisrčno pozdravil. »Postal sem študent, medtem tudi komunist, se razume, jaz sem tvoj prijatelj.«

Kader 566: Jaša Zlobec piše na rdečo zastavo »Živela ZKJ!« V besedilu: Veliko so me v zadnjih letih strašili s teboj. Če ne bom priden, če slabo pišem in demonstriram, da bom zate izgovor, da prideš na obisk s tanki. V to nisem verjel, poznam te že od nekdaj. Še ko si bil samo general. Vidiš, dokazal si, da lažejo moji partijski nadrejeni. Prišel si kot prijatelj in se pokazal ljubezniv kot nekoč. Nam študentom si naredil uslugo, da nam ne more več nihče govoriti, da te izzivamo s tem, kar delamo.

Kader 609: diskusija o ustavnih amandmajih na Pravni fakulteti v Beogradu.

Nisem niti Srb niti Hrvat niti Jehovova priča niti musliman. Papuanec sem. Prišel sem samo pogledat, v državi sem prehodno, dokler se ne konča popis prebivalstva. Da se vpišem, da sem Papuanec.

Epilog

Nadaljnje delo pri dokončanju filma »Svoboda ali strip« nam ni bilo dovoljeno. Polemika je trajala nekaj časa tudi v medijih. Avtorji niso sprejeli zahteve za odstranitev omenjenih kadrov oz. za spreminjanje vsebine.

Karpo in Branko sta odšla na snemanje filma Bate Čengića »Vloga moje družine v svetovni revoluciji.« Ekipi »Svobode ali stripa« so prepovedali vstop v prostore Neoplante vse do leta 1986, ko je šla v stečaj. Za posnetim materialom se je izgubila vsaka sled.

Film ostaja nedokončan. Pred nekaj meseci smo dobili »naknadno« najdene negative. Manjka 1/3 posnetega gradiva. Te dni se pogovarjam s Karpom o možni »rekonstrukciji«. Izgledi so slabi.

Prevedel Lado Planko

Poglavje IV

NOVE RAZISKAVE

Literarni modernizem, teorija in politika »dolgega leta '68« med centrom in periferijo'

Marko Juvan

Vzporednost ali interakcija?

Kristin Ross si v svoji knjigi *Maj '68 in njegovo posmrtno življenje* (Ross 2002) prizadeva upreti hegemonistični interpretaciji študentskega upora v Franciji. Ta revolto prikazuje kot pretežno generacijski pojav, omejen na individualno osvoboditev mladostnikov in njihov protikulturni upor proti okostenelim državnim strukturam in univerzitetnemu aparatu. Po njenem mnenju je bila spominska imunizacija revolucionarnega naboja leta '68, kakršno so vse od upada protestnega vala izvajali vodilni mediji, odločilna za vzpostavitev globalnega kapitalizma v osemdesetih letih 20. stoletja. Postmoderni neoliberalizem je namreč ustvaril videz, da je zadovoljil zahteve študentov po sproščenosti, individualnosti in svoboščinah, obenem pa je razglasil zmago nad komunističnim totalitarizmom, spodbudil gospodarsko rast s prožnostjo globalizirane proizvodnje in širil diskurz o svoboščinah po svetu. Takšna ureditev v kali zatre vsako utopično alternativo, ki je ali bi lahko pognala iz drugečnega spomina na maj '68.

¹ Marko Juvan z Inštituta za slovensko literaturo in literarne vede pri ZRC SAZU je pripravil ta prispevek za mednarodno konferenco »50 let maja '68; 75 let Jugoslavije«, 11. oktobra 2018, v okviru raziskovalnega projekta »Maj '68 v literaturi in teoriji: zadnja sezona modernizma v Franciji, Sloveniji in svetu« (J6-9384), ki ga financira ARRS.

V nasprotju z imuniziranimi spomini, ki zaznamujejo zaporedne obletnice vstaje leta 1968, Kristin Ross poudari časovno in prostorsko širino gibanja, kar označuje izraz »dolgo leto '68«. Gibanje je v Franciji zajelo Pariz skupaj s provinco in trajalo od zgodnjih šestdesetih let, zaznamovanih z alžirsko osamosvojitveno vojno, do sredine sedemdesetih let. Rossova slavi množičnost protestništva in revolucionarni vzgib, ki sta v snovanju družbene transformacije prek razsrediščenih in izvirnih oblik delovanja zaobšla ustaljene stranke stare leve. V Franciji se je množica študentskih upornikov borila skupaj s tisoči stavkajočih industrijskih delavcev in s kmečkimi protestniki. Čeprav so bili uporniki na videz razpršeni, anarhični, spontani in neorganizirani, so njihov boj povezoval protikolonialne, protiimperialistične in protikapitalistične namere. V nasprotju z revizionističnimi pripovedmi, ki so pomen maja '68 okrnile na emancipacijo mladih in vznik nekonformističnih življenjskih slogov, kakršen je hipijevski, Rossova trdi, da so bili protikulturni pojavi pravzaprav nebitveni in zgolj sočasni z revolucionarno, protisistemsko usmeritvijo gibanja.

Morda je Kristin Ross zaradi poudarka na protagonizmu množice in dotlej nepreizkušeni prerezporeditvi družbenih vlog v dogajanju dolgega leta '68 podcenila vlogo karizmatičnih študentskih vodij, na primer Daniela Cohna-Bendita ali Rudija Dutschkeja, in zavzela tudi pretirano skeptično stališče do pomena intelektualcev, literature in teorije v upor. V tem kontekstu Rossova med drugim povzame kritike Ferryjeve in Renautove knjižice *Misel '68* (Ferry in Renaut 1988) in še sama zavrne prepričanje obeh avtorjev, da je bil ravno »antihumanizem« strukturalizma (pozneje globaliziranega pod blagovno znamko »francoske teorije«) v bistvu »misel« uporniškega leta '68. Sama meni, da sta avtorja pamfleta hotela zgolj očrniti Foucaulta, Derridaja, Lacana in Bourdieuja kot antihumanistične »filozofiste«, ki so navdihnili upornike. Ferry in Renaut sta iz njihovih teorij skovala nekakšen idealni tip antihumanistične misli, a pri tem po Rossovi prezrla dejstvo, da so ti teoretiki »ob letu '68 ostali brez besed [...]«. Derrida je na primer med dogodki pokazal kar največjo zadržanost, medtem ko Foucault, ki je bil v Tuniziji, sploh ni bil navzoč pri upor. (Ross 2002: 190). Bourdieu se ni aktivno pridružil maju '68, Althusser je bil hospitaliziran, medtem ko je Lacan izrecno zavrnil težnje študentskega gibanja z diagnozo: »Kot revolucionarji si želite gospodarja« (prim. Ross 2002: 191).

Na eni strani so se torej teoretiki po mnenju Kristin Ross »ob političnih dogodkih znašli v nekakšni zadregi«, na drugi strani pa naj bi jih študentski uporniki sploh ne brali, z izjemo Althusserja. Francoski študentski aktivisti so, kakor v spominih omenja sam Cohn-Bendit, menda raje segali po Marxu, Bakuninu, Mau, Che Guevari, Lefebvru in predvsem Sartru, medtem ko Herberta Marcuseja, ki so ga mnogi razglašali za mentorja študentov, še niso poznali (Ross 2002: 191, 193). David Drake v knjigi *Intelektualci in politika v povojni Franciji* razlaga, da je bil Sartre – sicer priljubljena tarča antihumanističnih strukturalistov – globoko vpleten v dejavnosti uporniških študentov in kot filomarksistični odpadnik od francoske komunistične partije naklonjen anarhičnim metodam revolucionarnega boja v maju '68; zato se je celo odrekel svoji vlogi moralizirajočega klasičnega intelektualca in sprejel koncept »revolucionarnega intelektualca«, vpreženega v akcijo (Drake 2002: 136, *passim*).

Rossova svojo polemiko s Ferryjem in Renautom sklene s tezo, da sta strukturalistična teorija in upor študentov zgolj sočasna, vzporedna, a nepovezana pojava:

Z vsiljevanjem zmotne zlitine tega, kar bi Althusser imenoval dva polavtonomna reda resničnosti, sta avtorja [knjige *Misli '68*, op. M. J.] hotela ubiti dve muhi na en mah, to je, pokopati maj '68 in javno očrtni antihumanizem. (Ross 2002: 191)

Po njenem je teorija nastopila šele pozneje, da bi pojasnila, za kaj je pravzaprav v gibanju res šlo. Če ima Rossova prav, moram popraviti svojo nekdanjo trditev, da se je teorija medbesedilnosti izvirno napajala v energiji revolucionarne politike Francije šestdesetih let (prim. Juvan 2008: 76–80). Julia Kristeva, v šestdesetih letih vključena v strukturalistično-novoromanovski in maoistični krog pariške revije *Tel Quel*, je, denimo, modernistični logiki poetičnega jezika pripisala revolucionaren, preobrazben potencial, še posebej razvidno v *Revoluciji pesniškega jezika*, natisnjeni leta 1974, ko je gibanje že izzvenovalo (Kristeva 2002). Ali je torej zavezništvo (post)strukturalistične teorije, radikalne politike in modernističnih literarnih praks preprosto le retrospektivna iluzija?

Kar zadeva Francijo, je treba vprašanje še temeljito preučiti. Ko Kristin Ross odstopi od svojega povzdigovanja množic in akcije na račun zapostavljanja idej

in ideologij, tudi sama priznava, da so Althusserja študentje občudovali, čeprav se ni mogel osebno pridružiti upor; določeno stopnjo intelektualnega vpliva na francosko dogajanje priznava tudi teoretikom in pisateljem, kot so Guy Debord, Maurice Blanchot, Alain Badiou, Jacques Rancière ali Henri Lefebvre (Ross 2002: 113–137). V nasprotju z njeno težnjo po zanemarjanju literature in teorije pa je na primer Patrick Combes v knjigi *Maj '68, pisatelji, književnost* poskusil dokazati »prisotnost literarnega, pisateljev v maju in juniju ['68], kljub predsodku, da so bili odsotni ali skriti« (Combes 2008: 9). Ko se Combes sklicuje na retrospektivne poglede telquelovca Philippa Sollersa (»'kriza' literature [...] je bila glavni simptom v zgodovinskem procesu«) in strukturalista Rolanda Barthesa (»Literarna izjava sodeluje v nečem makro-zgodovinskega reda, v monumentalni zgodovini«), opozarja, da je bila potreba po preoblikovanju literature kot institucije in označevalne prakse bistvena za maoizem in kitajsko kulturno revolucijo, ki pa sta nedvomno močno vplivala na francoska šestdeseta leta (Combes 2008: 20–22).

Combes navaja mnoge zgleds za svoje izhodišče, da sta književnost in literarna teorija pripravljala podlage za študentsko gibanje oziroma se vanj celo vključila. Meni, da je strukturalistična kritika razkrinkala literaturo in umetniška dela kot spremljevalce meščanske ideologije in ekonomije (Combes 2008: 15–19), medtem ko so neoavantgardne skupine, v katerih se je teorija prepletla z eksperimentalnim umetniškim ustvarjanjem in pisanjem (Situacionistična internacionala, skupina Tel Quel), izrecno pozivale k revolucionarni preobrazbi družbe s pomočjo prevrata v književnosti in umetnosti. Že leta 1958 je Guy Debord, idejni vodja situacionistične neoavantgarde,² v njihovi reviji *Internationale situationniste* razglasil »Teze o kulturni revoluciji« (Combes 2008: 30). V tem manifestu je kot nasprotje tradicionalnemu cilju estetike – reproduktivnemu obujanju doživetij minulih, odsotnih prvin življenja – vpeljal modernistični koncept umetnosti kot posega v tekočo, spremenljivo in minevajočo stvarnost; umetnost situacionizma razglasi za »eksperimentalno konstrukcijo vsakdanjega življenja« in neposredno aktiviranje »višjih doživetij«, ki revolucionarno rušita kapitalistično reglementacijo dela in prostega časa (Debord 1958; prim. Knabb

2 V primerjavi z zgodovinskimi avantgardami, ki so v razmerju do institucije umetnosti anarhično destruktivne, romantično impulzivne, tako da je umetniške institucije sploh ne prepoznajo kot takšne, situacioniste – podobno kot druge neoavantgarde – odlikuje visoka stopnja teoretičnosti, prepletene z umetniškimi koncepti in praksami. Neoavantgardna hibridizacija teorije in literature je usmerjena v kritično raziskavo delovanja umetniškega polja in natančno refleksijo ideološko-institucionalnih družbenih razmer, v katerem to polje deluje (prim. Foster 1996: 20).

2007: 53–54). Kot omenja Combes, se je ponavljajoča se tema »literatura in revolucija« le teden dni pred izbruhom študentskih protestov leta 1968 pojavila tudi v izjavi Philippa Sollersa, avtorja novega romana in vidnega predstavnika skupine Tel Quel, znane po političnem radikalizmu maoizma in kulturne revolucije. V tem spisu, natisnjem v komunističnem časniku *Les lettres françaises*, Sollers uveljavljeno predstavo o književnosti ožigosa kot simptom dekadentne meščanske ideologije in razglasi, da »pisanje«, kakršnega kot alternativo leposlovju izvaja Tel Quel, stremlji k istim ciljem kot revolucija (Combes 2008: 31–32).

Pogledi na vlogi modernistične literature in strukturalistične teorije v revolti leta 1968 v Franciji si torej nasprotujejo. V nadaljevanju prispevka bom na primeru študentskega časopisa *Tribuna* utemeljeval tezo, da je Ljubljani – kot mestu jugoslovanske vmesne periferije in središču malega literarnega sistema – nedvomno uspelo proizvesti politično interakcijo med polji, ki naj bi bila v Parizu kot svetovnem literarno-umetniškem centru zgolj sočasna, če že ne ločena (kot meni Rossova). Poleg tega so modernistične in neoavantgardne literarne prakse – ki so bile v zgodovinskih pripovedih o študentskih uporih večinoma potisnjene na rob – odigrale svojo vlogo v političnem boju. Literarni diskurz je deloval kot vmesnik med strukturalistično teorijo in politiko.

Maj '68 – zadnja sezona modernizma in perifernost

Po besedah Fredrica Jamesona (2002: 171–180) in Perryja Andersona (1984: 104–105) sta za modernizem prvih desetletij 20. stoletja značilna odpor do komodifikacije (množične) kulture in do akademizma tradicionalne umetnosti meščanske dobe; Anderson kot odločilen dejavnik omenja še imaginacijsko bližino revolucije (ibid.). Po drugi svetovni vojni naj bi se potencial modernizma bodisi tudi sam komodificiral in kanoniziral (kar velja za modernizem v osrednjih svetovnih državah) bodisi izgubil v zapoznelem ponavljanju (v primeru modernizmov na svetovnih obrobjih). Evropocentrični pogled, da izvor in merilo modernosti prebivata izključno v zahodnih metropolah, je sicer nedavno zavrnila koncepcija pluralnih modernizmov (npr. Wollaeger in Eatough 2012). Vendar pa ta zamisel sama po sebi prikriva enotno ideološko in ekonomsko ozadje različnih modernizmov, pri čemer se izprazni tudi sam pojem modernizma. Po Jamesonovi knjigi *Singularna modernost* lahko sklepamo, da se bistva modernizma ne najde

niti v zahodnih metropolah niti v svetovni periferiji, ampak v asimetrični strukturi odnosov med posameznimi modernizmi v sodobnem svetovnem sistemu.

Komparativist Franco Moretti trdi, da je modernizem pred drugo svetovno vojno »zadnji ustvarjalni vzgib evropske literature« (Moretti 2013: 41). Po njegovem mnenju je modernizem kot zadnjo sezono inovativne evropske literature nasledil vzpon postkolonialnih književnosti. Kot je bilo razloženo pred kratkim, je tudi maj '68 iskal navdih pri protikolonialnem boju in ta boj podpiral. Zato je tudi svetovnemu protisistemskemu gibanju študentov uspelo revitalizirati modernizem, ki je na estetskem področju izvirno prav tako protisistemski tok. V skladu z Andersonovim pojmovanjem modernizma kot »kulturnega polja sil«, ki nasprotuje tako estetskemu akademizmu kakor sodobnemu kulturnemu trgu, medtem ko doživlja »imaginacijsko bližino družbene revolucije« (Anderson 1984: 104–105), je potemtakem eksperimentalno literaturo, nastalo v družbeno-politični konjunkturi globalne revolucije leta 1968, prav tako upravičeno imenovati zadnjo sezono modernizma.

V teh letih, ko se modernizem konceptualno, teoretsko in politično radikalizira v neoavantgardah, se v Sloveniji³ nedvomno sinhronizira s Parizom, »greenwiškim poldnevnikom modernosti«, kot mu pravi Pascale Casanova (1999). Periferije svetovnega literarnega sistema so po Morettijevem mnenju na splošno prisiljene v zapoznel in bled kompromis lokalnih tem ali perspektiv z globaliziranimi formami, ki izhajajo iz metropol, monopolističnih izvirov modernosti (Moretti 2013: 116). V tem primeru pa je bila slovenska literarna kultura (umeščena v jugoslovansko medliterarno skupnost) prav zaradi svoje obrobnosti in odprtosti sposobna ustvariti tudi inovativne oblike političnega prepletanja teorije z literaturo.

Da bi utemeljil svojo trditev, moram najprej orisati teorijo in zgodovino slovenske vmesne perifernosti.

Slovenska vmesna perifernost in razvojni sinkretizem

Vse od svojih zametkov v razsvetljenskem poznem osemnajstem stoletju in vzpona v nacionalističnem dolgem devetnajstem stoletju je bilo slovensko literarno polje v konfiguraciji svetovnih sistemov jezikov, gospodarstva in

3 Podobno velja tudi za druge neoavantgarde v tedanji Jugoslaviji, na primer v Zagrebu, Novem Sadu ali Beogradu (prim. Dražić 2018: 5–46).

literature umeščeno obrobno. Njegova besedila so bila napisana v t. i. malem jeziku za razmeroma maloštevilno bralstvo majhne in politično odvisne skupnosti, ki je bila ugnježena v pretežno nemško govoreči habsburški imperij in oddaljena od metropolitanskega Dunaja. Manj kot dva milijona prebivalstva, pretežno kmečka razredna struktura in nezadosten ekonomski kapital v posesti domačinov niso dopustili množičnosti akterjev na literarnem polju (pisateljev, urednikov, prevajalcev, kritikov, bralcev). Zato so morali ti odigrati več družbenih vlog hkrati, pri čemer je bilo pisateljsko delo pogosto podrejeno zadolžitvam v verskem, kulturno-družabnem ali političnem življenju. Kot je znano od Ivana Prijatelja prek Dušana Pirjevca in Dimitrija Rupla do Rastka Močnika, je literarni diskurz kot takšen – s svojim knjižnim jezikom, predstavljenimi svetovi, imeni in univerzumom referenc – prek tiskanih medijev deloval neavtonomno, kot medij za širitev integrativnih ideologemov narodnega gibanja (prim. Juvan 2012: 297–346). Narodotvorna vloga književnosti, večopravilnost njenih akterjev in manko njihove pisateljske specializacije so tako vodili k slabši idejno-stilni diferenciranosti književnosti in omejitvam njenih razvojnih zmožnosti. V to podobo se vključuje še maloštevilnost založb in medijev, v katerih so se v razmeroma skromnih nakladah tiskala literarna besedila. Zato si tudi založniški obrat kot gospodarska panoga na Slovenskem ni mogel privoščiti samozadostnega, avtonomnega delovanja, neodvisnega od dotacij mecenov, množičnih bralnih društev ali (v zadnjih desetletjih) države.

V luči Bourdieujevega (1986) pojmovanja oblik kapitala se zdi, da si je svetovnim literarnim metropolam, kot je Pariz, uspelo zagotoviti vplivni položaj zaradi koncentracije kulturnega kapitala, ki so ga pretvorile iz presežkov ekonomskega kapitala, zbranih s svojim kolonialnim izkoriščanjem obrobij. Periferije literarnega svetovnega sistema, kakršna je slovenska, imajo na razpolago veliko skromnejši kulturni kapital, kar pogojuje razvitost in vplivni domet njihovih literarnih ustanov. Posledično je slovensko književnost njen odvisni položaj prisilil, da je sprejemala vplive iz globalnih središč ali regionalnih podsredišč, kakršen je bil Dunaj, medtem ko je bilo malo verjetno, da bi se kak avtor ali tok slovenske književnosti uveljavil kot vir mednarodnega obtoka, ne da bi ga pred tem priznala metropola.⁴

⁴ Več o razmerjih med centri in periferijami v luči Morettijevega pojma svetovni literarni sistem in Casanovinega koncepta konsekracije gl. Juvan 2012.

V manjšem literarnem sistemu je nizko število proizvajalcev, posrednikov in tiskanih medijev, specializiranih za obtok literarne govorice, vodilo v nekakšno »zgostitev časa in prostora« (če si kot metaforo izposodim izraz Davida Harveyja [1990: 284–285, 291–307]). Ta zgostitev se je odrazila v časovno in prostorsko raznorodnem književnem uvozu. Zaradi nje posamezen element, ki ga manjša književnost izbere iz serije podobnih pojavov v večjem, osrednjem književnem okolju, postane pomenljivejši. Pridobi kakovost edinstvenega metonimičnega predstavnika jedrnega sistema, kar omogoči njegovo intenzivnejšo bralno in interpretativno obdelavo v sprejemajočem okolju. Tuja besedila – prevedena, prilagojena, posnemana, prepisana ali komentirana v slovenščini – so zaradi omejenih omejitev medijske krajine tako rekoč postavljena drugo ob drugega oziroma si sledijo v hitrejšem zaporedju. Čeprav se izvorno razlikujejo v zgodovinskem obdobju, žanru, jeziku ali ideologiji, se tu pojavijo kot sosedi ali sekvenca. Takšno časovno–prostorsko zgoščanje prevedenih besedil spodbuja njihovo interakcijo in hibridizacijo v medijih, literarni kritiki in literarni proizvodnji. Zato se majhne in obrobne književnosti nagibajo k nepredvidljivemu sinkretizmu in se ne razvijajo v skladu z jedrnimi literaturami. Dionýz Ďurišin je v knjigi *Kaj je svetovna književnost?* v tem smislu razpravljal o nepravilnem in pospešenem razvoju (Ďurišin 1992: 43–48, 159–160, 170–183).

Periferne nacionalne literature, vzpostavljene kot javni medij kulturnega nacionalizma devetnajstega stoletja, so potrebovale samopotrditev in mednarodno priznanje. Svojo individualnost so podprle z opiranjem na domnevno avtohtone tradicije ali pa tako, da so – v domišljiji ali zares – iskale priznanje iz metropole. V zadnjem primeru so svojo mednarodno raven dokazovale tako, da so segale po mednarodni klasiki in sodobnih literarnih tokovih, jih vsrkavale in preobražale. Zato obrobje proizvaja izvirno literaturo, ki sicer lahko posnema osrednje standarde, a se poskuša kosati s svojimi vzorniki. Zaradi zgoščanja časa in prostora uvoženih vzornikov lahko to spodbudi nepredvidljiv sinkretizem in, ne nazadnje, tudi inovacije v svetovnem merilu.

Omenjene značilnosti manjše in obrobne književnosti – vključno z možnostjo za svetovno–sistemsko inovacijo, kakršna lahko vznikne iz iregularnega razvojnega sinkretizma – so pogojevale njeno strukturo in odnos do sprememb v svetovni književnosti tudi v dvajsetem stoletju. Kot bom pokazal na primeru študentskega lista *Tribuna* in mladega Žižka, to velja zlasti za vozlišče zadnje

sezona modernizma, ki je okrog leta '68 povezalo modernistično oziroma neoavangardno književnost, (post)strukturalistično teorijo in protisistemsko politiko študentskega gibanja.

Ljubljana med prvim in drugim svetom

Literarna obrobnost, določujoča povezovanje Ljubljane s Parizom v zgodovinski konjunkturi študentskega upora, poteka iz daljše geopolitične zgodovine.⁵ Do leta 1918 so bile slovenske dežele podložne habsburškemu cesarstvu. Dunaj, njegova prestolnica, je izgubil precej svojega vpliva, potem ko so Slovenci, Hrvati in Srbi po porazu Avstro-Ogrske v prvi svetovi vojni oblikovali svojo jugoslovansko nacionalno državo. V strahu pred avstro-nemškimi teritorialnimi težnjami na eni strani in ideološkim vplivom komunistične Rusije na drugi strani je medvojno jugoslovansko kraljestvo iskalo podporo zahodnih sil, Francije in Velike Britanije. Med komunistično revolucijo, združeno s partizanskim odporom proti nacistično-fašistični okupaciji države, je bila leta 1943 pod Titovim vodstvom zasnovana povojna Demokratična federativna Jugoslavija. Ta država se je obrnila na drugo stran in poskušala posnemati komunistični model Sovjetske zveze. Do razkola med Titom in Stalinom leta 1948 je Federativna ljudska republika Jugoslavija gravitirala k Moskvi, komunistični metropoli, in sprejela sovjetsko enostrankarsko alternativo zahodnemu kapitalizmu in liberalni demokraciji.

Po letu 1948 pa je Jugoslavija začela igrati vlogo tamponske države med kapitalističnim Zahodom in socialističnim Vzhodom, med prvim in drugim svetom. Titovi komunisti so se znašli med dvema sovražnima središčema geopolitičnega vpliva in poskušali preseči jugoslovansko »vmesno perifernost« (izraz Stevena Tötösyja [1999] za vzhodno-srednjo Evropo) s svojo vodilno vlogo v svetovnem gibanju neuvrčenih, tretjem svetu. Poleg tega je bil eksperiment socialističnega samoupravljanja, ki ga je sicer nadzirala Partija, v petdesetih letih vpeljan kot alternativa kapitalistični liberalni demokraciji in sovjetskemu planskemu gospodarstvu. Zahodna posojila, ki so strateško podpirala Jugoslavijo v konfliktu s Kominformom in pri posledičnih napetostih z Varšavskim paktom, so jugoslovansko gospodarstvo prisiljevala v odvisnost od kapitalističnega svetovnega sistema. S svojim ideološkim in političnim oddaljevanjem od sovjetskega bloka

⁵ Svojo interpretacijo zgodovine slovenskega in jugoslovanskega študentskega gibanja v šestdesetih letih opiram na: Čepič 2005, Gabrič 2005, Klasić 2015.

in naraščajočo dolžniško odvisnostjo od kapitalističnega jedra je jugoslovanski komunistični model družbene modernizacije (ki je obsegal industrializacijo, urbanizacijo, javno zdravstvo in šolstvo ter enakopravnost žensk) v šestdesetih letih dvajsetega stoletja postajal vse bolj odprt za zahodnjaško modernost. Kljub ideološki prepreki so v Jugoslavijo prenikale prvine zahodnega gospodarskega in političnega liberalizma, sodobne visoke kulture in literature, pa tudi potrošništva, množične kulture in protikulture. Kot dokaz modernosti in odprtosti jugoslovanskega modela socializma je oblast v glavnem tolerirala ali – v primeru arhitekture in likovne umetnosti – celo podpirala značilni periferni kompromis z zahodnim modernizmom. Kompromis med metropolitanskimi formami Zahoda in njihovo vsebino oziroma funkcijo, opredeljeno v razmerju do politik in ideologije jugoslovanskega samoupravljanja, bi lahko označili z izrazom socialistični modernizem. Oblikoval se je v prehodih od »socialističnega esteticizma« petdesetih let k »zmernemu modernizmu« šestdesetih (prim. Šuvaković 2001: 25–26).

Med tako imenovanim slovenskim liberalizmom šestdesetih let (vzporednim z Dubčkovimi reformami na Češkoslovaškem) je hibridizacija kapitalistične in socialistične modernizacije ustvarila zgodovinsko konjunkturo, ki je postala podlaga za slovensko udeležbo v globalnem študentskem gibanju. Za povzetek tega socialno-ekonomskega konteksta je koristna omenjena Morettijeva literarna formula kompromisa med uvoženo globalno obliko in lokalnimi temami (Moretti 2013: 116). Pod vplivom metropol je namreč slovenska študentska populacija imitirala globalne oblike upora (demonstracije, grafiti, sit-in, zasedba fakultete), da bi protestirala proti temu, kar je v njihovem družbeno-gospodarskem sistemu spominjalo na pomanjkljivosti kapitalizma. Študentke in študenti so se uprli socialni neenakosti, revščini, brezposelnosti, elitizmu, potrošništvu, neustreznemu financiranju izobraževanja in univerze ter rigidnosti univerzitetnih struktur in učnih načrtov. Študentski protestniki v Sloveniji in Jugoslaviji so zahodno kritiko kapitalizma prenesli na krizo jugoslovanskega socializma (ki je bila deloma posledica »liberalnega« vdiranja tržnega gospodarstva), se sklicevali na prvotne ideale socialistične revolucije in pozivali k popolni uresnitvi samoupravljanja, ki naj bi ga komunistična hegemonija izdala. Po drugi strani pa so se študentje sklicevali na zahodne ideale svoboščin, da bi se spopadli z demokratičnim deficitom jugoslovanskega režima.

Modernistična literatura, teorija in študentska svetovna revolucija v časopisu *Tribuna*: porajanje svetovne inovacije na obrobju

V šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih letih je ljubljanski študentski časopis *Tribuna* skupaj objavljal izvirno in uvoženo modernistično književnost, (post) strukturalistično teorijo in antisistemsko politiko, se pravi diskurze iz maja '68, ki jih Kristin Ross obravnava kot ločene v Parizu. Podobno kakor na primer beograjski časopis *Student* ali novosadski *Index*, je *Tribuna* zavzeto poročala o vročih političnih vprašanjih, pomembnih za mednarodno študentsko gibanje, kot so študentske demonstracije, splošne stavke delavcev, potreba po reformi univerze, policijske aretacije protiiimperalističnih ali pacifističnih aktivistov, protikolonialni boj, ameriška invazija na Vietnam ali sovjetska invazija na Češkoslovaško. Poleg teh kritičnih in anagažiranih člankov je časopis tiskal prevode uglednih marksističnih in levičarskih zahodnih intelektualcev. Mnogi izmed njih so bili gostje jugoslovanske poletne šole, ki jo je krog zagrebško-mednarodne teoretske revije *Praxis* organiziral na Korčuli. Med prevodi pa ne moremo spregledati francoskih strukturalističnih teoretikov in post-marksističnih filozofov, kot so Roland Barthes, Maurice Blanchot, Jacques Derrida, Julia Kristeva, Philippe Sollers ali Kostas Axelos. Prevodi zahodnega in jugoslovanskega modernizma in neoavantgard so se tiskali v sosesčini izvirne slovenske eksperimentalne literature,⁶ ki je pogosto vsebovala radikalne politične podtone, parodično subverzijo in družbeno kritiko. Naj navedem le nekaj primerov: politična poezija Aleša Kermaunerja, konceptualizem Iztoka Geistra in skupine OHO, Zagoričnikova ali Hanžkova konkretna in topografska poezija, ludizem Tomaža Šalamuna, Iva Svetine, Milana Jesiha in Marka Švabiča, Chubbyjeva protikulturna besedila in manifesti ali Ruplova politična metafikcija. Že sama kontigviteta teh diskurzov na straneh *Tribune* je omogočila in spodbujala njihovo interakcijo vsaj pri branju časopisa.

6 Za pojem eksperimentalna literatura gl. uvod v Bray et al. 2015. Izraz v nasprotju z vojaško-političnimi (in revolucionarnimi) prizvoki pojma avantgarda konotira racionalnost znanstvene metode, kar pa se sklada s teoretsko-konceptualno razsežnostjo neoavantgard, v katerih je procesualna refleksija umetniškega polja in njegovega okolja pomembnejša od produkcije artefaktov. Eksperiment je sicer sestavina metod trdih znanosti, a je v trdem epistemološkem okolju nekaj najbolj kontingentnega, tveganega in kritičnega: po eni strani lahko omogoči novo teorijo, po drugi strani pa uniči delovno hipotezo. Raziskujoča odprtost za nepredvidljivo je ena od ključnih intenc neoavantgard petdesetih in šestdesetih let 20. stoletja. Ta poteza se ujema z duhom eksperimentatorskih *grassroot* oblik političnega boja multitudine v študentsko-delavskem gibanju dolgega leta '68.

Intenzivnejši načini interakcije pa so zaznamovali ustvarjanje in posredovanje književnosti. Modernistični pesniki, ki so bili istočasno teoretiki (Andrej Medved), ali teoretiki, ki so bili hkrati modernistični pisci (Braco Rotar), so prevajali svežo francosko teorijo in jo povezali z aktualnimi političnimi vprašanji. Interakcija še naraste s hibridiziranjem teorije in literature (prim. Juvan 2017: 19–47). Hibridnost, značilna za neoavantgarde nasploh, se je v študentskem časopisu kazala v različnih oblikah: kot eksperimentalna literatura, ki uporablja teoretični koncept za dopolnilo svojega pomena (Hanžek, Zagoričnik); modernistična poezija in fikcija, ki posnemata govorice teorije, filozofije, politike ali množične kulture (Kermauner, Chubby, Švabić, Rupel); neoavantgardni manifest kot teoretična utemeljitev novih izmov (Katalog, OHO); parodični manifest (Svetina, Chubby); fikcionalizacija in ironiziranje celotne strani časopisa oziroma standardnih rubrik v skladu s posebnim estetsko-teoretičnim konceptom (na primer Geister v *Tribuni*, 25. oktobra 1967).

Za interakcijo teorije in literature ter modernistično inovacijo na svetovno-sistemskem obrobju je simptomatičen primer »mladega Žižka«. Inovacija se je začela na stopnji, na kateri je teoretski koncept vzniknil v naročju eksperimentalnega literarnega pisanja, ki je *od znotraj* reorganiziralo podedovani literarni diskurz, razpet med romantično-realistično izročilo nacionalizma 19. stoletja in socialistični modernizem sodobnosti. V zgolj nekaj letih se je inovacija razvila do stopnje, na kateri se je teorija ločila od eksperimentalne literature in prevzela njen princip avantgardnosti, literaturo samo pa *z zunanjega* vidika podvrgla kritiki. Slovensko književnost, nedavno partnerico, je v svoji materialistični analizi, izdelani z orodjem francoskega (post)strukturalizma, predstavila kot preživeto narodno ustanovo in ideološko napravo.

Sprva je bil Žižek, podobno kot Rastko Močnik, še avtor teoretsko-literarnih hibridov in član umetniške neovantgarde (okrog OHO-ja), o čemer leta 1968 v reviji *Problemi* priča neoavantgardni zbornik *Katalog*, leta 1970 pa kolektivni projekt Programirane umetnosti. V prvem sta ob boku OHO-jevcev sodelovala Žižek in Močnik (Žižek 1968; Močnik 1968), v drugem pa samo še Močnik (Močnik et al. 1970). Tu sta protagonista začetkov slovenskega strukturalizma, prenesenega iz francoske metropole, v kontekstu revolucionarnega leta 1968 še spominjala na zavezniško pozicijo teoretikov ruskega formalizma v razmerju do tedanje futuristične avantgarde v bližini Oktobrske revolucije. Revolucionarna

transformacija družbe je bila še skupni projekt politične, literarne in teoretske avantgarde. Toda do leta 1975 je Žižek naredil rez z literarno govorico, ko se je v vlogi konceptualne avantgarde ustoličil nov, čisto teoretski krog lacanovske materialistične semiotike.

Žižkova zgodnja hibridna besedila, objavljena v *Tribuni* leto pred »svetovno revolucijo« leta 1968 (kot dogodke označuje Immanuel Wallerstein [2014: 164] v svojem spisu o antisistemskih gibanjih nekoč in danes), kažejo na poganjek strukturalistične teorije kot parazita na telesu neoavantgardne literature in eksistencialistične filozofije. V dneh pred petdesetletnico Oktobrske revolucije in pet let pred Derridajevim esejem »Signatura dogodek kontekst« (prim. Derrida 1995) se je v *Tribuni* (13. oktobra 1967) pojavilo besedilo z naslovom »JAZ – VLOGA« (Žižek 1967a). Opremljeno je z dvema avtorskima podpisoma: ime Aleš Kermauner uvaja naslov, medtem ko na koncu besedila stoji ime Slavoj Žižek. Žanr tega dvoumnno avtoriziranega besedila ni nič manj dvoumen. Na prvi pogled je moderna pesem, vendar spominja tudi na filozofske teze, številčene v slogu Wittgensteinovega spisa *Tractatus Logico-Philosophicus* (prim. Wittgenstein 1976). Podobno besedilo z naslovom »Aleš Kermauner: Zveza artikel – ime« in z Žižkovim podpisom se je pojavilo še v naslednji številki *Tribune* (23. oktobra 1967; Žižek 1967b).

Podpisani osemnajsetletni Žižek je bil pravzaprav odgovoren za svoje podrobne pripombe k istoimenskim besedilom, ki jih je napisal avtor skupine OHO, pesnik Aleš Kermauner. Kermaunerjeva predloga je bila leta 1966 postumno objavljena v njegovi neoavantgardni in konceptualistični *Knjigi Aleša Kermavnerja*. Kermaunerjev modernistični hibrid med poezijo in filozofijo sicer nima naslova. Dva dela besedila obsegata oštevilčene teze o sebstvu, duhu, družbeni vlogi, bitju, akciji, odnosu subjekt-predmet, svetu, pomenu, bistvu, bogu in masturbaciji. Njegovo besedilo daje vtis o filozofskem razmišljanju v mešanici nemškega idealizma, heideggerjanstva, eksistencializma in morda še neomarksistične kritike odtujenosti, kakršno so med drugim gojili praxisovci. Kolikor se Kermaunerjev tekst šteje kot del filozofije, je na robu nesmisla; bližje je poetični igri s koncepti in idejami.

Še ne dvajsetletni pesnik in študent filozofije Aleš Kermauner je aprila 1966 storil samomor in postal legenda med mlado generacijo. Razlog ni bila le njegova zgodnja smrt, ki jo je napovedal v svojih ironičnih besedilih, temveč

tudi njegova pesniška kritika potrošništva in tradicionalne literarne institucije. Njegova politična satira, ki je utrla pot antisistemskemu diskurzu dolgega leta '68, je neločljiva od njegovega energičnega literarnega stila – nasprotja tistemu, kar bi po Jamesonu ali Morettiju moralo biti blede, zapoznelo imitiranje modernizma ali njegova formalistična komodifikacija.

V svojih intervencijah Žižek prevzame tekstualno telo umrle literarne legende, da lahko komentira vsako Kermaunerjevo izjavo s svojim nizom podrobnejšega argumentiranja, oštevilčenega v Wittgensteinovem slogu. Z aluzijami na Heideggerjev esej »Izvir umetniškega dela«, ki ga je v prevodu isto leto objavil Ivan Urbančič (prim. Heidegger 1967), pa tudi s terminologijo in metodo interpretativne razgradnje besed se zdi Žižek še zvestejši Heideggerju kot Kermauner. Toda tudi Žižek heideggerjansko post-fenomenološko, eksistencialistično govorico križa s poetično igro označevalcev derridajevske vrste. Njegove besedne igre, variacije in permutacije so sicer lahko usmerjene v razkrivanje resnice biti, a vendar pritegnejo pozornost na jezikovno strukturiranje besedila, na materialnost govornice, označevalcev. S tem v zadnji instanci izkazujejo Jakobsonovo poetično funkcijo. Žižkov post-fenomenološko-poetični hibrid v *Tribuni* spominja na ideje Derridajevskega eseja iz leta 1967 »Struktura, znak in igra v diskurzu humanističnih znanosti« (Derrida 1993), manifest poststrukturalistične dekonstrukcije in ludizma (v podobnih besedilnih hibridih, objavljenih v *Tribuni* leta 1968, se Žižek že izrecno sklicuje na Wittgensteina in Derridaja).

Ravno z dodatkom svojega podpisa – v tem obdobju manj znanega od podpisa pokojne literarne legende – Žižek signalizira dekonstrukcijo avtorske funkcije, vrasle v nacionalni literarni sistem. Nerazumevanje in neodobravanje, ki sta ju izzvali objavi Žižkovih dvojno podpisanih besedil (*Tribuna*, 6. november 1967), simptomatično razkriva, da je ime avtorja ohranilo osrednjo vlogo tudi v modernističnih krogih.

Retrospektivno je videti, da Žižkovo zgodnje spodkopavanje temeljev (nacionalne) književne ustanove napoveduje razdelitev generacije '68 na teoretično in literarno frakcijo v sedemdesetih letih 20. stoletja, očitno v razcepu *Проблемов*. V letih po Titovi premeteni pomiritvi študentskega upora in umiku mednarodno priznane neoavangardne skupine OHO⁷ iz javnosti je teoretična frakcija v svoji

7 OHO so pozorno spremljali in z njim sodelovali jugoslovanski neoavangardni krogi, zlasti v Novem Sadu, vrhunec njihove metropolitanske konsekracije pa je bila razstava na Information Showu leta

seriji revije, naslovljeni *Problemi – Razprave*, leta 1975 v številki 3–5 uvodoma objavila nepodpisano proklamacijo pod naslovom »Umetnost, družba / tekst: Nekaj pripomb o sedanjih razmerjih razrednega boja na področju književne produkcije v njenih ideologijah«. ⁸ S tem tekstom danes svetovno znani ljubljanski lacanovski krog – z Žižkom kot zvezdniškim predstavnikom – proglasi svojo materialistično teorijo označevalnih praks, izpeljano iz dispozitiva francoskega (post)strukturalizma (Althusserja, Lacana, delno tudi Tel Quela, Derridaja idr.), kot edino legitimno naslednico avantgardnega duha. Samo teorija naj bi bila upravičena do radikalne kritike nacionalne književne institucije in post-avantgardističnega vračanja k buržoaznim literarnim ideologijam.

Nikola Dedić, ki je mednarodnemu občinstvu nedavno predstavil to besedilo in njegov kontekst, opozori na mednarodno inovativnost teoretskih izhodišč in konceptov, ki prek manifesta »Umetnost, družba / tekst« vzpostavljajo neoavantgardno kohezijo ljubljanske teoretske skupine. Po eni strani je bil poststrukturalizem ljubljanskih lacanovcev izjemen v socialističnem taboru, saj sicer v drugem svetu recepcija francoske teorije zaradi monopola uradnega marksizma zvečine ni bila mogoča; jugoslovansko samoupravljanje – vmesna periferija – je bilo očitno toliko liberalno, da je omogočilo reinterpretacijo zahodne teoretske matrice, in to celo za potrebe semiotične revizije marksizma; po drugi strani je poststrukturalizem ljubljanskega kroga tudi v svetovnem merilu prvi izpeljal prenos Lacanove psihoanalize na analizo kulture in družbenih razmerij (prim. Dedić 2016: 100–101).

Ljubljanska teoretska skupina je svoje pojmovno orodje (Morettijevo metropolitansko »formo«) sicer nedvomno prevzela v glavnem iz Pariza (telquelovski pojem pisanja, derridajevska vloga razlike, Lacanova analiza označevalca, Althusserjevo razumevanje ideologije in njenih aparatov). Toda uvoženo »formo« je reinterpretirala in vanjo vnesla periferno in lokalno specifično »perspektivo«, ⁹

1970 v MoMA v New Yorku, kjer so se Milenko Matanović, David George Nez, Andraž Šalamun, Tomaž Šalamun in Naško Križnar predstavili v družbi umetnikov, kot so denimo Sol LeWitt, Barry Flanagan, Joseph Beuys ali Yoko Ono (gl. McShine 1970: 77, 98–102, 197).

8 Kot trdi Nikola Dedić (2016: 93), so avtorji teksta člani uredništva Mladen Dolar, Daniel Levski, Jure Mikuž, Rastko Močnik in Slavoj Žižek.

9 Dedić (2016: 94–95) denimo meni, da je ljubljanski krog marksističnih lacanovcev v zgodnjih sedemdesetih letih pisal manj emotivno, brez maoistične vneme, značilne za Tel Quel, saj so v samoupravljanju prepoznali uresničitev tistega, k čemer so njihovi metropolitanski kolegi z Zahoda šele stremeli.

določeno s sistemom socialističnega samoupravljanja in z antagonizmom do uradne marksistične ideologije in fenomenološko-eksistencialističnih verzij neomarksizma, kakršnega je gojila t. i. kulturniška opozicija. S tem sinkretizmom pa je skupina iz *Problemov – Razprav* proizvedla inovativen »kompromis«, ki je v naslednjih desetletjih postal referenčen v teoretskem svetovnem sistemu. Prek kritike slovenske književnosti kot nacionalne ustanove buržoazije, polemike z etabliranim socialističnim modernizmom in opozicijskim eksistencializmom ter, konec koncev, zavrnitve aktualnega neoavantgardizma in modernizma svojih pisateljskih vrstnikov (očitali so mu nedoslednost v raziskavi govornice in regresivno drsenje v hipijevski romantizem) so ljubljanski teoretiki izoblikovali svoj model »antihumanističnega« (post)strukturalizma – marksistični semiotični materializem, usmerjen v kritiko ideologije na polju kulturnega boja označevalnih praks (prim. Dedić 2016: 96–98).

Med razlogi, zakaj in kako je prišlo do tega obrata, iz katerega se je v zadnji sezoni modernizma na periferiji izoblikovala nova teoretska paradigma, se mi hipotetično kaže tudi dejstvo, da sta se Žižek in Močnik študijsko izpopolnjevala na metodološko naprednih visokošolskih ustanovah v Parizu. Ali torej v primerjavi s stiki, ki jih obrobje naveže z jedrom sistema prek posredništva besedil in medijev, kulturni transfer morda ni hitrejši, kompleksnejši in bolj artikuliran, če temelji na izkustvu telesne prezenice »uvoznika« idej v metropolitanski sredini, refleksivni potopitvi v njene sodobne diskurze in vpetosti v tamkajšnja družbena omrežja? To vprašanje naj za zdaj ostane odprto.

Hrup

Mitja Čander

Štirinajstega aprila 1971 so študenti okoliških fakultet zasedli Aškerčevo cesto v Ljubljani. Niso več zborovali po menzah, avlah in predavalnicah, svoje zahteve so prenesli na ulico. Protestirali so proti hrupu, ki ga je povzročal vse gostejši promet. V letaku, ki je pozival k protestu, so zapisali, da hrup ne le moti predavanja, ampak dolgoročno škodi njihovemu zdravju. *Vsak kamion je premikajoči se epicenter potresa 5–6 stopnje.* Množica je začutila svojo moč in krenila pred skupščino, tam pa je oblast s policijskim kordonom jasno pokazala, kje so meje tovrstne demokracije. Aškerčeva je bila finale ene in hkrati začetek druge faze študentskega gibanja. Vse od junija 1968 so se vrstile zahteve po izboljšanju razmer za študij. Študenti so zahtevali več štipendij, več študentskih postelj, več možnosti za tiste iz nižjih slojev. Po Aškerčevi so sindikalne zahteve stopile v ozadje. Samo dober mesec pozneje se je zgodila zasedba Filozofske fakultete, ki je študentske zahteve razširila in radikalizirala. Hrup je postal metafora za stanje v družbi.

Mladi so oblastnike pozvali, naj v praksi realizirajo vse tisto, za kar so se tudi sami zavzemali na deklarativni ravni. Družbeni odnosi naj dejansko temeljijo na enakosti, uveljavi naj se svoboda govora, spoštujejo naj se resnične sposobnosti in ne pridobljene zasluge, vsebinska razprava naj nadomesti birokratske mehanizme, usmerjenost v razvoj naj nadomesti težnjo po ohranjanju statusa quo. Danes se mnogim zdi njihovo zavzemanje za več socializma naivno, morda

celo nevarno, a presojanje zadev z današnje perspektive ni ustrezen pristop k tedanjim dogajanjem. Kakršnakoli še dopustna kritika je bila preprosto mogoča le znotraj levega konteksta. Prava politična opozicija je bila s koncem druge vojne eliminirana ali globoko marginalizirana. Komunistični oblasti je že leva kritika šla pošteno na živce, saj je postavljala pod vprašaj njeno ekskluzivno vlogo pri urejanju družbe. Tajna policija je v svojih poročilih mlade kategorizirala kot trockiste, maoiste, anarhiste in druge nevarne sektaše. Beograjski nemiri junija 1968 so bili nasilno zatrti, njihovi udeleženci pa odstranjeni z javnega prizorišča. Opozorilo je bilo jasno. Leva kritika ni bila kaka posebnost jugoslovanskega in znotraj njega slovenskega dogajanja. Študentsko gibanje se je tako pri nas kot na zahodu navdihovalo pri takrat zelo popularni teoriji Frankfurtske šole in misli francoskega strukturalizma, ko je skušalo artikulirati svoje nezadovoljstvo z avtoritarno strukturo povojne družbe. Njen demokratični potencial se je vse bolj očitno umikal le še v območje potrošniške izbire. Pomemben del tovrstnih teoretskih premišljevanj so bila tudi takoiimenovana Korčulanska srečanja, ki so jih prirejali praxisovci, in so predstavljala pomembno točko dialoga med vzhodom in zahodom.

Politična dimenzija pa še zdaleč ni bila osrednja značilnost zasedbe Filozofske fakultete. Mnogim verjetno sploh ni šlo zanjo. Zasedba je bila velik umetniški in življenjski eksperiment. Večina udeležencev se še danes bolj kot parol in manifestov spominja nenavadnih hepeningov, denimo Jesihovih predavanj o dolini Totalki, pesniškega ringa, disca s free džezom, temne sobe za namizni tenis, pa nenavadnega orkestra, ki mu je dirigiral Milan Dekleva, njegovi člani pa so igrali tiste instrumente, ki jih od prej niso poznali ... V zraku je viselo veliko več od politične transformacije družbe. Novi val je zahteval radikalno spremembo pogleda na življenje. Po eni strani so skušali mladi na novo osmisлити pojem skupnosti, radikalni izraz teh prizadevanj so bile prve komune, po drugi strani pa se je spreminjal tudi pogled na posameznika, nenadoma se je pred njim začrtal imperativ duhovnega samoiskanja onkraj predvidenih poti zahodne dialektike. Namesto togih pravil naj zavlada domišljija, človek naj se vzpostavi kot avtentično bitje v odnosu do drugih in samega sebe. V takšni atmosferi tudi umetnost ni več dekoracija ali aspirin za razbolelo glavo, ampak čista pustolovščina. Zasedba se kot karneval domišljije ni zgodila iz nič. Že konec leta 1970 se je na isti fakulteti odvil Literarni maraton, še prej so Ljubljano presenetili OHOjevci

s svojimi akcijami, nič manj je ni šokiral avantgardni teater Pupilije Ferkeverk, literarno javnost pa je že leta 1966 vrغل iz tira Tomaž Šalamun s Pokrom ... Svet je obsedal rokenrol, širil se je upor zoper vojno v Vietnamu, v zraku je bila seksualna revolucija, dogme so padale ena za drugo. Čeprav so živeli v glavnem mestu ene od provinc komunistične države, so bili mladi v intenzivnem stiku z dogajanjem drugod po svetu.

Študentsko gibanje je predstavljalo prvo res množično obliko upora na Slovenskem po drugi vojni. Kritika se je pred tem dogajala predvsem v okviru kulturnih revij, izrazito v Reviji 57 in Perspektivah. Tudi ta kritika je bila v idejnem smislu bolj kot ne znotraj marksističnega horizonta, le za Pučnika lahko ugotovimo, da jo je radikaliziral in bil zato tudi kaznovan z zaporom, pa čeprav se je tudi on imel vse življenje za socialdemokrata zahodnega tipa. Prav tako kot pri študentskem gibanju pa lahko tudi pri obeh revijah s konca petdesetih in začetka šestdesetih zaznamo močan delež kritike skozi umetnost. Mladi pisatelji so v duhu sočasnih svetovnih trendov odkrivali eksistencializem in modernizem ter prek literarne govorice, takorekoč z metaforo načenjali obstoječi simbolni red. Nenazadnje pa je tudi študentsko gibanje po končani zasedbi našlo svoje poslednje zatočišče prav v reviji. Jeseni '71 in pomladi '72 je bila študentska Tribuna kar štirikrat zaplenjena.

Po svinčenih sedemdesetih so šele osemdeseta pomenila nov val demokratizacije. Uveljavil se je pank, intelektualno polje je zaznamovala Nova revija, umetnost so sprevačali Laibachi, Irwini in Živadinov, medijsko sceno so poživljali Tribuna, Radio Študent, Katedra in Mladina, pojavila so se nova družbena gibanja z mirovniškimi, ekološkimi in drugimi emancipatoričnimi koncepti. Čeprav ni mogoče vzpostavljati neposrednih povezav, se zdi, da splošni val demokratizacije, ki je zajel Slovenijo, ne bi bil mogoč brez notranje demokratičnega študentskega gibanja s konca šestdesetih in začetka sedemdesetih, pa tudi ne brez modela intelektualne in umetniške kritike, ki se je uveljavil ob koncu petdesetih in v začetku šestdesetih.

Spomini na prevratno študentarijo se lahko zdijo danes kot nostalgичne razglednice. In morda to tudi so. A niso samo to. Ob pogledu na prizore študentskega upora ne gre samo za romantizirano gesto, za naslado ob nekih davnih pogumnih dejanjih. Študentska kritika namreč ni bila le kritika v imenu neke druge, neizpodbitne resnice, ni bila izraz poenotenosti tistih, ki jo izrekajo. Njen

adut je bila mnogoterost stališč in praks. Namesto monologa je uzakonjala dialog, namesto restavracije kreacijo. Današnji svet postaja spet vse bolj avtoritaren in konflikten, drugačnost moteča in ogrožajoča, resne politične debate dolgečasne, umetniško raziskovanje pa se v kraljestvu programirane domišljije zdi le še čudaštvo. Priklicevanje upornih trenutkov s preloma šestdesetih v sedemdeseta je zato predvsem dejanje čuječnosti, pa tudi izraz ponosa nad takšno Slovenijo.

Članek je bil izvorno objavljen s sobotni prilogi Dela, aprila 2018.

Vplivi hladnovojne propagande na sodobne interpretacije študentskih gibanj leta 1968¹

Andraž Jež

V prispevku bom obravnaval dve temi na dveh ravneh. Na prvi ravni se bom ukvarjal s politično levico leta 1968. Na drugi, pomembnejši (meta)ravni pa se bom posvečal sliki leta 1968, kakršna se pojavlja v interpretaciji sodobne mainstreamovske humanistike in družboslovja. Temi sta, kakor bom skozi primere poskušal ilustrirati, precej povezani.

Zlasti se bom posvetil močnemu metodološkemu trendu sodobnih raziskav, ki se sam pojmuje kot »ne-« ali »nadideološki«, »nevtralen« in »apolitičen«. Do neke mere je omenjeni trend prisoten v večini akademskih raziskav, v sklopu raziskav 20. stoletja pa prevladuje zlasti v mainstreamovskih študijah iz Srednje Evrope in ZDA zadnjih desetletij. Zaradi navidezne objektivnosti njegovih izsledkov bom trend imenoval za »neopozitivističen«. Čeravno je trend pridobil novo, postmodernistično *formo* (ta se artikulira skozi govorjenje o »identitetah«, »pluralizmu«, »multidisciplinarnosti« ipd.), je ohranil temeljno *vsebino* klasičnega pozitivističnega pristopa. Gre za deskriptivno metodo, navidezno neobčutljivo za sočasne politične polemike. Vsakršen pozitivizem pretendira za

¹ Poglavje zbornika je dopolnjena in posodobljena verzija prispevka, ki ga je Andraž Jež z Inštituta za slovensko literaturo in literarne vede pri ZRC SAZU predstavil na mednarodni konferenci »50 let maja '68, 75 let Jugoslavije« 11. oktobra 2018 kot delu raziskovalnega projekta »Maj '68 v literaturi in teoriji: zadnja sezona modernizma v Franciji, Sloveniji in svetu« (J6-9384), ki ga financira ARRS.

mesto najobjektivnejše ali celo politično nepristranske pozicije, a je pogosto le nekritična projekcija sočasno vladajoče ideologije. Neopozitivizem torej kljub videzu neudeležnosti pomaga pri domestikaciji ekscesov neoliberalizma in tako nehote služi njegovi nadvladi.²

Namen prispevka je pokazati, da neopozitivistične študije niso zmožne zaobjeti teoretsko produktivnih opozicij, ki so značilno delile levico leta 1968. Pri tem jih ovira zanašanje na premise o neogibnosti kapitalizma in nujnosti propada vseh univerzalističnih socialnih gibanj. Takšne premise, ki jih neopozitivizem obravnava skoraj kot naravna dejstva, so daleč od »ne-« oziroma »nadideoloških« in »nepolitičnih«. Stežka bi bile neideološke, saj tvorijo hrbtenico trenutne neoliberalne *ideologije*. Torej tudi ne morejo biti zares nepolitične, saj odločilno sooblikujejo in siromašijo trenutno *politično* sfero. Predno jih je prevlada neoliberalizma naredila za splošno sprejete, pa so bile te premise tudi daleč od »nevtralnih«; prav nasprotno, bile so močno *pristransko* orožje v rokah zahodnih kapitalističnih elit proti polovici sveta, ki je omenjene premise zavračala (skupaj z uničujočo dediščino kapitalističnega kolonializma): proti režimom »realno obstoječega socializma« oziroma komunističnim režimom.

Nezadostno razumevanje dilem leta 1968, ki izhaja iz tega konservativnega miselnega okvira, najjasneje izkazujejo interpretacije kompleksnih odnosov med posameznimi politiki oziroma političnimi procesi: kako izrekati hvalo levim študentskim gibanjem v češkoslovaški prestolnici in obenem brez dodatnih

2 Primer tovrstnega skrivanja za nevtralnostjo je zbornik *Democracy and Political Culture in Eastern Europe* (Routledge, 2006), ki so ga uredili nemška politologa Hans-Dieter Klingemann in Dieter Fuchs ter politolog z oxfordske univerze Jan Zielonka. Nadvse ambiciozni zbornik naj bi prek »edinstvene množice podatkov, ki so jih zbrali in obdelali pisci«, ugotavljal »podobnosti in razlike v podpori demokraciji med številnimi državami z različnimi kulturnimi in strukturnimi pogoji kot tudi zgodovinskimi zapuščinami«. Za pretencioznim govorjenjem o »objektivnih podatkih«, »kognitivnih zemljevidih« in »analizi multiple regresije« pa se pojavljajo pavšalne ugotovitve, kot je ta, da odpor do kolektivismu »razločuje demokrata od nedemokrata«, ali naslednja: »Zdi se, da [romunska] postsocialistična socializacija deluje. Mladi in tisti, ki so izpostavljeni informacijam o politiki, so bolj demokratični. Nasploh politično tranzicijo bremeni dediščina komunizma, ne pa drugi kulturni faktorji, kot je religija.« Naphanost s psevdoznanstvenimi, psevdoobjektivnimi podatki je le en način, s katerim antikomunistični avtorji izkazujejo domnevno nevtralnost. Drug način je uravnoteževanje različnih izključujočih se stališč; zanimiv primer je »uravnoteženo« poročanje georgijskega zgodovinarja Patricka G. Zanderja, ki je med drugim napisal knjigo *The Rise of Fascism* – pa tudi knjigo *The Rise of Communism* (ABC-CLIO, 2018). V slednji, ki jo sicer nedvoumno okvirja dogma, da je bil komunizem zgrešen in zločinski, uravnoteženje nastopa med znanstvenikom, ki utemeljuje, da je komunizem že kot ideja obsojen na propad, in drugim, ki utemeljuje, da je ideja komunizma dobra, a v praksi zlorabljena. Zgodovinarjevo »nevtralno« vprašanje se glasi: »Je bil komunizem inherentno na propad obsojena teoretska koncepcija, ki bi neogibno vodila k represivnim, totalitarnim državam, ali je bil obetavna teorija, izrabljena od specifičnih posameznikov in institucij, ki so komunistične režime naredili posebno represivne in nasilne?« (2018: 171).

pojasnil ostro obsojati njihova prepričana podpornika Josipa Broza Tita in Nicolaeja Ceausescuja, ki so ju tudi praški protestniki prepoznali kot svoja pogumna zaveznika? Kako zagovarjati študentske protestnike v zahodnih kapitalističnih centrih in obenem z levo roko zavrniti antiimperialistično politiko Mao Cetunga, ki je precej prispevala k radikalizaciji študentske mladine in predstavljala sidrišče njenih upov? Ali pa, če naj pogledamo povsem nasproten primer: kako Aleksandra Solženicina predstavljati kot neustrašnega borca za demokracijo ali svobodo ter obenem zavračati Francisca Franca in ostale filofašistične diktatorje, ki jih je isti Solženicin vseskozi občudoval?

Kakorkoli že, izziv sodobnim mainstreamovskim študijam je vendarle mnogo manjši, kot se zdi, saj so vse omenjene dileme namesto njih s spinom in propagando razrešili že hladnovojni aparati zahodnih velesil, zlasti ZDA. Njihovi ne vselej prepričljivi odgovori na omenjene dileme pa predstavljajo izhodišče in ogrožje sodobnih neopozitivističnih »raziskav«. Premise, na katerih so utemeljene sodobne neopozitivistične mainstreamovske študije iz ZDA in Srednje Evrope, so skratka povsem prekrivne s temeljnimi premisami hladnovojne propagande med porazom fašizma in kolosalno zmago neoliberalizma. Hladnovojna propaganda seveda ni bila niti neideološka niti apolitična ali nevtralna; je pa dobro vedela, kako omenjene termine učinkovito uporabiti kot zainteresirani igralec političnih in ideoloških bojov svojega časa.

To se po pričakovanjih najjasneje pozna v neopozitivistični obravnavi komunističnih režimov. Ti niso praktično nikoli analizirani uravnoteženo in nepristransko. Prav nasprotno, vsako dejanje kateregakoli od vodstev teh režimov je – v povsem hladnovojni maniri – podvrženo efektivnemu spinu, da bi se zdelo manj demokratično kot sočasna dejanja vodstev zahodnih imperialističnih režimov. Čeprav so zahodne režime vodile militantne tehnokratske elite z neokolonialnimi vzgibi, jih je ista hladnovojna propaganda naslikala kot »demokratične« in »svobodne« – tako pa jih imenuje in razume tudi neopozitivizem.

Primerov tovrstnih samoumevnosti je v delih sodobnih akademikov (ne zgolj desničarskih) nepregledno število. Simptomatično se v študijah dve konceptiji demokracije – kapitalistična in komunistična – skupaj z dvema sferama vplivanja radi prevedeta v »demokratični Zahod« in »komunistični Vzhod« ali katero drugo izpeljavo te delitve – pa najsi je govor o 30. letih, ko so »zahodni demokrati« s kolonialno represijo, primerljivo fašistični, obvladovali glavnino

sveta (na jugu ZDA pa izvajali linče), o povojnem obdobju, ko skoraj ni minilo leto brez zahodne vojaške intervencije ali vsaj vpletenosti Zahoda v tujo vojno (te so skupaj zahtevale nad 20 milijonov življenj; Hammond 2006: predlist), ali o 80. letih, ko je Zahod že doživel neoliberalni udar.³

Posebej priročna (in instrumentalizirana) ta dvojica postane v pisanju o razdeljeni Nemčiji oziroma Berlinu;⁴ z delitvijo na »komunistično Vzhodno« in »demokratsko Zahodno Nemčijo« se neopozitivizem izogne čisto empirični terminološki zagati, saj je imela komunistična Nemška demokratska republika (NDR) demokracijo tudi v svojem imenu. Medtem ko neopozitivist v slednjem takoj prepozna zavajajoče, »ideološko« pojmovanje, nima težav, ko sprejme samooznačbo Zahoda kot demokratskega – pa čeprav je v ZDA institucionalna segregacija temnopoltih za dolgo preživela drugo svetovno vojno, čeprav so vsaj nekatere zahodne države podpirale brutalne avtoritarce (npr. Augusta Pinocheta) in južnoafriški apartheid (glede slednjega prim. Vestad 2008: 178–180) – da

3 Vsaj enkrat se delitev na »demokracijo« in »komunizem« (ali katera od njenih variacij), če naj začnem s povsem arbitrarnim izborom, pojavlja v uvodniku v študijo evro-ameriških odnosov, med katere uredniki je novinar londonskega *Financial Timesa* Jonathan Carr (*Reporting U.S.-European Relations: Four Nations, Four Newspapers*, Elsevier, 2018), v knjigi o javni administraciji v državah po padcu komunizma, ki so jo uredili virginijska profesorica za javno upravo Saltanat Liebert, georgijski specialist za »človeške vire« Stephen E. Condrey in ruski politolog Dmitrij Gončarov (*Public Administration in Post-Communist Countries: Former Soviet Union, Central and Eastern Europe, and Mongolia*, CRC Press, 2013), v razpravi angleškega liberalnega filozofa Johna Graya o prihodnosti držav tedaj ravno ukinjenega Vzhodnega bloka (*Post-Liberalism: Studies in Political Thought*, Routledge, 1993), v razpravi nemškega teologa Wolfganga Huberja o skupni prihodnosti evropskih držav (*Political Culture and the Future of Europe*, Pharos, 1997), v akademski knjigi urednikov Larryja Diamonda in Marca F. Plattnerja (članov ameriškega think tanka National Endowment for Democracy) z zgovornim naslovom (*Democracy After Communism*, Johns Hopkins University, 2002), v zborniku v uredništvu ameriških politologinj Sharon Wolchik in Jane L. Curry s podobn(o zgovorn)im naslovom (*Central and East European Politics: From Communism to Democracy*, Rowman and Littlefield, 2011), v zborniku s spet ne tako drugačnim naslovom poljsko-avstralskih urednikov, od katerih je eden, Martin Krygier, član istega think tanka kot Diamond in Plattner (*Rethinking the Rule of Law After Communism*, Central European University Press, 2005), v študiji ruske percepcije Zahoda in Gorbačovovega liberalnega obrata kalifornijskega profesorja Roberta D. Englisha (*Russia and the Idea of the West: Gorbachev, Intellectuals, and the End of the Cold War*, Columbia University Press, 2000), v študiji ruske nepriljubljenosti na »demokratizacijo« (dejansko pa neokolonialno importirano ekonomsko šok terapijo) v 90. letih, ki jo je spisal severnodakotski politolog in pravnik Thomas Ambrosio (*Authoritarian Backlash: Russian Resistance to Democratization in the Former Soviet Union*, Ashgate, 2009), in nešteto drugih (tudi akademskih) knjigah.

4 Nemčija je na »komunistično« in »demokratsko« (najsi prostorsko ali časovno) razdeljena v knjigi massachusettskega akademika Ekharda Bernsteina *Culture and Customs of Germany* (Greenwood Press, 2004), monografiji angleškega zgodovinarja Geoffa Laytona *Access to History: Democracy and Dictatorship in Germany 1919–63* (Hodder Education, 2009), v knjigi norveške politologinje Elisabeth Bakke in nemškega politologa Inga Petersa *20 Years Since the Fall of the Berlin Wall: Transitions, State Break-Up and Democratic Politics in Central Europe and Germany* (Berliner Wissenschaftsverlag, 2011) itd.

o izvažanju imperialističnih vojn ter težavnem in pogosto krvavem preseganju kolonialne dediščine tu sploh ne govorim (se ju bom pa dotaknil pozneje).

Naj – če se za zdaj vrnem k nemškemu primeru – spomnim na zavidljive dosežke komunistične oblasti za vse vzhodnonemško prebivalstvo na področjih šolstva, zdravstva, zaposlovalne politike in pravic delavcev ter emancipacije po spolu. Ta je vsaj posredno povezana tudi z uradnim odnosom do spolnosti, ki je bila v Vzhodni Nemčiji obravnavana precej bolj sproščeno kot v Zahodni; ne nazadnje je NDR ravno leta 1968 homoseksualnost legalizirala leto pred ZRN,⁵ za več let pa jo je v začetku 70. prehitela tudi v legalizaciji splava (Pelz 2016: 205). Ob kolikor toliko kritičnem razmisleku distinkcija med »demokratsko Zahodno« in »komunistično Vzhodno Nemčijo« skratka ni več tako samoumevna. Težko je torej razumeti, da je v javnosti in celo akademskem pisanju tako razširjena, ni pa nepomembno, da so jo hladnovojni vojščaki uporabljali že desetletja; za primer naj navedem poročilo ameriške vlade iz leta 1953 *Newspaper Images in Communist East Germany and in Democratic West Germany: A Comparative Study of Social Images* Richarda Conrada (prim. Anon. 1953: 147). Težko je reči, ali je vpliv neposreden. A tudi pojmovanje (ne)posrednosti vpliva ni brez dvoumnosti: tako lahko zlasti od 80. let opazujemo celo vrsto hladnovojnih vojščakov, ki so pred tem služili v vladnih službah zahodnih velesil, nato pa postali nadvse vplivni v akademskem svetu; omenimo le Francisa Fukuyamo, uslužbenca State Departmenta, ki je okoli leta 1990 dokazoval »konec zgodovine«, ali Samuela Huntingtona, ki je v 90. letih zaslovel s »konceptom« spopada civilizacij. Huntingtona, ki je bil konec 60. let v Johnsonovi administraciji strokovnjak za boj z vietnamskimi gverilci (Ali 2002: 276–277), je v primeru refleksije dogme o »demokratskem Zahodu« nujno izpostaviti. S svojo določitvijo demokracije kot »politične forme zahodnih civilizacij« v znameniti knjigi *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (Simon and Schuster, 1996) je namreč hladnovojno krilatico o »demokratskem Zahodu«⁶ vzpostavil kot obče mesto družboslovno-humanističnega razpravljanja.

5 Tudi pred tem je bila do homoseksualcev precej milejša oblast komunistične NDR (ki je svoj zakonik o tem vprašanju oblikovala po weimarskem) kot kapitalistične ZRN (ki se je oprla na represivnejši nacistični zakonik). Segregacija pa se je nadaljevala tudi po združitvi Nemčij; eden najbolj znanih vzhodnonemških gejev Jürgen Lemke je tedaj izjavil, da se je v NDR počutil varneje, kot se v združenih kapitalistični Nemčiji (Pelz 2016: 205).

6 Zdaj, leta 1996, »demokratske« zahodne civilizacije kajpak ni več zoperstavil sovjetskemu komunizmu, temveč že drugim »civilizacijam«, dejansko pa še ne v celoti izbornim sferam ekspanzionizma ZDA, mdr. islamski in kitajski.

Namesto da bi današnje študije iz ZDA in Srednje Evrope (ki rade opevajo konec domnevno »ideološkega« pečata marksizma nad akademskimi raziskavami) kritično razkrinkale tako zavajajoča poimenovanja in njihove agente, nehotе pomagajo razširjati stališča hladnovojne propagande na vsa področja javne sfere. Za ilustracijo omenjenega fenomena vzemimo sodobne mainstreamovske obravnave tako imenovane praške pomladi: ta v neopozitivistični mitologiji zastopa pozitivni negativ ultimativno negativnih komunističnih režimov.

»Praška pomlad«: spominjanje z amnezijo

Naj takoj zapišem osnovno opažanje: neopozitivizem tako imenovani praški pomladi naklanja velikansko pozornost glede na preostalo dogajanje leta 1968. Primerov disproporcionalnega pokrivanja praške pomladi je nešteto, a naj jih ilustriram skozi dve akademski knjigi o letu 1968. Leta 2011 izdana *Promises of 1968: Crisis, Illusion, and Utopia*, ki jo je uredil Vladimir Tismăneanu, izdala pa založba Central European University (CEU), se začne s poglavjem, podnaslovljenim »Trije češki stiki s svobodo«. Srbska knjiga *1968: Četrdeset godina posle*, ki jo je leta 2008 izdal inštitut za sodobno srbsko zgodovino, pa se začne z razdelkom o jugoslovanskih zunanjepolitičnih odnosih leta 1968. V tem razdelku je polovica od 14 člankov namenjena praški pomladi. Pozor: niti eden od preostalih člankov v razdelku ne obravnava gibanja neuvrščenih (!), vietnamske vojne, afroameriških gibanj za državljanske pravice, študentskih nemirov na Zahodu ali turbulentnih dogajanj na Kitajskem. Kljub tako prominentnemu mestu pa je praška pomlad obravnavana tudi v preostalih razdelkih obeh knjig. Znameniti britanski antikomunistični zgodovinar Tony Judt se leta 2010 v nekem članku o prelomnem letu retorično vpraša: »Zakaj ne bi obiskali Prage, nedvomno najvznemirljivejšega kraja v Evropi v tistem času?«⁷ (Judt 2010). Včasih so praški pomladi namenjene še bolj bombastične besede: profesor politične znanosti na Drake University v Iowi jo v knjigi, ki jo je izdal Cambridge University Press, postavlja »med najpomembnejše epizode v povojni evropski politiki« (Williams 1999).

Politična instrumentalizacija takih študij postane jasnejša, če si ogledamo širši mednarodni okvir, ki ga »neideološki« in »nepolitični« neopozitivizem praviloma zaobide. Druga stran sodobnega neopozitivističnega občudovanja

7 Ta in ostali prevodi citatov iz tujejezičnih virov so delo avtorja prispevka.

praške pomladi je amnezija, pozabljanje številnih drugih sočasnih dramatičnih dogodkov, ki nekako ne pristajajo popreproščeni neopozitivistični dogmi o »demokracičnem« Zahodu in »nedemokracičnih« komunističnih režimih, dogmi, izposojeni pri hladnovojnih vojščakih. Da bi to trditev dokazal, se lahko poslužim prav kvantitativne argumentacije, ki je tako blizu neopozitivističnim študijam. Med invazijo Varšavskega pakta na Čecoslovaško je umrlo 233 ljudi – od katerih je bilo nič manj kot 112 (ali skoraj polovica) Sovjetov in njihovih zaveznikov (prim. Nawroz in Grau 1995).⁸ Po drugi strani je bilo v letih 1965 in 1966 v masakru, ki je sledil Suhartovemu desničarskemu državnemu udaru v Indoneziji (z materialno podporo in enoglasnim odobravanjem ZDA), pobitih od pol milijona (Robertson 2018: 120–121) do tri milijone komunistov (Hasibuan 2012; Henschke 2017) in njihovih (domnevnih) simpatizerjev. Gre torej za nemara največji politični pobjo v človeški zgodovini, ki pa ga pri na videz objektivnem tehtanju strahot in »strahot« 20. stoletja neopozitivistične študije le redko omenjajo.

To seveda ni vse. Skozi 60. in zgodnja 70. leta so ZDA vodile imperialistično vojno proti Vietnamu, v kateri so Američani porabili precej več bomb kot med celotno drugo svetovno vojno (Shannon 1974: 217).⁹ 16. marca 1968, torej sočasno s praško pomladjo, so Američani v masakru v My Laiju pobili med 347 (ameriška statistika) in 504 neoboroženimi civilisti (vietnamska statistika) vseh generacij (Wiener 2018; Levesque 2018) – v vseh letih neokolonialne agresije nad Indokino pa so ameriški in evropski imperialisti po glavnini izračunov pobili

8 Nawroz in Grau v uradnem glasilu ameriške vojske iz leta 1995 (na katerega se sklicuje tudi Wikipedia) navajata 96 mrtvih sovjetskih vojakov, med pripadniki ostalih držav varšavskega pakta pa je najti še 16 žrtev, ob čemer nekateri češki viri poudarjajo, da gre pri teh v največji meri (Šnidl 2010) ali v celoti (Prokop Tomek in Ivo Pejčoch v Fraňková 2017) za žrtve tehnične narave (prometne nesreče itd.) in ne čecoslovaškega oboroženega odpora.

9 Poskusimo biti še natančnejši: Paul Feeny in Jim Allaway (1995: 462) v zborniku *Vietnam and America: A Documented History* poročata, da so ZDA na Južni Vietnam več bomb kot na Nemčijo v vsej drugi svetovni vojni zmetale zgolj v letih 1968–1969. Nekdanji uslužbenec ameriške nafte multinacionalke Robert Thomas Collins v svoji kroniki njenega ekspanzionizma v 80. letih *Blue Dragon: Reckoning in the South China Sea* (2002: 36) navaja, da so ZDA do leta 1972 za uničenje Vietnama porabile že štirikrat več bomb kot med drugo svetovno vojno. Pa Vietnam tu sploh ni bil kakšna izjema: na Kambodžo so ZDA med letoma 1969 in 1973 po podatkih Routledgeve *Encyclopedia of Conflicts Since World War II* (Ciment 2015: 530) odvrle čez trikrat toliko eksploziva kot med drugo svetovno vojno na Japonsko, in sicer okrog pol milijona tone. To je še vedno manj od dobrih dveh milijonov ton razstreliva, kolikor so jih med letoma 1964 in 1973 zmetale na Laos. Tudi v tej danes skoraj povsem prezrti imperialistični agresiji, v kateri se je zvrstilo kar 580.000 ameriških bombnih misij (v devetih letih torej statistično ena na osem minut brez prestanka), je količina razstreliva presegla tisto, ki so jo ZDA porabile v drugi svetovni vojni (Russell 2013: 101).

čez milijon Vietnamcev. (Po mnenju domnevnega demokrata Solženicina, ki je ostro očital ZDA, da so se leta 1975 poražene umaknile iz Vietnam [Solžhenitsyn 2006: 571], očitno še premalo.) Če sploh ne omenjamo mnogih drugih imperialističnih prelivanj krvi, od belgijsko-ameriško podprtega uboja Patricea Émeryja Lumumbe v Kongu leta 1961 (Nzongola-Ntalaja 2011; Vestad 2008: 184–189) do uboja Ernesta Cheja Guevare leta 1967, ki ga je v organizaciji Cie, kakor namigujejo pred desetletjem odkrite informacije (Smith 2007), najverjetneje orkestriral nacistični vojni zločinec Klaus Barbie, znan kot »lyonski klavec«. Ti in mnogi drugi krvavi zgodovinski dogodki kažejo, da so sile antikomunističnega militarizma tudi po propadu evropskega nacifašizma ostale močne in povezane. To ne postavlja pod vprašaj le nenehnega poudarjanja pomena praške pomladi, temveč tudi poudarjanje domnevno pretirane paranoje Sovjetske zveze, ki se je bala razraščanja vpliva veliko močnejšega in agresivnejšega nasprotnika.

Čudi tudi način obravnave praške pomladi, ki je bila v izhodišču vendarle socialistično gibanje; z načelno, že kar svojeglavo zaletavostjo proti nenaklonjenim razmeram pravzaprav predstavlja paradigmatično levo gibanje, kakršna apologeti kapitalizma običajno cinično napadajo kot lunatična in sfantazirana; zanimivo, ti isti režimski apologeti se praški pomladi ne morejo nadiviti, njeno zatrtje pa sprejemajo s tarnanjem površinskega moralista. To je seveda sistemski hladnovojni impulz: večji nasprotnik, ki se mu je v nenaklonjenih razmerah zoperstavil praški socialistični poskus, tokrat pač ni bila kapitalistična država (v prid katerih cinični apologeti vselej najdejo priročne izgovore), temveč – Sovjetska zveza. In ker so bila proti slednji dovoljena, če ne kar zaželeni vsa orožja, so hladnovojni vojščaki v praški pomladi prepoznali izvirno liberalno gibanje, s čimer so precej popačili dejansko, liberalizirano socialistično jedro gibanja, ki ga (prav nič nevtrarno) častijo.

Poglejmo si občasne insinacije v zvezi z reformnim programom komunista in enega glavnih protagonistov praške pomladi Zdeněka Mlynára. Ta si je leta 1968 prizadeval za več pluralizma znotraj komunizma, obenem pa zavračal kapitalistično večstrankarstvo (Skilling 2015: 360; Bracke 2013: 96). Kapitalistični večstrankarski sistem so nedemokratičnosti obtoževali tudi nekateri drugi praški reformisti, mdr. Vladimír Klokocká – ta je zavračal »antagonistično koncipirano pluralnost strank, ki se bojujejo za oblast« (Skilling 2015: 361) – in Věněk Šilhán, ki je opozarjal, da »rotiranje moči med različnimi strankami nikakor ne zagotavlja zastopanosti različnih interesov«, menil pa je tudi, da je večstrankarstvo v

zatonu celo v kapitalističnih državah (Bracke 2013: 96). Čeprav je bil Mlynář do prenagle vpeljave večstrankarstva skeptičen celo konec 80. let, ko je svetoval zadnjemu sovjetskemu predsedniku Gorbačovu (Mlynář and Gorbachev 2012: 114–115), njegov program iz leta 1968 včasih postavljajo v neposredno bližino kapitalističnih političnih procesov; britanski raziskovalec Srednje in Vzhodne Evrope Robin Okey (2003: 229) ga mimogrede označi za »liberalnega aparatčika med praško pomladjo«, medtem ko se geslo o Mlynáru na angleški Wikipediji po daljšem citatu iz njegovega programa nadaljuje takole: »[V času praške pomladi] se Mlynář ni imel za nič drugega kot za reformnega komunista. Kakorkoli že, zgornji odlomek kaže, da njegov koncept socializma močno spominja na demokratični [beri: liberalnokapitalistični] pluralizem« (Wikipedia: Zdeněk Mlynář), ta ugotovitev pa je podkrepljena s pojasnilom, da bi bila to »zelo nevarna trditev, celo v času reforme«. To je seveda vzvratno mitologiziranje, pa ne le glede Mlynára, temveč tudi glede domnevne nevarnosti – »v času reforme«, spomladi 1968, se je o pluralizmu in nadaljnji poti češkoslovaške politike več mesecev javno razpravljalo v medijsko odmevni polemiki. V njej so večstrankarstvo zagovarjali nekateri Mlynářevi vidnejši politični sopotniki, npr. Petr Pithart in Ivan Bystrina (Skilling 2015: 359–360, 362). Še več: omenjeni Šilhán »v času reforme« ni bil le (javno) nenaklonjen delavskim svetom ter delavskemu lastništvu in samoupravljanju (Skilling 2015: 439), temveč tudi pristaš tržne deregulacije; marca 1968 je v diskusiji na to temo – povsem na liniji zahodnih tehnokratskih elit – izjavil: »Trg je osnova za delovanje demokracije« (423).

Ameriške in srednjeevropske študije prav tako rade pozabljajo na še en numerični podatek, ki bi jim pri neopozitivistični analizi lahko prišel prav: med 30. junijem in 10. julijem 1968, torej v času popolne odprave cenzure, so na Češkoslovaškem potekale ankete, ali si ljudje želijo še naprej živeti v komunizmu ali bi raje prestopili v kapitalizem. Kar 89 odstotkov sodelujočih Čehoslovakov (ki jih današnje nepolitične študije rade predstavljajo kot nezadovoljne ujetnike komunističnega režima) je izglasovalo komunizem, za kapitalizem pa se je odločilo le pet (5) odstotkov vprašanih (Kurlansky 2005: 247). (Konec koncev – če bi bili Čehoslovaki res tako ogorčeni nad komunizmom, si novembra 1989 ne bi bilo treba *izmisliti* smrti neobstoječega študenta Martina Šmída, da bi na ulice prišle razjarjene množice in komunistično vodstvo države »demokratično« prisilile k odstopu [Rév 2005: 309–310].)

Ker dejstva torej ne govorijo čisto v prid hladnovojnemu neopozitivizmu, se jih pri spominjanju praške pomladi navaja redkeje kot (luknjičava in ne brezinteresa) spominjanja njenih akterjev. V poštev pridejo zlasti tisti, ki so pozneje z žametno (kontra)revolucijo dejansko postali del liberalnega in/ali desničarskega češkega establišmenta. Njihovi »spomini« pogosto zadobijo esejistično, če ne čisto literarizirano formo. Vendarle bi bilo kljub obilici metafor, ki naj nadomeščajo analizo, celo iz teh pričevanj mogoče sestaviti popolnoma drugačno sliko dogodkov. Tudi literarizirana pričevanja, če so le poštena, namreč težko skrijejo, da je šel češkoslovaški sistem že vsaj od zgodnjih 60. let v smeri vse večje demokratičnosti in individualnih svoboščin. To izkazuje tudi prispevek diplomata Martina Palouša v zgoraj omenjenem zborniku *Promises of 1968: Crisis, Illusion, and Utopia* – če ga seveda zmoremo brati onkraj antikomunističnega spina. Čeprav Palouš omenja prebujanje češkoslovaške družbe iz »stalinistične nočne more«, čeprav je »temu trendu« menda sledil »po svoje, z odkrivanjem sveta tam zunaj« in sklicevanjem na »javne intelektualce, tako marksistične kot nemarksistične«, malo zatem sistemu, ki mu je vse to omogočil že v začetku desetletja, torej leta pred praško pomladjo, pripiše »obrabljeno in podebiljajočo ideologijo«, njegove ekonomske reforme pa odpiše kot neracionalne (2011: 23). Palouševa literarizirana pripoved se tako zmagovito sklene šele z žametno restavracijo kapitalizma kot zadnjo stopnico domnevne češke »svobode«. Ob tem bi bilo zanimivo preveriti, koliko Pražanov ima danes (po domnevni zmagi »svobode« nad »podebiljajočo ideologijo«) čas in zadostno izobrazbo, da se inspirira pri »tako nemarksističnih kot marksističnih« javnih intelektualcih, in kdo bi ti intelektualci sploh bili.

Ne nazadnje: pozornost, naklonjena praški pomladi, je nesorazmerna že nasproti njenemu vzoru: študentskim gibanjem in porajajoči se novi levi v zahodnih kapitalističnih centrih. Kvantitativno nesorazmerje pa, kot bom pokazal, ni edina razlika med neopozitivistično obravnavo komunističnih režimov in obravnavo nove levice konec 60. let.

Protest v zahodnih kapitalističnih centrih: zgolj navidezna poljubnost spominjanja

Takoj je treba ugotoviti naslednje: neopozitivistični avtorji iz ZDA in Srednje Evrope študentsko novo levico zahodnih kapitalističnih centrov obravnavajo

precej bolj raznoliko od komunističnih režimov (ki jih neopozitivizem uniformirano, instrumentalno, enoumno zavrača). Na prvi pogled tu mainstreamovske študije niso podvržene tako dogmatični, rigorozni liniji kot pri obravnavi komunističnih režimov. Interpretacije nove levice so med seboj namreč pogosto celo protislovne: za nekatere avtorje so bili študentski nemiri kritičen antiavtoritarni izbruh teženj po individualnih političnih svoboščinah; za druge so predstavljali antiindividualistično stembitev, ki jo je povzročila nahujskana nekritična drhal. Za nekatere je bila nova levica ultimativno modernistično gibanje, ki so ga okvirjale »politične« in »ideološke« implikacije v najčistejši obliki; za druge pa je ravno nova levica zaustavila »politično« in »ideološko« zapuščino 20. stoletja v korist »nepolitičnega« in »neideološkega« postmodernizma. Konec koncev: za nekatere neopozitiviste so bila novolevičarska študentska gibanja leta 1968 izpolnitev levega univerzalizma, ki je od razsvetljenstva pozival na skupni boj za emancipacijo; za druge so pomenila usodni preobrat, ki je nekdanj univerzalistično levice razbil na nepovezane skupinice, katerih partikularne zahteve se odtlej niso nikoli več poenotile.

Omenjena razhajanja glede nove levice med posameznimi neopozitivističnimi študijami navidezno pritrjujejo sodbi, ki jo imajo neopozitivistični mainstreamovski raziskovalci o sebi, torej njihovi »neideološkosti«, »nepolitičnosti« in celo »nevtralnosti«. A gre le za videz, za ideološki učinek: ti nasprotujoči si pogledi niso dokaz za širokogrudnost sodobnih mainstreamovskih študij pri nekaterih področjih (npr. nova levica 1968) v primerjavi z drugimi področji (npr. komunistični režimi). Prej nasprotno: v večini neopozitivističnih študij je mogoče (tako na ravni vsebine kot retorike) prepoznati rigorozno konservativno jedro. Še tako raznolike interpretacije nove levice leta 1968 izkazujejo zgolj tip, obliko, *modus* antikomunistične dogme, s katero te študije presoja celotno 20. stoletje.

Nasprotujoči si pogledi posredno izhajajo iz političnih trenj znotraj samih novolevičarskih gibanj leta 1968. Razvoj teh gibanj je bil vse prehiter in preveč raznolik, da bi mu novolevičarsko teoretično rezoniranje lahko konsistentno sledilo. V novolevičarskih gibanjih so se elementi socialistične levice prosto povezovali z elementi anarhizma in liberalizma, mestoma pa so se nekateri akterji približali tudi konservativnejšim političnim nazorom. Teoretska utemeljitev teh gibanj je bila tako prepuščena intelektualcem poznejših generacij – in kajpak sočasnemu hladnovojnemu spinu.

Kompleksnost lahko ilustriram z odgovorom različnih »nesovjetskih« levih politik leta 1968 na češkoslovaške dogodke. Odzivi nanje so bili veliko bolj raznoliki in manj dogmatični od enournih interpretacij praške pomladi pri sodobnih neopozitivistih. To ni zanemarljivo, saj se slednji z domnevno nepolitičnostjo bahajo izključno, ko se primerjajo z menda preveč »dogmatičnimi« in »enournimi«, torej preveč političnimi levimi perspektivami. Za nekatere levičarje in leva gibanja je bila praška pomlad skupaj s svojim klavnim koncem priložnost, ob kateri so nepovratno zavrnilo komunistične režime nasploh; za druge je bila naiven in idealističen poskus liberalizacije, ki je začasno – hote ali ne – okreplil tudi lokalne reakcionarne sile. Za Sartra, ki je v tistem času zagovarjal radikalno leve perspektive, je bilo zatrtje praške pomladi »dejanje agresije«, ki ga je dokončno oddaljilo od sovjetskega modela (Wolin 2010: 28). Eden od referenčnih avtorjev nove levice Marcuse, ki je ZSSR zavračal že prej, je praško pomlad označil za »najbolj tragičen dogodek po drugi svetovni vojni« (Kurlansky 2005: 297). (Tudi uradne komunistične države so bile med seboj daleč od »enournne« enotnosti, ki se jim pripisuje v današnjem režimskem pisanju: poleg Tita in Ceausescuja – ter Enverja Hoxhe – je Brežnjevoj »revizionistični« pohod nad praško pomlad močno obsojal Mao Cetung,¹⁰ s čimer je navdihnil tudi številne maoistične študentske formacije po Evropi in ZDA.)

Med novo levico in v njeni bližini pa je bilo slišati tudi bolj nenaklonjene glasove, ki bi jih težko pripisali nekritičnemu oportunizmu. Fidel Castro, antikolonialistična ikona protestirajočih študentov, je češko gibanje javno ožigosal kot »kontrarevolucionarno« (Castro 1968), podobno pa je praška prizadevanja razumela tudi preganjana ameriška komunistka Angela Davis. Medtem ko je v začetku 70. let v ameriškem političnem zaporu prebijala 16-mesečno robijo, je gladko zavrnila apel češkega emigranta Jiříja Pelikana, da bi podprla politične zapornike v vzhodnem bloku. V njenih očeh so (po svojem prepričanju sicer progresivni in svobodoljubni) srednje- in vzhodnoevropski disidenti objektivno zgolj pomagali retrogradnim silam pri spodkopavanju socialističnega projekta (prim. Healey in Isserman 1993: 221). Nekaterim pa je bilo tudi vseeno; poleg

10 Ob sovjetskem vdoru na Češkoslovaško 21. avgusta 1968 je kitajski premier Džou Enlaj ambasadorju neposlušne Romunije v Pekingu Aurelu Dumu zagotovil kitajsko pomoč v protestu zoper sovjetski »socialni imperializem«: »Če bo treba, bomo Romuniji priskrbeli orožje!« (Baev 2018: 185).

zgoraj omenjenih tragedij se je v tistem času odvijalo tudi precej obetavnih procesov, kot so jugoslovansko samoupravljanje, dekolonizacija in osvobodilne vojne narodov sveta (té so sicer permanentno zaustavljali zahodni imperialisti, ki so se radi imenovali za demokratične). Tako celo Tony Judt (2010) priznava, da leta 1968 v številnih razgovorih s francoskimi študenti tema niti enkrat ni nanese na praško pomlad,¹¹ kar samo še enkrat pokaže na pretirano pozornost, ki je je ta deležna pri današnjih neopozitivistih.

Tako večplastno, kompleksno, predvsem pa diferencirano (nova) levica leta 1968 ni obravnavala zgolj praške pomladi, temveč tudi številne druge sočasne dogodke. Kakor so komunistični režimi v evropskih in azijskih perifernih državah po drugi svetovni vojni pogosto iz nič ustvarili javno sfero, so novolevičarska študentska gibanja v zahodnih centrih okrepila in radikalizirala že obstoječo, v ospredje pa so postavila kritičnost in polemičnost. Vse to kaže, da je hladno-vojna propaganda za manipulacijo potrebovala več akrobatske spretnosti kot pri pokrivanju češkoslovaškega dogajanja.

V osnovi so levičarske študente po zahodnih kapitalističnih centrih (zlasti v ZDA in Franciji) hladnovojni aparati sprejeli na nož. Da bi njihovo menda »protiameriško« dejavnost kar najbolj imobilizirala, je Cia v operaciji Chaos vohunila za levičarji in mednje infiltrirala svoje agente. Ti so med letoma 1967 in 1974 proizvedli datoteke 7200 Američanov ter računalniški indeks 300.000 posameznikov in okoli 1000 skupin (Hixson 2000: 282).¹² (Zanimivo in za omenjeni prispevek zgovorno: v istem času je Cia skozi svoj stranski propagandni projekt, tako opevani Radio Free Europe, enoglasno podpirala praška prizadevanja [Hejl 1971: 64–65].) Ko pa je po drugi strani hladnovojna propaganda obrekovala komunistične režime, so ti isti onemogočani in nadzorovani levičarski študentje, prav kakor drugi nepokorni Američani, nenadoma obveljali za dragocene predstavnike »pluralnosti«, nujnega »izziva oblasti« in »svobode govora«, torej vsega, česar naj komunistični režimi ne bi imeli. (Ne gre pozabiti, da koncept svobode govora v ZDA pred dejavnostmi nove leve

11 Podobno Maud Bracke v knjigi, prav tako izdani pri založbi CEU, ugotavlja, da »študentska gibanja sama v glavnem niso bila zainteresirana za praško pomlad« (2007: 175).

12 Poleg tega je predvsem v letih po uboju Martina Luthra Kinga ameriška nacionalna garda skupaj s policijo sistematično razbijala proteste po vseh ZDA, pogosto s smrtnimi žrtvami med študenti. V 60. letih je število članov nacionalne garde močno poskočilo, saj se je član garde izognil vpoklicu na indokitajska bojišča (Tilford 1990: 362).

v 60. letih še zdaleč ni bil samoumevno sprejet.)¹³ Ta dvojnost jasno kaže, da so morali hladnovojni aparati od 60. do 80. let neprestano preklapljati med omenjenima interpretacijama – to preklapljanje pa je opazno tudi v navidezno nedogmatičnih neopozitivističnih študijah.

Med tistimi, ki v mainstreamovskih publikacijah študentska gibanja kujejo v zvezde, in tistimi, ki jih cinično odpišejo kot »naivna«, pravzaprav ni velikih razlik: oboji so namreč bolj ali manj dosledno cinični do *tiste* levece, ki je v središču njihove analize. Medtem ko se npr. ameriški zgodovinar idej Richard Wolin ukvarja s francoskimi študenti, ki jim očita »zastupitev z maoizmom« (2010: 20) in »ideološke plašnice« (4),¹⁴ se škotska zgodovinarica idej Maud Bracke v še eni knjigi, izdani pri CEU, ukvarja s francosko in italijansko komunistično partijo. Zato se pri njej pokroviteljstvo do levece, kot bi trenil, preseli k ocenjevanju komunističnih partij¹⁵ – iste francoske študente, ki jih Wolin arogantno obrekuje, pa zgodovinarčina interpretacija nagradí za njihovo ne vselej reflektirano nasprotovanje komunistični partiji.¹⁶ Skratka, obojna dognanja, četudi nekonsistentna in vzajemno nekompatibilna, čvrsto povezuje antikomunizem, ki okvirja tudi dvotirno hladnovojno pojmovanje nove levece. Pač po formuli – če je bila nova levica leta 1968 pozitivno socialno dejstvo, to pomeni, da je bila *boljša* od komunističnih režimov. (Tu se poudarja njena pravičniška pozicija nemoči.) In če je bila nova levica leta 1968 negativno socialno dejstvo, pomeni, da je bila komunističnim režimom *primerljiva*. (Tu se poudarja njeno levičarsko, antikapitalistično nazorsko jedro.)

13 V nasprotju z današnjo desničarsko prisvojitvijo koncepta je šlo ameriško zavzemanje za svobodo govora, ki je eskaliralo na kalifornijski univerzi Berkeley sredi 60. let, z roko v roki s protirasističnimi akcijami na segregacionističnem jugu ZDA ter navdušenjem nad kubansko revolucijo (Stern 2014). Desnica je medtem kalifornijskemu gibanju za svobodo govora dejavno nasprotovala (Fried 1998: 145).

14 Nezaupnice pa Wolin ne izreka le ustvarjalni študentski apropiaciji Maovih nazorov, temveč metaforo študentske »zastupitve« kratkovidno aplicira na celotno »francosko revolucionarno tradicijo« (2010: 3). Zapriseženi centrist, ki se (kot piše na njegovi predstavitveni strani City University of New York) zanima za »politična gibanja skrajne desnice in skrajne levece«, bi vendarle lahko vedel, da iz te iste tradicije izhaja tudi sodobni centrizem.

15 KPI se tako baje »ni dovolj pomladila, zato je plačala visoko ceno v kontekstu radikalnih študentskih in delavskih protestov v letih 1968–1969« (Bracke 2007: 102).

16 Tako naj bi v Franciji »radikalni intelektualci, študentje in levičarski kritiki« oblikovali »splošni kontekst relativne intelektualne svobode, kakršnega pri KPF ni bilo opaziti« (Bracke 2007: 112). Namesto Wolinovega poudarka na »zastupitvi« in »plašnicah« Maud Bracke pri protestirajočih študentih izpostavlja »ognjevitavo zavračanje birokracije in alienacije, ki ni bilo uperjeno le v državo, temveč tudi v KPF« (155).

Konec koncev nekateri mainstreamovski teksti, ki o študentski levici pišejo spodbudno, povsem odmišljajo njeno kritično protivojno in antiimperialistično bazo ter jo reducirajo na abstraktne puhlice o osvobajajočem individualizmu. Izpostavljajo torej zlasti tiste njene momente, ki so se v nekaj letih pokrili z neoliberalno ideološko prevlado in ki so dejansko prispevali k zatonu študentskega levičarskega angažmaja (o čemer nekoliko več pišem v sklepnem delu besedila). Pri antikapitalističnem, levem gibanju tako hvalijo tisto, kar se je sčasoma izkazalo kot njegov sistemski problem, ki ga je hladnovojna propaganda nadvse uspešno speljala na svoj mlin. To dokazuje tudi ideološko retrospektivno izenačevanje emancipacijskega gibanja za več svoboščin leta 1968, ki so se ga stebri svetovnega kapitalističnega sistema tako bali, z antikomunističnimi protesti v Srednji Evropi, ki so med letoma 1989 in 1991 te iste stebre pomagali ucvrstiti do prej neslutelih razsežnosti.

Arbitrarno preklapljanje v neopozitivističnih interpretacijah obdobja večkrat vodi do grotesknh popačenj. Jasno jih izkazuje mainstreamovsko pojmovanje antisemitizma leta 1968 v uvodniku omenjenega akademskega zbornika *Promises of 1968: Crisis, Illusion, and Utopia*. Urednik Vladimir Tismăneanu v njem omalovažuje nevralgično točko poljske zgodovine – tradicijo antisemitizma, ki je dandanes žal spet posebno relevantna – in preganjanje Judov po liniji najmanjšega razmisleka pripiše komunizmu.¹⁷ Povsem enako slepoto za grozote novejše zgodovine do leta 1945 izpričuje tudi njegovo pojasnjevanje antisemitizma v Romuniji: za preganjanje Judov na vzhodu so krivi preprosto komunistični režimi, krvava zgodovina preganjanja Judov od zgodnjega krščanstva do Hitlerja (in romunske Železne garde) pa tako ostane neproblematizirana.¹⁸ Povsem drugače pa isti uvodnik obravnava antisemitizem na kapitalističnem Zahodu. Kritični bralec bi pomislil, da se bo refleksija antisemitizma leta 1968 le stežka izognila (vsaj) dvema fašistoidnima režimoma, ki sta tedaj na evropskih

17 Ta spinovski *salto mortale* velja citirati v vsej njegovi gostobesednosti; avtorica poglavja o poljskem antisemitizmu leta 1968 – z urednikovimi besedami – svari, »da problem antisemitizma ne sme postati pretveza za poglobljanje že sicer obstoječe paralelnosti zgodovin (poljske vs. judovske). [Namesto tega] lahko odpre vrata za bolj celostno analizo raznolikosti obdobja, ki nas zanima. Primer takšnega prizadevanja je zadnja številka revije *Polin*, ki 'judovsko vprašanje' na Poljskem prizadevno obravnava kot del širših razvojnih trendov komunističnega režima v tej državi« (Tismăneanu 2011a: 15).

18 Citat, ki v uvodniku neposredno sledi prejšnjemu: »Za primer Romunije Tismăneanu in Iacob, kakor tudi Vasile, pokažejo na *neformalni, od države spodbujeni* antisemitizem, ki je izhajal iz čistk v 50. letih 20. stoletja« (Tismăneanu 2011a: 15; poudaril A. J.).

tleh (kot zaveznika ZDA) še obstajala, tj. španskemu in portugalskemu; ali pa da bo temeljito raziskala sistemsko rekrutacijo nekdanjih nacističnih kadrov v dejavnosti Cie in drugih tajnih služb kapitalističnih držav; ali pa, da se bo – ne nazadnje – dotaknila nedotakljivega statusa nekdanjih nacističnih kadrov v Zahodni Nemčiji, katere tajno službo BND je v letih 1956–1968 vodil Reinhard Gehlen, do leta 1945 Hitlerjev glavni obveščevalec na vzhodni fronti;¹⁹ prav impregniranost državnega aparata z »nekdanjimi« nacisti in odkritje, da je tedanji zahodnonemški predsednik Karl Heinrich Lübke pomagal graditi koncentracijska taborišča, sta bila med glavnimi povodi za študentske proteste leta 1968 v Zahodnem Berlinu še pred usodnim majem (Kurlansky 2005: 145).

Seveda pa s hladnovojnimi samoumevnostmi določeni neopozitivizem vsega tega ni niti opazil. Zbornik *Promises of 1968* ima precej manj kritičen domet in v sklopu antisemitizma na Zahodu namesto teh perečih problematik, z urednikovimi besedami, »zaznava nov razvoj: antisemitizem radikalne nove levice« (Tismaneanu 2011a: 16). Pustimo ob strani mainstreamovsko enačenje (rasističnega in imperialističnega) antisemitizma in (protirasističnega in anti-imperialističnega) nasprotovanja izraelskemu kolonializmu; na tem mestu je zanimivejši sistemski spin, s katerim so hladnovojni aparati diskreditirali svojega nasprotnika. V komunističnih režimih je treba antisemitizem najti pri oblasti, v kapitalističnih režimih pa očitno pri njenih kritikih, protestirajočih študentih – pa četudi je tako retrospektivno obrnjena na glavo celotna moderna zgodovina: v

19 Gehlen tu nikakor ni bil edinstven primer. Medtem ko neopozitivisti kar naprej izpostavljajo nepravilnosti vzhodnonemške tajne službe Stasi, pa se njihove raziskave redko ustavijo ob (milo rečeno) sporni evoluciji zahodnonemške tajne službe, ki je pod Gehlenom sistematično zaposlovala nekdanje nacistice. Čeravno so ZDA na zavezniški konferenci v Jalti obljubile, da bodo ZSSR izročile vse nemške častnike z vzhodne fronte, so ameriške okupacijske oblasti v ZRN takoj po vojni ustanovile t. i. Gehlen Org, hladnovojno tajno službo, podrejeno Cii. V tej organizaciji, ki je po nekaterih poročilih več let predstavljala »oči in ušesa Cie na tleh sovjetskega bloka« (Duthel 2014: 343), je Gehlen zaposlil več kot sto nekdanjih častnikov SS in Gestapa. Med njimi sta bila Eichmannov asistent Alois Brunner (med vojno odgovoren za deportacijo več kot 100.000 Judov v koncentracijska taborišča) in Karl Josef Silberbauer (ki je leta 1944 vodil izsleditev ter aretacijo Anne Frank, njene družine in zaščitnikov). Ta in številni drugi visoki nacistični kadri so leta 1956 po razpustitvi Gehlen Org in ustanovitvi BND (ki jo je, kot rečeno, prav tako vodil Gehlen) preprosto prestopili v novo tajno službo domnevno suverene države, inkorporirano v boj Cie in Nata proti ZSSR. Nekateri (filo)nacisti pa so na pomoč ameriškemu imperializmu v BND prišli na novo; v začetku 60. let je bila kot tajnica BND dejavna tudi Gudrun Burwitz, hči Heinricha Himmlerja. Ta ne le da se od zločinov očeta, glavnega organizatorja holokavsta, ni nikoli distancirala, temveč se je tudi pozneje angažirala v neonacističnih organizacijah (Lusher 2018). Gerhard Wessel, ki je tajno službo BND po Gehlenu za dobrih deset let prevzel leta 1968 in jo reorganiziral pretežno v smeri večje učinkovitosti (Schmidt-Eenboom 2013: 135–136), je že leta 1942 kot pomemben nacistični funkcionar v smeri večje učinkovitosti prestrukturiral Gehlenovo nacistično tajno službo na vzhodni fronti (Richelson 1997: 199); krog je tako sklenjen.

urednikovem uvodniku je celotna krivda za pojav antisemitizma pripisana (tako institucionalni kot alternativni) levici, ki je s težkimi boji skozi dobri dve stoletji tako rekoč lastnoročno zaslužna za postopno emancipacijo Judov v Evropi in ZDA. Če neopozitivistično sliko komunizma kot antisemitskega primerjamo s tipičnimi (in žal spet razširjenimi) desničarskimi insinuacijami stare šole o komunizmu kot »židovski zaroti«, lahko hitro vidimo, kako arbitrarna sredstva so dovoljena pri sistemski (totalni) demonizaciji hladnovojnega nasprotnika.²⁰

Nekaj končnih opazanj

Toda zakaj je sodobni mainstreamovski neopozitivizem leto 1968 nezmožen kritično razumeti v njegovi kompleksnosti? Odgovor na to je skoraj po nujnosti kompleksen.

Prvič, politične razkole na levi leta 1968 je dandanes težko razumeti že zato, ker se je javna sfera pomaknila tako izrazito na desno, kar je močno osiromašilo tudi družboslovne in humanistične raziskave. Dileme med različnimi akterji leta 1968 se danes zdijo nerazločljive, saj so vse spravljene pod nekritični označevalec »skrajna levica«. Zaradi te nerazločljivosti se neopozitivisti zanašajo na navidezno nevtralna »dognanja« hladnovojnih think tankov, ne da bi razumeli, da so bila slednja del profesionalcev, ki so se svoje doktrine jasno zavedali.

Če torej prvi razlog leži v preveliki tujosti, celo eksotičnosti leta 1968 za sodobne raziskave, je drugi razlog (česarvno s prejšnjim neločljivo povezan) vsaj na prvi pogled nasproten: leto 1968 nujno ostaja v slepi pegi sodobne prevladujoče ideologije, saj je po dialektičnem spletu okoliščin postalo njen integralni del. Sodobna neoliberalna tehnokracija je velikanski zagon dobila prav v letih, ki so sledila 1968, in sicer tudi v povezavi z dramatičnimi dogodki tega leta. Ureditev, ki se ji je v zahodnih državah zoperstavila nova levica, je bil namreč kapitalizem keynesijanskega tipa z razmeroma reguliranim trgom – del nove levice se je njenemu birokratizmu uprl tudi v imenu poudarjenega individualizma. Sprva je šlo sicer za antikapitalistično kritiko z leve, toda v le nekaj letih je nasprotovanje keynesijanskemu tipu birokratizma dobilo povsem novo konotacijo, na kakršno študentje leta 1968 niso mogli računati.

20 O paradoksnih, vzajemno nekompatibilnih krilaticah, ki jih antikomunistična propaganda že od oktobrske revolucije zoperstavlja komunizmu, da bi na svojo stran pridobila kar najrazličnejše (vzajemno nekompatibilne) javnosti, pišem na drugem mestu (Jež 2017: 269–272).

Spomnimo: keynesijanski sistem monetarne politike, postavljen s konferenco v Bretton Woodsu leta 1944, je bil otrok zavezniške politike v drugi svetovni vojni. V desetletjih povojne izgradnje in odpravljanja fašistične dediščine (ali pa vsaj njenih očitnejših simptomov) je brettonwoodski sistem na Zahodu znatno okrepil socialne transferje in omejil finančne špekulacije, kakršne so leta 1929 pahnila svet v krizo in tako fašizmu pripravile plodna tla. Bretonwoodski sistem pa se je dokončno skrhal prav malo po letu 1968, in sicer med Nixonovo ukinitvijo konvertibilnosti dolarja v zlato leta 1971 in angloameriško naftno krizo leta 1973 (El-Gamal in Myers Jaffe 2010: 4). Naftno krizo in kilavo spopadanje monetarne politike z njo pa so sredi 70. let dodobra izkoristili neoliberalni ekonomisti, tj. propagatorji dereguliranega trga, agentje interesov velekapitala, ki jih vlade tri desetletja niso jemale resno: skozi finančno krepko podprte think tanke ter akademske in druge institucionalne povezave so nasproti regulaciji trga kot domnevno rešitev iz krize razširjali liberalistični ekstremizem. Njihovo fetišiziranje individualizma nasproti kolektivu (dejan-sko pa nasproti vsemu javnemu in socialnemu)²¹ je bilo uspešno tudi zaradi

- 21 ... kakor tudi proti demokraciji in človekovim pravicam, in to čeprav je v le nekaj desetletjih mainstreamovsko, režimsko pojmovanje tako »demokracije« kot »človekovih pravic« postalo povsem impregnirano z neoliberalno agendo. Najvidnejši predstavniki čikaške šole (Milton Friedman, Aaron Director in George Stigler) so demokracijo (celo v njeni meščanski, pluralno-razpravljalni različici) že dolgo odkrito zavračali ali jo v najboljšem primeru videli kot nujno zlo (Nik-Khah in Van Horn 2015: 32–35). Materialna manifestacija takih nazorov je mdr. pismo, v katerem je Friedman po krvavem državnem udaru v Čilu leta 1973, udaru, ki so ga dejavno podpirale ZDA, po njegovih besedah »ekstremno modremu« krvoloku Pinochetu svetoval ekonomsko šok terapijo (Friedman 1998: 591–594). V tej protidemokratski drži se čikaški neoliberalci ne razlikujejo pretirano od očetov neoliberalizma avstrijske šole; Ludwig von Mises je v 20. letih hvalil fašizem, ki da bo Evropo rešil pred boljšeizvom: »Nemogoče je zanikati, da so fašizem in podobna gibanja [...] polni najboljših namenov in da je njihova intervencija začasno rešila evropsko civilizacijo. Čast, ki si jo je s tem izbral fašizem, bo v evropski zgodovini živela večno« (Mises 1978: 51). V 70. letih pa je avstrijski neoliberallec Friedrich Hayek *Splošno deklaracijo človekovih pravic*, ki jo je Organizacija združenih narodov sprejela leta 1948, večkrat zavrnil in jo pripisal »uničujoči« dediščini oktrobrske revolucije (Losurdo 2015b: 6; Leeson 2018: 176–177). Nasproti marksističnim (oziroma »ameriškim«) človekovim pravicam je kot zgledno postavljajl južnoafriško apartheidovsko »civilizacijo«, ki da bi jo bilo »moralno zelo dvomljivo« s pritiskom spreminjati od zunaj (Hayek v Leeson 2018: 178). Kako je torej mogoče, da so danes za korporativne medije in mainstreamovske raziskovalce tako demokracija kot človekove pravice nerazločljive od temeljev neoliberalne agende? K temu so precej prispevali neoliberalni think tanki sami: čeravno so bili neoliberalci, kot sem nakazal, v določenih tekstih preveč dosledni (in prezgovorni) v svojem elitističnem poslanstvu, se je glavnina tekstov, ki so jih think tanki producirali, manipulativno naslonila na konformistične truizme, samoumevnosti svojega časa in kraja, tj. kapitalističnega Zahoda po drugi svetovni vojni. V sklopu fetišiziranja egoističnega individualizma so neoliberalci učinkovito zavzeli (izhodiščno revolucionarni) koncept človekovih pravic, tj. pravic, ki naj pritičejo vsakemu posamezniku. Tega so z moralističnim, antipolitičnim spinom zoperstavili kakršnikoli social(istični in antikolonialni politiki (prim. White 2019). Na tovrstnem politično imobiliziranem, nekritičnem individualizmu so utemljili koncept »demokracije«, skorajda nasproten demokraciji, kakor so jo pojmovala različna emancipatorna gibanja zadnjih dvesto let

okrepljenega ugleda, ki so ga na Zahodu s študentskimi gibanji pridobile (dovolj abstraktno pojmovane) individualne svoboščine. Čikaški neoliberalci, še precej bolj antisocial(istič)ni od keynesijancev, so se potencialnemu odporu kritične javnosti zoperstavili s prepričljivim spinom: kljub svoji elitistični agendi so se zaradi svoje tedanje politične marginalnosti znali predstaviti kot avtonomni, neodvisni od politične oblasti. Ta je bila tedaj še vedno *de iure* keynesijanska, njene monetarne prakse pa so bile *de facto* že od Nixonovih ukrepov vse bolj deregulirane. In prav zaradi kombinacije dotedanje politične marginalnosti in hkratne aktualnosti v monetarnih trendih so se neoliberalni ekonomisti pred javnostjo zlahka kazali kot – pozor! – »neideološki«, »nepolitični« in »nevtralni«; v svoji nikoli zares nevtralni stroki so se bliskovito prebili do najuglednejših nagrad. Z doktrinarno spretnostjo so manj konsistenten del tistih študentov, ki so še do nedavna zagovarjali *kritični* individualizem in skepso do države *v imenu ljudstva*, pridobili za svoje propagiranje *nekritičnega*, *potrošniškega* individualizma in skepso do države *v imenu velekapitala*. Vse od tedaj abstraktno neoliberalno sklicevanje na individualne svoboščine služi kot paravan, za katerim se sistematično odpravlja čisto konkretne individualne svoboščine vse večjemu delu sveta.

Hladnovojna propaganda je tako sredi 70. let dobila čisto nov zagon, antikomunizem pa novo, še bolj premočrtno linijo: namesto keynesijanskih socialnih transferjev so neoliberalni ekonomisti komunizmu zoperstavili idealizacijo brezobzirnega egoizma v praksi; asocialni egoizem pa se je zaradi vse bolj deregulirane ekonomske baze nezavedno, instrumentalno vse bolj naturaliziral tudi na vseh kulturnih področjih. Težko si je predstavljati, da bi konec 60. let

(ko je demokratičnost pomenila republikansko zavzemanje za ljudstvo nasproti elitam v razrednem boju). V tem so neoliberalci zgolj radikalizirali klasični hladnovojni enačaj med demokracijo in liberalnim kapitalizmom. Hladnovojni aparati so jim ustrezali pri razširjanju neoliberalne ideologije v vse sfere javne komunikacije. V intelektualni sferi je neoliberalcem pri uveljavitvi osiromašene demokracije brez dvoma pomagala tudi (vse prevečkrat nekritično opevana) ideologija t. i. odprte družbe. S »konceptom« se je najbolj proslavil filozof Karl Popper, leta 1947 (dve leti po izidu svoje vplivne razprave *Odprta družba in njeni sovražniki*) eden od ustanovnih članov neoliberalnega think tanka Mont Pelerin Society. Popper v 90. letih za ekscesno neenakost in stradež v tretjem svetu ni okrivil kapitalizma in dediščine kolonializma, temveč prav nasprotno – dekolonizacijo. O njej je v intervjuju za *Spiegel* izjavil: »Te države *smo osvobodili* prehitro in preveč primitivno. [...] Enako bi se zgodilo, če bi samemu sebi prepustili vrtec« (Popper v Ihlau 1992: 208; poudaril A. J.). Fanatični apologet kapitalizma in imperializma pa je v istem intervjuju podprl tudi prvo zalivsko agresijo na Irak in »opomnil«, da se ne smemo bati sprožati vojn za mir (prim. Losurdo 2015a: 215); še več: »Nesmiselno bi bilo, da bi delovali pacifistično v zastarelem smislu besede. Za mir moramo voditi vojne,« in to »[n]e le proti Sadamu« (Popper v Ihlau 1992: 208). Pri oceni Popperjeve ideologije »odprte družbe« bi morali ta njegova panglossovska stališča vsekakor upoštevati.

kot popkulturna ikona zaslovel John Rambo,²² ki se od 80. let vrača v nešteti inkarnacijah z drugačnimi imeni – na intelektualni sceni pa se je tak obrat v desno izvršil že prej: v Franciji so levokritične angažirane intelektualce okoli leta 1975 nasledili antiintelektualni in konformistični »novi filozofi« (André Glucksmann, Bernard-Henri Lévy ...), še nekaj let prej v glavnem vsi angažirani (anarho)maoisti. V ZDA je bil v tem smislu simptomatičen primer ene osrednjih figur študentske kontrakture Jerryja Rubina, ki je že sredi 70. let postal neoliberalen japi. Magičnih preobratov ali vsaj upehanja kritičnosti pa je bilo v javnih sferah zahodnih držav še veliko. Tako se je vse manj zahodnih intelektualcev kritično odzvalo na naknadno institucionalizacijo neoliberalizma okoli leta 1980 v mednarodni politiki in diplomaciji, ko je brezprecedenčna tiranija finančnega kapitala zamenjala (vsaj deklarativno) socialno, antifašistično in antikolonialno bazo svetovne ureditve.

Tudi to ni naključje: eden od učinkov prevlade neoliberalizma v javni sferi (ter neopozitivizma v družboslovju in humanistiki) je izgon koncepta kritičnega intelektualca – če ne kar *kritike* kot take. Koncept kritike se je vse od Kanta le stežka uveljavljal kot vrednota in znak civiliziranih modernih družb, vrhunec vsaj v Evropi in ZDA doživel konec 60. let, neopozitivizem pa v svojem dogmatičnem zagovarjanju »nevtralnosti« ta razvoj (najbrž začasno) sklepa. Kritični korektiv oblasti, ki je v novem veku nedvoumno pripadal intelektualcem, je tako v akademski sferi postal nezaželen, saj ga neopozitivizem *eo ipso* prepozna kot »pristranskega«, s tem pa »ideološkega«. Akademski zavrnitev koncepta kritike pa znanosti ne osvobaja od politike, temveč jo, nasprotno, podreja dnevnopolitičnemu pragmatizmu. In ta pragmatizem je v današnji obliki formirala prav zmagovita stran hladne vojne. Politični profil slednje je bil po zmagi nad Sovjeti namreč sprejet kot »nevtralen« nasproti političnemu profilu poražene strani, ki je bil razglašen za »ideološkega« in »pristranskega«. Neopozitivisti, ki še naprej prispevajo k razširjanju hladnovojnih perspektiv na vsa področja javne sfere,

22 Franšiza o veteranu vietnamske vojne s posttravmatskim sindromom, na katerega država pozabi in ki zaradi spleta okoliščin postane vigilan, bi lahko v bolj kritičnih časih (ali vsaj v rokah politično bolj reflektirane filmske ekipe) služila kot kritika ameriškega imperializma. *Rambo* nima takih pretenzij in namesto tega bolj ali manj implicitno idealizira prestavljanje ameriškega hladnovojnega projekta na osebno raven. Glavni junak se tako ne vrne le na vietnamska bojišča, temveč se v tretjem delu iz leta 1988 bojuje tudi proti sovjetski vojski v Afganistanu, in to skupaj z islamskimi fundamentalisti, ki jih je v času izida filma dejavno podpirala Cia. Po nekaterih poročilih se *Rambo III* v režiji Petra MacDonalda v prvotni različici sklene s posvetilom »pogumnim mudžahidskim borcem« (Volk 2015: 6).

pa najbrž ne razumejo, da slednjo tako pomagajo spodkopavati. Dolgoročno je namreč ena od alarmantnih posledic neoliberalizma prav razkranjanje javne sfere kot take – in anatema nad angažiranim intelektualcem kot kritičnim korektivom oblasti je le eden od njenih simptomov. Prav nereflektirane in udomačene hladnovojne dogme, ki jih razširjajo neopozitivisti, pa neoliberalno misijo predstavljajo v slepo pego družboslovnih in humanističnih raziskav – čeravno bi morala biti v središču njihovega zanimanja.

Toda zakaj se zdita za neoliberalno propagando, ukrojeno po hladnovojnem vzorcu, najdovzetnejši prav ameriška in predvsem srednjeevropska akademska srenja? Do neke mere je odgovor samoumeven; gre za center, ki je hladnovojno propagando izvažal, in za njene ciljne destinacije. V vsaki od teh destinacij je ameriška antikomunistična propaganda po letu 1990 močno okrepila lokalno desnico. Z mitološko pripovedjo o komunizmu kot »totalitarni« intervenciji v sicer menda neproblematičen zgodovinski razvoj ji je namreč pomagala pri laгодnem revizionističnem odmišljanju lastnih fašistoidnih politik med obema vojnama ter pri relativizaciji pred- in medvojne kolaboracije z nacisti.

Povezave so tudi institucionalne: raznorazni ameriški antikomunistični think tanki, npr. Center za preučevanje postkomunističnih družb na marylandski univerzi, so povezani s srednjeevropskimi, kot je Romunski kulturni inštitut – prav ta dva pa sta proizvedla zbornik *Promises of 1968*, ki sem ga v prispevku postavil v ospredje. Romunski urednik zbornika Tismăneanu ni le direktor marylandskega centra, temveč tudi predsednik znanstvenega sveta »Inštituta za preučevanje komunističnih zločinov in spomina na romunsko izgnanstvo« in nekdanji predstojnik »Predsedniške komisije za analizo komunistične diktature v Romuniji« (Tismaneanu 2011b: 439–440). Dvojezično besedilo Vaclava Havla tik pred njegovim predgovorom h knjigi *The Prague Spring 1968. A National Security Archive Documents Reader*, izdani v 90. letih prav tako pri založbi CEU, pa razkriva, da je nastala kot »sodelovanje med washingtonskim Arhivom nacionalne varnosti in češko fundacijo Praška pomlad 1968« (1998: xiv).

Situacija torej ne govori ravno v prid akademski svobodi in politični neodvisnosti, ki naj bi ju – če naj verjamemo neopozitivistom – dandanes finančno kolonizirana srednjeevropska periferija dosegla s propadom komunizma. Čeravno akademske raziskave v ZDA in Srednji Evropi vse pre pogosto izkazujejo dediščino hladne vojne, pa rešitve za situacijo ne gre iskati v neakademiških,

zunajuniverzitetnih iniciativah; te so sicer dobrodošel korektiv, toda težava je zdaj prav v tem, da se akademija nereflektirano obrača na neakademske vire, namesto da bi bilo obratno. Vse manjša ekonomska avtonomija univerz raziskovalce namreč objektivno sili v nekritično sprejemanje neoliberalnih režimskih dogem. Tako na ravni objektivnih praks kot na vsebinski ravni raziskav to posredno zahteva že način financiranja znanosti. V zadnjih desetletjih je bilo v Srednji Evropi veliko javnega denarja, ki je bil pred padcem berlinskega zidu namenjen kakovostnemu in avtonomnemu razvoju znanosti, slednjemu odtegnjenega.

Da bi se to manj opazilo, se je proces odvijal za dimno zaveso domnevno demokratičnega kandidiranja za posamezne raziskovalne projekte. Bolj ko se krha javno financiranje znanosti v srednjeevropskih državah, večji je bazen tistih, ki v obupu kandidirajo za sredstva, in manjši procentualni delež raziskovalcev oziroma raziskovalnih skupin, ki so denarja naposled deležne. Med razpisnimi pogoji, s katerimi kafkovski sistem konkurenčnosti disciplinira raziskovalce, so objave v knjigah ali relevantni periodiki. Od njihovih založnikov glavčina evropskih raziskovalcev za prispevke že dolgo ni plačana, saj lahko vselej računajo na naval pošiljateljev. (To ni ovira, da so cene zbornikov velikih založb z zastoj pridobljenimi teksti pogosto precej zasoljene.) Proces po elitnosti torej spominja na loterijo, povrh vsega pa so (česar loteriji ne moremo očitati) najuspešnejši kandidati tisti, ki so uspeh že izkazali ali katerih raziskave so ciljno usmerjene k pridobivanju profita. Kriterije namreč dodatno zaostrujejo tržno naravnane razpisne zahteve. Takšno razslojevanje in posledična pavperizacija znanstvenikov sta daleč od nekdanjega modela javnega financiranja znanosti v Srednji Evropi – kritično zastavljene raziskave pa so tako v vse večji nemilosti.

Institucija kritičnega intelektualca kot korektiva oblasti je torej – posebno v primerjavi s tako obrekovanimi komunističnimi režimi! – nična. To se ne nazadnje pozna tudi pri založbi CEU; tej konstantno izdajanje moralističnih protikomunističnih pamfletov ni čisto nič pomagalo, ko se je desničarska oblast na Madžarskem postavila proti njej. In to čeprav je ta ista oblast lahko hvaležna, da je založba CEU v številnih publikacijah s širokim akademskim dometom prav komunizmu pripisala vso krivdo za permanentno šibko srednjeevropsko demokracijo – ki pa je v resnici, danes podobno kot v 30. letih prejšnjega stoletja, smrtonosni koktejl ekonomske (pol)perifernosti, elitistične liberalne arogance in posledičnega vznika militantnega desničarstva. Vsebinsko plonkanje od

hladnovojnih aparatov je torej v mnogočem odraz objektivne, institucionalne zmage najmočnejšega hladnovojnega protagonista. Ta obenem financira videz (a zgolj videz) demokratičnosti, medtem ko evropske in ameriške javnosti disciplinira z varčevanjem in njihov denar še naprej preusmerja v izvažanje imperialističnih vojn.

Oddaljene neposrednosti: maj '68 med dogodkom in posledicami¹

Rok Benčin

Čeprav imamo z »majem '68« v širšem smislu pogosto v mislih kar celo obdobje protestov, stavk in nemirov v Franciji in drugod po svetu, ki je seglo tudi v prvo polovico 70. let, nanj vseeno gledamo predvsem kot na dogodek – nekaj nenadnega, neposrednega, a tudi kratkotrajnega, bežnega. Kot dogodek je posebej primeren za spominjanje v obliki okrogle obletnice, kar dokazuje število razprav o njem, ki naraste na vsakih deset let. Konflikt interpretacij, ki ga je mogoče zaslediti v teh razpravah, pa ne zadeva toliko različnih pogledov na dogodek sam po sebi, temveč družbene posledice, ki naj bi mu jih pripisali. Različna razumevanja maja '68 ne izhajajo toliko iz vedno večje časovne oddaljenosti od samega dogodka, ki še dodatno zamegli že tako pisano paleto različnih gibanj in dogajanj v tistem času, temveč iz razdalje, ki loči samo neposrednost dogodka od posledičnih nizov, ki jih z njim vsakokrat povezujemo. Nejasno namreč ostaja, kako sploh določiti dolgoročnejše posledice takšnega efemernega preloma. Nič čudnega torej, da Kristin Ross v svojem delu o maju '68 in njegovih interpretacijah *May '68 and its Afterlives* govori o

¹ Rok Benčin, raziskovalec na Filozofskem inštitutu pri ZRC SAZU, je pripravil ta prispevek za mednarodno konferenco »50 let maja '68; 75 let Jugoslavije«, 11. oktobra 2018, kot delu raziskovalnega projekta »Maj '68 v literaturi in teoriji: zadnja sezona modernizma v Franciji, Sloveniji in svetu« (J6-9384), ki ga financira ARRS.

»posmrtnih življenjih« in ne o učinkih ali posledicah (*afterlives* stoji na mestu, kjer bi morda pričakovali besedo *aftermath*). Posledice v teh interpretacijah namreč živijo svoje življenje, pogosto nepovezano z neposrednostjo dogodka.

S posmrtnimi življenji ima Ross (2002, str. 1) sicer po eni strani v mislih kopičenje naknadnih predstav o dogodku, katerih poglobitni namen je po njenem mnenju največkrat zakriti njegovo politično ost, po drugi strani pa vztrajnost, s katero se ta ost ne pusti pokopati. Na tej sledi – pri čemer se omejujem na dogajanja v Franciji – najprej orišem nekaj načinov identificiranja posledic maja '68, ki jim je skupna razveza teh posledic od neposrednosti dogodka. S tem je dogodek pravzaprav depolitiziran, saj gre predvsem za prekinitev povezave med politiko, kakršno so prakticirali njegovi akterji, in dejanskimi družbenimi konsekvencami dogodka. Nato se vrnem k politiki samih akterjev maja '68, za katero pa je značilna prav določena neposrednost: neposrednost kot prekinitev s posredovanjem in predstavništvom, kot neposredno izvajanje politike za razliko od njenega programskega deklariranja, kot neposredna povezava med različnimi družbenimi problemi itn. Pri tem obravnavam predvsem dva poskusa, kako premisliti to neposrednost in njeno lastno dolgoročne učinkovanje, kakršna najdemo pri Alainu Badiouju in Jacquesu Rancièru – dveh francoskih filozofov, ki v maju '68 tudi po petdesetih letih vidita ključen politični in teoretski preobrat.

Posledice

Najpreprostejši način odgovora na vprašanje posledic dogodka je v tem, da mu jih odrečemo. S tega vidika je bil maj '68 predvsem študentski protestniški karneval, ki je ob vsej radikalnosti svojih pozivov ostal brez pravih političnih konsekvenc. Kot imaginarno revolucijo izgubljene francoske mladine ga je takoj po dogodkih v delu *La Révolution introuvable* označil že sociolog in ena od velikih intelektualnih avtoritet tistega časa, Raymond Aron. To »psihodramo« študentske populacije, kot jo označi, je mogoče videti kot posledico številnih socioloških razlogov, sama pa onstran kratkotrajnega spektakla nima posledic – revolucije, h kateri so pozivali, kot zapiše že v naslovu svoje knjige, ni bilo mogoče najti. Podobno odsotnost učinkov so pozneje opažali tudi mnogi komentatorji, ki so bili veliko bolj naklonjeni levim političnim stališčem, ki so jih zastopali študentje/-ke. Če na maj '68 gledamo le z vidika njegovih desno usmerjenih

kritikov, seveda zgrešimo ključno dejstvo, da ta dogodek vse do danes ostaja kamen spotike na sami levisi. Marksistični zgodovinar Eric Hobsbawm (2017, str. 310–311) je tako na primer ugotavljal, da so bili kljub vsej svoji dramatičnosti nemiri stvar maloštevilne študentske populacije srednjega razreda, ki se realnega polja ekonomije in politike konec koncev niso dotaknili.

Takšnim sodbam v veliki meri pritrjujejo dogajanja, ki so sledila. Junija 1968 so se zgodile številčne protidemonstracije in volitve, ki so golistom prinesle prepričljivo večino v parlamentu. O pomanjkanju političnih posledic pričajo tudi tisti akterji gibanja, ki so svojo nekdanjo levičarsko radikalnost pripisali mladostnim zablodam in postali uspešne politične (npr. Daniel Cohn-Bendit) ali medijsko-intelektualne figure (André Glucksmann in nekateri drugi »novi filozofi«).

Manjkajoče politične konsekvence pa so v tovrstnih interpretacijah pogosto dodobra nadomeščene s kulturnimi. Maju '68 smo vajeni brez zadržkov pripisovati celo paleto kulturnih pretresov od »uživanja brez ovir« kot utopičnega gesla seksualne revolucije do bolj prozaične splošne liberalizacije življenjskega sloga. Pri tem se pogosto pozabi, da maj '68 ne tvori le študentski antiavtoritarizem, ampak je tudi največja splošna delavska stavka v zgodovini Francije. Po oceni Rossove je – »v političnem smislu se ni zgodilo nič, v kulturnem smislu pa so spremembe velikanske« – danes v Franciji prevladujoča predstava o maju '68 (2002, str. 21). Tudi na tovrstne spremembe, katerih dediči smo še danes, je mogoče gledati z različnih, bolj liberalnih ali bolj konservativnih perspektiv, v vsakem primeru pa gre za depolizitacijo dogodka, katerega akterji so izenačeni s sociološko določljivo kategorijo mladine.

Kulturnih sprememb, katerih izvor naj bi bil maj '68, v njihovi razvodeneli različici pogosto ni več mogoče ločiti od potreb in zahtev, ki jih na individuum naslavlja sodobna kapitalistična družba, proti kateri naj bi se maj '68 navsezadnje boril. Tako naposled pridemo še do tretje oblike premostitve prepada med dogodkom in njegovimi posledicami, ki je pravzaprav sinteza prvih dveh. To sintezo prinaša teza, da je maj '68 vendarle imel dolgoročne politične učinke, do katerih so pripeljale ravno korenite kulturne spremembe. Takšni politični učinki pa so seveda v nasprotju s tistimi, za katere so si prizadevali akterji dogodka. Sociologa Luc Boltanski in Ève Chiapello sta v knjigi *Le nouvel esprit du capitalisme* utemeljila stališče, po katerem so bili kulturni premiki, ki

so sledili maju '68, ključni element vzpostavitve »novega duha kapitalizma«, s katerim se je sistem, proti kateremu so se borili protestniki, reformiral in okrepil. V kritičnem diskurzu, kakršen se je razcvetel z majem '68, naj bi se socialna kritika, osredotočena na ekonomsko izkoriščanje in položaj delavskega razreda, začela umikati artistski kritiki, ki je poudarek prestavila na vprašanja osebne avtonomije, svobode, avtentičnega izraza ipd. Boltanski in Chiapello (1999, str. 259–315) ugotavljata, da je prav ta kritika proizvedla ideološko podlago in bolj fleksibilne subjekte, potrebne za spremembo načina delovanja kapitalizma, ki mu je v naslednjih desetletjih uspelo politično prevladati nad interesi delavskega razreda. Protesti maja '68 naj bi torej prispevali k zmagoslavju tistega, kar danes pogosto označujemo za neoliberalizem.

Neposrednost

Sledeč tovrstnim interpretacijam maj '68 postane uspela revolucija v življenjskem slogu ali neuspela politična revolucija, ki pa kaže na globlje premike v družbi. Kot pravi Rancière, iz maja '68 tako naredimo »tipični imaginarni dogodek, ki je izražal globlji sociološki proces, ki pa se ga akterji tega 'dogodka' niso zavedali« (2018, str. 290). Politika samih akterjev je s tem v veliki meri zvedena na imaginarno. In vendar se zdi, da v dogodku vztraja določena politična ost, ki je ni mogoče povsem razpustiti v življenjskem slogu in apropiirati v njegovi ekonomski eksploataciji. Ostane nam vprašanje, ali ima ta ost vendarle lahko svoje učinke in ali jih je mogoče prepoznati še kje drugje kot le v simptomatičnih izjavah, kakršna je bila Sarkozyjeva predvolilna obljuba leta 2007, da bo končno zatrl duha maja '68.

Po Rancièreu nam maj '68 ponuja »popolnoma drugačen pogled na to, kaj politika sploh pomeni« (2018, str. 290). O politiki v pravem pomenu besede lahko govorimo šele, ko pride do »odprave posredovanj in posrednikov, ki tvorijo samo konsistenco družbe, kot jo pozna sociološka oblika racionalnosti« (2018, str. 291). Politika v pravem pomenu besede je torej stvar neposrednosti, toda ne neposrednosti družbenih skupin, ampak političnih subjektov, ki se kot motnja v porazdelitvi družbenih položajev konstituirajo v svojih dejanjih.

S tega vidika je eno temeljnih določil samih političnih zastavkov maja '68 prav neposrednost. Najprej velja omeniti neposredno naravo študentskih

in delavskih protestov, stavk in zasedb, ki so obšle tiste institucije, ki naj bi v politični areni zastopale njihove interese. Gibanje se je torej oddaljilo od vsakršnih posrednikov in predstavnikov, vključno s komunistično partijo in sindikati. Neposreden pa je bil tudi stik, ki se je vzpostavil med sicer ločenimi družbenimi sferami študentov/-k in delavcev/-k, med študentskimi protesti in splošno stavko desetih milijonov delavcev/-k.

To srečanje, ki ga mnogi izpostavljajo kot ključni moment francoskega maja '68, pa pomeni tudi, da se je politični subjekt kot akter dogodka vzpostavil ločeno od siceršnjih barier med družbenimi položaji in skupinami. Kot pravi Ross, »maj '68 ni imel veliko opraviti z družbeno skupino (študenov ali 'mladine'), ki so ga sprožili. Veliko več je imel opraviti z umikom od družbenih determinacij, s premestitvami, ki so ljudi prenesle stran od njihovega mesta v družbi – torej z razmikom med politično subjektivnostjo in družbeno skupino« (2002, str. 2–3). Tudi Maurice Blanchot, takrat nekoliko starejši pripadnik skupine literatov, ki se je postavila na stran protestirajočih študentov/-k, decembra 1968 razmišlja, da je prva nevarnost za razumevanje in nadaljnjo usodo gibanja njegovo poistovetenje s študentsko populacijo in lokalizacija na fakultetah in gimnazijah. V teh domnevno študentskih akcijah, pravi Blanchot, »študentje niso nikoli delovali kot študentje«, ampak kot glasniki splošne krize, »univerza pa je bila le izhodiščna točka« (2018, str. 102). Politizacija mladine v '60 letih po Rossovi ni posledica njenih značilnosti kot družbene skupine, ampak stvar »polemičnih relacij in nemogočih identifikacij« (2002, str. 10). Tudi po Badiouju (v morda presenetljivo rancièrovski maniri) je šlo maja '68 za »prakso politike, ki nikogar ne pusti na svojem mestu«, zato pa nas prepušča »nemogočim srečanjem« (2018, str. 47).

Neposrednost dogodka pa se kaže tudi v tem, da gibanje ni oblikovalo določenega političnega programa ali izdelalo strategije prevzema oblasti – na kar seveda opozarjajo tisti, ki maju '68 odrekajo kakršnekoli tehtne politične posledice. Prevzem oblasti je po Rossovi cilj, ki si ga akterji dogodka pravzaprav niso zadali. Ross se tako sprašuje, »v kolikšni meri je bil 'prevzem državne oblasti' in niz problemov, ki jih takšen cilj prinese, centralizirajoča fantazija same države« (2002, str. 65). Kot je v svojem pojasnilu dogodkov predstavniku jugoslovanske radiotelevizije zapisal Blanchot, je šlo pri maju '68 prej za gibanje, ki je »pod vprašaj postavilo [...] vse oblike oblasti« in pri katerem je šlo predvsem za »zavrnitev«, pri čemer so se njegovi akterji izogibali »prezgodnjemu programu«,

saj bi ta moral biti formuliran v »nujno odtujenem diskurzu«, s tem pa tvegaj, »da ga zase prevzame obstoječi sistem« (2018, str. 86). Kot pravi Blanchot v enem od glasil iz tistega časa, gibanju ne gre za projekt ali program, ampak za »afirmacijo preloma« oz. za »afirmirajočo zavrnitev« (2018, str. 47).

Po Rancièru efemernosti dogodka ne moremo preprosto zvesti na imaginarni presežek, zoperstavljen realnemu dolgoročnemu nizu posledic. Trenutek oz. dogodek uvede svoj lastni politični čas, ki preluknja časovno logiko dolgoročnosti, za katero so značilna neskončna posredovanja in odlašanja (2018, str. 292). Dogodek tukaj in zdaj aktivira doslej neznano subjektivno zmožnost, s tem pa ukinja strateška upravljanja z razdaljo med sredstvi in cilji (2018, str. 297). Tudi po Badiouju je vprašanje maja '68 vprašanje »misli-prakse, ki bi bila na nek način *neposredno* komunistična« (2018, str. 47). Kot pojasnjuje tudi Rossova, je maj '68 načela svoje politike namesto v programih neposredno udejanjal v svojih praksah – od tu pa izhaja tudi težavnost razumevanja njegovih učinkov: »Izkustvo enakosti, kot so ga mnogi doživljali v teku gibanja – ne kot cilj ali program v prihodnosti, ampak kot nekaj, kar se dogaja in verificira v sedanjosti – predstavlja silno težavo za poznejše razumevanje« (2002, str. 11). Oglejmo si torej način, na katerega to težavo v svojih spisih o maju '68 rešujeta Badiou in Rancièr.²

Badiou in Rancièr: dva pogleda na maj '68

Medtem ko so nekateri vidni mladi intelektualci, ki so maja '68 delovali v maoističnih političnih skupinah, pozneje postali goreči kritiki vsakršnega levičarstva, Badiou in Rancièr zaradi osebnih okoliščin med samim majem nista bila v središču dogajanja,³ zato pa sta v svojem poznejšem teoretskem delu poskušala dosledno upoštevati konsekvence tega dogodka. Njuni pričevanji o lastni

2 Na tem mestu se v skladu s tematiko »oddaljenih neposrednosti« omejujem na njune nedavne tekste, na pogled nazaj in razmislek o današnjem pomenu maja '68. Badioujev spis, na katerega se naslanjam, je bil napisan ob 40. obletnici, leta 2008, in objavljen leto pozneje v njegovi knjigi *L'Hypothèse communiste: Circonstances*, 5. Lignes: Pariz. Nekoliko predelana verzija besedila, ki jo upoštevam tukaj, je znova izšla v samostojni publikaciji leta 2018 (glej bibliografijo). Rancièrov spis, ki je bil sprva predstavljen kot predavanje, je bil leta 2018 objavljen v posebni številki revije *Crisis and Critique*, posvečeni maju '68 (glej bibliografijo).

3 Oba sta bila na začetku maja 1968 odsotna iz Pariza. Badiou je učil na Univerzi v Reimsu (2010, str. 173), Rancièr pa je na deželi okrevaj po težji bolezni (2012, str. 36–37). Leto pozneje sta oba pristala na novoustanovljeni pariški univerzi v Vincennesu (današnja Univerza Pariz 8 v Saint-Denisu), ki je nastala prav kot odziv na študentske nemire maja '68.

vpletenosti v dogodke sta si precej podobni. Oba izpostavita (Rancière, 2012, str. 37; Badiou, 2018, str. 43–44) udeležbo na sestankih med študenti/-kami in delavci/-kami v stavkajočih tovarnah kot ključni moment, ki je zaznamoval njuno razumevanje situacije. Rancière pravi (2012, str. 37), da so ta srečanja postavila na glavo vrsto marksistične teorije, ki jo je takrat pomagal razvijati, pri čemer ima v mislih predvsem teorijo, kakršno je razvijal krog Louisa Althusserja, ki mu je pripadal tudi Badiou. Rancière je svoje razumevanje politične emancipacije nato razvijal v veliki meri kot odziv na nezadostnosti tovrstne marksistične teorije in prakse (predvsem tiste Francoske komunistične partije), ki v maju '68 nista znali prepoznati resničnega političnega dogodka.⁴ Badiou pa je kategorijo dogodka umestil v središče svoje filozofije, pri čemer je imel pomembno vlogo prav maj '68 (2010, str. 179). Dogodek je nekaj, kar »premesti ljudi in položaje«, ob tem pa odpira »novo situacijo za mišljenje« (2010, 172). Ali z Rancièrevimi besedami, nekaj kar ni le nepričakovano, ampak »postavi pod vprašaj sam način, na katerega 'pričakujemo'«, torej samo obliko racionalnega povezovanja družbenih dejstev (2018, str. 286). Oba tako poudarjata dogodkovno razsežnost maja '68 kot nekaj povsem nepredvidenega in nepredvidljivega; nekaj, kar je »med samim dogajanjem presegalo pričakovanja in nadzor tudi najpozornejših protagonistov« (Ross, 2002, str. 4).

Toda Badiou obenem opozarja, da ravno tiste interpretacije, ki skušajo depolitizirati maj '68, o njem govorijo kot o »bleščečem izginotju«, s čimer ga reducirajo na sam dogodek, obenem pa pozabljajo, da lahko o dogodku sodimo »le po vztrajnosti njegovih posledic« (2018, str. 13–14). Posledice so ključne za Badioujevo filozofijo dogodka: v »zvestobi« dogodku se vzpostavi kolektivni politični subjekt, ki deluje v smeri spreminjanja situacije v skladu z implikacijami dogodka, prav v tem delovanju pa dogodek dobiva svoje posledice. Vendar pa se v luči dogodkov, kakršen je maj '68, postavlja vprašanje, kaj sploh šteje za posledico. Čeprav Badiou svoje razumevanje maja '68 podaja kot nekdo, za katerega je ta dogodek še vedno del njegove »subjektivne realnosti« (2010, str. 181), je njegovo branje dogodka širše. Badiou namreč vseh posledic maja '68 ne pripiše le dejavnosti enovitega subjekta tega dogodka, ampak priznava, da je šlo dejansko za zelo heterogeno gibanje, ki v veliki meri ostaja enigmatično (2018,

4 Predvsem pa je maj '68 prinesel transformacijo samih »razmerij med teorijo in prakso« (Rancière v Hallward, 2008).

str. 18). Mnoštvo interpretacij, ki se je nagrmadilo na maju '68, torej odslikava njegovo dejansko heterogenost.

Po Badiouju (2018, str. 19–31) tako obstajajo vsaj trije različni maji. Najprej maj študentske in gimnazijske populacije, upor (razredno privilegirane) mladine – politično radikalne (marksizem) in osredotočene na probleme, povezane z organizacijo univerze. Nato delavski maj z »divjimi« stawkami in zasedbo tovarn ter na koncu še libertarni maj, katerega revolucija je bila bolj estetske narave, naravnana na individualno svobodo in transformacijo seksualnosti. Tisto pa, kar tvori resnični maj '68, ni nobeden od teh treh majev, niti njihova kompleksna mešanica, ampak *četrti* maj, ki je prav »neposredna povezava« ali »diagonala« med ostalimi tremi (2018, str. 41).⁵

Prav neposredna povezava, ki tvori četrti maj, je dogodek v smislu, kakor ga razume Badiou: »Ta maj '68 je manj berljiv, saj se bolj kot v trenutku odvije v času« (2018, str. 35). Ne gre torej za efemerno intenzivnost samega dogodka, ki bi ga sčasoma prekril povratek realnosti in nepredvidene posledice, ampak za dogodek kot trenutek preloma, katerega implikacije bo njegov subjekt razvijal v dalj časa trajajoči »sekvenci«, ki sledi dogodku.

Čeprav je bil raznim akterjem dogodka skupen marksistični vokabular in rdeče zastave, je maj '68 po Badiouju (2018, str. 36–37) pokazal predvsem to, da se je klasična marksistična koncepcija politike izpela. Izkazalo naj bi se, da politike emancipacije ne moremo več razumeti kot nasledka objektivnega zgodovinskega agenta (delavskega razreda ali ljudstva), ki mora postati tudi zgodovinski subjekt, ki ga reprezentira določena stranka (komunistična). Pravi dogodek je bil torej »dogodek nove ideje politike«, ki pa jo je bilo treba šele razviti (2018, str. 46). Diagonalna povezava med različnimi maji je sprožila politično sekvenco, ki jo Badiou locira predvsem v sedemdeseta leta, v kateri so potekali »neposredni eksperimenti« z novimi oblikami politike, kot so jo prakticirale razne skupine (2018, str. 35–36). Enigma maja '68 je torej v zadnji instanci enigma te nove oblike emancipatorne politike, ki temelji na premestitvah namesto na družbenih položajih in ki na distanci od predstavništva išče nove oblike politične organizacije, ki bi bile na ravni tega, kar je impliciral dogodek

5 Poveza pri Badiouju v resnici poteka »predvsem med študentskim in delavskim gibanjem« (2018, str. 41), kar kaže na določeno nelagodje v zvezi s tretjim, »libertarnim« majem, ki ga Badiou sicer upošteva, a ga ne more zares umestiti v svojo shemo.

(2018, str. 48). In če nas ta dogodek še vedno lahko subjektivira, je to zato, ker *»imamo isti problem«* (2018, str. 50), ker smo pred ta izziv postavljeni tudi v soočenju s političnimi antagonizmi, kot se kažejo danes.

Tudi Rancière poskuša repolitizirati razpravljanje o maju '68. Če si študentske zahteve z ulice in okupiranih fakultet pogledamo od blizu, najdemo malo referenc na ustvarjalno in seksualno osvoboditev: »nobenih pozivov proti družinskemu redu, malo klicev po seksualni svobodi, nobenega izbruha umetniške ustvarjalnosti, nobene zahteve mladine kot take« (2018, str. 290). Politična ost študentskega gibanja je zadevala nekaj drugega, in sicer »razmerje med univerzitetnim sistemom in kapitalistično dominacijo« (2018, str. 290). Kot poroča Rancière, so bile v tistem času nove oblike kapitalizma, o kakršnih kot o posledici maja '68 govorita Boltanski in Chiapello, dejansko že na delu v razpravah o modernizaciji univerzitetnega sistema. Prenova kapitalizma, h kateri naj bi gibanje nevede prispevalo, je bila torej dejansko povod in tarča protestov. Študentsko stališče v zvezi z univerzo Rancière povzame takole: *»Nočemo biti izurjeni kot instrumenti kapitalističnega izkoriščanja delavskega razreda«* (2018, str. 290).

Protesti študentov pa seveda niso bili omejeni na vprašanja, povezana z organizacijo univerzitetnega študija. Študenti/-ke so svoj problem univerzitetnega sistema neposredno povezali/-e z dominacijo in izkoriščanjem, kot ju izvaja ekonomski sistem. Tako je neki pamflet, ki ga omenja Rancière, npr. zahteval »odpravo izpitov in kapitalizma« (2018, str. 290). Takšen preskok iz posamičnega na splošno pa ni le posebnost študentskega gibanja maja '68, pač pa splošna značilnost politike, kakor jo pojmuje Rancière: »politično subjektivacijo na splošno lahko definiramo kot umetnost 'bližnjice', ki neposredno poveže 'lokalni' problem s celoto družbenega sistema« (2018, str. 291). To pa je seveda tudi podlaga povezave med študentskimi in delavskimi akcijami.

Vidimo torej, da je neposrednost povezave – podobno kot pri Badiouju – tudi pri Rancièru v osrčju maja '68. Toda po Rancièru za razliko od Badiouja ni treh ali štirih majev, ki bi pojasnili mnogoterost interpretacij. Rancière namesto tega poudari konflikt interpretacij, ki je pravzaprav konflikt različnih logik interpretacije, s tem pa različnih vrst časovnih in družbenih racionalnosti. Razlagalni logiki, ki imaginarne predstave samih akterjev umešča v celoto realnih družbenih procesov in razmerij med družbenimi skupinami, Rancière zoperstavlja

logiko, ki temelji na drugačnem razmerju med delom in celoto. Namesto, da bi vsak del razlagala z vidika celote, se osredotoča na posebno vrsto »delov«, ki v sebi neposredno zgoščajo celoto. Tako »problem izpitov vsebuje celoto razmerij med univerzo in družbenim sistemom, ta odnos pa zgosti celoto družbene organizacije dominacije« (2018, 292). Subjekt, ki v določenem trenutku razgrne takšen problem, vnese motnjo v celoto družbenega sistema, »ustvari nov prostor, prostor manifestacije zmožnosti in možnosti, ki v 'normalni' porazdelitvi mest, dejavnosti in zmožnosti ni obstajal« (2018, 291). Časovni logiki, ki efemerne akcije in naivne zahteve takšnih subjektov zoperstavlja dolgoročnim družbenim procesom in političnim strategijam, Rancière tako zoperstavlja edinstvenost trenutkov preloma, v katerih se sprožijo nove politične zmožnosti in izumljajo nove oblike boja: »Politični trenutki se ne razblinijo kot efemerni mehurčki, ki stanje stvari pustijo nedotaknjeno. Časovne pospešitve, rekonfiguracije prostorov, nepričakovanje sekvence dejanj, oblike dezidentifikacije, ki jo proizvedejo besede, ustvarijo načine zaznavanja, občutenja, mišljenja in delovanja, ki postanejo aktivne sile boja in spremembe« (2018, str. 295). Brez takšnih trenutkov, dodaja (2018, str. 294–295, 298), ne bi imeli tradicije politične invencije, ki bi se razlikovala od zgodovine državnih institucij in razmerij med družbenimi silami – tradicije, ki se nadaljuje z gibanji zasedbe, ki smo jim bili priča v letih po zadnji veliki ekonomski krizi.

Politika na distanci?

Namesto, da bi dogodek ločila od niza njegovih posledic, poskušata Badiou in Rancière misliti učinkovanje same njegove neposrednosti. Tako maj '68 dobi svojo avtonomnost kot nedovršena politična sekvenca, na katero se lahko še vedno navezujemo. Avtonomnost politične sekvence pomeni, da lahko njeno neposredno izvajanje lastne politike razumemo tudi kot produkcijo distance: distance do države, do predstavniških političnih struktur in razmerij med družbenimi skupinami. Po Badiouju mora politika »ohraniti radikalno avtonomijo tako v svoji organiziranosti kot v svoji praksi«; v tem vidi »nujnost politične distance«, ki je bila »izumljena kot nasledstvo '68« (2010, str. 181–182). Tudi po Rancièru politična sekvenca »postane avtonomna takrat, ko se distancira od sveta sovražnika« (2018, str. 297). V postavitvi barikad in zasedbe prostorov tako

vidi predvsem zakoličenje prostora prakticiranja določene politike: »Barikada je samo-potrđitev skupnosti enakih, ne pa učinkovito sredstvo za boj proti sovražniku« (2018, str. 297). Z opozorilom na avtonomnost maja '68 kot politične sekvence nam omogočata problem oddaljenih neposrednosti preoblikovati v problem neposrednih oddaljenosti, torej načinov, na katere je mogoče neposredno izvajanje politike »na distanci«.

Tudi če maj '68 spet razumemo skozi njegovo neposredno politično ost, pa ostaja vprašanje, na kakšen način se lahko nanjo navežemo danes. Če poudarimo razsežnost neposrednosti boja, ki je obšel predstavniške strukture, moramo danes upoštevati, da so bile v vmesnem času te strukture tudi same močno oslabiljene. Ni težko priti do sklepa, da maj '68 morda ni najbolj nujna referenca v času, ko je njihova obramba ali delna rekonstrukcija že velik politični uspeh. Videli pa smo, da je mogoče sklepati tudi drugače in v maju '68 prepoznati predvsem zmožnost novih oblik boja, ki nastanejo in delujejo ravno na distanci do trenutne postavitve družbenih razmerij.

Študentsko gibanje 1968 znotraj družbenih konfliktov jugoslovanskega socializma¹

Gorazd Kovačič

Prispevek predstavlja historično materialistično socialno zgodovino ekonomskih, političnih in družbenih konfliktov v socialistični Jugoslaviji, znotraj katerih je mogoče interpretirati nastop študentskega gibanja 1968, njegove zahteve in stališča, pa tudi morebitno dediščino, ki je ostala po zatrtju.

Študentsko gibanje 1968 kot dogodek

Visoko šolstvo je v Jugoslaviji podobno kot na Zahodu v 60. letih kvantitativno ekspandiralo, materialne kapacitete in pedagoške norme pa so ostale stare. Rezultat so bili natrpne predavalnice in hierarhični, pogosto tudi avtoritarni odnosi profesorjev do študentov. Po takratnem zakonu o visokem šolstvu študentje niso bili subjekt univerze in niso imeli mest v univerzitetnih organih, temveč so imeli status zunanjih uporabnikov. Mest v študentskih domovih je bilo premalo, življenjske razmere so bile slabe, zasebni najem pa drag. Poleg

¹ Dr. Gorazd Kovačič je sociolog. Doktoriral je iz koncepta družbe pri Hannah Arendt. Zaposlen je kot visokošolski učitelj na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja s politično in ekonomsko sociologijo. Članek je razširjena različica prispevka »Socialni in razvojni konflikti kot sprožilci jugoslovanskega gibanja 1968«, ki je izšel v: Ignjatović, M., idr. (ur.): *Družba in družbena gibanja 50 let po 1968 / Slovensko sociološko srečanje 2018*, Piran, 18.–20. oktober 2018, str. 24–28.«

tega je študentske domove v Ljubljani vodil nekdanji upravnik zapora in je v pravila vnašal nepotrebne restrikcije. Zaradi inflacije po uvedbi tržne reforme so stroški študija, to je stroški stanarine, prehrane, prevoza in učbenikov, naraščali, javne in podjetniške štipendije ter krediti pa so bili vse težje dostopni. Podjetja so se manj odločala za štipendiranje, ker so imela zaradi gospodarske reforme otežene pogoje poslovanja, poleg tega jim je povečana stopnja brezposelnosti, tudi med diplomanti, omogočala, da si zlahka izberejo kadre na trgu brez vnaprejšnjega štipendiranja. Diplomantom so vrata do služb zapirali tudi manj izobraženi kadri, ki so se zaposlili v posameznih organizacijah takrat, ko je tem še zadoščala nižja kvalifikacijska struktura, službo pa so pogosto dobili zaradi svojih vojaških ali političnih zaslug. Prepreke kadrovske posodobitvi, ki bi bila podlaga za modernizacijo proizvodnje, so bile večkrat na vrhu: skoraj 500 direktorjev v Jugoslaviji je imelo le osnovnošolsko izobrazbo (Klasić, 2015: 89). Strukturni razlogi za slabše zaposlitvene perspektive diplomantov so bili videti kot medgeneracijski spopad glede reformiranja kriterijev kadrovanja od partitokratskih k meritokratskim. Starejši kadri, ki so osvojili položaje v vojni, so mladim pripisovali nehvaležnost in nihilizem, mladi pa so način, na katerega so se starejši oklepali položajev, razumeli kot odstopanje od uradnega programa socializma (Klasić, 2015: 85–92, 141).

To je bil visokošolski kontekst, v katerem se je v 60. letih postopno razvijal in krepil študentski aktivizem. Ta se je sprva osredotočal na »sindikalistične« interese študentov in njihovo izključenost iz organov odločanja na univerzi. Zatem so temu dodali mednarodne teme. Decembra 1966 so bile, denimo, v Zagrebu množične nasilne demonstracije proti ameriški vojni v Vietnamu. Spomladi leta 1968 se je vsebinsko težišče začelo premikati h »kritiki splošnega stanja v družbi. Na udaru so bili predvsem pojavi, ki so jih imeli za izrazito nesocialistične, kot so neupravičeno bogatenje posameznikov, neenakost in korupcija v družbi, neodgovorno obnašanje politikov« (Klasić, 2015: 102–103). K pozivom funkcionarjem na odgovornost so študente zlasti v Beogradu spodbujali profesorji iz kroga kritične filozofske revije *Praksis*.

Študentsko gibanje 1968 se je podobno kot v Franciji začelo zaradi povoda, ki je bil vnaprej videti nedolžen, čeprav je bil sociološko simptomatičen, nato pa je bliskovito eskaliralo zaradi kombinacije družbenih napetosti, v katere so bili vpleteni akterji, in napačne reakcije represivnih aparatov na prvi konflikt,

ki je spodbudila silovit odziv. V Beogradu je 2. junija 1968 prišlo do neredov, ker so študentom onemogočili udeležbo na neki zabavno glasbeni prireditvi, namenjeni brigadirjem. Ker je policija uporabila prekomerno silo, se je protest sprevrgel v spopade, ki so se jim v naslednjih dneh solidarnostno pridružili študentje v nekaterih drugih univerzitetnih središčih po Jugoslaviji, podprle pa so jih različne organizacije in skupine, zlasti iz vrst kulturne elite (Klasić, 2015: 107–131).

V Ljubljani je bil povod za študentske proteste lokalen, a v njem so bila zgoščena socialna protislovja tržne gospodarske reforme. Nekaj dni pred beograjskimi dogodki je svet študentskega naselja Rožna dolina sklenil, da bodo čez poletje izpraznili nekaj blokov in jih oddali turistom, da bodo pokrili primanjkljaj iz poslovanja. Sredstvo, s katerim naj bi spodbudili študente k izselitvi, je bil dvig stanarine za 38 %. Nezadovoljni študentje so se začeli zbirati in se odločili, da bodo 6. junija pripravili množičen protestni shod. Medtem so se zgodili beograjski nasilni protesti, ki so dali še dodatni pospešek študentskemu revoltu v Ljubljani. Čeprav so slovenske oblasti reagirale dialoško in so študentom že takoj ponudile rešitve več socialnih problemov, profesorji in druge skupine pa se jim niso pridružili (ibid.: 171–173), je sam moment upora, ki je udeležencem pokazal, da delovanje generira moč (prim. Arendt, 2013: 38) in da je mogoče z množičnim nastopom doseči konkretne spremembe, sprožil štiriletno dinamiko.

Študentsko gibanje v Ljubljani je bilo v prvih dveh letih osredotočeno na konkretne materialne (»sindikalistične«) in statusne (participacija v organih univerze, študentske institucije) interese študentske populacije, deloma pa je na slabo artikuliran način naslovilo tudi položaj univerze, razpete med funkcijo produkcije kadrov za razvijajoče se gospodarstvo in med razsvetljenske aspiracije sloja kulturniške »intelligence«. V letih 1970 in 1971 se je študentsko gibanje razcepilo v dva tabora. Prvi se je integriral v uradne predstavniške organizacije in je skušal delovati konstruktivno na temah iz prvega obdobja, drugi pa se je radikaliziral. Razširil je svoje tematike na poglobljeno kritiko raznih oblik in plasti družbenega gospostva, vključno s kritiko univerze, protestiral je proti različnim mednarodnim konfliktom in krivicam (vietnamska vojna, druženje državnega vrha s tujimi diktatorji, nacionalistični napadi na Slovence v zamejstvu). Privzel je tudi ostrejšje metode delovanja z večjim poudarkom na uličnih shodih in zasedbah, vrhunec je bila zasedba stavbe Filozofske fakultete od 26. 5. do 2. 6.

1971, pa tudi z drugimi oblikami situacijskega rušenja institucionalne distance med oblastjo in državljani. Ker pa v radikalni kritiki družbe gibanje ni artikuliralo jasnega programa ali vizije, je bilo že v procesu degeneracije. To so nekaj časa še zakrivali spektakel samih protestov in subkulturni projekti alternativnih mikrokozmosov. Obdobje 1972–1974 je bilo čas izteka, kjer so se tendence razcepa v pragmatični znotrajinstitucionalni del in hermetične subkulture razvile v depolitizacijo velike večine študentstva in v zapletanje aktivističnih krogov v brezplodne ideološke polemike (Bašković idr., 1982: XXXVIII–XLI).

Medtem je študentsko gibanje v Beogradu in Zagrebu eskaliralo v bistveno širšo fronto, zoper katero je državni vrh po poskusih diplomatske pomiritve razmer reagiral z obsežno represijo. V Beogradu je že od začetka šlo za študentsko-profesorsko gibanje, katerega intelektualni inspiratorji so bili profesorji filozofije iz kroga revije *Praxis*, ki so režim že pred tem kritizirali zaradi nasprotja med deklariranim komunističnim programom in dejansko prakso. Za režim je bila zlasti nevarna kritika političnega monopola Zveze komunistov kot nezdružljivega s samoupravljanjem, hkrati pa so kritizirali tudi liberalno gospodarsko reformo iz leta 1965 kot nekaj, kar vodi v rušenje socializma in v krepitev menedžerskega razreda (Klasić, 2015: 51–59). Praksisovska kritika je bila levičarska in demokratska, njeno stališče je bil samoupravni socializem, režim pa je razgaljala kot temu nasproten. Dokler so bili praksisovci intelektualno gibanje brez širšega dometa, ga je režim toleriral, ko se je povezalo z materialno silo množičnega gibanja, pa je Titov režim obračunal z obema. Diskurzivna priprava za obračun se je začela že konec junija 1968, vrhunec pa je dosegla v letih 1974, ko sta bili ukinjeni revija *Praxis* in Korčulanska poletna šola, in 1975, ko so prepovedali predavati osmim najbolj izpostavljenim profesorjem (ibid.: 220–226).

Na Hrvaškem se je v letih 1969–1971 razvilo zelo široko in bojovito nacionalistično gibanje. Študentje so bili samo en njegov del, glavna generatorja sta bila nacionalistični del kulturne elite in politično vodstvo. Nacionalistični kulturniki so že leta 1967 in tudi prej razvili teze o ogroženosti hrvaškega naroda zaradi srbske ekspanzije na jezikovnem (projekt skupnega srbo-hrvaškega jezika z dominantno srbsčine) in demografskem področju (nadpovprečna stopnja ekonomske emigracije Hrvatov in ekonomska imigracija Srbov na Hrvaško) ter srbskega spodbujanja dalmatinske in drugih regionalnih identitet. Republiško politično

vodstvo je v obdobju 1969–1971 instrumentaliziralo polemike kulturnikov² za obrambo gospodarskih interesov Hrvaške nasproti zveznim institucijam in manj razvitim republikam. Sovpadli sta stališči o etnični ogroženosti in finančnem izkoriščanju Hrvaške.

Mobilizacija domače javnosti proti unitarističnim stališčem se je krepila z razširitvijo na simbolna področja, kot so rehabilitacija zgodovinskih osebnosti bana Jelačića in Stjepana Radića, poudarjanje katolištva, utrjevanje ijekavice in polemika glede ustavnega statusa srbske manjšine. V začetku leta 1971 se je vzpostavilo jasno zavezništvo med kulturniškimi nacionalisti in političnimi liberalci. Vrsta časopisov je začela odkrito zagovarjati prednost hrvaških pred jugoslovanskimi interesi. Posamezniki so začeli zagovarjati, naj Hrvaška pridobi določene attribute državnosti, kot so lastna vojska, lastna centralna banka, ki bo samostojno vodila kreditne odnose s tujino, svoj sedež v Združenih narodih in lastne poštne znamke. Širila se je ideja osamosvojitve, študentje so jo tudi izrecno zahtevali na demonstracijah novembra in decembra 1971.

Tito se je sprva, sredi leta 1971, še pustil prepričati, da gre le za obrobne ekscese in da vodilna hrvaška usmeritev ostaja lojalna jugoslovanskemu konsenzu, ko pa so hrvaške nacionalistične kulturne organizacije začele promovirati pripojitev dela Hercegovine k Hrvaški, nacionalistični spori med raznimi narodi pa so se širili tudi v druge republike, se je odločil za oster poseg. V čistki so iz Zveze komunistov izključili deset tisoče članov, razrešili stotine funkcionarjev, zaprli več tisoč oseb, odpustili vrsto akademskih in kulturnih delavcev ter ukinili nekatere kulturne institucije in publikacije.

Obenem so ustavne reforme leta 1974 ustregle ekonomskim zahtevam razvitih republik po decentralizaciji in po večjem republiškem nadzoru nad deviznim tokom ter zahtevam kritikov liberalne reforme iz leta 1965 po obnovi samoupravljanja v podjetjih in na področju družbene infrastrukture (Ramet, 1992: 98–132). Ta protislovna kombinacija potez je bila značilna za Titovo vladavino: sankcioniral je tiste, ki so artikulirali politične zahteve, ki so odstopale od trenutne uradne linije, in obenem te zahteve uresničil sam. Čeprav je praktično prisluhnil interesnim pritiskom, je z odstranitvijo njihovih glasnikov

2 V nasprotju s tem hrvaško politično vodstvo leta 1968 ni podprlo študentskega gibanja, ki je nastopalo v imenu socialističnih idealov, proti privilegijem »rdeče buržoazije« ter za »bratstvo in enotnost« med jugoslovanskimi narodi (Klasić, 2015: 198).

iz politike sporočil, da ne dovoli nobenih izzivov monopolu partijskega vrha nad političnim življenjem (Klasić, 2015: 226).

Študentsko gibanje v Sloveniji je bilo ideološko zelo heterogeno. »Sindikalistične« zahteve in kritike so izhajale iz egalitarističnih stališč. Politično vplivne so bile kritike zapostavljanja revnih študentov in na drugi strani privilegijev za funkcionarje. Tudi velik del drugih, širših kritik je izhajal iz levičarskih stališč, npr. glede pravičnosti in miru v mednarodnih odnosih. Manjši del zahtev in kritik lahko po današnjih kriterijih kvalificiramo kot liberalne v smislu zagovora osebnih svoboščin. Obstajali so tudi nacionalistični ekscesi, ki so ostajali marginalizirani v subkulturnem kontekstu. Primer je zavzemanje voditelja bloka 4 v študentskem naselju Rožna dolina in poznejšega nacionalističnega politika Marjana Poljšaka, naj se slovenski narod vrne h kultu boga Svaruna, saj da je prek katolištva podrejen tuji državi Vatikanu.³ Levičarski voditelji študentskega gibanja so poskrbeli, da tovrstne ideje niso prišle v programsko ospredje, kljub temu pa so se morali opirati na mobilizacijske sposobnosti voditelja bloka 4, kadar so organizirali množične ulične demonstracije. Čas množičnega vrvenja je bil priložnost za promocijo in kratkoročno uveljavitev raznoraznih, tudi ekstremnih in bizarnih idej in njihovih protagonistov, a ideološka dominantna gibanja je bila prosocialistična.

Liberalna in marksistična interpretacija

Kljub predstavljeni ideološki heterogenosti in socialistični dominantni v post-socialističnih interpretacijah gibanja 1968 nesorazmerno prevladuje liberalna perspektiva, pač skladno z nazorom njihovih avtorjev, ki so se uspeli akademsko uveljaviti in so prišli v položaj vodilnih interpretov mladinskega dogajanja.

Takšno interpretacijo najdemo npr. pri Mirjani N. Ule, ki od številnih poskusov sociološke razlage globalnega študentskega gibanja 1968 izpostavlja tiste, ki se osredotočajo na subjektivno razsežnost in ki iz posebnega družbenega položaja študirajoče mladine (ugodna ekonomija časa, urejen materialni položaj, študijska spodbuda k refleksiji) izpeljujejo njeno iskanje novih vrednot, življenjskih smislov, življenjskih stilov in detabuiziranih zadovoljstev. Poudarek je na subjektivnem obratu in emancipaciji osebnega. Ta naj bi bila tudi glavni

3 Vir: intervju s Petrom Kovačičem Peršinom, osebni zapiski avtorja.

smoter zahtev po družbeni spremembi (Ule, 1999: 246–247). Študentsko gibanje pri nas pa označuje prek njegovih domnevnih osrednjih zahtev »po ‘demokratizaciji’ socializma, po večji ekonomski liberalizaciji, odpravi cenzure in policijske represije nad opozicijskimi skupinami, po svobodi v umetniškem in znanstvenem ustvarjanju, avtonomiji univerze, po večji odprtosti do tujine«. Pri tem sicer dodaja, da »so študenti ponekod (zlasti v Beogradu) nastopali v imenu poenostavljenih revolucionarnih idealov, teženj k egalitarizmu, unitarizmu in uravnilovki« ter »nasprotovali nekaterim pragmatičnim in nujnim potezam ekonomske politike, ki je prav tedaj izvajala gospodarsko reformo« (ibid.: 276).

Protislovja samoupravljanja, ki je bilo takrat ključni institucionalni in ideološki kontekst, na katerega se je nanašala tudi prevladujoča študentska socialistična kritika družbenih in političnih razmer, so iz tega prikaza povsem izpuščena kot raziskovalni predmet. Prav tako študentske »sindikalistične« zahteve, ki so jih njihovi nosilci razumeli in javno legitimirali prek takrat uradne socialistične ideologije. Namesto tega avtorica iz današnjega liberalnega zornega kota podaja vrednotenje socialističnega toka v študentskem gibanju kot zgrešenega, globalne politične tematike radikaliziranega krila gibanja izpusti in namesto njih poudari tiste, ki se kažejo kot ideološko relevantne šele v luči poznejšega liberalnega obrata od poseganja v zunanji svet k zasebnosti, zasebnim ciljem in samoreferenčnosti subjektivitete (prim. Beauvois, 2000; Beck, 2001: 187–200; Illouz, 2010; Boltanski in Chiapello, 2007). Tudi pri sociološki analizi družbenega položaja akterjev študentskega gibanja z liberalnim aparatom ne pride dlje od orisa značilne strukture sebstva; problematike družbenih bojov in razrednih procesov ter vpetosti študentskega vrenja vanje tu sploh ni.

V primerjavi s tem prikazom je marksistična analiza, ki so jo deset let po koncu gibanja pripravili štirje njegovi udeleženci v zborniku *Študentsko gibanje 1968/72*, natančnejša, pa ne le zaradi večjega obsega, temveč zlasti zato, ker razčleni večkratno protislovnost študentskega gibanja in njegovih akterjev. Že uvodoma ugotavlja, da je bilo to gibanje »simptom in ideološki kondenzator protislovij nekega širšega obdobja« (Baškovič idr., 1982: IX), ki ga časovno zameji z letoma dveh reform, 1965 in 1974. V študentskem gibanju so se odražali takratni širši socialni konflikti in ideološka nasprotja, na eni strani že poprej (v revijah *Praxis* in *Perspektive*) artikulirana levičarska kritika realsocialističnega sistema in režima in njegove liberalne gospodarske reforme, na drugi strani pa

nacionalistični odvod socialnih frustracij, ki so bile posledica razvojnih razlik znotraj Jugoslavije, ki jih je reforma le še poglobila. Na kakšen način so se ti konflikti odrazili v študentskem gibanju 1968?

O globalnem študentskem gibanju četverica ugotavlja, da ni bilo »*neposreden* [poudarek v izvirniku!] izraz ekonomskih, političnih ipd. konfliktov«, in iz tega izpeljuje tezo, da se ni konstituiralo v revolucionarni subjekt, kar so mu nekateri pripisovali, pač pa je bilo le »specifičen izraz te prihajajoče globalne družbene krize, prelit skozi prizmo univerzitetnega okolja« z epicentrom v »izobraževalnem procesu in položaju študenta v njem« (Baškovič idr., 1982: XV–XVII). Negotovost študirajočih se je nanašala na dve različni problematiki. Na eni strani je s tehničnim napredkom v materialni proizvodnji univerza postajala valilnica kadrov, ki naj bi se integrirali v produkcijski sistem in v reprodukcijo obstoječih družbenih odnosov ter se odvrnili od alternativnega intelektualnega poslanstva protisistemskih gibanj, na drugi strani pa je ekspanzija visokošolskega sistema že učinkovala kot začasni socialni azil, ki je odlagal vstop mladih na trg delovne sile, kjer jim je že grozila strukturna brezposelnost. Študentsko gibanje 1968 naj bi bilo alarm pred iztekom povojne materialne ekspanzije (prim. Arrighi, 2009) in stagnacijo v 70. letih, ki je zlom optimizma povojne »zlate dobe« zaradi posebnega položaja študentov, pa tudi zaradi takratne prenove marksistične teorije (frankfurtska šola, odkrivanje mladega Marxa) »lažje izražalo v kulturno-socialnih in etičnih kot pa v ekonomskih kategorijah« (Baškovič idr., 1982: XXI). V prvi fazi je politiziralo hierarhična znotrajuniverzitetna razmerja in prakse, v nadaljevanju pa je to razširilo na širša družbena razmerja in globalna vprašanja (ibid.: XXIII–XXIV).

Osrednja referenca jugoslovanskega in slovenskega študentskega gibanja 1968 so bila po ugotovitvah Baškoviča idr., pa tudi Klasića (Klasić, 2015: 81), protislovja samoupravljanja, in sicer protisocialistični učinki tržne reforme iz leta 1965 ter nasprotje med načeli samoupravljanja in vztrajanjem etatizma prek političnega monopola ZK. Gospodarski razvoj in reforma sta povzročila razslojitev delavskega razreda na več statusnih segmentov, od proletariata, ki je ravnokar migriral z zaostalega podeželja, prek razreda kvalificiranih delavcev in strokovnega osebja do tehnokracije upravljalcev. Avtorji na kratko omenjajo naraščajočo komercialno odvisnost od tujega kapitala, politični spopad med linijama centralizma in liberalizma z decentralizacijo, gospodarsko reformo v

60. letih, vzpon tehnokratskega razreda in zaostritev materialne stiske tistih slojev, ki niso bili med zmagovalci diferenciranega razvoja (Baškovič idr., 1982: XXVII–XXXVI), vendar ne uspejo sistematično razdelati teh procesov in prikazati, kako vodijo v nova razredna razmerja med družbenimi sloji in med različno razvitimi republikami ter v legitimacijske konflikte. Ti so se nato posredno odrazili v študentskih in širših gibanjih v obdobju 1968–1971 in v ideološki kakofoniji, ki je vključevala tako socialistično kritiko razmer, kot tudi nasproten razmah nacionalizma.

Podlago za teoretski preboj, ki omogoča sistematičen prikaz povezave med gibanjem 1968 na eni strani in med reformo sredi 60. let ter posledičnim razrednim prestrukturiranjem in socialnimi konflikti na drugi strani, lahko najdemo v spisih nekaterih sodobnih marksističnih avtorjev, ki s časovne in prostorske distance na novo pišejo socialno zgodovino tistega obdobja (prim. Samary, 2017; Kržan, 2017; Kirn, 2014).

Tržna reforma leta 1965 in njene posledice

Za jugoslovanski socializem je bilo značilno eksperimentiranje in reformno razreševanje protislovij, v katerih se je sistem znašel vedno znova. Zgodovinski procesi so bili precej bolj kompleksni od tistega, kar se pojavlja v tranzicijski literaturi, ki namesto študija notranje dinamike socializma ponuja njegovo poenostavljeno podobo ter splošno stališče o neučinkovitosti in nujnosti njegovega propada (prim. Kirn, 2014: 165–168). ZK je sicer v vsaki krizi poskrbela za ohranitev svojega političnega monopola, vendar to ne pomeni, da je bil režim monoliten. Nasprotno, cepili so ga frakcijski boji, katerih ozadje so bila interesna nasprotja in z njimi povezane nasprotujoče si teoretske pozicije. Tudi ljudski razredi niso bili pasivni. Na slabe socialne učinke posameznih reformnih eksperimentov so se večkrat odzvali z odporom. Tako je že v prvih povojnih letih prihajalo do kmečkih uporov proti prisilni kolektivizaciji (Kirn, 2014: 181–182), zatem pa do vrste divjih delavskih štrajkov in drugih protestov. Oblasti so na odpor praviloma reagirale s kombinacijo represije proti konkretnim akterjem neredov in z reformami, ki so ugodile njihovim zahtevam ali odpravile njihov prejšnji eksperiment.

Jugoslavija je uvedla samoupravljanje po sporu s Stalinovo Sovjetsko zvezo kot alternativo stalinističnemu etatizmu in tudi za mobilizacijo ljudske

podpore, ki jo je režim potreboval v razmerah mednarodne konfrontacije. Prek samoupravljanja so kolektivi delavcev prevzeli nadzor nad podjetji in drugimi proizvodnimi subjekti, na političnem področju pa je ZK ohranila monopol in blokirala razvoj participativne demokracije, prek katere bi državljani lahko demokratično določali družbeni plan. Sistem je bil torej protislovno dvotiren, na podjetniški ravni je bil demokratičen, na ravni makroekonomskega upravljanja pa etatističen oz. partitokratski (Samary, 2017: 44–45, 75–78).

Samoupravno gospodarstvo je do leta 1961 dosegalo izjemne rezultate. Obnovilo je v vojni močno uničeno infrastrukturo in izpeljalo zelo hitro prestrukturiranje iz prevladujočega nizko produktivnega kmetijstva v industrializacijo in iz obsežne ruralnosti v urbanizacijo. Gospodarska rast je bila zelo visoka, v letih 1957–1961 je dosegala celo najvišje ravni v svetovnem merilu (Kirn, 2014: 184). V začetku 60. pa je prišlo do močne upočasnitve gospodarske rasti, dviga stopnje inflacije in primanjkljaja v bilanci tekočega računa. Mikroekonomski problem je bilo negativno poslovanje nekaterih »političnih tovarn«, ki so jih zgradili iz političnih razlogov, zlasti na Kosovu in v Bosni in Hercegovini. Očitno je bilo, da politično forsirana in subvencionirana težka industrializacija manj razvitih republik in pokrajin ni dala zaželenega rezultata, to je razvojnega dohitevanja severnega dela države (Ramet, 1992: 84, 88). Vse te objektivne težave so govorile v prid zahtevam frakcije »liberalcev«, da je treba spremeniti paradigmo ekonomske politike.

Reformni paket je bil sprejet julija 1965. Vključeval je devalvacijo dinarja, sprostitev cen (opustitev njihovega administrativnega določanja, zaradi česar so se dvignile), zmanjšanje carinske zaščite in znižanje davčnih obveznosti gospodarstva (Kirn, 2014: 216). Strukturno najpomembnejša je bila odprava državnih investicijskih skladov, v katere so morala pred tem vsa podjetja vplačevati presežke iz poslovanja in iz katerih so nato politične odločitve razdeljevale investicijska sredstva podjetjem. Reforma je vzpostavila sistem, v katerem so podjetja dobila dostop do investicijskih sredstev v obliki bančnih posojil, obstoječa sredstva državnih skladov je prenesla v banke. Reforma je tudi skoncentrirala bančni sektor v ukinitvijo okrog 480 malih občinskih bank (Kirn, 2014: 287). Banke so investicijska sredstva odslej dodeljevale na osnovi dobičkonosnosti podjetij in programov.

Sprememba vloge in načina distribucije investicijskega denarja je povzročila spremembo razrednih odnosov. Ustvarjen je bil trg kapitala (Kržan, 2017: 229).

Podjetja so začela obravnavati denar in druga proizvodna sredstva kot kapital, živo delo pa kot navaden produkcijski faktor, pri čemer je bila forma delavskega samoupravljanja v napoto oz. v protislovju s kapitalistično logiko izkoriščanja delovne sile (Samary, 2017: 159).⁴ Delavski kolektivi so se skušali oklepali delovnih mest, medtem ko je menedžment uvažal racionalizacije. Podjetja so začela obravnavati delavce na bolj kapitalističen način, čeprav je bilo lastništvo podjetij formalno še vedno družbeno. Producerska sredstva so začela učinkovati kot kapital, razvijati se je začel nekakšen socialistični kapitalizem.⁵

Zaradi reforme se je okrepila moč tehnokracije. »Splošni delavski zbori so izgubili svojo moč, pridobila pa so jo razna menedžerska telesa«, ki so dejansko sprejemala strateške odločitve in jih dajala v formalno potrjevanje delavskim zborom, ki niso zmogli obvladovati obilice gradiv. Avtonomijo menedžmenta so krepili tudi »naraščanje velikosti podjetij, združevanja in prevzemi« (Samary, 2017: 171). Nova razredna konstelacija je spodkopala dotedanjo »družbeno pogodbo med delavstvom in njegovim političnim predstavništvom (tehnokracijo ali birokracijo), ki naj bi zagotavljala (nova) stabilna delovna mesta, rastoč življenjski standard«⁶ (Kirn, 2014: 249). Delavci tega verjetno niso opazili takoj in neposredno, saj so se nominalno ohranile institucije samoupravljanja. Reformo so celo promovirali kot umik države, ki naj bi okrepil sistem samoupravljanja. Toda reforma je sprostil silo financiranja, ki so kmalu povzročile naraščanje dohodkovnih neenakosti.

Tržna reforma je močno upočasnila gospodarsko rast. Rast uvoza je začela močno prehitovati rast izvoza in trgovinski primanjkljaj z zahodnimi gospodarstvi se je začel povečevati, kar kaže na vključitev na periferni položaj

4 Po Kržanu je bila tehnokracija tista družbena skupina, ki je forsirala prehod v tržni socializem. V stikih s politiki je interpretirala gospodarske izzive »tako, kot jih je tehnokrat prikazoval njihov družbeni položaj. [...] Ker so na gospodarstvo gledali s stališča posamičnega podjetja, ki deluje v tržnih okoliščinah, so odgovor na vsa vprašanja videli v krepitvi tržnih zakonitosti« (Kržan, 2017: 228).

5 Po Kržanu je distinktivnost kapitalizma v tem, da distribucijo delovne sile in naravnih dobrin med podjetja distribuira na tržni način. V jugoslovanskem socializmu se je to začelo dogajati po reformi leta 1965. Že pred tem so podjetja samostojno odločala, kaj bodo proizvajala in kako, in so tržno distribuiral svoje produkte, čeprav je bil ta trg uokvirjen s planiranjem, ki je uravnavalo investicijske in kreditne tokove (Kržan, 2017: 214, 216; Kirn, 2014: 183, 187).

6 Tržna reforma je zaostila tudi odnose med zadrugami in kmeti ter povzročila propadanje tega družbenega gospodarskega sektorja in premikanje kmetov v zasebno poslovanje. Število zadružnikov se je med letoma 1964 in 1971 znižalo za tretjino. Zadruge so na naraščanje cen v kmetijstvu reagirale z dezinvestiranjem, kmetje pa so se umikali v individualne rešitve. Individualna posest kmetijske mehanizacije je postala rentabilna (Samary, 2017: 174–176).

v svetovnem sistemu. Hrbtna plat zunanjetrgovinskega primanjkljaja je bilo postopno naraščanje zunanjega dolga, kar je Jugoslavijo spravljalo v odvisnost od mednarodnih finančnih trgov. Zaradi devalvacije dinarja, da bi spodbudili izvoznike, ter uskladitve mednarodnih in domačih cen se je močno dvignila stopnja inflacije, in sicer kar na 14 % (Kirn, 2014: 289). Življenjski stroški so narasli za 35 % in materialni standard prebivalcev je bil ogrožen. Poleg tega se podjetja v težavah niso odločala za nižanje plač, temveč za zaustavitev zaposlovanja in za odpuščanja (Klasić, 2015: 24). Tako se je po dvajsetih letih hitre in obsežne selitve delovne sile iz kmetovanja v zaposlitve ustavila rast zaposlovanja; podjetniški sektor ni več uspeval zaposlovati delovne sile, ki se je selila iz nerazvitega agrarnega sektorja. Zlasti v manj razvitih republikah se je začela večati stopnja nezaposlenosti, ki so jo oblasti skušale zmanjševati z medvladnimi sporazumi o izvozu migrantske delovne sile v Zahodno Evropo (Kržan, 2017: 227–231). Ravno leta 1968 je ekonomsko izseljevanje na Zahod postalo množično (Klemenčič, 2013: 61).

Izbruhi stavk in drugih oblik upora so bili že pred letom 1968 pogojeni predvsem s poslabšanjem materialnega položaja delavcev (ali drugih skupin prebivalstva), kajti »družbena pogodba« med političnim in tehnokratskim razredom ter delovnim ljudstvom je dejansko počivala na zmožnosti prvih dveh, da tretjemu zagotavljata rastočo blaginjo. Kadar so zaradi vzrokov zunaj podjetja materialna pričakovanja delavcev, ki jih je vzbujal nominalni samoupravni sistem, trčila ob realnost prenizkih plač, so delavci reagirali s stavkami (npr. zasavski rudarji leta 1958), ki so bile v luči formalnega samoupravljanja sicer videti absurde, dejansko pa so bile racionalne ravno zaradi dejanske šibkosti samoupravljalcev.⁷ Zahteve stavk so bile večinoma usmerjene v konkretno podjetje ter so praviloma zahtevale višje plače in ne več upravljalških pravic. V 60. letih se je število stavk povečalo, in sicer zlasti v razvitejših delih Jugoslavije v okoljih z daljšo tradicijo obstoja delavstva (ki se ni ravnokar izklopalo iz podeželske revščine) in delavskih bojov ter v delovno intenzivnih obratih. Vrhunec je bil leta 1964 (Kirn, 2014: 265–267).

7 Samary meni, da bi samoupravni socializem lahko uspešno razreševal svoja notranja protislovja, če bi ga razširili na področje makroekonomskega upravljanja, pozablja pa, da je bilo že pred tržno reformo zaradi samih teženj in zahtev produkcijskega načina samoupravljanje do neke mere iluzija, saj je tehnokracija dejansko sprejemala strateške odločitve o poslovanju podjetij. Po Kirnu je bila tržna reforma rezultat radikalizacije učinkov samoupravnega modela in razvoja tržnih razmerij med podjetji, ki jih je omogočal. Avtonomna podjetja, zlasti poslovno uspešnejša, so zahtevala še več avtonomije, kar je pomenilo poglobljanje trga (Kirn, 2014: 215).

Po tržni reformi so naraščale »razlike v osebnih dohodkih med poklici in med panogami«, zaradi davčne preureditve so imele »bogatейše regije boljše zmogljivosti in nudijo kakovostnejše storitve, saj se je manj denarja stekalo v federacijo« (Kirn, 2014: 245). Medtem ko je kupna moč delavstva močno upadla, so naraščale plače v panogah, ki so profitirale od financiranja v tržno naravnanim sistemu, to je »v bankah, zbornicah, elektrogospodarstvu, zunanji trgovini, zavarovalnicah, stanovanjskih podjetjih, športnih organizacijah, podjetjih, ki so se ukvarjala z igrami na srečo« (Klasić, 2015: 34). »Ključna beseda, ki jo je bilo v skladu s tem vse pogostejše slišati na ulici, je bila neenakost« (ibid.: 43).

Po uvedbi reforme je bilo vse več stavk in drugih protestov proti povečanim neenakostim (Klasić, 2015: 28; Samary, 2017: 16). Reforma je povzročila prokapitalistične tendence v tržni regulaciji dostopa podjetij do dolžniškega kapitala in v spodbudah za njihovo usmeritev k profitabilnosti. Iz tega so sledili sanacijski ukrepi v doseganje večjega profita šibkih podjetij na škodo delavcev, povečevanje neenakosti med delavci glede na njihov razredni položaj v podjetju, panogo in regijo ter omejevanje upravljalских pravic delavcev, »poglobljanje dohodkovnih razlik med podjetji in regijami, povečevanje nezaposlenosti in rast inflacije. Posledica so bile delavske in študentske stavke med letoma 1968 in 1971 proti neenakostim in 'rdeči buržoaziji', za 'samoupravljanje od spodaj navzgor'« (Samary, 2017: 78–79; cf. Klasić, 2015: 28). Delavske stavke in študentsko gibanje torej niso kritizirali etatizma in vladavine partijskega političnega razreda v imenu liberalne demokracije, temveč v imenu okrepitve samoupravnega socializma.⁸

8 Pogled Catherine Samary na zgodovino jugoslovanskega samoupravljanja je zaznamovan z njeno normativno tezo, da bi morali protislovja v jugoslovanskem družbenem sistemu, tudi probleme razlik v razvitosti in poslovni učinkovitosti, razreševati po poti poglobljanja participativne demokracije oz. samoupravljanja. To je bilo tudi stališče praksisovcev (Klasić, 2015: 57). Ta pogled podcenjuje položaj Jugoslavije v svetovnem sistemu in njeno objektivno ranljivost na mednarodnih finančnih trgih, ki je s samoupravljanjem dosežena notranja kohezija ne more zmanjšati ali kompenzirati. Na drugi strani liberalni avtorji, kot sta Sabrina P. Ramet in Hrvoje Klasić, vrednotijo samoupravni sistem kot zgrešen eksperiment in odklon od mehanizmov doseganja podjetniške učinkovitosti in racionalne tržne alokacije virov. Toda ne glede na te razlike v vrednotenju samoupravljanja vsi trije avtorji ugotavljajo, da so socialni konflikti, ki jih je povzročila tržna reforma, vodili v proteste delavstva, intelektualcev in študentov, da je bila glavnina kritik s strani teh poražencev učinkov reforme levičarska in da so ključno vlogo pri nacionalističnih premestitvah interesnih sporov igrale republiške vladajoče politične birokracije.

Nasprotja med razvojnimi modeli kot strukturna podlaga konfliktov od 60. let do razpada Jugoslavije

Tržna reforma leta 1965 je bila v interesu menedžmenta in strokovnih poklicev v panogah, ki so obvladovale finančne tokove, bila je v interesu tržno in profitno uspešnejših podjetij in razvitejših republik oz. njihovih vodilnih razredov. Odprava vplačil poslovnih presežkov v državne investicijske sklade jih je stroškovno razbremenila. Te interesne skupine so državno distribucijo investicijskih sredstev kritizirale kot neučinkovito in zaviralno. Ni naključje, da so nasprotja med političnimi frakcijami sovpadala z geografsko distribucijo razvitosti. Razlike med razvojnimi strukturami različnih delov Jugoslavije so bile objektivni vir nasprotujočih si interesov v zvezi z ekonomsko politiko. Glavni protagonisti skupine t. i. liberalcev so prihajali iz Slovenije in Hrvaške, kjer je bila locirana glavnina izvoznega sektorja. Nasprotni tabor, ki je bil interesno lociran v Srbiji in ostalih vzhodnih republikah, je vodil šef zvezne Udbe Ranković. Tržna reforma leta 1965 je bila rezultat politične zmage liberalcev,⁹ naslednje leto je sledil še obračun z Rankovićem (Kirn, 2014: 182, 219).

Susan Woodward ugotavlja, da sta v Jugoslaviji delovala dva različna in do neke mere nasprotna razvojna modela, slovenski izvozni (kapitalsko intenzivni) model in bosanski model, v katerega jedru je bil državni vojaško-industrijski kompleks. Prvemu sta ustrezali decentralizacija in marketizacija regulacije, saj je dosegal profite na trgu in bi lahko uspešno dostopal do investicijskih sredstev na trgu kapitala, obvezna vplačila v državne investicijske sklade pa so ga bremenila. Drugi je bil odvisen od državnega patronata in sta mu politično ustrezala etatizem in centralizem (Kirn, 2014: 182). Sabrina P. Ramet uporablja nekoliko drugačno taksonomijo, in sicer v kontekstu idej o razvojnih politikah piše o donavskem in jadranskem konceptu (ter o slovenskem konceptu kot podvrsti drugega). Donavski koncept je zagovarjal, naj država z obsežnim investiranjem

9 Poleg ravni ekonomskih interesov, ki je tvorila os liberalci vs. unitaristi, je koalicija za reformo delno nastala tudi po logiki specifičnih medrepubliških in mednacionalnih napetosti. Slovenske in hrvaške liberalce je podprlo tudi makedonsko vodstvo, in sicer ne zaradi skupnih ekonomskih interesov, temveč zaradi odpora do srbskega šovinizma. Nastala je mešana koalicija, ki je bila liberalna in protisrbska. Po izbruhu cestne afere leta 1969 pa se je slovensko vodstvo oddaljilo od koalicije, ker je ocenilo, da je bila blokada črpanja tujih posojil za gradnjo slovenskih avtocest zarota Srbije in Hrvaške proti Sloveniji. To je bil po oceni Sabine P. Ramet tudi razlog, da se Slovenija ni pridružila nacionalističnemu vrenju hrvaške družbe v letih 1969–1971 (Ramet, 1992: 92–95), katerega ekonomsko ozadje je bila zahteva po decentralizaciji upravljanja deviz iz mednarodne trgovine.

v manj razvite regije spodbudi razvojno dohitevanje, jadranski pa, naj sledeč ekonomski racionalnosti vsakdo razvija tiste panoge, v katerih ima primerjalne prednosti. (Ramet, 1992: 87).

Na severu so se razvijale konkurenčne lahke industrije, zmožne izvoza na kakovostno zahtevne zahodne trge. Na jugu, predvsem v Bosni in Hercegovini, v Črni gori in na Kosovu, pa je država kampanjsko investirala v težko industrijo, izkoriščanje surovin in proizvodnjo električne energije, kar pa ni prinašalo dobrih rezultatov na področju rasti dohodka in zaposlovanja, čeprav so bile te investicije kapitalsko intenzivne. Relativna razvitost Bosne in Hercegovine in Kosova v primerjavi z jugoslovanskim povprečjem se je celo drastično zmanjšala (Ramet, 1992: 137–148). Območja z razvojem lahke in težke industrije so se razlikovala tudi glede na stopnjo izobraženosti delovne sile. Slovenija je v po-vojnem obdobju izpeljala izobraževalni preskok, po katerem je bila srednješolska strokovna izobrazba splošno dosežen standard, poleg tega pa je vzpostavila tudi močan sloj univerzitetno izobraženih in razvila relativno močno znanstveno produkcijo; medtem so se najmanj razviti deli Jugoslavije dolgo spopadali z visoko stopnjo nepismenosti.

Različna razvojna položaja sta sprožala nasprotni spontani ekonomski ideologiji. Nerazvite regije so na razvojno zaostajanje reagirale z zahtevami po obsežnejšem prerazdeljevanju pod federalnim patronatom v imenu solidarnosti. Spontana ideologija razvitejših republik je vključevala produktivizem in legitimnost tržnega gospodarstva in v tej luči so menile, da je prav, da ima vsakdo toliko, kolikor proizvede oz. iztrži, pomoč nerazvitim pa so razumele kot izkoriščanje razvitih. Napetost med dvema tipoma gospodarskega razvoja in njihovimi zastopniki v političnih vodstvih različnih republik se je v letih po tržni reformi ideološko premestila v mednacionalne spore, pri čemer so mnenjski voditelji mobilizirali zgodovinska nasprotja in zamere (Ramet, 1992: 84–85, 98–135). Racionalno jedro nacionalističnih izbruhov, zlasti hrvaškega »maspoka« med letoma 1969–1971, pa je bilo vezano na interese, ki so izhajali iz položaja v delitvi dela znotraj jugoslovanskega gospodarstva.

Tržna reforma je pomenila zmago protagonistov profitno in izvozno usmerjenega modela. »Hrvaška in Slovenija sta bili dejansko glavni koristnici reform 1965, podrazviti sektor kot celota pa je stagniral« (Ramet, 1992: 140). Gospodarsko stagnirajoče republike se niso uspele izkupati iz kronične visoke

stopnje brezposelnosti. V Bosni in Hercegovini je v letih 1961–1968 podeželsko prebivalstvo celo naraslo za 8 % (ibid.: 143). Ker je bilo vlaganje v družbeno infrastrukturo odvisno od finančne kondicije republik, je bil po reformi podobno distribuiran napredek na področjih izobraževanja, zdravstva, kakovosti življenja in prometne infrastrukture (ibid.: 140–142).

Politična zmaga izvoznega modela, ki mu je reforma leta 1965 omogočila sistematično razvijanje, je med različno razvitimi deli federacije povzročila učinek odvisnega razvoja. Delitev dela med različno razvitimi deli federacije je bila taka, da so manj razviti imeli funkcijo dobave poceni surovin¹⁰ (tamkajšnja industrializacija je bila vezana na proizvodnjo surovin in energije) industrijsko razvitejšim, ki so proizvajali končne produkte za izvoz in za domači trg. Ukinitve državnih investicijskih skladov je proizvajalcem končnih produktov omogočila, da so unovčevali glavnino presežne vrednosti v proizvodni verigi. Transferne cene v verigi so ustrezale konceptu neenake menjave (prim. Wallerstein, 2006: 39), kar pomeni, da se je lahko akumulacija kapitala intenzivirala v razvitejših delih države, zlasti v Sloveniji, delu Hrvaške in v Vojvodini, in sicer ravno na račun tega, da so ostalim regijam, ki so bile dobaviteljice poceni surovin, energije in delovne sile, za te proizvodne faktorje plačevale nizko kupnino. Kapaciteta kompenzacijskega državnega sklada za pomoč nerazvitim republikam in pokrajinam se je skrčila ter ostala predmet nenehnih trenj vse do razpada federacije. Poleg tega zvezni sklad za pospeševanje razvoja nerazvitih republik in Kosova po letu 1965 ni več razdeljeval nepovratnih investicijskih sredstev, temveč nizkoobrestna posojila (Ramet, 1992: 151). Odplačevanje obresti in posojil se je zajedalo v nizke profite težke industrije in podjetja so še težje investirala v modernizacijo proizvodnje. Zaradi vsega tega se je razlika v hitrosti razvoja razvitih in nerazvitih regij povečala.

Slovenija je od 70. let dalje še bolj intenzivno kot prej vlagala v znanost, tehnologijo in izobraževanje, pa tudi v prometno in bančno infrastrukturo kot vire prihodnjih industrijskih in storitvenih razvojnih prebojev v panoge z višjo dodano vrednostjo. Sčasoma je obrnila primanjkljaj v blagovni menjavi z Zahodom,

10 Klasić navaja oceno Sergeja Kraigherja iz leta 1969, ki jo povzema Stipe Šušar, da slovensko gospodarstvo »zunaj jugoslovanskega trga nima tako ugodne baze za preskrbo s surovinami. Prav po zaslugi svojega položaja v Jugoslaviji, trdi Kraigher, se je SR Slovenija v celoti razvijala hitreje kot pa denimo zahodnoevropske države« (Klasić, 2015: 270). Villa navaja enako oceno Sonje Lokar (Villa, 2017: 66).

ki ga je v prvem obdobju kompenzirala s presežkom iz tujskega turizma in s prihodki iz mednarodnih prometnih storitev, v presežek (Klemenčič, 2013: 33). Tri četrtine izvoza je realizirala na konvertibilnih trgih, kar ji je prinašalo velik devizni tok (ibid.: 38).

Vprašanje nadzora nad deviznim tokom iz mednarodne trgovine je od začetka 70. let dalje postalo naslednje strateško vprašanje, glede katerega se je odvijal spopad med protagonisti obeh razvojnih modelov v Jugoslaviji. Slovenija je s krepitvijo podjetij, zmožnih izvoza industrijskih produktov, ustvarjala velik priliv konvertibilnih denarnih sredstev. Hrvaški je jadranska obala z tujskim turizmom prinašala devizno položajno rento. Ostali deli države, ki so razvijali kmetijstvo, rudarstvo in težko industrijo, so imeli bistveno slabši izvozni potencial. Da bi nabavljali določene vrste blaga, od nafte do zahtevnih tehničnih izdelkov na mednarodnih trgih, so bili življenjsko zainteresirani za centralno upravljanje deviznega toka. Sloveniji in Hrvaški pa je nasprotno ustrezalo, da bi konvertibilne devize upravljali in porabljali sami. To interesno nasprotje se je močno okrepilo z naftnima krizama v 70. letih. Politična odločitev, da oblast ne bo prevladala zvišanja cen nafte na prebivalstvo, je vodila v zadolževanje Jugoslavije v tujini in v dolžniško krizo. Edina alternativa za manj razviti del države, ki ni imel močne izvozne industrije ali turistične rente, je bilo pridobivanje deviz od ekonomskih izseljencev. To so izvajale banke z mrežo v tujini, vendar je prodaja teh deviz centralni banki v zameno za z novimi emisijami izdane svežnje domače valute povzročala hitro depreciacijo (Klemenčič, 2013: 38–39).

Že v času hrvaškega »maspoka« je bila zahteva po republiškem upravljanju deviz iz zunanje trgovine racionalno jedro političnega konflikta, ki se je ideološko reprezentiralo v obliki protisrbskega etnonacionalizma (Samary, 2017: 16). Po liberalni reformi 1965 se je namreč v gospodarstvu okrepila moč bank in podjetij za posredovanje izvoza, in oboja podjetja so bila izrazito skoncentrirana v Beogradu. Hrvaško politično vodstvo je motila netransparentnost bilanc teh finančnih ustanov. Sumilo je, da se prek njih še vedno dogaja neupravičeno pretakanje investicijskih sredstev k poslovno sumljivim projektom v nerazvitih pokrajinah. Menilo je, da bo hrvaško gospodarstvo lažje nadzorovalo svojo presežno vrednost, če se liberalno reformo poslovnega okolja nadgradi z decentralizacijo in bi republike dobile večje pristojnosti na področjih vodenja gospodarske politike in finančnih tokov, še zlasti deviz iz mednarodne trgovine. Ekonomski

interesi, izhajajoči iz strukturnih razvojnih razlik med deli Jugoslavije, so dobili razsežnost mednacionalnih nasprotij ter nasprotja med posameznimi republikami in zvezno birokracijo (Klasić, 2015: 261–264, 272–273).

Čeprav je bilo to, da je jugoslovanski politični vrh v prvi polovici 70. let zatrl opozicijska politična gibanja, tudi študentsko, videti kot poteza krepitev političnega centralizma, je obenem z ustavnimi spremembami leta 1974 povlekel strateške poteze v prid ekonomskih interesov razvitejših republik. Ugodil je njihovim vsebinskim zahtevam po reviziji liberalne reforme in okrepitvi samoupravljanja ter po uvedbi republiškega nadzora nad devizami, zato da je zmanjšal družbene napetosti (Samary, 2017: 81–82; Klasić, 2015: 236–237). Ustavne reforme leta 1974 so okrepile pristojnosti republik na škodo zvezne vlade. Pri tem je zlasti pomembna ravno republiška pridobitev nadzora nad deviznimi tokovi iz zunanje trgovine.¹¹

Toda od zadolžitve v času obeh naftnih kriz dalje je bil gospodarski sistem Jugoslavije vse bolj podvržen pritiskom mednarodnih trgov, vključno s finančnimi. Mednarodne finančne institucije na čelu z Mednarodnim denarnim skladom so od nastopa zunanje dolžniške krize konec 70. let vse bolj prevzele nadzor nad Jugoslavijo. V 80. letih so poglobljale njene notranje krizne procese z uveljavljanjem varčevalnih politik in postopnim uvajanjem neoliberalnih strukturnih reform (prim. Villa, 2017: 48–64). Ustavno programirana decentralizacija je pri tem spodbujala naravnost republiških vodstev, po kateri je vsakdo mislil le nase (Samary, 2017: 49). Ko je MDS v prvi polovici 80. let zahteval od zvezne vlade, naj v zameno za reprogramiranje dolgov centralizira upravljanje deviz, da jih bo prednostno namenjala odplačevanju dolgov (Villa, 2017: 55–56), je pomagal sprožiti politični prelom.

Okrog leta 1986 so v vseh ključnih republikah, od Slovenije do Srbije oblast prevzeli voditelji, ki so začeli delovati v smeri razgradnje jugoslovanske federacije. Zadnjo etapo konflikta glede nadzora nad devizami je sprožil srbski voditelj Milošević z vdorom v zvezni denarni sistem v korist likvidnosti republiške vlade. Obenem je z javno kampanjo sprožil notranjo trgovinsko vojno

11 Poleg tega so te ustavne spremembe revidirale tržno reformo iz leta 1965 in tako odgovorile na njene kritike – čeprav je režim hkrati kaznoval praksisovce, ki so bili najbolj artikulirani kritiki stranpoti tržne reforme. Ustavne spremembe so omejile moč tehnokracije, ponovno podvrgle delovanje bank samoupravnemu sistemu, z ustanovitvijo samoupravnih občinskih in republiških zborov so vnesle element samoupravljanja v politično sfero. Uslišati zahtevo in kaznovati tiste, ki so kritizirali napake režima, je vzorec, ki se pri Titovem režimu ponavlja ves čas.

proti avtonomističnim republikam in njihovem blagu. Konflikt med programoma centralizma v prid manj razvitih in ekonomsko-politične avtonomije bolj razvitih jugoslovanskih republik je konec 80. let podobno kot v začetku 70. let s hrvaškim nacionalističnim gibanjem »maspok« bliskovito eskaliral v etnonacionalistično reprezentacijo. Ta se je začela z medsebojnimi obtoževanji o izkoriščanju, se nadaljevala z obujanjem zgodovinskih travm in se nadgradila s kulturnim rasizmom.

Sledila sta razpad države in serija vojn, po njih pa periferna integracija oslabljenih držav naslednic v svetovni sistem, tako da se v mednarodno delitev dela zdaj vključujejo v najboljšem primeru kot podizvajalke industrijskih proizvodnih verig pod nadzorom globalnih korporacij, v najslabšem pa kot dobaviteljce poceni surovin in migrantske delovne sile.

Sklepna ocena vloge in dediščine študentskega gibanja v protislovnem razvoju jugoslovanskega socializma

Študentsko gibanje 1968 je vzniknilo iz protislovij in konfliktov v jugoslovanskem hibridnem sistemu tržno-samoupravnega socializma. Ideološkega mesta študentskega gibanja ni mogoče razumeti brez upoštevanja ekonomskih protislovij in političnih konfliktov v takratni Jugoslaviji.

Interesna podlaga konfliktov med različnimi republikami glede ekonomske politike so bile razlike v njihovi razvitosti in zmožnosti za vključevanje v mednarodno trgovino. Tehnokracija in politična birokracija v razvitejših delih države sta težili k ekonomski liberalizaciji in k decentralizaciji upravljanja s konvertibilnimi devizami, da bi tako lažje izkoristili svoje prednosti v sektorjih izvozne industrije in turizma. Leta 1965 jim je šlo za reformo dostopa do kapitala po tržnih kriterijih (pri čemer je bil strateški cilj razvitih zmanjšanje investicijske solidarnosti z nerazvitimi), leta 1971 pa za reformo dostopa do deviz (zmanjšanje solidarnosti z nerazvitimi na ravni njihove kupne moči na mednarodnih trgih). Te težnje so se izrazile na različne ideološke načine: kot liberalizem, proticentralizem, premeščeno tudi kot nacionalizem. Njihovi razredni nosilci so bili tehnokratski in politični razredi razvitih republik.

Študentsko gibanje v Beogradu, pa tudi v Sloveniji, je takrat večinsko stalo na nasprotni strani, to je na stališču socialističnih idealov, ki implicirajo

solidarnost med družbenimi skupinami in tudi med republikami. Vzniknilo je iz zvestobe uradnim idealom samoupravnega socializma in iz protesta proti protislovjem znotraj jugoslovanskega hibridnega in vse bolj nemogočega sistema tržno-samoupravnega socializma. Neposredno je vzniknilo tudi iz nasprotovanja socialnim učinkom liberalni reformi leta 1965, ki je povzročila povečevanje družbene neenakosti, revščine in brezposelnosti.

Ekonomsko-politični procesi in strateške odločitve političnega vrha v obdobju zatrtja študentskega gibanja ter v obdobju spopadanja s finančno in gospodarsko krizo v drugi polovici 70. in v 80. letih iz današnje retrospektive kažejo, da je bilo študentsko gibanje 1968 morda zadnja iskreno navdušena artikulacija socialističnih idealov, ki pa so že tedaj izgubljali materialna tla pod nogami. Titov režim je to levo kritiko po letu 1971 zatrl. Poznejša nova, liberalna opozicija v drugi polovici 80. let je prispevala k pozabi njenega levičarskega jedra, čeprav so se ekonomski in socialni konflikti izpred 15 let takrat ponovili in se zaradi dolžniške krize še zaostriili ter se naposled prevedli v medetnične konflikte.

V obdobjih razpadanja Jugoslavije, medetničnih vojn in po njih se je politični prostor v državah naslednic preoblikoval tako, da ima etnonacionalizem skoraj povsod ideološko hegemonijo, liberalne stranke so v večini držav naslednic šibke, levice pa ni skoraj nikjer. Od levičarskih idealov in idealizma študentskega gibanja 1968 ni po 50 letih ostalo ničesar razen mladostnih spominov njegovih udeležencev in nekaj marginalnih institucij, kot sta v Sloveniji Radio Študent in Časopis za kritiko znanosti.

Monopol kritike: Ljubljansko sojenje študentom leta 1974¹

Tomaž Ivešić

Uvod

Študentska gibanja so dobro raziskana zgolj kot posamezen raziskovalni predmet določenega narodnega zgodovinopisja ali z drugimi besedami, večinoma se raziskave omejujejo na okvir posameznih republik oz. njihovih prestolnic ter na pomembne dogodke: protesti 1968, zasedba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani 1971 itd.² To je do neke mere opravičljivo, saj so se gibanja zelo redko povezovala v neka splošna vsejugoslovanska gibanja. Poleg tega je ena izmed ovir tudi nepoznavanje slovenskega jezika med zgodovinarji iz preostalih nekdanjih jugoslovanskih republik, kakor tudi med strokovnjaki v tujini. Slednje pa neposredno vodi do (ne)namernega prezrtja slovenskih arhivov. Večina »jugoslovanskih specialistov« se tako ali tako osredinja predvsem na dogajanje med Zagrebom in Beogradom. Toda ta trend se počasi obrača, saj je npr. gradivo jugoslovanske

1 Tomaž Ivešić je magister zgodovine in doktorski raziskovalec na European University Institute, Department of History and Civilization v Firencah. Članek, ki je bil objavljen v reviji Arhivi, 2017, letnik 40, št.1, str. 47-57, je nastal na podlagi raziskovalnega seminarja, ki ga je pripravil spomladi 2016 za potrebe predmeta *Counter cultures and power during the state socialism 1960–1990* na Central European University v Budimpešti.

2 Kot primer glej: Skupina avtorjev: Študentsko gibanje: 1968–'72.

tajne policije najdostopnejše v Sloveniji in kot tako ponuja vpogled v delovanje represivnega aparata bolje kot v drugih republikah.

Zaradi zgoraj naštetih problemov se pričujoči članek osredinja na slovensko sojenje šesterici študentov, ki je vključevala po dva študenta iz Beograda, Zagreba in Ljubljane, in sicer leta 1974. Šesterica je bila obtožena sovražnega delovanja, saj si je Zveza komunistov Jugoslavije (ZKJ) želela podrediti študentsko gibanje. Pri raziskavi so bili uporabljeni arhivsko gradivo iz Arhiva Republike Slovenije, objavljeni viri iz Srbije in relevantna literatura. Za osvetlitev določenih dogodkov je bil z dr. Darkom Štrajnom, enim od obtoženih študentov leta 1974, opravljen intervju v marcu 2016. Namen tega članka je prikazati, kako so se ZKJ in z njo vred tudi republiške Zveze komunistov odzvale na kritiko, ki ni prihajala iz njihovih vrst, čeprav so kritiki uporabljali podobne argumente kot partijci sami, in kakšne metode je uporabljaj državni represivni aparat. Ker gre za primer, ki se ne omejuje zgolj na dogajanje znotraj ene republike, bo članek jasno nakazal razlike pri delovanju republiških represivnih organov.

Širša slika

Eno od prelomnic v študentskem gibanju predstavlja leto 1951, ko nastane skupna Zveza študentov Jugoslavije (ZŠJ), v Ljubljani pa prične izhajati *Tribuna*.³ Hkrati je to tudi obdobje začetkov prebujanja mlade kritične inteligence, sprva v krogu okoli revije *Beseda*, ki kritiko omejuje na kulturno področje, in nato v krogu *Revije 57*, ki prične izhajati leta 1957 in kritike ne omejuje zgolj na določeno področje, ampak jo razširi na celotno družbo.⁴ Toda ZŠJ prične v drugi polovici petdesetih slabeti, kot dodaten udarec pa slovenska oblast leta 1958 ukine *Revijo 57*, sicer glasilo ljubljanskega univerzitetnega odbora ZŠJ.⁵ Upanje mladih intelektualcev se je nato preneslo na revijo *Perspektive* (1960–1964), ki je dodobra prebudila » /.../ kritične misli pri prvi povojni generaciji«. ⁶ Ravno zaradi tega je tudi ta revija doživela enako usodo kot njeni »predhodniki«. Z uredništvom *Perspektiv* so bili povezani tudi ljubljanski študentje.⁷ In če je Vida

3 Mihevc: *Ključ je v vaših rokah!*, str. 165.

4 Slovensko perspektivnostvo, str. 42.

5 Mihevc: *Ključ je v vaših rokah!*, str. 167–169.

6 Slovensko perspektivnostvo, str. 26.

7 Mihevc: *Ključ je v vaših rokah!*, str. 177.

Tomšič aprila 1964 na seji Izvršnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, ki je odločil o ukinitvi *Perspektiv*, dejala, da » /.../ *partija socializem brani tako, kot ga je po vojni, le da ga sedaj proti svojim otrokom*«, ⁸ se očitno ni zavedala, da bo generacija za njimi, torej »vnuki«, še veliko bolj problematična.

Študentski protesti leta 1968 so povsem presenetili jugoslovansko vodstvo. Z odličnim taktičnim manevrom je jugoslovanski predsednik Josip Broz Tito v svojem dodobra improviziranem nagovoru na beograjski televiziji 9. 6. 1968⁹ opozoril na določene legitimne zahteve študentov in jih razglasil za revolucionarni akt. Slednje dejanje je študentom dalo lažen občutek zmage. Po zaustavitvi »maspoka« na Hrvaškem se je leta 1972 Zveza komunistov Jugoslavije (ZKJ) začela bojevati proti »*anarho-liberalcem, liberalcem, trockistom*« in drugim reakcionarnim skupinam, katerih pripadniki so bili študentje ter profesorji. Med zadnje so spadale: skupina marksističnih intelektualcev, združena okoli revije *Praxis*, režiserji iz obdobja črnega vala jugoslovanskega filma in drugi intelektualci.¹⁰ Obračun je sicer Tito napovedal že konec junija 1968,¹¹ najbolj priljubljena oblika obračuna pa je bila ukinitve ali vsaj zaplemba časopisov in revij.

Na ukinitve kritičnih revij ter zaplemba študentskih listov od Triglava do Gevgelije pa je vseskozi opozarjal tudi ljubljanski študentski list *Tribuna*. Študenti so bili še posebno kritični do represije nad študenti v Novem Sadu in Beogradu, hkrati pa so zahtevali izpustitev že obsojenih študentov in prenehanje političnih procesov. Marčevski uvodnik iz leta 1972 so to sklenili s pikro pripombo: » /.../ *Zgodovinska praksa je pokazala, da je imela R. Luxemburg prav, ko je Lenina in druge sovjetske voditelje opozarjala na to, da z zamrtjem svobode tiska, govora in s prepovedjo opozicije pride do vsesplošne stagnacije v deželi, ki je izvedla socialistično revolucijo.*«¹²

Najbolj poznan primer in za našo zgodbo tudi najpomembnejši primer konfrontacije je bil obračun s profesorji s Praxisa na »*najbolj reakcionarni instituciji*«, Filozofski fakulteti Univerze v Beogradu. V novembru 1973 je osem profesorjev (Zagorka Golubović, Trivo Indić, Mihail Marković, Dragoljub

8 Repe: *Obračun s »Perspektivami«*, str. 62.

9 Skupina avtorjev: *Študentsko gibanje: 1968–72*, str. 34–37.

10 Cvetković: *Kradljivci tuđih leđa*, str. 40–44.

11 Popov: *Contra fatum*, str. 62.

12 *Tribuna: študentski list*, 20. 3. 1972, str. 1.

Mićunović, Nebojša Popov, Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić in Miladin Životić)¹³ s prej omenjene fakultete prejelo zadnje opozorilo pred izključitvijo oz. odpustom iz službe s strani visokih predstavnikov ZKJ. Hkrati jim je bila ponujena možnost, da obdržijo svoj položaj, če sprejmejo program ZKJ ter s tem vodilno vlogo ZKJ pri preobrazbi jugoslovanske družbe. Proti zagotovilom o moralno in politično primernih profesorjih ter proti uničevanju univerzitetne avtonomije je svoj glas povzdignilo kar nekaj institucij: Zveza študentov Filozofskih fakultet Univerze v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani, organizacijski komite Korčulanske poletne šole in uredniški odbor Praxisa. V odgovor je vladajoča elita ukinila Korčulansko poletno šolo in revijo *Praxis*, medtem ko so bile tri Filozofske fakultete pod hudim pritiskom.¹⁴

Toda ZKJ je imela na izbiro tudi druge vzvode nadzora nad študenti. Pavluško Imširović, eden izmed aktivnejših študentov na protestih leta 1968 in nato leta 1972, obsojen kot član trockistične skupine, meni, da je ZKJ želela podjarmiti mladino z vzpostavitvijo nove organizacije, imenovane Zveza socialistične mladine Jugoslavije, kar se je leta 1974 tudi zgodilo. Z ustanovitvijo novega študentskega telesa naj bi komunistična oblast želela zaobiti tiste študentske komiteje, ki jih ni bilo več moč nadzirati, še posebno študente na Filozofski fakulteti Univerze v Beogradu. Imširović trdi, da je leta 1974, ko je bil izpuščen iz zapora, prepričeval Zorana Đinđića, takrat sopredsednika komiteja študentske zveze na Filozofski fakulteti Univerze v Beogradu, da postane član nove organizacije ter prevzame njeno vodstvo. Na takšen način bi se izognili morebitni izgubi pozicij na fakulteti. Toda študentje so bojkotirali novo organizacijo.¹⁵

Glavni vzrok naj bi bil v dejstvu, da so »Đinđićevi študentje« gledali na študentsko generacijo '68 kot na nekakšne »bebce«, ki so se pustili zavesti komunistom. Želeli so »popraviti« njihove napake in tako preseči tudi njihove dosežke.¹⁶

Načrt resolucije

Nekakšen »labodji spev« svobodnega študentskega gibanja, preden je ZKJ s pomočjo Zveze socialistične mladine Jugoslavije počasi postavila stvari nazaj

13 Popov: *Contra fatum*, str. 7 in 106–109.

14 Cvetković: *Kradljivci tuđih leđa*, str. 40–50.

15 Imširović: *Juriš na nebo treće generacije 20. Veka*.

16 Perović: *Dominantna i neželjena elita*, str. 516.

na svoja mesta, je tudi zgodba ljubljanske šesterice. Študentski svet Filozofske fakultete Univerze v Beogradu je organiziral skupščino 21. 12. 1973 z namenom izraziti podporo zgoraj omenjenim osmim »profesorjem Praxisa«. Na skupščini so sprejeli izjavo, v kateri je bilo zapisano, da je Filozofska fakulteta Univerze v Beogradu humanistična institucija z močno komunistično orientacijo. S tem so zavrnilo kakršnokoli možnost, da se kogar koli s fakultete označi za sovražnika samoupravnega socializma. Hkrati so poudarili tudi globoko nestrinjanje z namero odstranitve »profesorjev Praxisa«. Resolucijo študentske skupščine so potrdili tudi študentje Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu ter Univerze v Ljubljani.¹⁷

V duhu teh dogodkov je študentska zveza Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani organizirala srečanje, na katerega so povabili študente vseh jugoslovanskih Filozofskih fakultet. Sestali so se konec januarja 1974 in napisali skupno izjavo z naslovom Načrt resolucije Zveze študentov Filozofskih fakultet v Beogradu, Ljubljani in Zagrebu. Sestanek bi naj bil organiziran tudi z željo, da se občasni stiki prelevijo v resnejše redno sodelovanje v okviru nove organizacije, ki naj bi jo želeli ustanoviti – Zveza študentov Filozofskih fakultet Jugoslavije.¹⁸ Načrt resolucije sicer takšne organizacije ni predvideval niti je ne omenja.¹⁹

Sestanek je potekal brez zapletov 30. in 31. 1. 1974. To je treba podariti, saj Latinka Perović napačno trdi, da je slovenska policija sestanek brutalno prekinila.²⁰ 4. 2. 1974 je nato ljubljanski okrožni tožilec po pošti prejel tri kopije Načrta resolucije, ki ga je poslal Izvršni odbor Skupnosti študentov ljubljanskih visokošolskih zavodov (LVZ). Takšni odločitvi naj bi botrovalo dejstvo, da je bil Načrt resolucije javni dokument in da je kot takšen moral biti posredovan okrožnemu tožilstvu. Prav tako je bil pomemben vzrok za to odločitev v diskusijah o tem, ali objaviti dokument v študentskem listu *Tribuni* in tvegati, da bo številka zaplenjena oz. prepovedana.²¹

Toda le dan po prejetju dokumenta je zgoraj omenjeni Izvršni odbor obvestil okrožnega tožilca, da je bil dokument poslan pomotoma, češ da gre za interni dokument študentskih odborov treh Filozofskih fakultet Univerze v Beogradu,

17 Cvetković: *Kradljivci tuđih leđa*, str. 54.

18 Ibid.; Popov, *Contra fatum*, str. 110.

19 Besedilo Načrta resolucije je bilo objavljeno v: Popov: *Contra fatum*, str. 134–136.

20 Perović: *Dominantna I neželjena elita*, str. 517.

21 ¹⁶⁰ Izjava Darka Štrajna avtorju, 29. marec 2016.

Zagrebu in Ljubljani, ne za javni dokument. Nato je zagrebški državni tožilec 7. 2. 1974 izdal začasno prepoved razpečevanja oz. razmnoževanja *Načrta resolucije*. Že dva dni pozneje pa je milica Ljubljana Center izvedla preiskavo v prostorih Izvršnega odbora skupnosti študentov LVZ, uredništvu *Tribune* in fakultetnega odbora Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ob tem so »/.../ zasegli 68 izvodov in 153 nekompletiranih kopij te resolucije ter 4 matrice« in vso gradivo predali zagrebškemu okrožnemu tožilcu.²²

Ljubljanski okrožni tožilec je nato dne 18. 2. 1974 vložil kazensko ovadbo na podlagi 118. člena kazenskega zakonika proti šestim študentom, ki so predstavljali »delovno skupino« na sestanku: Zoran Đinđić in Miodrag Stojanović iz Beograda, Lino Veljak in Mario Rubbio iz Zagreba ter Darko Štrajn in Vinko Zalar iz Ljubljane.²³ Od slovenskih predstavnikov bi moral biti v končni redakcijski skupini tudi Bogdan Lipovšek. Toda Jaša Zlobec, eden glavnih akterjev ljubljanskega študentskega gibanja, mu je udeležbo odsvetoval, saj je bil Lipovšek v tem času na dvoletni pogojni kazni. Ta kazen je bila zmanjšana s 4 mesecev zapora,²⁴ ki si jih je prislužil zaradi javnega nasprotovanja obisku iranskega šaha Reze Pahlavija pri jugoslovanskem predsedniku Josipu Brozu Titu konec maja 1973.²⁵

Zgoraj omenjena šesterica je bila obtožena priprave *Načrta resolucije*, ki da je napadal pridobitve samoupravnega socializma, interese delavskega razreda in socialističnega sistema v Jugoslaviji. Resolucija je imela, glede na arhivsko gradivo, sovražni značaj, saj je bil njen namen klic vsem študentom jugoslovanskih Filozofskih fakultet, da aktivno delujejo proti samoupravnemu socializmu, proti aspiracijam nove ustave, proti sprejetju pisma, ki ga je poslal Izvršni komite Zveze komunistov Jugoslavije in predsednik Tito, ter proti liniji, sprejeti na X. kongresu ZKJ. Namen obtoženih naj bi bila distribucija resolucije v javnost na vseh jugoslovanskih Filozofskih fakultetah, toda okrožno sodišče v Zagrebu je dne 15. 2. 1974 dokončno prepovedalo distribucijo dokumenta.²⁶

Kaj je bilo v resnici zapisano v resoluciji, je moč razbrati iz Informacije javnega tožilstva:

22 SI AS 1931, RTZ 875, Deviacija, mapa 1, Kazenska preiskava v zvezi z Načrtom resolucije, str. 107–108.

23 Ibid., Kazenska ovadba, str. 105–106.

24 *Večer – V soboto*, 15. 3. 2014, str. 3–4.

25 Čelik: *Policija, demonstracije, oblast*, str. 89.

26 SI AS 1931, RTZ 875, Deviacija, mapa 1, Kazenska ovadba, str. 105–106.

V Načrtu resolucije se med drugim zatrjuje, da osrednja vprašanja naše družbe niso niti približno rešena, da delavski razred še vedno nima odločilnega vpliva na ekonomskem in političnem področju, da je družbena moč koncentrirana v rokah politične in ekonomske elite, da temelji delitev dohodka v kljub proklamiranim načelom na kapitalu, ne pa na delu, da so socialne razlike in brezposelnost v stalnem porastu, da se zatira marksistična kritika družbenih protislovij, da je svoboda ustvarjanja prepogosto odvisna od dobrohotnosti političnih forumov in da informacijska sredstva ne ustvarjajo svobodnega javnega mnenja, temveč da se usmerjajo po potrebah dnevne politike.²⁷

Kljub temu so študentje v resoluciji še vedno prisegali na socializem, samoupravljanje, marksizem in program Zveze komunistov Jugoslavije. Zaradi preiskave, katere namen je bil ustvariti razdor med profesorji in študenti, so se beograjski študentje radikalizirali. Zaradi ustanovitve stavgajočega odbora, ki bi glede na dane razmere lahko pozval vse študente k stavki, so dnevni časopisi krenili v ofenzivo.²⁸ Zaradi zasliševanj so protest organizirali tudi študentje, in sicer na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.²⁹

Preiskavo sta komentirala tudi dva znana slovenska intelektualca Dušan Pirjevec – Ahac in Taras Kermauner. Preiskavo nad študenti sta označila kot neumno, češ da so študentje samo povzemali ideje, ki so jih slišali od drugih. Toda ta izjava ni bila javna, zabeležila jo je Služba državne varnosti (SDV). Kljub temu Ahac in Kermauner nista bila simpatizerja študentov nove leveice ter njihovih aktivnosti, saj so bili za njun okus preveč radikalni.³⁰

Zasliševanja

Slovenski državni tožilec je nato zaprosil kolege v Zagrebu in Beogradu, da zaslišijo obtožene študente na dan 6. marca oz. če to ni mogoče, pa nemudoma

27 SI AS 1931, RTZ 875, Deviacija, mapa 1, Kazenska preiskava v zvezi z Načrtom resolucije, str. 107–108.

28 Perović: *Dominantna i neželjena elita*, str. 517.

29 Izjava Darka Štrajna avtorju, 29. marec 2016.

30 Ramšak: *Oporečništvo v samoupravnem socializmu*, str. 126.

naslednji dan. S tem bi preprečili, da bi se študentje poenotili v eni različici zgodbe.³¹ Vendar so samo v Beogradu pokazali disciplino in na dogovorjeni dan ob prisotnosti preiskovalnega sodnika zaslišali Đinđića in Stojanovića, medtem ko so si v Zagrebu vzeli precej časa ter zaslišali Rubbia šele 12. marca, Veljaka pa celo dan pozneje.³² Đinđić, Stojanović in Veljak so imeli istega odvetnika, v tistem času morda najbolj znanega v Jugoslaviji – Srđo Popovića. Slednji je svojim klientom svetoval, naj molčijo in naj ne sodelujejo pri zasliševanjih. Vsi trije so njegov nasvet upoštevali. Zagrebški sodnik je spoštoval Veljakovo odločitev, medtem ko so v Beogradu silili v Đinđića in Stojanovića, da vendarle dasta izjavo. Poleg tega so ju ponovno zasliševali 7. 3. 1974. Preiskovalni sodnik, Miodrag Stevović, je namreč obtoženima prebiral njune domnevne izjave, ki naj bi jih obtožena dala SDV. Ker spet ni bilo uspeha, ju je preiskovalni sodnik ponovno povabil na zaslišanje 11. marca, ko bi naj poslušala neke posnetke SDV, očitno z njunimi domnevnimi izjavami. Nad takšnim delom preiskovalnega sodnika se je Popović pritožil, saj bi se zaslišanje – s tem ko preiskovanec izjavi, da se ne namerava braniti – moralo končati.³³

Največ uspeha so imeli organi pregona pri zaslišanji Rubbia, saj je ta sodeloval pri zasliševanju. Sprva se je spominjal svoje rane mladosti ter študentskih aktivnosti. Glede Ljubljanskega sestanka je poudaril, da je bil sestanek javen in oglaševan. Na prvi dan sestanka naj bi prišel pozno, šele ob 16.30. Glavni vzrok za zamudo je bilo dejstvo, da je bil na vabilu na sestanek naveden napačen naslov. Na vabilu je pisalo, da bo sestanek potekal na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, vendar so ga prestavili v delovne prostore študentskega lista *Tribuna*.³⁴ Naslednji dan naj bi bil Rubbio spet pozen, saj naj bi z Đinđićem zaspala. Dalje je Rubbio trdil, da resolucija ni bila natisnjena na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kakor so ves čas trdili, ampak v prostorih Izvršnega odbora LVS. Dokument naj bi bil plod diskusij, ki so se odvile na sestanku, in na koncu naj bi jih delovna skupina zgolj zapisala, pa še ta tekst ni dobil dokončne oblike, saj naj bi predstavljalo zgolj izhodiščno točko za nadaljnje diskusije. Kategorično

31 SI AS 1931, RTZ 875, Deviacija, mapa 1, Prošnja za zasliševanja, str. 109–111.

32 SI AS 1931, RTZ 875, Deviacija, mapa 1, Zapisnik zasliševanj Rubbia in Veljaka, str. 113 in 115.

33 Popović: *Poslednja instanca 1*, str. 54–55.

34 Spremembo lokacije potrjuje tudi Štrajn, in sicer naj bi temu botrovalo preprosto dejstvo praktične narave. Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani je bila na dan sestanka zaprta. Izjava Darka Štrajna avtorju, 29. marec 2016.

je zavrnil vse obtožbe in dejal, da so bili na sestanku prisotni tudi starejši kadri Zveze komunistov, kot je bil to sekretar Univerzitetnega komiteja Ljubljana, Iztok Vinkler, ter še nekateri drugi, toda nihče iz Zagreba. Rubbio ni vedel, koliko kopij je bilo natisnjenih, toda priznal je, da jih je v Zagreb prinesel med 110 in 120.³⁵ Tudi oba Slovenca, Štrajn in Zalar, sta sodelovala na zaslišanjih. Po zaslišanju je Štrajn celo odšel s punco na počitnice na Poljsko. Toda pred začetkom sojenja je moral na policijski postaji izročiti svoj potni list. Lahko se torej trdi, da je bil slovenski represivni aparat milejši od beograjskega.³⁶

Sojenje

Obtožnica je bila spisana proti koncu junija 1974, medtem ko je sojenje potekalo med 19. in 27. septembrom istega leta. Dan pred sojenjem so v Ljubljano prispeli obtoženci iz Zagreba in Beograda ter prespali v študentski komuni v Brodu pri Ljubljani.³⁷ Ta komuna je bila naslednica znamenite tacenske komune G-7, ki je nastala konec leta 1970 in se je tam obdržala vsega tri leta do izteka najemnine. Nato je v montažni baraki v Brodu nastala nova komuna, ki pa se je obdržala leto manj kot tacenska.³⁸

V tej baraki so obtoženci nameravali mirno prespati noč, se odpočiti ter pripraviti na sojenje. Toda sredi noči so jih brutalno zbudili pripadniki milice oz. po Đinđićevem pričevanju 20 let pozneje tajne policije:

Prebudila nas je močna svetloba. Soba je bila polna policajev z mitraljezi in reflektorji, uperjenimi v nas. Nato so nas v spodnjicah vrgli ven. Okoli hiše je bila veriga miličnikov-graničarjev, prav tako z mitraljezi. Bila je mesečina, moč je bilo videti reko in meglo nad njo. Bile sta dve 'marici', ampak oni so nas vseh petnajst natlačili v eno. Komaj smo stali notri, dihati je bilo nemogoče. Vozili so nas eno uro in nas pripeljali do kmečke hiše, ki je moral biti štab KOS-a [Kontra-obveščevalna služba] ali DV [Državna varnost]. Kajti, čeprav brez [zunanjih] oznak, je bila

35 SI AS 1931, RTZ 875, Deviacija, mapa 1, Zapisnik zasliševanj Rubbia in Veljaka, str. 113–119.

36 Izjava Darka Štrajna avtorju, 29. marec 2016.

37 Ibid.

38 Čelik: *Policija, demonstracije, oblast*, str. 124.

hiša znotraj popolnoma opremljena. Obstajala je celo soba z gumiastimi zidovi. Tukaj so nas držali eno uro. Zasliševali so nas, ampak nas niso topli. Nato so nas pustili.³⁹

Zjutraj so tako morali na hitro prepešaćiti do sodišća, da ne bi zamudili sojenja. Đinđić je dogodek prijavil sodniku, nato je slednji pristal, da se »incident« zabeleži v stenografsko beležko. Dan pred sojenjem je tajna policija nadzorovala tudi Štrajna. Agent je namreč sedel v avtu pred stavbo, kjer je Štrajn prebival, ter prebiral časopis. Čeprav ga Štrajn ni opazil, ga je opazilo »ostro oko« njegove sosede.⁴⁰

Iz arhivskega gradiva je razvidno, da so obtoženci in njihovi odvetniki uporabili različne taktike branjenja. Stojanović, Đinđić in Veljak, ki jih je branil Srđa Popović, so trdili, da je bil *Načrt resolucije* napisan na sestanku med diskusijo, v kateri je sodelovalo okoli 50 ljudi. Ker je bila diskusija zelo dobra, jasna in direktna, redakcijska skupina šestih študentov s pisanjem teksta ni imela pretiranega dela. Resolucija je bila na sestanku sprejeta z glasovanjem. Rubbio je trdil, da je prišel v redakcijsko skupino pomotoma. Trdil je tudi, da je bil osnutek resolucije tekom diskusije precej spremenjen, kar je namigovalo na dejstvo, da je nekakšen tekst obstajal že pred sestankom. Dalje je trdil enako kot na zaslišanju, da je bil sestanek javen in da so sestanku prisostvovali tudi visoki predstavniki Zveze komunistov Slovenije z univerze. Resolucija, tako Rubbio, ni bila javni dokument, ampak dokument študentov, na podlagi katerega se je izvedla diskusija.⁴¹

Štrajn, čigar odvetnik je bil plačan s strani Izvršnega odbora LVZ,⁴² je trdil, da je bil na sestanku le kratek čas in da niti ni sledil diskusiji niti ni v njej sodeloval. Ni se posebej vključil v delo redakcijske skupine in ni se strinjal z *Načrtom resolucije*. Trdil je tudi, da ni bil prisoten na glasovanju. Strinjal se je zgolj z nekaterimi stavki resolucije, vendar resoluciji kot taki tudi ni nasprotoval. Podvomil je o tem, ali bo javnost resolucijo sprejela. Zalar je priznal, da so pripravili resolucijo, ki je bila predebatirana, spremenjena in dopolnjena, na koncu

39 Perović: *Dominantna i neželjena elita*, str. 517.

40 Izjava Darka Štrajna avtorju, 29. marec 2016.

41 SI AS 1931, RTZ 875, Deviacija, mapa 1, Sodba v imenu ljudstva, str. 124–132.

42 Izjava Darka Štrajna avtorju, 29. marec 2016.

pa tudi izglasovana s strani vseh prisotnih. Vsi obtoženi so kategorično zavračali obtožbe in trdili, da niso imeli kriminalnih ali negativnih namer. Vseeno so bili obsojeni na deset mesecev zapora.⁴³

Vseh šest študentov se je na sodbo pritožilo. Srđa Popović je v imenu svojih treh klientov spisal zelo dobro argumentirano pritožbo, v kateri je izpostavil, da njihov sovražni namen ni bil dokazan in da *Načrt resolucije* vsebuje kritiko, ki jo je moč prebrati v dnevnem časopisju in ostalih javnih dokumentih. Zatorej trditve, iznesene v resoluciji, ne morejo biti lažne in posledično obtoženi ne morejo biti krivi predstavitve lažnega stanja v državi, kot jim je to očitalo tožilstvo. Svoje trditve je Popović podkrepil z nizom citatov iz tiska, govorov vodilnih funkcionarjev ZKJ ter statističnih podatkov, objavljenih v dokumentih Zavoda za statistiko.⁴⁴

Pritožba je bila delno uspešna. Sodba je decembra 1974 ostala nespremenjena, medtem ko je bila kazen zmanjšana, in sicer na šest mesecev zapora z dvoletno pogojno kaznijo. Takšne kazni ni prejel samo Lino Veljak, ki je namesto šestih dobil osem mesecev zapora z dvoletno pogojno kaznijo, saj naj bi bil on avtor osnutka resolucije.⁴⁵ Zmanjšanje kazni je bilo obrazloženo z naslednjimi besedami:

Obtoženci, ki so mladi in še nekaznovani, so bili doslej angažirani in so kot taki spremljali družbene pojave, pri tem pa so spregledali številne objektivne in subjektivne elemente, ki pogojujejo doseženo stopnjo družbenega razvoja. V svojih razmišljanjih in hotenjih so padli pod določene vplive. Njihovo ravnanje, čeprav njihove aktivnosti, ni privedlo do večjih posledic, ker je bilo razpečevanje inkriminiranega teksta pravočasno preprečeno. V pritožbenih navedbah se tudi kažejo določena njihova spoznanja o resničnih družbenih problemih, ki se dajo ocenjevati tudi kot obžalovanje inkriminiranega ravnanja. Zato se utemeljeno pričakuje, da bodo obtoženci, ki skoraj vsi izhajajo iz naprednih partizanskih družin, našli pozitivno usmeritev, spoznali resnost v obravnavanju družbenih razmer ter se tako z delom in študijem oblikovali v

43 SI AS 1931, RTZ 875, Deviacija, mapa 1, Sodba v imenu ljudstva, str. 124–132.

44 Popović: *Poslednja instanca* 2, str. 562–572.

45 SI AS 1931, RTZ 875, Deviacija, mapa 1, Informacija o pritožbah, str. 136.

zavzete občane družbe. Največja kazenska odgovornost je podana pri obtoženem Veljak Linu, ker je podal osnovne zamisli za inkriminirani tekst.⁴⁶

Takšna formulacija, ki omenja »napredne partizanske družine«, je rodila urbani mit, da je bila kazen znižana zaradi Štrajnovnega očeta, ki naj bi »sklenil dogovor« z Zvezo komunistov Slovenije, ki je bila vedno bolj »liberalna« kot ostale.⁴⁷ Toda, to je daleč od resnice, saj je bil Štrajnov oče »zgolj« upokojen vojaški oficir (čin kapetan). Prav tako v tistem času niti ni bil več član ZKJ, saj je bila njegova pokojnina zelo nizka, kar je botrovalo odločitvi, da ne bo več plačeval članarine ZKJ.⁴⁸

Kazen je bila zmanjšana zaradi več različnih dejavnikov. Zagotovo je bil zunanji pritisk s strani Amnesty International pomemben. Slednja organizacija je celo še leta 1976 poslala telegram v Slovenijo, da bi pridobila informacijo, kaj se je zgodilo z obtoženimi.⁴⁹ Dejstvo, da so obtoženi imeli različne zgodbe, je tudi delovalo pozitivno, saj je to bil dokaz, da niso delovali organizirano.⁵⁰ Sojenje je časovno sovpadalo tudi z iniciativo, da se Tita predlaga za Nobelovo nagrado za mir in je bilo treba paziti na ugled države.⁵¹ Na koncu nihče od šestih ni preživel niti enega dne v zaporu. Toda režim je našel grešnega kozla v somborskem študentu filozofije Vladimirju Palačninu, ki je študiral na Filozofski fakulteti Univerze v Beogradu. Zaradi javnega prebiranja *Načrta resolucije*, ki ga je sodišče v Zagrebu prepovedalo, je bil Palačnin obsojen v Novem Sadu na leto dni zapora in je kazen tudi preстал.⁵² V začetku devetdesetih je Darko Štrajn vložil zahtevo po obnovitvi sojenja. Sodnik iz leta 1974, Ivan Žužek, je prišel na obnovljeno sojenje kot priča ter dejal, da je leta 1974 šlo za politično sodbo. Okrožni tožilec je tako umaknil obtožnico, sodišče pa je razveljavilo sodbo iz 1974.⁵³ Leta, ki so sledila sojenju, bi lahko za ljubljansko študentsko gibanje vsaj

46 Ibid.

47 Imširovič: *Juriš na nebo treće generacije 20. veka.*

48 Izjava Darka Štrajna avtorju, 29. marec 2016.

49 SI AS 1931, RTZ 875, Deviacija, mapa 1, Telegram Amnesty International, str. 157.

50 Izjava Darka Štrajna avtorju, 29. marec 2016..

51 Perović: *Dominantna i neželjena elita*, str. 518.

52 Cvetković: *Kradljivci tuđih leđa*, str. 54.

53 Izjava Darka Štrajna avtorju, 29. marec 2016.

do leta 1976 (nastanek rock skupine Buldožer) in 1977 (punk skupine Pankrti) označili za »svinčena leta«. ⁵⁴ Sojenje šesterici je bila torej prelomna točka, saj je z njim, z besedami Jaše Zlobca, na ljubljansko študentsko gibanje »/.../ *padel pečat dokončne anateme*.« ⁵⁵

Zaključek

Ljubljansko sojenje študentom leta 1974 je bilo le eno od veliko primerov, kako je ZKJ želela uničiti kritično skupino Praxis, do česar je prišlo leto pozneje, in obvladati študentsko gibanje. ZKJ se je tudi prestrašila, da bi bil *Načrt resolucije* lahko podlaga za neko novo študentsko organizacijo jugoslovanskih študentov Filozofskih fakultet, ki bi jo bilo nemogoče obvladovati, hkrati pa bi predstavljala opozicijo Zvezi socialistične mladine. Pomembno je tudi dejstvo, da je zadeva presegla republiške okvire, kar je predstavljalo težave za SDV, saj je bilo lažje nadzirati in slediti ljudem zgolj znotraj republike. Zadnje ugotovitvi sta plod Srđe Popovića, ki je v svoji pritožbi opozoril, da je sodišče vzelo resolucije ZKJ kot dokaz, da so obtožbe v resoluciji lažne, kar pomeni, da sodišče ni uporabljalo statističnih podatkov. In nenazadnje, kritika zunaj ZKJ, čeprav podobna notranji, ni bila tolerirana. ⁵⁶

54 Štrajn: *Kako razumeti študentska gibanja?*, str. 6.

55 Zlobec: *O časih, ko so bili še oblaki rdeči*, str. 18.

56 Cvetković: *Kradljivci tuđih leđa*, str. 54.

Povzetek

Zbornik predstavlja po 50 letih (i)zbrane podobe študentskega gibanja s konca šestdesetih in začetka sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ki so – in kot so – ostale v spominu udeležencem in kot jih po drugi strani vidijo nekateri mlajši analitiki. Pahljača pristopov sega od spominov prek refleksije tedanjih izkušenj do splošnejših razmišljanj in analiz; največkrat skušajo avtorji-udeleženci tematizirati in osmisлити vsakokratno osebno izkušnjo, jo nadgraditi z analitično optiko ter umestiti v kontekst dogajanja v Jugoslaviji in Evropi oz. ZDA, s čimer tematizirajo in osmišljajo tudi to dogajanje samo. Rdeča nit pisanja je ugotovitev, da o študentskem gibanju ni mogoče govoriti kot od siceršnjega družbenega dogajanja ločenem, v sebi zaključenem in konsistentnem projektu. Mnogo bliže je bilo spontanemu odzivu na konkretne zgodovinske situacije, do katerega je prihajalo na različnih ravneh – kot izpraševanje temeljnih življenjskih vzorcev in vrednot, kot teorijski, etični, estetski oz. ustvarjalni impulz, pri čemer politično predstavlja samo enega od segmentov dogajanja. Podobno težko opredeljiva je diahrona podoba gibanja; med tistim, kar je gibanje bilo do 1968, in tistim, kar je bilo med 1969 in 1974, je precej razlik; povezuje ju predvsem prepoznanje (»ozaveščenje«) in odločitev za vlogo aktivnega družbenega subjekta, šele drugotno tudi njuni cilji.

L. P.

Abstract

The collection of papers is dedicated to the student movement of the late 1960s and early 1970s, to the images thereof after 50 years, as they remained in the memories of the participants and as viewed by some younger analysts. Their approaches to the topic range from the memories through reflections of the underlying experience to more general deliberations and analyses. Many a time the participating authors endeavour to thematize and explain their respective personal experience, analytically evaluate it, and place it in the context of the social processes in Yugoslavia, Europe, and the United States at the time, while explaining those processes themselves. The common denominator of the contributions is the understanding that the student movement cannot be viewed as a self-completed and self-consistent project, separated from the then social developments. It was close to a spontaneous reaction to concrete historical situations, which took place at different levels – such as the questioning of fundamental life patterns and values, as a theoretical, ethical, aesthetic or creative impulse, whereas the political issues, however, represent only one of the movement segments. The diachronous image of the movement seems to be similarly elusive, as there are several differences between the movement up to 1968, and between 1969 and 1974, the two movement phases being connected mainly by the recognition of and the decision to play the role of an active social entity, only secondary by their goals.

L. P.

Viri in literatura

- Ali, Tariq (2002). *Spopad fundamentalizmov: križarstvo, džihad in modernost*. Prev. Jure Potokar. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Amin, Samir (1978). *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima: kritika teorije nerazvijenosti*. Beograd: Komunist.
- Anderson, Perry (1984). Modernity and Revolution. *New Left Review* 1/144. 96–113.
- Anon. (1953). *U.S. Government Research Reports*. Washington: U.S. Department of Commerce, Office of Technical Services.
- Anon. (1975). Umetnost, družba/tekst: nekaj pripomb o sedanjih razmerjih razrednega boja na področju književne produkcije in njenih ideologij. *Problemi – Razprave* 13.3–5. 1–10.
- Aron, Raymond (1968). *La Révolution introuvable: Réflexions sur les événements de mai*. Paris: Fayard.
- Badiou, Alain (2010). *Cinéma*. Paris: Éditions Nova.
- Badiou, Alain (2018). *On a raison de se révolter: L'actualité de Mai 68*. Paris: Fayard.
- Baev, Jordan (2018). 1968: A Bulgarian Perspective. *Eastern Europe in 1968: Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion*. Ur. Kevin McDermott in Matthew Stibbe. Cham: Palgrave Macmillan. 169–192.
- Baškovič, Ciril, idr. (1982). Prispevki za marksistično kritiko novejših slovenskih zgodovine. Baškovič, Ciril, idr. (1982). *Študentsko gibanje 1968–72*. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS (Krt: Knjižnica revolucionarne teorije 4). vii–lviii.

- Bašković, Ciril, idr. (1982). *Študentsko gibanje 1968–72*. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS (Krt: Knjižnica revolucionarne teorije 4).
- Beck, Ulrich (2016). *The Metamorphosis of the World*. Cambridge: Polity.
- Bembič, Branko (2012). *Kapitalizem v prehodih*. Ljubljana: Sophia.
- Berardi, Franco (Bifo) (2009). *Precarious Rhapsody: Semiocapitalism and the Pathologies of Post-Alpha Generation*. London: Minor Compositions.
- Bettelheim, Charles (2017). *Calcul économique et formes de propriété*. Paris: Découverte.
- Bilten UO ZŠJ* (1968). (24. april; izredna številka, verjetno izdana za skupščino ZŠJ). AMSU, fascikel IV-114.
- Bilten UO ZŠJ* (1968). 2, junij. AMSU, fascikel IV-144.
- Blanchot, Maurice (2018). *Mai 68, révolution par l'idée*. Paris: Gallimard.
- Bock, Hans Manfred (1976). *Geschichte des »linken Radikalismus« in Deutschland: Ein Versuch*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Boltanski, Luc, in Ève Chiapello (1999). *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard.
- Boudon, Raymond (1993). *Effets pervers et ordre social*. Paris: PUF.
- Bourdieu, Pierre (1986). The Forms of Capital. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Ur. John G. Richardson. New York: Greenwood. 241–258.
- Bracke, Maud (2007). *Which Socialism, Whose Détente?: West European Communism and the Czechoslovak Crisis of 1968*. Central European University Press.
- Bracke, Maud (2013). French Responses to the Prague Spring: Connections, (Mis)perception and Appropriation. *1948 and 1968: Dramatic Milestones in Czech and Slovak History*. Ur. Laura Cashman. New York: Routledge. 91–104.
- Bray, Joe, idr., ur. (2015). *The Routledge Companion to Experimental Literature*. London, New York: Routledge.
- Breznik, Maja (2002). *Obrt in učenost*. Koper: Annales.
- Breznik, Maja (2009). *Kultura danajskih darov*. Ljubljana: Sophia.
- Casanova, Pascale (1999). *La République mondiale des Lettres*. Paris: Seuil.
- Castro, Fidel (1968). Comments on Czechoslovakia. Marxist Internet Archive. Splet. 19. november 2019.
- Ciment, James, ur. (2015). *Encyclopedia of Conflicts Since World War II*. New York: Routledge.

- Cohen, Daniel (2011). *Tri predavanja o postindustrijski družbi*. Prev. Miranda Bobnar. Ljubljana: Sophia.
- Collins, Robert Thomas (2002). *Blue Dragon: Reckoning in the South China Sea*. Fairfax, VA: RavensYard Publishing.
- Combes, Patrick (2008). *Mai 68, les écrivains, la littérature*. Paris: L'Harmattan.
- Côté, James (2007). Youth and the Provision of Resources. *Youth and Social Capital*. Ur. Helena Helve in John Bynner. London: The Tufnell Press. 59–70.
- Cvetković, Srđan (2011). »Kradljivci tuđih leđa«: obračun sa anarholiberalističkim grupama u SFRJ posle 1968. *Istorija 20. veka* 3. 39–56.
- Čelik, Pavle (1964). Sklepi plenuma UO ZŠJ. *Tribuna* 14/19 (4. junij). 12.
- Čelik, Pavle (1994). *Policija, demonstracije, oblast*. Ljubljana: Enotnost.
- Čepič, Zdenko (2005). Burno leto 1968. Politična sprostitev. Zaton partijskega liberalizma. *Slovenska novejša zgodovina*. 2. Ur. Jasna Fischer idr. Ljubljana: Mladinska knjiga. 1054–1066, 1069–1075.
- Černelč, Vojko (1964). Na prelomnici v vsebini dela: Delo in slabosti študentske organizacije na ljubljanskih visokošolskih zavodih. [Intervju Vojka Černelča s Tonetom Zrimškom.] *Delo* 5/160 (13. junij). 6.
- Debord, Guy (1958). Thèses sur la révolution culturelle. *Internationale situationniste* 1 (junij). 20–21.
- Debord, Guy (1999). *Družba spektakla: komentarji k družbi spektakla*. Prev. Meta Štular in Tanja Lesničar Pučko. Ljubljana: ŠOU, Študentska založba (Koda).
- Debray, Régis (1978). *Modeste contribution aux discours et cérémonies officielles du dixième anniversaire*. Paris: F. Maspero.
- Dedić, Nikola (2016). On Yugoslav Poststructuralism: Introduction to 'Art, Society/Text' (1975). *ARTMargins* 5.3: 93–101. Splet. 29. september 2019.
- Deleuze, Gilles, in Félix Guattari (2017). *Anti-Ojdip: kapitalizem in shizofrenija*. Prev. Jelka Kernev Štrajn. Ljubljana: Krtina.
- Derrida, Jacques (1993). Struktura, znak in igra v diskurzu humanističnih znanosti. Prev. Vid Snoj. *Literatura* 5.24–25. 63–80.
- Derrida, Jacques (1995). Signatura dogodek kontekst. Prev. Simona Perpar in Uroš Grilc. *Sodobna literarna teorija*. Ur. Aleš Pogačnik. Ljubljana: Krtina. 119–141.
- Drake, David (2002). *Intellectuals and Politics in Post-War France*. Houndmills: Palgrave Macmillan.

- Dražić, Silvia (2018). *Novosadski tekstualizam*. Novi Sad: Edicija Konstrateg.
- Drenovec, Franček (2013). *Kolaps elite: iskanje normalnosti in naprednosti v majhni evropski državi*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Duménil, Gérard, in Dominique Lévy (2012). Dynamiques des modes de production et des ordres sociaux. *Actuel Marx*, št. 52 (2).
- Đurišin, Dionýz (1992). *Čo je svetová literatúra*. Bratislava: Obzor.
- Duthel, Heinz (2014). *Global Secret and Intelligence Services I: Hidden Systems that Deliver Unforgettable Customer Service*. Norderstedt: BoD – Books on Demand.
- El-Gamal, Mahmoud A., in Amy Myers Jaffe (2010). *Oil, Dollars, Debt, and Crises: The Global Curse of Black Gold*. Cambridge: Cambridge University Press.
- EURIELEC [Evropsko združenje študentov elektrotehnike]. Wikipedia 16. december 2019.
- Fanon, Frantz (1963). *Upor prekletih*. Prev. Maks V. Veselko. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1963.
- Feeny, Paul, in Jim Allaway (1995). The Ecological Impact of the Air War. *Vietnam and America: A Documented History*. Ur. Marvin E. Gettleman idr. New York: Grove Press. 462–470.
- Ferry, Luc, in Alain Renaut (1988). *La pensée 68: Essai sur l'anti-humanisme contemporain*. Paris: Gallimard.
- Foster, Hal (1996). *The Return of the Real: The Avant-Garde at the End of the Century*. Cambridge in London: MIT Press.
- Fraňková, Ruth (2017). Historians Pin down Number of 1968 Invasion Victims. *Radio Praha* (18. avgust). Splet. 13. november 2019.
- Fried, Richard M. (1998). *The Russians are Coming! The Russians are Coming!: Pageantry and Patriotism in Cold-War America*. New York: Oxford University Press.
- Friedman, Milton (1998). Letter to General Pinochet on Our Return from Chile and His Reply. Friedman, Milton, and Rose D. Friedman. *Two Lucky People: Memoirs*. Chicago; London: University of Chicago Press. 591–594.
- Gabrič, Aleš (2005). Intelektualci kot opozicija. Približevanje kulturnih dobrin širšemu krogu ljudi. Obračun s kulturniško opozicijo. Sproščena šestdeseta leta v kulturi. Intelektualci v primežu 'svinčenih let'. Med modernizmom in postmodernizmom. Popularna kultura. *Slovenska novejša zgodovina*. 2. Ur.

- Jasna Fischer et al. Ljubljana: Mladinska knjiga. 1024–1035, 1056–1069, 1125–1027, 1139–1043.
- Giddens, Antony (1996). *In Defence of Sociology*. Cornwall: Polity Press.
- Giroux, Henry (2014). *Neoliberalism's War on Higher Education*. Chicago: Haymarket Books.
- González Villa, Carlos (2019). *Nova država za nov svetovni red: mednarodni vidiki osamosvojitve Slovenije*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Gorbachev, Mikhail, in Zdeněk Mlynář (2012). *Conversations with Gorbachev: On Perestroika, the Prague Spring, and the Crossroads of Socialism*. New York: Columbia University Press.
- Gramsci, Antonio (1975) [1933]. *Quaderni del carcere: edizione critica dell'Istituto Gramsci*. 2. Ur. Valentino Gerratana. Torino: Einaudi (Quaderno 15, § 59). Splet. 25. oktober 2019.
- Hallward, Peter (2008). *Que sous forme de la rupture: Un entretien avec Jacques Rancière*. Splet. 24. oktober 2019.
- Hammond, Andrew (2006). *Cold War Literature: Writing the Global Conflict*. New York; London: Routledge.
- Harvey, David (1990). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Hasibuan, Syarina (2012). Indonesia's Killing Fields. *Al Jazeera* (21. december). Splet. 13. november 2019.
- Havel, Vaclav (1998). Jsem rád, že ze spolupráce [...]. *The Prague Spring 1968: A National Security Archive Documents Reader*. Ur. Jaromír Navrátil. Budapest: Central European University Press. xiv.
- Healey, Dorothy, in Maurice Isserman (1993). *California Red: A Life in the American Communist Party*. Urbana: University of Illinois Press.
- Hedžet Tóth, Cvetka (2008). *Hermenevtika metafizike: metafizika – materializem – etika – utopija*. Ljubljana: Založba 2000.
- Hedžet Tóth, Cvetka (2010). Upornišтво generacije 68: etizacija sveta. *Slovenija – Jugoslavija in reforme 1968/1988*. Ur. Zdenko Čepič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino (Vpogledi 2). 305–309.
- Heidegger, Martin (1967). Izvir umetniškega dela. Prev. Ivan Urbančič. *Izbrane razprave*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 240–318.

- Hejl, Lubos J. (1971). Statement of Prof. Lubos J. Hejl, Graduate School of Management, University of Rochester, New York (Former Czech Economist and Prominent Dubcek Supporter Who Left Czechoslovakia in 1968). *Radio Free Europe and Radio Liberty: Hearings, Ninety-second Congress, First Session [...] September 14 and 21, 1971*. Ur. Thomas E. Morgan idr. Washington, DC: U.S. Government Printing Office. 60–67.
- Henschke, Rebecca (2017). Indonesia Massacres: Declassified US Files Shed New Light. *BBC News* (17. oktober). Splet. 13. november 2019.
- Hixson, Walter L. (2000). *Military Aspects of the Vietnam Conflict*. Oxford: Taylor & Francis.
- Hobsbawm, Eric (2017). *Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1914–1991*. Prev. Seta Knop idr. Ljubljana: Sophia.
- Horkheimer, Max & Adorno, Theodor W. (1972). *Dialectic of Enlightenment*. Translated by John Cumming. New York: Herder & Herder.
- Hribar, Tine (1964). O dezintegriranem kulturonosci ali »kulturnem« dezintegrancu. *Tribuna* 14/9–10 (25. marec). 2.
- Ihlau, Olaf (1992). Kriege führen für den Frieden [intervju s Karlom R. Popperjem]. *Spiegel* (23. marec). 202–211. Splet. 22. december 2019.
- Ilich, Iztok idr. (1986). *Pričevanja, december 1985: študentske pomladi*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Imširović, Pavluško (2009). Juriš na nebo treće generacije 20. veka. Pavluško's Blog. Splet. 16. april 2017.
- Incident (1963–64). *Perspektive* 4/33–34. 463–476.
- Inkret, Andrej (1964). Socializacija in ne konformizem. *Tribuna* 14/13 (15. april). 7.
- Inkret, Andrej (1990). Vroča pomlad 1964. *Vroča pomlad 1964: Topla greda*. Ur. Andrej Inkret in Marjan Rožanc. Ljubljana: Karantanija in ŠKUC Forum. 1–49.
- Jalušič, Vlasta, ur. (2002). *Kako smo hodile v feministično gimnazijo*. Ljubljana: /*cf.
- Jambreč, Peter (1964). Vloga intelektualca. *Tribuna* 4/8 (18. marec). 12.
- Jameson, Fredric (2002). *A Singular Modernity*. London: Verso.
- Jež, Andraž (2017). [Spremna beseda.] Miroslav Krleža: *Izlet v Rusijo 1925*. Prev. Mica Matković. 245–282.
- Jovanovič, Dušan (1964). Naš sodobnik Cankar. *Tribuna* 14/18 (27. maj). 8.

- Judt, Tony (2010). Revolutionaries. *The New York Review of Books* (10. februar). Splet. 19. november 2019.
- Juvan, Marko (2008). *History and Poetics of Intertextuality*. West Lafayette: Purdue UP.
- Juvan, Marko (2012). *Prešernovska struktura in svetovni literarni sistem*. Ljubljana: LUD Literatura.
- Juvan, Marko (2017). *Hibridni žanri: študije o križancih izkustva, mišljenja in literature*. Ljubljana: LUD Literatura.
- Kavčič, Stane (1964a). [Razgovor s perspektivovci 24. januarja.] Listnica uređništva. *Perspektive* 4/36–37. 896–926.
- Kavčič, Stane (1964b). Diskusija. *Tribuna* 14/12 (8. april). 7.
- Kelly, Peter, in Annelies Kamp, ur. (2015). *A Critical Youth Studies for the 21st Century*, Boston, MA: Brill.
- Keniston, Kenneth (1968). *Young Radicals*. New York: Harcourt Brace.
- Keniston, Kenneth (1971). *Youth and Dissent. The Rise of a New Opposition*. New York: Harcourt Brace.
- Keniston, Kenneth (1972). Youth: A »New« Stage of Life. *American Scholar*, 4.
- Kermauner, Aleš (1966). *Knjiga Aleša Kermavnerja*. Ljubljana: Kulturna komisija pri Univerzitetnem odboru Zveze študentov Jugoslavije v Ljubljani.
- Kermauner, Taras (2008). *Spomini ter pogledi na Oder 57: 1971*. Ljubljana: Slovenski gledališki muzej.
- Kermauner, Taras, ur. (1996). *Slovensko perspektivovstvo*. *Borec* 551–552.
- Kerševan, Marko (1964). »Revolucij ne bo več« (na žalost). *Tribuna* 14/13 (15. april). 3.
- Kirn, Gal (2014). *Partizanski prelomi in protislovja tržnega socializma v Jugoslaviji*. Ljubljana: Sophia.
- Klasić, Hrvoje (2015). *Jugoslavija in svet leta 1968*. Prev. Višnja Fičor in Seta Knop. Ljubljana: Beletrina.
- Klemenčič, Vlado (2013). *Gospodarjenje v socializmu: oris gospodarske zgodovine Slovenije 1945–1990*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Knabb, Ken, ur. (2007). *Situationist International Anthology: Revised and Expanded Edition*. Berkeley: Bureau of Public Secrets.
- Konjar, Viktor (1964). Neresnična ali dejanska protislovja? *Problemi* 2/18–19. 589–596.

- Kos, Janko, in Primož Kozak (1964). *Teze o sodobni slovenski kulturi*. [Za simpozij o kulturni problematiki.] Ljubljana: Kulturno-umetniško društvo A. T. Linhart. Ciklostilni natis. Zapuščina Primoža Kozaka, enota 08.16.01.
- Kosovel, Srečko (1967). *Integrali 1926*. Ur. Anton Ocvirk. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kovačič, Vili (1963–64). O enem problemu izobraževanja gospodarskih kadrov. *Perspektive* 4/35. 669–671.
- Kovačič, Vili (1996). [Razmerja med študenti in Perspektivami.] [Prispevek na posvetu o perspektivovstvu 1995.] *Borec* 48/551–552 [tematska številka *Slovensko perspektivovstvo*]. 71–78.
- Koželj, Stanko (1963). Izredni zbor volilcev. *Tribuna* 13/17 (19. oktober). 2.
- Kraigher, Dragana (1964). Ob kulturniškem simpoziju nekega KUD. *Tribuna* 14/14 (22. april). 8.
- Kreft, Ivan (1964). Dogmatizem. *Tribuna* 14/12 (8. april). 1–2.
- Kreft, Lev (1998). *Zjeban od absolutnega: perspektivovci in perspektivaši: portret skupine*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče (Mala edicija 1).
- Kristeva, Julia (2002). *Revolucija pesniškega jezika*. Prev. Matej Leskovar. Piran: Obalne galerije.
- Krivic, Matevž (1964a). Nekatera nesprejemljiva stališča. *Tribuna* 14/11 (1. april). 1–2.
- Krivic, Matevž (1964b). O »diskvalifikacijah« in »nesporazumih«. *Tribuna* 14/16 (12. maj). 3.
- Krleža, Miroslav (1967). *Eseji VI*. Zagreb: Zora.
- Kržan, Marko (2016). Teorija prehoda med družbenimi formacijami. Ernest Mandel in Lev Davidovič Trocki. *Prehod v socializem/Program prehoda (1938)*. Prev. Sašo Furlan idr. Ljubljana: Založba /^{*}cf. 131–164.
- Kržan, Marko (2017). Jugoslovansko samoupravljanje in prihodnost socializma [spremna beseda]. Catherine Samary. *Komunizem v gibanju: zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja*. Prev. Maja Breznik in Rastko Močnik. Ljubljana: Založba /^{*}cf. 213–242.
- Kurlansky, Mark (2005). *1968: The Year that Rocked the World*. New York: Random House.
- Kuzmanič, Tonči (1988). *Labinski štrajk: paradigma začetka konca*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS (Krt: Knjižnica revolucionarne teorije 56).

- Kvale, Steiner (1981). *Izpiti in gospostvo*. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS (Krt: Knjižnica revolucionarne teorije 1).
- Leeson, Robert (2018). I Desire to Preserve Correct Relations in Public. *Hayek: A Collaborative Biography: Part XV: The Chicago School of Economics, Hayek's 'Luck' and the 1974 Nobel Prize for Economic Science*. Ur. Robert Leeson. New York: Palgrave Macmillan. 161–192.
- Levesque, Christopher J. (2018). The Truth Behind My Lai. *New York Times* (16. marec). Splet. 13. november 2019.
- Losurdo, Domenico (2015a). *Non-Violence: A History Beyond the Myth*. Prev. Gregory Elliott. London: Verso.
- Losurdo, Domenico (2015b). *War and Revolution: Rethinking the Twentieth Century*. Prev. Gregory Elliott. London: Verso.
- Lusher, Adam (2018). Himmler's Daughter Worked for Germany's Foreign Intelligence Agency in 1960s, Officials Admit. *Independent* (29. junij). Splet. 22. november 2019.
- Majer, Boris (1964). Ne glede na subjektivna hotenja – škodljivo politično učinkovanje. *Tribuna* 14/19 (4. junij). 2.
- Majer, Boris (1964ab). Ne glede na subjektivna hotenja – škodljivo politično učinkovanje. *Delo* 5/157 (10. junij). 3.
- Mandel, Ernest (2016). *Prehod v socializem*. Mandel, Ernest, in Lev Davidovič Trocki. *Prehod v socializem/Program prehoda (1938)*. Prev. Sašo Furlan idr. Ljubljana: Založba /*cf.
- Marcuse, Herbert (2000). *An Essay on Liberation*. Boston: Beacon Press.
- McShine, Kynaston L., ur. (1970). *Information: Summer 1970*. New York: The Museum of Modern Art. Splet. 11. oktober 2019.
- Mihevc, Bogomir (2008). *Ključ je v naših rokah! študentska gibanja za univerzo in boljši študij*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- Mises, Ludwig von (1978). *Liberalism: A Socio-Economic Exposition*. Prev. Ralph Raico. Sheed Andrews and McMeel: Kansas.
- Mlakar, Marjan (1968). O racionalizaciji in intenzifikaciji visokošolskega študija. *Tribuna* 18/18 (15. april).
- Moal Le, Patrick (2011). Mai-juin 1968, une grève générale sans precedent ... qui n'ouvre pas une crise révolutionnaire. *Tout est à nous!* 24.

- Močnik, Rastko (1968). Revolucija je brez projekta. *Problemi* 6/67–68 (*Katalog*). 107–109.
- Močnik, Rastko (1995). *Koliko fašizma?* Ljubljana: Studia humanitatis minora.
- Močnik, Rastko (2000). Protisistemske strategije ob koncu sistema. *Časopis za kritiko znanosti* 28/198–199.
- Močnik, Rastko (2003). *Teorija za politiko*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Močnik, Rastko (2003). *Teorija za politiko*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Močnik, Rastko (2017). Beyond Fascism?: Historical Parallels and Structural Specificities of Post-Socialism. *Tiempo devorado: revista de historia actual* 4/1.
- Močnik, Rastko, Iztok Geister in Marko Pogačnik, ur. (1970). PU [Programirana umetnost]. *Problemi* 8.85. Brez paginacije.
- Moretti, Franco (2005). *Signs Taken for Wonders: On the Sociology of Literary Forms*. London: Verso.
- Moretti, Franco (2013). *Distant Reading*. London: Verso.
- Nawroz, Mohammad Yahya, in Lester W. Grau (1995). The Soviet War in Afghanistan: History and Harbinger of Future War?. *Military Review* 75/5. 17–27.
- Neubauer, John, in Marcel Cornis-Pope (2004). 1956/1968: Revolt, Suppression, and Liberalization in Post-Stalinist East-Central Europe. *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*. 1. Ur. Marcel Cornis-Pope in John Neubauer. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins. 82–105.
- Nik-Khah, Edward, in Robert Van Horn (2016). The Ascendancy of Chicago Neoliberalism. *Handbook of Neoliberalism*. Ur. Simon Springer, Kean Birch in Julie MacLeavy. New York: Routledge.
- Nzongola-Ntalaja, Georges (2012). Patrice Lumumba: The Most Important Assassination of the 20th Century. *The Guardian* (17. januar). Splet. 13. november 2019.
- Objave Univerze v Ljubljani* (1971–72). 1–2. xv–xviii.
- Okey, Robin (2003). *Eastern Europe 1740–1985: Feudalism to Communism*. London; New York: Routledge.
- Opomba uredništva (1964). *Tribuna* 14/19 (4. junij). 10.
- P[aš], B[oris] (1964). Zamisel o tribuni slovenskih revij postavlja most za ploden dialog. 2. *Tribuna* 14/9–10 (25. marec). 17.

- Palouš, Martin (2011). *Revolutions and Revolutionaries, Lessons of the Years of Crises: Three Czech Encounters with Freedom. Promises of 1968: Crisis, Illusion, and Utopia*. Ur. Vladimir Tismaneanu. Budapest; New York: Central European University Press. 21–42.
- Pantić, Rade (2008). Od kulture u »socijalizmu« ka socijalističkoj kulturi. *Gradove smo vam podigli: o protivrečnostima jugoslovenskog socijalizma*. Ur. Vida Knežević in Marko Miletić. Beograd: CZKD.
- Paš, Boris (1964a). Perspektive 35. *Tribuna* 14/7 (11. marec). 7.
- Paš, Boris (1964b). Perspektive 36–37.
- Paš, Boris (B.P.) (1964c). *Tribuna* 14/14 (22. april). 6–7.
- Pelz, William A. (2016). *A People's History of Modern Europe*. London: Pluto Press.
- Perović, Latinka (2015). *Dominantna i neželjena elita: beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI vek)*. Beograd: Dan Grad.
- Petranović, Branko (1977). *Istorija Jugoslavije*. 3. Splet. 20. december 2019.
- Pismo KUD (1964). Pismo KUD A. T. Linhart [Primož Kozak in Janko Kos]. *Naši razgledi*, 13/7, 4. april. 129.
- Pismo KUD (1964). Pismo KUD A. T. Linhart [Primož Kozak in Janko Kos]. *Tribuna*, 14/13, 15. april. 3.
- Pivec, Franci (1968). Provokacija za novo študentsko organizacijo. *Tribuna* 16/21. 3. junij 1968.
- Pivec, Franci (2010). Osamosvajanje študentske skupnosti: slovensko študentsko gibanje v šestdesetih letih. *Slovenija – Jugoslavija in reforme 1968/1988*. Ur. Zdenko Čepič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino (Vpogledi 2). 295–302.
- Pojasnilo predsedstva univerzitetnega odbora (1964). *Tribuna* 14/19 (4. junij). 12.
- Popov, Nebojša (1983). *Društveni sukobi: izazov sociologiji*. Beograd: Centar FDT.
- Popov, Nebojša (1989). *Contra fatum: slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu 1968–1988*. Beograd: Mladost.
- Popović, Srđa (2003). *Poslednja instanca*. 1–2. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Praxis (časopis). Wikipedija 17. december 2019.
- Ramet, Sabrina P. (1992). *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press.

- Ramšak, Jure (2013). *Oporečništvo v samoupravnem socializmu: vsebina in položaj družbene kritike v Sloveniji 1972–1980*[: doktorska disertacija]. Mentor Jože Pirjevec. Koper: Fakulteta za humanistične študije.
- Ranc, Tomaž (2014). Od železnega Hermana je ostal le kupček rje. *Večer – V soboto* (15. marec). 3–4.
- Rancière, Jacques (2012). *La méthode de l'égalité: entretien avec Laurent Jeanpierre et Dork Zabunyan*. Montrouge: Bayard.
- Rancière, Jacques (2018). Repoliticizing '68. *Crisis and Critique* 5/2. 285–299.
- Razgovor (1964). Razgovor o vsebini kritike [z Vido Tomšič]. *Tribuna* 14/17 (20. maj). 1, 5–7.
- Repe, Božo (1990). *Obračun s Perspektivami*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče (Zvezki 5/90).
- Rév, István (2005). *Retroactive Justice: Prehistory of Post-Communism*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Richelson, Jeffrey (1997). *A Century of Spies: Intelligence in the Twentieth Century*. Oxford: Oxford University Press.
- Robinson, Geoffrey B. (2018). *The Killing Season: A History of the Indonesian Massacres, 1965–66*. Princeton University Press.
- Ross, Kristin (2002). *May '68 and Its Afterlives*. Chicago in London: The University of Chicago Press.
- Russell, Elaine (2013). Living with Unexploded Ordnance: Past Memories and Present Realities. *Interactions with a Violent Past: Reading Post-Conflict Landscapes in Cambodia, Laos, and Vietnam*. Ur. Vatthana Pholsena in Oliver Tappe. Singapore: National University of Singapore Press. 96–134.
- Samary, Catherine (2017). *Komunizem v gibanju: zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja*. Ljubljana: Založba /^{*}cf.
- Schimank, Uwe (2005). »New Public Management« and the Academic Profession: Reflecting the German Situation. *Minerva* 43. 361–376.
- Schmidt-Eenboom, Erich (2013). The Bundesnachrichtendienst, the Bundeswehr and Sigint in the Cold War and After. *Secrets of Signals Intelligence During the Cold War: From Cold War to Globalization*. Ur. Matthew M. Aid in Cees Wiebes. London: Routledge. 129–176.
- Skilling, Harold Gordon (2015). *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, New York: Princeton University Press.

- SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2004, RTZ 875, Deviacija, mapa 1.
- SI AS Vloga 1963: *Vloga in dolžnosti DV* [Državne varnosti] *pri odkrivanju in odpravljanju sovražnih in antisocialističnih pojavov med kulturno inteligenco*. 25. marec 1963. SI AS 1931, RSNZ, škatla 1143, Referat o sovražni dejavnosti med kulturno in prosvetno inteligenco, enota 212-1. Listi 160 isl.
- Smith, David (2007). Barbie »Boasted of Hunting down Che«. *The Guardian* (23. december). Splet. 13. november 2019.
- Solzhenitsyn, Aleksandr (2006). *The Solzhenitsyn Reader: New and Essential Writings, 1947–2005*. Wilmington, DE: ISI Books.
- Stern, Sol (2014). The Free Speech Movement at 50: The Movement Won; Free Speech Lost. *City Journal* (25. september). Splet. 19. november 2019.
- Šalamun, Tomaž (1964a). O birokraciji in dezintegrirani kulturi. *Tribuna* 14/9–10 (25. marec). 3.
- Šalamun, Tomaž (1964b). O grupah, interesih, zrelosti družbe in osnovnem nesporazumu zadnjih dni. *Tribuna* 14/13 (15. april). 3, 5.
- Šašek, Mojca (1971). Lokacija univerzitetnega centra in Ekonomske fakultete: Izjava IO študentov FAGG. *Tribuna* 21/3, 25. 10. 1971. 4-5.
- Še incident? (1963–64). Še incident? *Perspektive* 4/35. 621–636.
- Šnidl, Vladimír (2010). Jak zemřeli vojáci armád při invazi '68: Bulhara zastřelili Češi, Sověti umírali na silnicích. *Hospodářské Noviny* (20. avgust). Splet. 13. november 2019.
- Štrajn, Darko (1997). Študentska gibanja v ZDA, Nemčiji in Franciji. *Dialogi* 33/11–12. 13–23.
- Štrajn, Darko (2008). Kako razumeti študentska gibanja?. *Zgodovina v šoli* 3–4. 1–6.
- Štrajn, Darko (2016). Izjava Darka Štrajna avtorju [intervju Tomaža Ivešiča z dr. Darkom Štrajnom]. 29. marec.
- Šuvaković, Miško (2001). *Anatomija angelov: razprave o umetnosti in teoriji v Sloveniji po letu 1960*. Prev. Vlasta Vičič. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Tavčar, Marjan (1963). Bolje ne učiti – kot slabo učiti. *Tribuna* 13/17 (9. oktober). 2.

- Tilford, Earl H. (1990). Leadership in an Uncertain War. *Concepts for Air Force Leadership*. Ur. Richard I. Lester in Glenn Morton. Maxwell Airforce Base, AL: Air University: Center for Aerospace Doctrine, Research, and Education. 360–363.
- Tismaneanu, Vladimir (2011a). Introduction. *Promises of 1968: Crisis, Illusion, and Utopia*. Ur. Vladimir Tismaneanu. Budapest, New York: Central European University Press. 1–18.
- Tismaneanu, Vladimir, ur. (2011b). Contributors. *Promises of 1968: Crisis, Illusion, and Utopia*. Budapest, New York: Central European University Press. 435–440.
- Tötösy de Zepetnek, Steven (1999). Configurations of Postcoloniality and National Identity: Inbetween Peripherality and Narratives of Change. *The Comparatist: Journal of the Southern Comparative Literature Association* 23. 89–110.
- Tribuna* (1968). 18/2 (17. junij).
- Tribuna* (1972). 21/17 (24. marec).
- Tribuna* (1972). 21/19 (14. april).
- Tribuna* (1972). 22/1 (20. marec).
- Trocki, Lav (1973). *Izdana revolucija*. Prev. iz fr. Melita Wolf. Rijeka: Otokar Kerševani.
- Trow, Martin (1973). *Problems in the Transition from Elite to Mass Higher Education*. Berkeley (CA): Carnegie Commission on Higher Education.
- Ule Mirjana idr. (1996). *Predah za študentsko mladino*. Ljubljana: Urad za mladino RS.
- Ule, Mirjana (1988). *Mladina in ideologija*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Ule, Mirjana (1999). Stoletje mladine. John R. Gillis. *Mladina in zgodovina: tradicije in spremembe v evropskih starostnih odnosih od 1770 do danes*. Šentilj: Aristej. 237–295.
- Ule, Mirjana (2016). Downward Mobility Is Now a Reality for a New Generation of Young People: Comparative Analysis 1985–2015. *Teorija in praksa* 53/6. 1295–1308.
- Ule, Mirjana, Anuška Ferligoj in Tanja Renner (1990). *Ženska, zasebno, politično*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Univerza in visoke šole (1964). *Tribuna* 14/9–10 (25. marec). 16.

- Vestad, Od Arne [Odd Arne Westad] (2008). *Globalni hladni rat*. Prev. Ana Ješić. Beograd: Arhipelag.
- Villa, Carlos G. (2017). *Nova država za nov svetovni red: mednarodni vidiki osamosvojitve Slovenije*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Vodopivec, Peter (1983). Leto 1964 in leto 1974. *Nova revija* 2/13–14. 1560–1567.
- Vodopivec, Peter, in Franci Pivec (1969). O študentskem organiziranju po drugi svetovni vojni. *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani*. Ur. Roman Modic. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- Volk, Lucia (2015). Introducing the Middle East. *The Middle East in the World: An Introduction*. Ur. Lucia Volk. New York: Routledge. 3–26.
- Vsestranska razprava (1964). *Tribuna* 14/12 (8. april). 7.
- Wallerstein, Immanuel (1991). 1968, Revolution in the World-System. *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System*. Cambridge: Cambridge UP. 65–83.
- Wallerstein, Immanuel (2006). *Uvod v analizo svetovnih-sistemov*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Wallerstein, Immanuel (2014). Antisystemic Movements, Yesterday and Today. *Journal of World-Systems Research* 20/2. 158–172. Splet. 14. november 2019.
- Whyte, Jessica (2019). *The Morals of the Market: Human Rights and the Rise of Neoliberalism*. London: Verso.
- Wiener, Jon (2018). Op-Ed: A Forgotten Hero Stopped the My Lai Massacre 50 Years Ago Today. *Los Angeles Times* (16. marec). Splet. 13. november 2019.
- Williams, Kieran (1999). *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968–1970*. Cambridge University Press.
- Wittgenstein, Ludwig (1976). *Logično filozofski traktat*. Prev. Frane Jerman. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Wollaeger, Mark, in Matt Eatough, ur. (2012). *The Oxford Handbook of Global Modernisms*. Oxford: Oxford UP.
- Woodward, Susan L. (1995). *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*. Washington, D.C.: The Brookings Institution.
- Zalar, Vinko (1972). K strategiji spreminjanja Univerze. *Tribuna*, 21/17, 24. marec 1972. 1.
- Zander, Patrick G. (2018). *The Rise of Communism: History, Documents, and Key Questions*. Santa Barbara: ABC-CLIO.

- ZPK, Zapisnik (1964). *Zapisnik kulturnega simpozija Kos-Kozak*. [I]. Ljubljana, 18. marca 1964. Tipkopis. Zapuščina Primoža Kozaka, enota 08.16.02.
- Zdeněk Mlynář. Wikipedia 6. december 2019.
- Zgaga, Pavel (1971). Bodimo realisti, zahtevajmo nemogoče!. *Tribuna* 21/7–8 (11. december).
- Zgaga, Pavel (ur.) (1982). *Študentsko gibanje 1968–72*. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS (Krt: Knjižnica revolucionarne teorije 4).
- Zimšek, Tone (1964). Izoblikovati vsebino angažiranja. *Tribuna* 14/12 (8. april). 1.
- Zlobec, Jaša L. (1986). O časih, ko so bili še oblaki rdeči. *Pričevanja, december 1985: študentske pomladi*. Ur. Franček Bohanec in Brane Grabeljšek. Ljubljana: Partizanska knjiga. 7–19.
- Živković, Andreja (2015). Protiv euro-marksizma. *Novosti* (4. avgust). Splet. 16. oktober 2019.
- Živković, Andreja, in Matija Medenica. Balkans for the peoples of the Balkans. Splet. 29. november 2019.
- Žižek, Slavoj (1967) Aleš Kermauner. Zveza artikel – ime. *Tribuna* 18.2 (23. oktober). 10.
- Žižek, Slavoj (1967). Aleš Kermavner. JAZ – VLOGA. *Tribuna* 18.1 (13. oktober). 5.
- Žižek, Slavoj (1968) The Spy Who Loved Me. *Problemi* 6.67–68 (*Katalog*). 122–124.